

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**“ИҚТИСОДИЕТ” КАФЕДРАСИ
ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТ
ФАНИДАН
ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА**

билим соҳаси : 200000 –ижтимоий соҳа, иқтисод ва ҳуқук
таълим соҳаси: 230000 –иқтисод
таълим йўналиши: 5320100 –(иқтисодиёт ва соҳалар бўйича)

ГУЛИСТОН 2017

“Индустириал иқтисодиёти” фанидан ўқув-услугий мажмуа Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2017 йил 18 августда №БД-5230100 билан руйхатга олинган ва 2015 йил 2 февральдаги №32 сонли буйруғи билан тасдиқланган “Индустириал иқтисодиёт” фанининг уқув дастурига мувофиқ тайёрланган

Тузувчилар:

Б.Бекмухамедова - ГулДУ “Иқтисодиёт” кафедраси катта ўқитувчиси.

Такризчи:

Райимбердиева О.Р - ГулДУ , “Иқтисодиёт” кафедраси доценти, и.ф.д.

“ Индустириал иқтисодиёти” фанидан ўқув-услугий мажмуа Гулистон давлат университети Ўқув-услугий кенгашининг 26 август 2017 йилдаги № 1 сонли йиғилишида кўриб чиқилиб таълим жараёнида фойдаланишга тавсия этилган.

МУНДАРИЖА

Кириш	4
I. Ўқув материаллари	6
1.1. Маъруза матнлари.....	6
1.2. Амалий машғулотлар учун ишланмалар.....	169
1.3. Адабиётлар рўйхати.....	228
II. Мустақил таълим материаллари	232
III. Глосарий	241
IV. Иловалар	248
4.1. Фан дасиури	
4.2. Ишчи фан дастури.....	249
4.3. Тестлар.....	265
4.4. Тарқатма материаллар.....	269
4.5. Баҳолаш мезонлари	276

КИРИШ

Мамлакатимизни ривожлантириш, янгилаш ва модернизация килиш буйича танлаган стратегиямиз ва Инкирозга карши кабул килган дастуримизни амалга ошириш натижасида юртимиз дунёдаги санокли давлатлар каторида иктисодий ва ижтимоий ривожланишнинг баркарор суръатларини таъминлаш, аҳолимизнинг моддий фаровонлигини юксаптиришга эришгани барчамизга катта мамнуният ва ифтихор багишлайди, апбатта.

Ишлаб чиқаришни модернизация килиш, техник ва технологик қайта жихозлаш, иктисодиётнинг етакчи тармоқларини жадал янгилаш биз учун энг мухим устувор вазифа сифатида изчил давом эттирилади.

Талабаларга мазкур фан хусусиятлари доирасида қандагшр ва ҳулосаларни пухта узлаштиришлари, келгуси фаолиятида самарали фойдапанишлари ҳамда ижодий ёндашишларини таъминлаш фанни урганиш олдида турган хом ашё вазифалардан биридир.

Ушбу фан талабаларда зарур аниқ иктисодий билимларни шакллантиришга қаратилган бўлиб, бу бозор муносабатлари ва иктисодий ишларни маркази ҳозирги кунда бирламчи бугин Индустириал иктисодиёт даражасига қутарилган шароитларда жуда мухим ҳисобланади.

Индустириал иктисодиёт- фанидан Ўқув-методик мажмуа (ЎММ) – давлат таълим стандарти ва фан дастурида белгиланган талабалар томонидан эгалланиши лозим бўлган билим, қўникма, малака ва компетенцияларни шакллантиришни, ўқув жараёнини комплекс лойиҳалаш асосида қафолатланган натижаларни олишни, мустақил билим олиш ва ўрганишни ҳамда назоратни амалга оширишни таъминлайдиган, талабанинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга йўналтирилган ўқув –услугий манбалар, дидактик воситалар ва материаллар, электрон таълим ресурслари, ўқитиш технологияси, баҳолаш методлари ва мезонларини ўз ичига олади.

1.1. Фаннинг мақсади ва вазифалари

Фанни урганишдан хом ашё мақсад - уқувчиларда бозор иктисодиёти шароитида мамлакат Индустириал иктисодиётининг назарий ва амалий масалалари туғрисида талаб қилинадиган билимларни шакллантиришдир.

Индустириал иктисодиёти-фанини урганишнинг хом ашё вазифаларига: Индустириал ишлаб чиқаришини бошқариш, ва уни изчил, баркарор ривожланишини таъминлаш учун зарур замонавий билимлар билан қуроллантириш; талабаларга давлатнинг иктисодий сиёсатини жумладан Индустириал сиёсатини чуқур аңглатиш чуқур аңглатиш; Индустириал иктисодиётини бошқа иктисодий фанлар ютуқлари билан узаро ҳамкорликда ургатиш; иктисодий қонунлар, Индустириал соҳасида фундаментал қандалар ва қодисаларнинг Индустириал соҳасида амап қилиш хусусиятларини ургатиш ва бошқар қиради.

1.2. Фанни ўзлаштирган талабанинг малакавий даражалари

- Индустириал тармоқлари тузилмаси ва таркиби
- Ижтимоий меҳнат тақсимоти ва индустириал тармоқларининг шаклланиши
- Индустириал тармоқларда замонавий бошқарув тизими
- Индустириал тармоқларда режалаштириш тамойиллари ва усуллари

- Индустириал тармоқларда фан-техника тараққиётининг хом ашё йўналишлари
- Индустириал тармоқларда кадрлар сиёсати ва унинг таррақиёти
- Индустириал тармоқларнинг айланма фондлари ва маблағлари

1.3. Фаннинг ўқув режасидаги фанлар билан боғлиқлиги

Индустириал иқтисодиёт фанини чуқур ўзлаштириш, назарий ва амалий масалалар ечимини тўлиқ ниҳоясига етказиш учун қатор фундаментал фанларга асосланади;
чунончи: иқтисодиёт назарияси, молиявий ва бошқарув ҳисоби, бухгалтерия ҳисоби, пул, кредит ва банклар;

Иқтисодиёт назарияси фанининг молия тўғрисидаги, солиқлар тўғрисидаги, бюджет тўғрисидаги, банклар, қимматли қоғозлар тўғрисидаги дастлабги тушунчалари;

Молиявий ва бошқарув ҳисоби фанининг микроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш ва таҳлил қилиш жихатлари;

Макроиқтисодиёт фанининг микро даражадаги кўрсаткичлар ва ҳолатлар таҳлили билан боғлиқдир;

Пул, кредит ва банклар фанининг иқтисодий категорияларияларини хусусиятларини ўрганиш билан боғлиқдир.

1.4. Фанни ўқитишда педагогик ва ахборот технологияларидан

фойдаланиш

Фанни ўқитишда талабаларнинг билимини рейтинг назорати тизимини қўллаб аниқлашга асосланган замонавий педагогик технологиялар қўлланилади Талабаларга ушбу фанни ўқитишда компьютер технологиясидан, Internet маълумотларидан маъруза материаллари сифатида, амалий машғулотларда, масалалар ишлашда фойдаланиш, ҳамда тест саволлари тўпламидан фойдаланиш тавсия этилади.

I. ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ

1.1. МАЪРУЗАЛАР МАТНЛАРИ

МАВЗУ 1. «ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТИ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Таянч сўз ва иборалар:

Корхона, фирма, тадбиркорлик, ишлаб чиқариш, товар ва хизмат, меҳнат жамоаси, мулк, маҳсулот, истеъмолчи, мол етказувчи, юридик шахс, устав капитали, иқтисодий эркинлик, акция, акционерлик жамияти, назорат пакети, нисбий иқтисодий эркинлик, диверсификация, горизонтал интеграция.

Режа

1. «Индустриал иқтисодиёти» фанининг объекти. Индустиал тармоқларининг таърифи ва тавсифи
2. «Индустриал иқтисодиёти» фанининг предмети ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги
3. «Индустриал иқтисодиёти» фанининг урганиш методологияси ва усуллари
4. «Индустриал иқтисодиёти» фанининг бозор иқтисодиёти шароити га ва ислохотлар талабига хос ва мос вазифалари.

1.1. «Индустриал иқтисодиёти» фанининг объекти. Индустриал иқтисодтётининг таърифи ва тавсифи

Ҳар қандай фан ўзининг ўрганиш объектига эга бўлади. Шундай объектнинг бўлиши у ёки бу фанининг дунёга келиши, шаклланиши ва ривожланишининг муҳим шартидир. «Индустриал иқтисодиёти» фани ҳам ўз объектига эга. Унинг объекти умуман Индустиал иқтисодтёти, хусусан, Ўзбекистон Индустиал иқтисодтётини хисобланади. Шу боис энг аввало, ушбу фанининг объекти ҳисобланган Индустиал иқтисодтёти ҳақидаги таълимот билан танишиш зурурияти тугилади.

Индустриал иқтисодтёти ижтимоий-иқтисодий категориядир. Демак, Индустиал иқтисодтёти объектив реаллик (борлик)нинг инъикоси ва юксак умумлашмасидир. Унинг алоҳида тармоқ, яъни ижтимоий ишлаб чиқаришнинг алоҳида соҳаси бўлиб юзага келиши ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожини билан тарихий жиҳатдан боғлиқдир. Индустиал иқтисодтёти ҳам объектив борликнинг муҳим ҳодисалари қаторида маълум давр (вақт ва фазо)да дунёга келган, муайян қонун ва қоидалар асосида ривожланган, маълум микдор ва сифатларга, зарурат ва имкониятларга эга бўлган ҳамда зиддиятлар қурбони ҳам бўлган.

Ўзбекистон Индустиал иқтисодтётини ҳам ўз тараққиёти жараёнида қатор босқичларни босиб ўтган. Энг аввало, уй Индустиал иқтисодтётини ("Она қорнидаги Индустиал иқтисодтёти"), сўнгра, хунармандчилик, яъни хонаки Индустиал иқтисодтёти, кооперация, мануфактура, фабрика каби шакллари юзага калган. Бу ерда: хунармандчиликнинг жуда куп турлари, яъни кулолчилик, дурадгорчилик, тоштарошлик, бинокорлик, ўймакорлик, каштадузлик, кўнчилик, тукувчилик ва тикувчилик, темирчилик, мисгарлик ва заргарлик, дегрезлик, рихтагарлик, зардўзлик, бўёқчилик, тунукасозлик ва бошқалар кенг тарқалган.

Хунармандчилик («хонаки Индустиал иқтисодтёти») бронза асрида деҳқончиликдан ажралиб чиққан. Милоннинг дастлабки асрларида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида анчагина хунармандчилик марказлари ташкил топган.¹

---

¹McConnell.Brue.Economics.Mcgraw-hill/Irwin.USA.2013

IX—X асрларда ип, мато, гилам бўйича Хива ва Шош, мис ва темирдан аслаха, пичок тайёрлаш бўйича Фарғона, шойи матолар, шиша маҳсулотлар тайёрлаш бўйича Бухоро дунёга танилган. XII—XIII асрларда ривожланиш пасайиб, Темурийлар давлатининг вужудга келиши билан хунармандчилик яна ривож топган. Бухоро, Самарканд, Хива, Тошкент, Шахрисабз каби шаҳарларнинг ишлаб чиқариш муносабатларида хунармандчилик алоҳида аҳамият касб этган.

XVIII асрнинг 60-70-йилларида Англияда рўй берган Индустириал иқтисодтёти тўнтарилишидан кейин Ўзбекистонда аста-секин мануфактурадан машиналашган индустрияга ўтиш бошланди. Хомашёга бирламчи ишлов берадиган Индустириал иқтисодтёти соҳалари (пахта тозалаш, ипак тортиш, вино, консерва, мой заводлари) вужудга келди.

XIX аср охирига келиб, Ўзбекистонда хунармандчиликнинг 30 га яқин тури ривожланган. XX аср бошларида эса хунармандчиликнинг хом ашё қисми артелларга, кейинчалик завод ва фабрикаларга, бадий буюмлар қорхоналарига айлантирилган.

XX асрда Ўзбекистон Индустириал иқтисодтётида жуда катта ўзгаришлар рўй берди. Агар аср бошларида Индустириал иқтисодтёти маҳсулотининг энг муҳим турларидан 5-10 хили (пахта толаси, хом ипак, ўсимлик мойи, узум виноси, ғишт, ганч ва бошқалар) ишлаб чиқарилган бўлса, аср охирига келиб юзлаб-минглаб турлари тайёрланмоқда.

Индустириал иқтисодтёти моддий ишлаб чиқаришнинг хом ашё ва етакчи тармоғидир. Индустириал иқтисодтётининг вужудга келиши ва ривожланиши ишчилар сонининг ошиши ва унинг жамиятдаги маъқеи кўтарилишига олиб келади. Мустақиллик даврида жамиятни тарихий жиҳатдан янгилашда ишчиларнинг авангардлик роли тўғрисида сўз юритилар экан, фақат ишчилар синфигина меҳнаткашлар оммасининг бирлашуви, жипслашуви ва истиқлолни ҳимоя қилиш, мустақкамлаш ва уни узил-кесил таъминлашга ёрдам бера олади, дейиш мумкин. Ана шу фикрни Ўзбекистон воқеалиги кун сайин тасдиқламоқда. Ўзбекистон ишчиси республика ялпи ижтимоий маҳсулоти, миллий даромаднинг хом ашё қисмини бунёд этмоқда, мамлакат ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини юқори даражага кўтаришда фаол иштирок этаётир.

Ўзбекистон Республикаси ишчилари киёфасида ҳам барча ривожланган мамлакатлар ишчиларидагидек, онгли индустириал меҳнаткаш ва инсонлар муносабатининг юксак меъёрлари ва умуминсоний тамойилларини, қадриятларини қарор топтирувчи, янги ҳаёт учун илгор курашчи ҳислатлари бир бутун бўлиб мужассамлашган.

Индустириал иқтисодтёти тараққиётининг муҳим қонуниятларидан бири Индустириал иқтисодтёти ходимларининг маданий-техникавий, маънавий-маърифий даражаси ўсиши, ишлаб чиқариш малакаси ва тажрибасининг тинмай ошиб боришидир.

Ўзбекистон меҳнаткашларининг билим ва кўникмаси, ишлаб чиқариш малакаси ва маҳорати, маданий ва маърифий савиясини юқори даражага кўтариш бўйича амалга оширилаётган ишларда ҳам Индустириал иқтисодтётининг юқори урин тутишини кўриш мумкин.

Индустириал иқтисодтёти — мамлакат мудофаа қобилиятининг моддий асоси, эл-юртда тинчлик ва барқарорликни сақлашнинг муҳим омили, кўшни мамлакатлар мустақиллигини, ҳамкорлиги ва бирдамлигини таъминловчи муҳим соҳадир.² Ўзбекистон давлати мудофаасини қафолатлашда Индустириал иқтисодтётининг роли бебаходир.

Индустириал иқтисодтёти шундай тармокки, барча мамлакатларнинг сиёсий, иқтисодий ва ташкилий интилишлари, уларнинг хўжалик жиҳатдан бирлашиши, яъни иқтисодий интеграция тавсифида ўз ифодасини топади. Натижада барча мамлакатларнинг табиий, меҳнат ва молиявий ресурсларидан, фан-техниканинг барча ютуқларидан оқилона фойдаланиш имкониятлари юзага келади.

Индустириал иқтисодтёти, айниқса, оғир Индустириал иқтисодтёти — бутун ижтимоий ишлаб чиқаришни идустрлаштириш муаммоларини ҳал этиш қалитидир. Шу сабабли жамиятнинг моддий-техника асосини қайтадан куриш ишини ўзбек ҳалқи Президент

² Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization/.MIT Press 1992

рахбарлигида умуман Индустириал иқтисодтёти, хусусан, унинг энг мухим соҳаларини ривожлантиришдан бошлади. Чунки бу соҳалар Узбекистон Республикасининг иқтисодий кудрати, халқ фаровонлигини янада оширишнинг пойдевори ҳисобланар эди, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади.

Меҳнатни ижтимоий ташкил этишнинг энг олий тури — концентратиянинг юқори даражаси билан кичик бизнес ва тадбиркорликни уйғунлаштириш асосида ижтимоий ишлаб чиқаришни уюштиришнинг илғор усуллари—ихтисослаштириш, кооперативлаштириш ва маҳаллийлаштириш ҳам Индустириал иқтисодтёти соҳасида ҳукмронлик қилади ва яхши самаралар беради.

Ижтимоий-иқтисодий тараккиётни жадаллаштиришни таъминловчи буюк ҳаракатлантирувчи куч — рақобат, яъни беллашув, ракиблар кураши ҳам Индустириал иқтисодтёти соҳасида ривож топади. Илғор техника ва технологиялардан фойдаланиш, материалларнинг янги турларини яратиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришдаги маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини юқори даражага кўтариш, ишлаб чиқаришнинг бошқа бир қатор техник-иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш асосида унинг самарадорлигини кўтариш учун ҳаракат ва бошқа меҳнат анъаналари ҳам аввало, Индустириал иқтисодтёти соҳасида вужудга келди ва келмоқда.

Мустакилликнинг афзалликлари ва давлатнинг иқтисодий сиёсати Индустириал иқтисодтётининг етакчи ўрнини янада оширмоқда. Ислохотларнинг хом ашё йўналишлари ва уларнинг ечимини топиш даставвал индустириал иқтисодтёти соҳасида амалга оширилмоқда ва яхши самара бермоқда.

1.2. «Индустириал иқтисодиёти» фаннинг предмети ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги

Ишлаб чиқариш ва бозорни оқилона ташкил этиш, уларнинг самарадорлигини, натижалелигини оширмоқ учун жамиятнинг умумий иқтисодий қонунларини билиш, хўжаликка раҳбарлик қилишнинг илмий асосларини чуқур эгаллаш зарур.

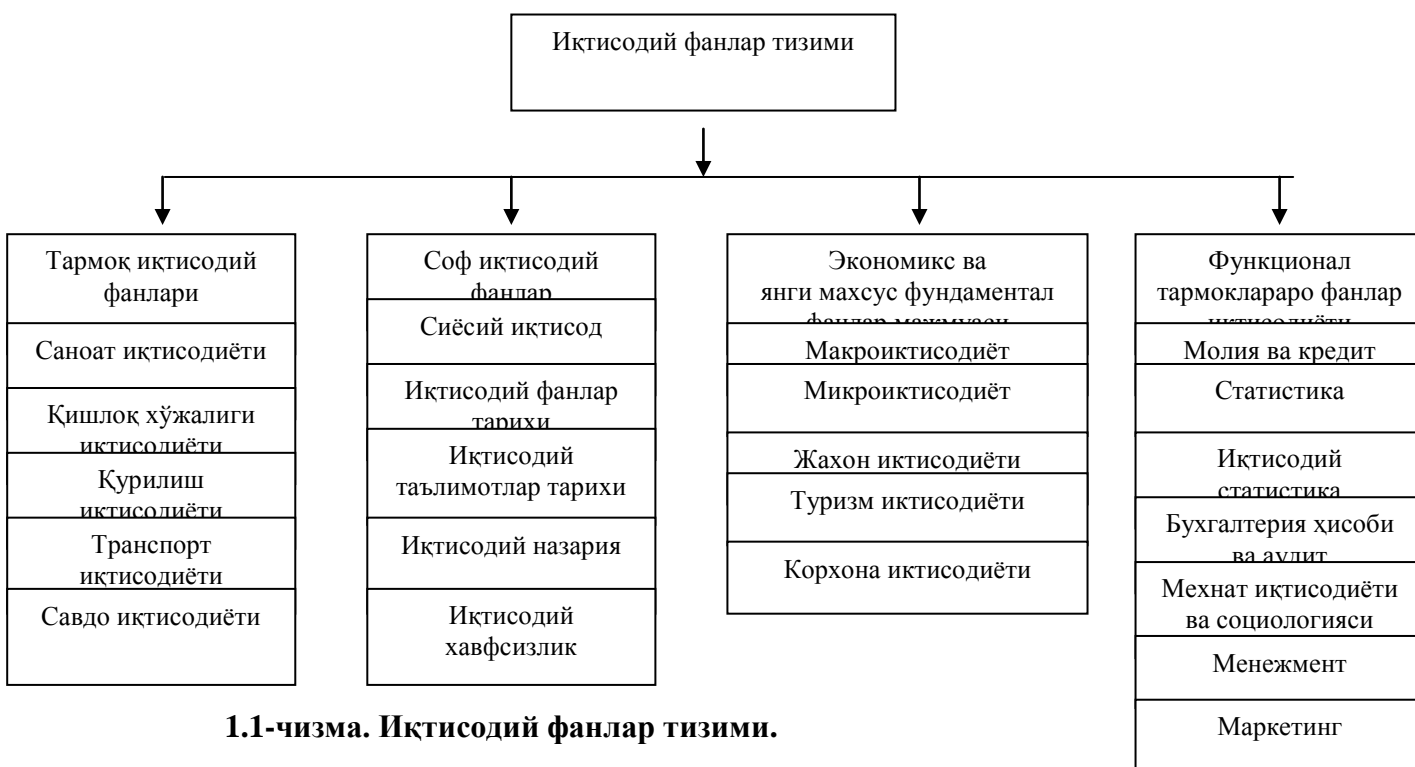
Иқтисодиёт соҳасида рўй бераётган барча воқеликлардан хабардор бўлиш, уларнинг моҳияти ва аҳамиятини тўғри тушуниш, иқтисодий муаммоларни оқилона ҳал этиш корхоналар, фирмалар, тармоқлар ва комплекслар олдида турган вазифаларни ўз вақтида амалга ошириш учун иқтисодий билимлар билан қуролланмоқ, уларни чуқур эгалламоқ керак. Бундай билимларни бизга иқтисодий фанлар тизими ўргатади (1-чизма).

Иқтисодий фанларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи — умумиқтисодий фанлар, яъни иқтисодни яхлит ўрганувчи фанлар. Иккинчи — хусусий иқтисодий фанлар, яъни иқтисоднинг у ёки бу соҳасини, ёхуд корхона иқтисодини ўрганувчи фанлар. Биринчи гуруҳга энг аввало «Иқтисодий назария» фани киради. Унинг ўзи ўз номи билан бошқа фанлардан ажралиб туради ва умум иқтисодга назарий жиҳатдан ёндашади, унга хос қонун ва қоидаларни ўрганади.

«Иқтисодий назария» — инсонларнинг ишлаб чиқариш муносабатларини ишлаб чиқарувчи кучлар билан ўзаро алоқада ўрганувчи фандир. Бу фан кишилиқ жамияти тараккиётининг турли босқичларида моддий неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилишни бошқариш қонунларини, шунингдек, улардан амалий фаолиятда фойдаланиш йўллариини ўрганади. Лекин «Иқтисодий назария» халқ хўжалигининг айрим тармоқлари ва тармоқлараро комплексларида иқтисодий қонунларнинг намоён бўлиш, рўй бериш шакллари ва хусусиятларини ўрганмайди. Бу билан аниқ иқтисодий фанлар шуғулланади. Ана шундай фанлардан бири «Индустириал иқтисодиёти» фани ҳисобланади. Бу фан жамиятнинг иқтисодий қонунлари ва зарурий қоидалари Индустириал иқтисодтёти ва унинг тармоқлари соҳасида намоён булиши, рўй бериши, тузилмавий ўзгаришларнинг «фалсафасини», бошқаришнинг илмий асосларини, режалаштириш ва башоратлашнинг методологияси ва методикасини, фан-техника тараккиётининг хом ашё йўналишлари, Индустириал иқтисодтёти ресурсларининг моҳияти, аҳамияти ва турлари ҳамда улардан

фойдаланишни яхшилаш шарт-шароитлари ва Индустрал иқтисодтётининг бошқа қатор муаммоларини урганади.

1.1-чизма. Иқтисодий фанлар тизими.

«Индустрал иқтисодиёти» фани бир қатор иқтисодий фанлар билан чамбарчас боғланган. Улар жумласига «Экономикс», «Иқтисодий назария», «Макроиктисодиёт», «Микроиктисодиёт», «Статистика», айниқса, «Иқтисодий статистика», «Меҳнат иқтисоди ва социология», «Индустрал иқтисодиёти», «Менежмент», «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит», «Молия-кредит», «Иқтисодий хавфсизлик», «Инновация стратегияси», «Хорижий мамлакатлар иқтисодиёти» ва бошқа бир қатор фанлар киради.

«Индустрал иқтисодиёти» фани «Корхона иқтисоди» фани билан чамбарчас боғлиқдир. Бундай боғлиқлик Индустрал иқтисодтёти ва унинг алоҳида тармоқлари моддий-техника ва меҳнат салоҳиятидан тўла-тўқис фойдаланиш имкониятларини қидириб топиш учун меҳнат жамоасига иқтисодий таъсир кўрсатишнинг янгидан-янги усулларини топишда маҳорат ва ишнинг кўзини билишга ёрдам беради.

Иқтисодий ҳаёт жараёнлари ва ходисаларини ўрганиш даражаси нуқтаи назаридан, одатга кўра, макроиктисод ва микроиктисодни фарқлайдилар.

«Макроиктисод» фани иқтисодни бир бутун сифатида қарайди ва умумий (мажмуий) талаб ва таклифнинг, миллий даромад ва ялпи миллий маҳсулотнинг шаклланиш жараёнларини тадқиқ этади, ҳукумат бюджет сиёсатининг иқтисодий ўсишига, инфляция ва ишсизлик даражасига таъсирини таҳлил этади. Бошқача айтганда, бу фан макроиктисодий жараёнларни давлат томонидан тартибга солиш муаммоларини ўрганади ва ўргатади.

«Макроиктисод» фани ишлаб чиқариш тармоғи ва корхона, товар ва молия бозорлари, банклар, турли фирмалар, уй хўжалиги каби алоҳида субъектлар ва тузилмаларнинг феъл — ативорини тадқиқ этади. У алоҳида товарларнинг ишлаб чиқариш ҳажми ва уларга баҳо қандай белгиланишини, солиқлар ва бошқа тўловларнинг аҳоли жамғармаларига қандай таъсир этишини ўрганади.

Индустриал иқтисодиёти» фани «Менежмент» фани билан ҳам бевосита боғлиқдир. Чунки Индустириал иқтисодтёти бошқарувининг муҳим муаммолари менежмент назарияси ва амалиёти асосида ўз ечимини топиши мумкин.

«Менежмент» фани — бошқарувчига танловни тўғри амалга ошириш ва ишчан қарорни қабул қилишни ўргатувчи фандир. Унинг хом ашё мақсади бозор муносабатлари шароитида барча бўғинларда ишлай оладиган юқори малакали бошқарувчиларни тайёрлашдан иборат.

Бу фаннинг муҳим муаммоларини ўрганишда халқ хўжалигида техника ва технология тараққиётининг йўлларини белгилаб берадиган фанларнинг хулосаларидан ҳам кенг фойдаланиш фоят зарурдир.

Шундай қилиб, «Индустриал иқтисодиёти» фанининг предмети деганда жамиятнинг объектив иқтисодий қонунлари ва зарурий қоидаларининг шу соҳада намоён бўлиш шакллари, Индустириал иқтисодтёти махсулоти ишлаб чиқариш жараёнида жонли ва буюмлашган меҳнатнинг энг оптимал харажатлари асосида энг яхши натижаларга эришишни таъминлайдиган шарт-шароитлар ва омилларни ўрганиш тушунилади.

1.4. «Индустриал иқтисоди» фаннинг ўрганиш методологияси ва усуллари

Илм-фан методологияси дейилганда, уни 10или шва ўрганиш фаолиятининг шакллари ва усуллари мажмуаси тушунилади. Муайян фан бўйича масалани ўртага ташлаш, тадқиқот мавзуси ва илмий назарияни шакллантириш, шунингдек, аниқланган натижанинг ҳақиқийлиги, яъни ўрганилаётган объектга мувофиқлиги жихатидан текшириш методологияни қўллашнинг энг муҳим томони ҳисобланади. Демак, методология — тадқиқот ёки билиш, англаш йўли, воқеликни амалий ва назарий ўзлаштириш усуллари мажмуасидир.

«Индустриал иқтисодиёти» фанининг назарий, методологик асосини Индустириал иқтисодтётининг вужудга келиши ва ривожланиш муаммолари бўйича ҳозирги назария, узбек эли ва хорижий мамлакатлар иқтисодчиларининг илмий асарлари, Ўзбекистон Давлатининг қонун-қоидалари, Республика Президентининг асарлари ва фармонлари ташкил этади.

Халқ хўжалигининг етакчи соҳаси бўлган Индустириал иқтисодтётида рўй берадиган барча ҳодиса ва ўзгаришларни тадқиқ этиш анчагина мураккаб жараёндир. У жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга ва ундан амалиётга ўтишни, яъни ҳақиқатни билишнинг, объектив реалликни тан олишнинг диалектик йўлидан фойдаланишни тақозо этади. Бундай услубий ёндашиш Индустириал иқтисодтёти, унинг тармоқлари ва «ирмоқ»лари ҳамда корхоналарида рўй берадиган ҳодисалар, воқеликлар ва иқтисодий жараёнларнинг ўзаро боғлиқлигини, уларнинг узлуксиз ҳаракати, тараққиёт ва ўзгариши, миқдор кўрсаткичдан сифат кўрсаткичга ўтиши, вақт ва фазода ривожланишини англаб олишга ёрдам беради.

Диалектика усули муаммолар ўрганилаётган омиллар, шарт-шароитларнинг намоён бўлиши ва юз бериши зиддиятларга, қарама-қаршиликларга бой эканлигини инобатга олишни тақозо этади.

«Индустриал иқтисодиёти» фани ва илмининг барча муаммоларини ўрганишда унга тарихий ёндашиш керак. Айниқса, гуманитар фанлар масаласида энг ишонарли нарса — бу, хом ашё тарихий боғланишни унутмасликдир. Ҳар бир масалага тарихдаги маълум ҳодиса қандай пайдо бўлганлиги, бу ҳодиса ўз ривожланишида қандай босқичлардан ўтганлиги нуқтаи назаридан қараб, ана шу ривожланиш, тараққиёт қандай рўй берганлигига эътибор қаратиш зарур.

«Индустриал иқтисодиёти» фанининг энг муҳим муаммоларини ўрганишда бир қатор аниқ усуллардан фойдаланилади. Булар жумласига мушоҳада, абстракт тафаккур, индукция ва дедукция, анализ ва синтез, монографик усул, статистик усуллар (сифат ва миқдор, индекс, гуруҳлаш, баланслик ва у билан боғлиқ бўлган норматив усул, эхтимоллар), иқтисодий — математик моделлаштириш, оптималлаштириш, мувозанатни аниқлаш, ўз «Акл-идроки хужуми» («Мозговая атака») ва тажрибавий усуллари қиради.³

³ Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization/.MIT Press 1992

Бозор иқтисодига ўтиш туфайли Индустириал иқтисодтёти тараққиётига муносабат бутунлай ўзгарди: тузилмавий ўзгаришларнинг аҳамияти ҳамда раҳбарликнинг иқтисодий ва маънавий, психологик роли сезиларли даражада ошди. Шу сабабли Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг тараққиёт тенденциясини, ривожланган даврнинг ўзига хос, ўзига мослигини ҳисобга олган ҳолда, у ёки бу омиллар, шарт-шароитларнинг аҳамиятини ва ролини «Динамика»да ҳисобга олиш керак бўлади.

«Индустириал иқтисодиёти» фанига оид барча масалаларни юқорида келтирилган ва бошқа бир катор усуллар ёрдамида ўрганиш, таҳлил қилиш бу фанни ўрганувчиларнинг ва унинг муаммолари ечимини ҳал этувчиларнинг билими ва илмий салоҳиятини кучайтиради, ақлий заковатини бойитади.

1.4. «Индустириал иқтисодиёти» фанининг бозор иқтисодиёти шароитига ва ислоҳотлар талабига хос ва мос вазифалари

Ҳар қандай фан каби «Индустириал иқтисодтёти иқтисодиёти» фани ҳам энг аввало, ўз йўналиши бўйича илмий қараш ва назарияларга таянади. Унинг хом ашё вазифаси Индустириал иқтисодтёти соҳасига тааллуқли иқтисодий билим ва илм ҳамда муайян кўникма билан қуроллантиришдан иборатдир.

Бу фан, биринчидан, иқтисодиётнинг Индустириал иқтисодтёти соҳасидаги сир-асрорларини билиб олишга; иккинчидан, бу тармоқ иқтисодиётида қўлланиладиган барча иқтисодий тушунчаларни тавсифлашга, улар реал иқтисодий воқеликнинг илмий инъикоси, ифода этилиши эканлигини англашга кўмаклашади; учинчидан, ишлаб чиқариш санъатини эгаллаш бўйича билим ва кўникма беради. Демак, «Индустириал иқтисодиёти» фани фақат назарий томондангина эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам билим бериш вазифасини бажаради. Бу фанни пухта эгаллаган ҳар бир иқтисодчи мавжуд иқтисодий кўрсаткичларнинг моҳияти ва аҳамиятини яхши тушунадиган, уларни тўғри ҳисоблаб ва аниқлаб билиши, динамикасидан тегишли хулосалар чиқара оладиган бўлади.

Ҳар қандай билим, ҳатто, жамият ҳаётининг чуқур негизларига кириб боровчи илм ҳам муайян ҳаракат учун қўлланма булганлиги, жамиятни тубдан ўзгартиришнинг амалий мақсадларига хизмат қилганлиги учун қимматлидир. Шу сабабли «Индустириал иқтисодиёти» ҳам фундаментал фанлар қаторидан ўрин олиб, иқтисодий тараққиётнинг муҳим қонун-қоидаларидан Индустириал иқтисодтёти соҳасида фойдаланиш йўллари кўрсатиб бераётганлиги туфайли аҳамиятли ҳисобланади.

«Индустириал иқтисодтёти иқтисодиёти» фанининг муҳим вазифаларидан бири — бу методологик вазифадир. «Индустириал иқтисодтёти иқтисодиёти» иқтисодий фанлар мажмуида алоҳида ўрин эгаллайди, чунки барча иқтисодий-методологик масалаларнинг илмий ва амалий талқини, энг аввало, Индустириал иқтисодтёти соҳасида амалга оширилади.

«Индустириал иқтисодиёти» фанининг вазифалари республика ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг объектив шароитлари, давлат иқтисодий сиёсатининг хом ашё йўналишлари ва унга биноан амалга ошириладиган ислоҳотларнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни билан белгиланади. Улардан энг муҳимлари куйидагилардан иборат:

- мустақил ва қудратли давлат иқтисодий сиёсатининг моҳияти ва мақсадини тушунган ҳолда Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқариши ҳамда унинг бўғинларида бу сиёсатни амалга оширишнинг йўл-йўриқларини тўла англаш;

- Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг ҳолати ва ривожланиш хусусиятларини ўрганиш, таҳлил этиш ва унинг истикболини белгилаш ҳақида фикрлаш.

- Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини ташкил этиш, бошқариш, самарадорлигини оширишнинг илмий ва амалий асосларини аниқлаш бўйича билим ва кўникма бериш.

- Индустириал иқтисодтёти ресурслари, ишлаб чиқариш фондлари ва қувватларидан бекаму кўст, оқилона фойдаланиш.

- фан-техника тараққиёти ва инновациянинг иқтисодий аҳамияти ва моҳиятини англаш, Индустириал иқтисодтёти маҳсулотларининг сифати ва рақобатбардошлигини таъминлаш,

ишлаб чиқаришнинг фойдалилик даражасини ошира бориш санъатини эгаллашга кўмаклашуви буйича билим ва кўникма бериш.

- Индустириал иқтисодтёти соҳасидаги ташқи иқтисодий фаолиятнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмунини ҳамда бу борадаги ўзаро ҳамкорлик ва иқтисодий интеграциянинг ролини тушунтириб беришдан ҳам иборат.

Ушбу фаннинг яна бир энг муҳим вазифаси – бу Индустириал иқтисодтёти маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун сарфланаётган харажатлар тизими, маҳсулот таннархи, нархларнинг шаклланиши, фойда ва рентабеллик, молиялаш ва кредитлаш масалалари бўйича билим, илм ва кўникмалар беришдан иборат.

Маълумки, “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чора-тадбирлари туғрисида”ги дастур инқироздан сўнг Ўзбекистон иқтисодиётининг янада кучли, барқарор ва мутаносиб ривожланган ҳолда майдонга чиқишига, жаҳон бозорларида ўзимизнинг мустаҳкам ўрнимизни эгаллаш, шулар асосида изчил иқтисодий ўсишни таъминлаш, халқимизнинг ҳаёт даражаси ва фаровонлигини янада ошириш бўйича олдимизда турган ва устувор вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш учун ишончли замин яратади”.⁴

Ушбу заминнинг Индустириал иқтисодтётига тегишли жиҳатларини изоҳлаб бериш ва идрок этишда, умуман Инқирознинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни туғрисидаги чинакам новоторона назарий қоидалар ва ҳулосаларни, принципиал ижтимоий-иқтисодий йўл-йўриқларни, янгича ёндашишларни тушуниб етишга ва чуқур ўзлаштириб олишга ёрдам беришга “Индустириал иқтисодиёти” фанини роли ҳам беқиёсдир.

Қисқача ҳулосалар

«Индустириал иқтисодиёти» курси «Иқтисодиёт» фанининг муҳим қисми бўлиб, Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқариши ва халқ хўжалигининг бошқа соҳалари учун кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш жараёнида алоҳида аҳамият касб этади. У:

- фан сифатида Индустириал иқтисодтёти йўналишидаги жараёнларни изоҳлаш, тушунтириш ва келажакка тегишли воқеликларни башорот қилиш имконини берувчи назария ва методолигияга асосланади;

- илмий курс сифатида умум-иқтисодий қонунларни чуқурлаштиради, аниқлаштиради ва ўз йўналиши бўйича ўзига хос қонуниятларни шакллантиради; бу қонуниятлар, шунингдек, фундаментал қоидаларни Индустириал иқтисодтёти тармоқларининг типик гуруҳларига мувофиқ тарзда ўрганилади;

- Индустириал иқтисодтёти корхоналарида содир бўладиган воқеаларни башоратлаш ва режалаштириш, таҳлил этиш, ҳисоб ва ҳисобот ишларини юритиш бўйича зарур билимлар билан қуроллантиради;

- мамлакат ичида ва хорижда юз бераётган иқтисодий жараёнларни билишга имкон яратади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Индустириал иқтисодтёти иқтисодиёти» фани нима учун ўқитилади?
2. «Индустириал иқтисодиёти» фанининг объекти деганда нималарни тушунасиз?
3. «Индустириал иқтисодиёти» фани ёрдамида қандай қонунлар ва қонуниятлар ўрганилади?
4. «Индустириал иқтисодиёти» фани қандай фанлар билан чамбарчас боғлиқ?
5. Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизациялаш ва ислох қилиш ушбу фан олдида қандай вазифалар қўяди?
6. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва унинг Индустириал иқтисодтётига тегишли жиҳатлари нималардан иборат?

---

⁴ Каримов, Ислон Абдуғаниевич. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари /И.А. Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

МАВЗУ 2. САНОАТ - ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЕТАКЧИ ТАРМОҒИ

Таянч сўз ва иборалар

Индустриал тармоқлар, электроэнергетика, нефть соҳа, енгил саноат, машиносаозлик, меҳнатни ижтимоий ташкил этиш, ижтимоий — иқтисодий таракқиёт, дифференция, интенсивлаштириш.

Режа

1. Саноат тармоқлари уларнинг миллий иқтисодиёт ривожигаги роли ва ўрни
2. Саноат тармоқлари ва уларнинг ривожланиши

2,1, Саноат тармоқлари уларнинг миллий иқтисодиёт ривожигаги роли ва ўрни

Индустриал иқтисодтети — моддий ишлаб чиқаришнинг энг йирик, етакчи тармоғидир. Унда меҳнат қуроллари (воситалари), меҳнат буюмлари ва халқ истеъмол товарларининг кўпчилик қисми яратилади; машина ва механизмларнинг барча турлари, бино ва иншоотларнинг конструктив элементлари ишлаб чиқарилади; ер ости бойликлари казиб олиш амалга оширилади; минерал, ўсимлик ва ҳайвон хомашёсига ишлов берилади, кенг истеъмол моллари тайёрланади ва ҳ.к.лар.

Индустриал иқтисодтети халқ хўжалигининг барча тармоқларини ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат қуроллари билан таъминлайди. Миллий иқтисодиёт, фан, маориф, маданият, соғлиқни сақлаш, спорт, туризм ва бошқа соҳалар ривожига Индустириал иқтисодтетининг таракқиёт даражасига боғлиқ.

Ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатлари таракқиётида Индустириал иқтисодтетининг тарихий роли бсқийсдир. Шу сабабли унинг ривожига ва самарадорлиги қанчалик юқори бўлса, давлатнинг маъқеи шунчалик кучли бўлади ва аҳоли турмуш даражасига янада яхшиланиб боради.

Индустриал иқтисодтети жамиятнинг етакчи кучи бўлган ишчилар синфини ўзида бирлаштиради. Индустириал иқтисодтети ривожига туфайли унда банд бўлган ходимларнинг сони кўпаяди, уларнинг билими ва илми, маҳорати ортади, кадрлар салоҳияти юқори даражага кўтарилади.

Индустриал иқтисодтети соҳасида меҳнатни ижтимоий ташкил этишнинг энг олий тури булган концентратиянинг юқори даражасига ва шу асосда ижтимоий ишлаб чиқаришни уюштиришнинг илғор усуллари — ихтисослаштириш, кооперативлаштириш ва комбинатлаштириш ҳамда маҳаллийлаштириш дастури асосида узлуксиз ташкил этиш соҳасида устунлик килади.

Фақат йирик машина индустриясига фан ва техника ҳамда инновациянинг барча ютуқларини мужассамлаштириб, меҳнатни техника билан қуроллантириши ва унумдорлигини юқори даражага кўтара олади.

Индустриал иқтисодтети ва айниқса, унинг энг муҳим соҳасига бўлган оғир Индустириал иқтисодтети мамлакатда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг асоси хисобланади. У моддий-техника воситаларини ўзи ва бошқа тармоқлар учун такрор ишлаб чиқариш билан бир вақтда жамият аъзолари ўртасидаги ижтимоий-ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириб ҳам боради⁵.

Индустриал иқтисодтети қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини қайта қуришнинг негизи хисобланади. Уни янги техника билан таъминлаш орқали фермер, ширкат, деҳқон хўжалиқларини ва бошқа шаклларда фаолият кўрсатаётган субъектларни иқтисодий ва маданий жиҳатдан юқори даражага кўтаришга, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги муҳим тафовутларни йўқотишга, деҳқон меҳнатини индустриал меҳнатга айлантиришга ёрдам беради.

---

⁵ Шкваря, Л.В. Мировая экономика. Схемы и таблицы: Учебное пособие для студентов вузов / Л.В. Шкваря. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. - 391 с.

Индустриал иқтисодтёти - мамлакат мудофаа қобилиятинининг моддий манбаи, дунёда тинчликни сақлашнинг муҳим омили, мамлакатлар мустақиллигини ва бирдамлигини таъминловчи муҳим соҳадир. Чунончи мамлакатимиз мудофаа қобилиятини мустаҳкамлашда Индустириал иқтисодтётининг роли ва аҳамияти бекиёсдир⁶.

Барча мамлакатларнинг сиёсий, иқтисодий ва ташкилий интилишлари, хўжалик жиҳатидан ҳамкорлиги Индустириал иқтисодтёти соҳасида ҳам ўз ифодасини топади. Табиий, меҳнат ресурсларидан, фан ва техника ютуқларидан фойдаланиш имкониятлари кенгайишида Индустириал иқтисодтётининг аҳамияти салмоқли.

Индустриал иқтисодтёти учун фан-техниканинг узлуксиз тараққиёти ва ишлаб чиқаришнинг ютуқлари билан куролланиши даражасининг ўсиши характерлидир. Унда электрлаштириш ва электронизациялаш, компьютерлаштириш ва кимёлаштириш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта қуриш соҳасидаги илғор ютуқлардан кенг фойдаланилади. Уларни тинчлик мақсадларида қўллайди.

Индустриал иқтисодтёти, айниқса, унинг устувор соҳалари - бутун ишлаб чиқаришни глобаллаштириш муаммоларини ҳал этишнинг калитидир.

Индустриал иқтисодтёти моддий ишлаб чиқаришнинг бош тармоғи, иқтисодиётнинг пойдеворидир. Миллий иқтисодиётнинг барча тармоқларини қайта қуришга қодир бўлган йирик машиналашган Индустириал иқтисодтётигина мустақилликнинг бирдан - бир моддий негизи бўлиши мумкин.

Мамлакат аҳолисининг иш билан бандлигини оширишда Индустириал иқтисодтётининг роли бекиёс. Буни 2.1-жадвал маълумотларидан ҳам билиб олиш мумкин.

Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли аҳолининг 13 фоизи Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришида банд. Бу ўринда таъкидлаш керакки, республика Индустириал иқтисодтётининг жадал суръатлар билан таъминланиши янада яхшиланиб, меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлиши, яъни бандлик даражаси анчагина юксалади. Тармоқнинг янада жадал ривожини Индустириал иқтисодтёти кадрлари сони ва уларнинг жамиятдаги мавқеи янада ошишига олиб келади.

Мамлакатимиз Индустириал иқтисодтётининг тараққиёти юқори малакали ишчи кадрлар, муҳандис ва техник ходимлар сафини кенгайтди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Индустириал иқтисодтётинида 1,2 миллионга яқин ходим ишламоқда. Улардан 600 минг нафари олий, 900 минг нафардан ортиги ўрта ва ўрта махсус маълумотли ходимлардир.

Тараққиёт қонунлари ходимларнинг маданий — техник савияси ўсишини, ишлаб чиқариш малакаси ва тажрибаси тинмай ошиб боришини таъминлайди. Бу Ўзбекистон Индустириал иқтисодтётинида ҳам намоён бўлмоқда.

Ижтимоий — иқтисодий тараққиёт жадаллашувини таъминловчи куч — рақобат ҳам аввало, республика Индустириал иқтисодтётинида вужудга келди ва ривожлана бошлади. Тадбиркорлар, ишбилармонлар беллашувнинг байроқдори бўлиб майдонга чиқдилар. Республика Индустириал иқтисодтётинида ҳам рақобат ўзининг оддий босқичидан энг юқори босқичига кўтарилиб, чинакам умумий дастаққа айланмоқда.

Мустақилликнинг афзалликлари давлат иқтисодий сиёсатининг етакчилик ролини янада оширмоқда. Олий Мажлис Сенатининг қонунлари, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, энг аввало, Индустириал иқтисодтёти соҳасида амалга оширилмоқда ва сезиларли самара бермоқда.

Индустриал иқтисодтёти табиатда учрайдиган моддий бойликларни қазиб чиқариш ва тайёрлашни, уларни ва қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни қайта ишлашни ўз ичига қамраб олади. Индустириал иқтисодтёти барча халқ хўжалиги тармоқлари учун ишлаб чиқариш кучларининг хом ашё элементларидан бири ҳисобланган жамиятнинг табиат устидан хукмронлигини бирмунча орттирадиган, техника тараққиётини белгилайдиган, инсон

⁶ Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization/.MIT Press 1992

меҳнатининг унумдорлигини оширишга имкон берадиган, меҳнат ва ишлаб чиқариш куролларини яратадиган соҳадир.

Индустриал иқтисодтёти тараққиёти ишлаб чиқариш кучларининг бир томонлама ривожланишига хотима беради, мамлакат ва унинг ажралмас қисми бўлмиш вилоятларида табиий бойликлардан, хомашё ва меҳнат ресурсларидан кенгрок ва ҳар томонлама фойдаланиш имкониятини яратади.

Индустриал иқтисодтётининг вужудга келиши ва ривожланиши меҳнат тақсимотининг ўсиши, ишлаб чиқаришни дифференциялаш ва интенсивлаштириш билан чамбарчарс боғлиқ.

Ҳозирги замон йирик Индустриал иқтисодтётини бир-бири билан чамбарчарс боғлиқ бўлган кўпгина тармоқлар ва ишлаб чиқаришлар бўғинларидан ташкил топади. Бугунги кунда республика Индустриал иқтисодтётинида 175 тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаси ва 2010 га яқин йирик ва ўрта Индустриал иқтисодтёти корхоналари мавжуд.

Индустриал иқтисодтётининг миллий иқтисоддаги роли ва ўрнини қуйидаги жадвалдан аниқрок кўриш мумкин.

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг жадал ривожланиши бу соҳада янги корхоналарни куплаб бунёд этиш таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, Индустриал иқтисодтёти тармоқлари ва корхоналарида ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жихатдан қайта жихозлаш айникса машинасозлик ва металлни қайта ишлаш урмончилиқ, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-коғоз, озик-овкат Индустриал иқтисодтётинидаги юкори усиш суръатлари хисобига юзага келди.

Ишлаб чиқаришни диверсификациялаш ва кушимча киймат яратувчи Индустриал иқтисодтёти тармоқларини ривожлантиришга қаратилган иқтисодий стратегия республикага яхши натижалар келтирмоқда.

Ўзбекистон ўзининг олтини, пахта толаси ва ипаги, нефти ва газни, самолёт ва автомобиллари, пахта териш машинаси ва пахтани қайта ишлаш машиналари билан, экскаватор ва компрессорлари, вино ва консервалари ҳамда бир қатор бошқа Индустриал иқтисодтёти маҳсулотлари билан дунёга машхур.

Ўзбекистон Республикасининг индустриал киёфасини энергетика, кон-руда, олтин казиб олувчи, самолётсозлик ва автомобилсозлик Индустриал иқтисодтётилари, электротехника ва электроника, кўп тармоқли машинасозлик ва қурилиш материаллари Индустриал иқтисодтётилари белгилаб бермоқда.

Мустақалликнинг 17 йил мобайнида республикада Индустриал иқтисодтёти маҳсулотининг ҳажми 5 марта кўпайди. Бу даврда фақат миқдорий ўзгаришларгина эмас, балки жуда катта сифат ўзгаришлари ҳам содир бўлди.

2.2. Индустриал иқтисодтёти тармоқлари ва уларнинг ривожланиши

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг тарихий ривожланиши ва унинг хом ашё яқунлари тўғрисида сўз юритилганда шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида «Уй Индустриал иқтисодтётини»нинг ривожини бундан 12-15 минг йил муқаддам — мезолит даврида бошланган. Бу даврда жуда оддий меҳнат куроллари ва буюмлари тайёрланган.

Янги тош асри (неолит, милоддан аввалги 5-минг йилликнинг боши) даврида кемачилиқ, тўқимачилиқ вужудга келган. Неолит даврининг охирида металлдан курол ясаш бошланган.

Археологик топилмалардан маълум бўлишича, милоддан аввалги 3-минг йилликнинг охиридаёқ ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган аҳоли мисдан курол ясашни билган.

Кулдорлик тузуми (милоддан аввалги 1-минг йиллик ўрталари, V аср) даврида меҳнат куролларини ясаш жараёнининг тараққий этиши, металлга ишлов беришнинг такомиллашуви хунармандчилик юксалишига, айирбошлаш ва савдо-сотик кучайишига олиб келди.

Феодализм тузумининг бошларида (VI-VIII асрларда) Фарғона билан Сўхда олтин, мис, темир, Илокда кўргошин, кумуш, олтин, Шахрисабзда тоштуз қазиб чиқарилган⁷.

IX асрда Самарканд сифатли қогози ва лампа шишаси билан машхур бўлган, Шош вилояти кўпчилик маҳсулотлари билан донг таратган. Уша даврда Ўрта Осиёдан Шарқий Европа, Хитой ва бошқа юртларга Буюк Ипак йўли орқали чарм, мато, ипак, жун, кийим-кечак чиқарилган.

X-XIII асрларда юз берган феодал тарқоқлик, қабила ва элатлар ўртасидаги низоларнинг авжига чиқиши туфайли хунармандчиликда йирик ўзгаришлар рўй бермаган.

XIV асрнинг 2-ярмида Амир Темури Самарқандда ҳокимиятни қўлга киритиб, марказлашган давлатга асос солди ва натижада давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий равнақига катта йўл очиб берди.

XV асрнинг охирига келиб Моварауннаҳрда юзага келган зиддиятлар туфайли Темурийлар давлатининг иқтисодий негизига путур етади ва ривожланиш тўхтаб қолди.

XVI-XVIII асрларда Бухоро, Хива, Қўқон хонликларининг вужудга келиши иқтисодиётнинг, шу жумладан, Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди XIX асрга келиб Туркистонда хунармандчиликда ёғоч ва металл ўймакорлиги, идишларга накш солиш, матоларга гул босиш, курулларни бадий безаш ривожланди. Бу асрнинг иккинчи ярмида Ўзбекистон худудида тараққиёт тезлашиб Индустириал иқтисодтёти, айниқса, ип-газлама Индустириал иқтисодтётии ривож топди.

XX аср бошларида кўплаб пахта тозалаш, ёғ-мой заводлари қурилиб ишга туширилди. 1925-1926 йилларда электростанциялар қурилади бошланди. Биринчи бўлиб Тошкент яқинида қурилган Бўзсув гидроэлектростанцияси 1926 йил 1 майда ишга туширилди.

Самарканд, Бухоро, Қўқон, Термиз ва Асака шаҳарларида иссиқлик электростанциялари қурилиши бошланди. Бундай электростанциялар сони 1930 йилда 30 га етди. Ўсиб бораётган энергетика базаси бир қанча янги Индустириал иқтисодтёти корхоналари қуришга имконият яратди.

Иккинчи жаҳон урушигача Бу ерда 500 дан ортиқ Индустириал иқтисодтёти корхоналари, жумладан, «Ташсельмаш», Тошкент тўқимачилик комбинати, Чирчиқ электрокимё комбинати, Каттақўрғон ёғ заводи, Бекобод ва Куvasой цемент корхоналари қурилди. Нефть ва рангли нодир металл қазиб чиқариш, қурилиш Индустириал иқтисодтётии маҳсулотларини тайёрлаш ривож топди.

Уруш бошланиши билан Республика халқ хўжалиги, жумладан, Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқариши ҳарбий мақсадларга қаратилди. Бу ерга немис фашистлари эгаллаб олган хуудлардан 100 га яқин Индустириал иқтисодтёти корхоналари кўчириб келтирилди ва улар қисқа вақт ичида тўла қувват билан ишлай бошлади. 1941-1945 йиллар давомида Республиканинг индустириал тараққиёти ГЭСлар қуриш билан энергетика базасини кучайтириш, қишлоқ хўжалиги, аҳоли ва фронт эҳтиёжларини қондирадиган завод ва фабрикаларни қуриш йўлидан борди. Бу даврда 280 та йирик, ўрта ва кичик корхоналар қурилиб, ишга туширилди. Натижада Ўзбекистон армиянинг Индустириал иқтисодтёти аслаҳоналаридан бирига айланди.

Урушдан кейинги йилларда ҳам Индустириал иқтисодтёти тараққиётига эътибор қаратилгани сабабли унинг бир қанча янги тармоқлари ва корхоналар вужудга келди. Тракторсозлик, лифтсозлик, электротехника Индустириал иқтисодтётии, газ ишлаб чиқариш, уй-рўзгор буюмлари тайёрлаш, йиғма темир-бетон ва керамика Индустириал иқтисодтётии вужудга келди. Енгил саноати нинг трикотаж, чинни ишлаб чиқариш соҳалари шаклланди. Озик-овқат Индустириал иқтисодтётиининг таркибий қисмларида анчагина ўзгаришлар рўй берди. Ўтган асрнинг 90-йилларига келиб, бу тармоқдаги йирик ва ўрта корхоналари 300 дан ортиди.

---

⁷ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

Индустриал иқтисодтёти тараққиётида ёқилғи — энергетика мажмуасининг ўрни алоҳида. Унинг таркибига энергетика, нефть ва нефтни қайта ишлаш, газ ва газ конденсати, кўмир қазиб олиш ва бошқа бир қатор кичик соҳалар киради. Бу мажмуанинг ҳиссаси Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришда 23,8%ни ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси жаҳонда газ ишлаб чиқарувчи 10 та мамлакатдан биридир. Бу ерда қудратли иссиқлик электростанциялари ва гидроэлектростанциялар мавжуд.

Энергетика тармоғи республика халқ хўжалигининг негизи, иқтисодиёт ва фан-техника тараққиётининг мустаҳкам пойдевори ҳисобланади. Ўзбекистон энергетика тизими умумий қуввати 12,5 млн. МВт бўлган 37 иссиқлик ва гидравлик электростанцияларни ўз ичига олган. Улар йилига 50 млрд. кВт/соат дан ортиқ электр энергияси ишлаб чиқариш имкониятига эга. Ўзбекистон энергетика тизимининг барча кучланишлардаги электр тармоқлари умумий узунлиги қарийб 300 минг км.ни ташкил этади. Тармоқ трансформаторларининг умумий қуввати 42,6 МВт га тенг. Ҳозир республика энергетика тизимида 45 минга яқин ходим ишлайди.

«Ўзбекэнерго» давлат компанияси таркибидаги, қурилиш-монтаж, созлаш, таъмирлаш ва бошқа бир қатор ташкилотларнинг тўла мажмуи Ўзбекистон энергетика тизими ишончли ишлашини, изчил ривожланишини таъминламоқда.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда кунига 134 млн. киловатт-соат электр энергияси ишлаб чиқарилмоқда. Бу 1940 йилда ҳосил этилган электр энергиясига нисбатан 100 марта кўпдир.

Ёқилғи Индустриал иқтисодтёти. Республика ёқилғи Индустриал иқтисодтёти ер қаърида топилган ва қазиб олинаётган кумир, нефть, газ конлари негизида шаклланган ва ривожланиб бормоқда. Республикада 160 га яқин нефть ва газ конлари очилган, уларнинг 115 таси Бухоро ва Хива геологик провинциясида, 27 таси Фарғона водийси, 10 таси Сурхондарё, 7 таси Устюртда жойлашган. Ҳозир 71 та нефть, газ ва газ конденсат, 2 та кумир конидан фойдаланилмоқда. 50 дан ортиқ нефть, газ ва газ конденсат кони эса келажакда ишга тушириш учун тайёрлаб қўйилган.

Ёқилғи Индустриал иқтисодтёти республика ёқилғи-энергетика мажмуасининг хом ашё тармоғини ташкил этади ва барча турдаги ёқилғини қазиб олиш, табиий газни тозалаш ва етказиб бериш, нефть маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналаридан иборат. Улар халқ хўжалигининг барча бўғинларида хизмат кўрсатади. Ёқилғи Индустриал иқтисодтётиининг йирик корхоналари Тошкент, Фарғона, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида жойлашган.

Нефть Индустриал иқтисодтёти ёқилғи Индустриал иқтисодтётиининг энг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланади ва нефтни қайта ишлаш корхоналаридан ташкил топади. Ҳозирги даврда Индустриал иқтисодтётининг бу тармоғи мамлакат халқ хўжалиғи ва аҳолининг нефтьга бўлган талабини тўла қондириш имкониятларига эга бўлди. Шу сабабдан ҳам бу тармоқнинг аҳамияти беқиёс.

Нефтни қайта ишлаш Индустриал иқтисодтёти соҳасида Олтиариқ, Фарғона, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводлари ишлаб турибди. Фарғона заводи сурков мойлар ва ёнилғи ишлаб чиқаришга ихтисослашган, ишлаб чиқариш бўйича 30 дан ортиқ технологик қурилмага эга. Олтиариқ нефть заводи эса ёнилғи йўналишида: Кўкдумалоқ нефть-газ кони очилгандан кейин 1993 йилдан Франкиянинг ТЕКНЕП фирмаси билан ҳамкорликда Бухоро вилоятининг Қоровулбозор туманида Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи қурилиши бошланди. Унинг йилига 2,5 млн. тонна газ конденсатини қайта ишлаш қувватига эга бўлган 1-навбати 1997 йил августда ишга туширилди. Нефтни қайта ишлаш заводларида юқори октанли бензин, дизел ёқилғиси, кокс, парафин, мотор мойларига қўшилмалар, енгил машиналар учун мотор ва сурков мойлари (компрессор, турбина, урчуқ мойлари), керосин, битум, суюлтирилган нефть газлари (бутан, техник пропан ва б.), мазут каби 50 дан ортиқ турдаги нефть маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Янги маҳсулот турлари ишлаб чиқариш дастурига мувофиқ янги технологиялар ўзлаштирилмоқда.

Ҳозирги даврда республика нефть Индустириал иқтисодтёттии корхоналарининг куввати бир йилда 11 млн. тонна нефтни қайта ишлаш имконини беради.

Кейинги йилларда амалга оширилган тадбирлар натижасида нефть (газ конденсата билан бирга) қазиб олиш ҳажми юқори суръатларда ўсиб бормоқда.

Газ Индустириал иқтисодтёттии. Бу тармоқ ёқилғи-энергетика мажмуасининг энг ёш, жуда ривожланган соҳаси ҳисобланади. Газ ёқилғининг жуда арзон тури, халқ хўжалигининг барча соҳаларида кенг фойдаланиш мумкинлиги ҳамда экологик жиҳатдан устунлиги туфайли унга бўлган талаб кундан-кунга ўсиб бормоқда. Агар 1940 йилда атиги 0,7 млн м³ табиий газ қазиб олинган бўлса, ҳозирги пайтда у 55 млрд м³ ни ташкил этади. Газнинг республикада қазиб олинаётган ёқилғи балансидаги ҳиссаси 87,2 фоизга тенг.

Республика нефть ва газ Индустириал иқтисодтёттиини ривожлантиришнинг узок, даврга мўлжалланган концепцияси ишлаб чиқилган ва у изчиллик билан амалга оширилмоқда.

Кумир Индустириал иқтисодтёттии. Ўзбекистон Республикаси қидириб топилган 2 миллиард тонна кўмир захираларига эга. Кўмир қазиб олиш ва етказиб бериш ишлари билан «Кумир» акциядорлик бирлашмаси шуғулланади. Ангрен конида кўнғир кумир, Шарғун ва Бойсун конларида тошкўмир қазиб олинади. Кумир конлари корхоналар томонидан турли усулларда ўзлаштирилади: очик усулда, ер ости ва ер остини газлаштириш усули билан (Ноу-Хау). Кумир энергетика мақсадларида ва маиший ёқилғи сифатида ишлатилади. Кўмирни қайта ишлашдан чиққан чиқинди органик ва минерал ўғитларга айланттирилади.

Конлардан чиққан кўмирлар сифатли ёнилғи, қимматбаҳо ҳамда камёб материалларнинг турли хилларини олиш учун хомашёдир. У масалан, кокс брикета, мотор ёнилғиси, калкий карбида, сорбент қора ва рангли металлургияда углеродли кўшимчалар сифатида ишлатилади.

Кўмир қазиб олиш жараёнида каолин, оҳак, кварк қумлари, кўмир кукуни, камёб ер элементи (германий), шагал ва бошқа фойдали қазилмалар олинади.

Яхши хомашё, кўпдан синалган эркин майдонларнинг бисёрлиги, сув ҳамда электр ва иссиқлик энергияси, темир йўлларнинг мавжудлиги, станцияларнинг яқинлиги ва халқаро аэропортлар борлиги ишлаб чиқариш-Индустириал иқтисодтёттии комплексини бунёд этишда қўл келади. Шунингдек, қазиб олинган ва бойитилган каолин, чинни фаянс ва сопол буюмлар, ўтга чидамли ва қурилиш ғиштлари, том ёпқичлар, дренаж ва канализация қувурлари, хўжалик ва манзарали чинни буюмлар, шиша ва шиша идишлар, электр изоляторлари ҳам бу ишда ёрдам беради. Бундан ташқари, каолин қоғозсозлик, резина-техника, пластмасса Индустириал иқтисодтёттиида, шунингдек, косметика ва бошқа мақсадларда ишлатиш учун хизмат килади.

Ўзбекистон худудининг геологик хусусиятлари кўшимча фойдали қазилмаларни ўзлаштириш ва уларни қайта ишлаш учун кенг имкониятлар яратади. Айниқса, ёнувчи сланек, оҳак, безакли тош конларини ўзлаштириш кўпчиликни қизиқтиради. Керамзит, абсорбент, ўғит ва ғишт ишлаб чиқариш учун юқори сифатли лойлар тайёрлаш мумкин. Уларни ишлаб чиқаришга жорий этиш оддий ҳисоб-китобларга кўра, энергетика, кимё, металлургия Индустириал иқтисодтёттии, қурилиш ва қишлоқ хўжалиги учун йилига 1 миллиард 400 миллион АҚШ доллари миқдорида тайёр маҳсулот олиш имкониятини беради.

Бундан ташқари, Ангрен каолинидан, Бойсун кўмири ва оҳагидан фойдаланиб туриб лойтупроқ заводларини бунёд этиш мумкин. Бу каби қулай омиллар ва барқарор вазият хорижий шериклар билан ҳамкорлик ўрнатиш имкониятини кенгайтиради⁸.

Металлургия Индустириал иқтисодтёттии. Ҳозирги Ўзбекистон худудида рудадан металл олиш 4-5 минг йилдан зиёд тарихга эга. Қадимда мисдан турли буюмлар тайёрланган. Кейинроқ рудадаги металллардан қалай, кумуш, олтин ва бошқаларни эритиш, қуйиш ва қиздириб ишлаш ўзлаштирилган, дастлабки танга пуллар зарб қилинган. Илк ўрта асрларда Фарғонада, Зарафшон, Чирчик, Оҳангарон водийларидаги бир қанча худудларда заргарлик, мисгарлик,

⁸ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

темирчилик, дегрезлик, рихтагарлик ривожланган. Рух, сурма, маргумуш, висмут, кобалт каби рангли металллар маълум бўлмаса-да, уларнинг қотишмаларидан кенг фойдаланилган.

Қора металлургия соҳасида фаолият кўрсатадиган ягона корхона Бекобод шахридаги Ўзбекистон металлургия заводидир. Унда қора металлургия маҳсулотларининг энг муҳим турлари (пўлат ва пўлат прокатлар) ишлаб чиқарилади. Улар темир - терсак, металл чиқиндиларидан олинади.

Урта Осиёдаги биринчи замонавий металлургия заводи курилиши умумхалк хашари йули билан 1942 йилда бошланади ва 1944 йилнинг 5 мартда дастлабки металл эритмаси олинади.

Рангли металлургия — республика металлургиясининг энг муҳим, етакчи тармоқларидан бири ҳисобланади. Индустириал иқтисодтётининг бу тури Ўзбекистонда ХХ асрнинг 25-йилларидан ривожлана бошлади. Аста-секин рангли, нодир ва қимматбаҳо металл (мис, кўрғошин, рух, волфрам, молибден, кумуш, олтин, симоб) конлари топилди.

Рангли металллар сифатини яхшилаш, ишлаб чиқариш жараёнларини интенсивлаштириш, турли фойдали қазилмаларнинг янги конларини ўзлаштириш ҳисобига рангли металлургия ишлаб чиқаришини ривожлантириш мўлжалланмокда, шу билан бирга, янги фабрика ва конлар барпо этилади. Жиззах вилоятида Узкулоқ кўрғошин-рух кони, Сурхондарё вилоятида Хонризм кон бойитиш корхонаси қурилади. Олмалик кон-металлургия комбинатида мис, рух, сульфат кислотаси ва йўлдош элементларни ишлаб чиқариш кўпайтирилади. Ўзбекистон комбинатида йирик гобаритли молибден ва волфрам прокати ҳамда бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш мўлжалланмокда.

Олтин казиб олиш Индустириал иқтисодтётини. Марказий Осиёда, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ерларида милоддан аввалги VI-V асрлардаёқ олтин казиб олинган ва ундан турли такинчоқлар, заргарлик буюмлари, безаклар ясалгани мавжуд археологик топилмалардан маълум. Туғма (эркин учрайдиган) олтин конларини ўзлаштиришга қадар олтин асосан сочма конларда жуда ибтидоий усулларда олтин зарралари аралаш қумни қўй териси қорежаган ёғоч тоғораларда ювиб, ажратиб олинган. Сочма олтин олиш X-XI асрларда Чотқол, Чирчиқ, Норин, Косон, Сўх, Зарафшон, Дарвоз дарёлари водийларида олиб борилганлаги ҳақида маълумотлар бор.

Урта асрларда олтинли қумларни ювиш билан бирга мўғуллар босқинига қадар қовланган Чотқол-Қурама, Нурота тоғларида, марказий Қизилқумдаги конларда туғма олтин кон лаҳимлари ҳозиргача сақланиб қолган. Ўзбекистонда маълум бўлган конларнинг кўпчилигидан қадимги кончилар қисман фойдаланганлар.

Марказий Осиёнинг минерал хомашё ресурсларини ўрганишда жонланиш XIX асрнинг 80-йилларида — Россия империяси Туркистон ўлкасини босиб олган даврда юз берди; ўлканинг барча жойларида тадқиқотлар ўтказилди, геологик карталар тузилди, айрим конлар тавсифланди. Октябрь тўнтаришигача Чирчиқ, Писком ва Чотқол дарёлари водийларида кичик-кичик олтин изловчи корхоналар олтин олиш билан шуғулланганлар, 1913-17 йилларда Обираҳмат дараси (Тошкент вилояти) даги олтин конидан фойдаланилган.

Ўзбекистоннинг минерал хомашё бойликларини аниқлаш, уни казиб олиш ва аксари қисмини марказга ташиб кетиш Октябрь тўнтаришидан кейин ҳам давом этган. Ноёб металл конларини қидириб топиш ва улардан фойдаланиш муаммоларини хал қилиш ишларида марказий илмий муассасалар фаол иштирок этдилар. 30-йиллар бошида «Ўзбеколтинноёбмет» трести ташкил этилди. Ўша йиллари Оҳангарон, Чирчиқ дарёлари водийларида, Қурама тоғларида олтин изловчилар олтинни қумни ювиш усулида ажратиб олганлар, Лекин йиллик олтин олиш бир неча ўн кг. дан ошмаган. Кейинчалик ўша жойларда рудали олтин конлари топилди ва ишга солинди.

1941-45 йилларда олтин изловчилик (артел) йўли билан олтин ажратиб олиш жадал олиб борилди, олинган йиллик олтин миқдори қарийб 50 кг га етди. 1950 йилда сочма олтин излаш ишлари тўхтатилди. Рудали олтин излаш ва қидирув бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижасида Қорақўтон, Бичанзор, Пирмуроб, Ғўсақсой, сўнгра Кўчбулоқ, Мурунгов, Чормитон,

Маржонбулоқ, Каулди, Қизилолмалисой, Сармич ва бошқа рудали олтин конлари топилди. 1965 йилда Металлургия вазирлигига бўйсинувчи «Ўзбеколтин» бирлашмаси ва бошқа олтин казиб олиш корхоналари ташкил этилди. Бирлашма казиб олган флюс рудаларидан Олмалик кон-металлургия комбинатининг кимё эритиш заводида олтин ажратиб олиш йўлга кўйилди. 1970 йили Чодак олтин кони ишга туширилди. Ўша вақтдан республикада олтин казиб олиш Индустириал иқтисодтётии шаклланди, олтин олиш олдинги йиллардагига нисбатан уч марта кўпайди. 1972 йилда Кўчбулоқ кони ва Ангрен олтин ажратиш фабрикаси лойиҳа қувватларида ишлай бошлади. 1977 йили Каулди, 1980 йил Маржонбулоқ олтин казиб олиш мажмуи, 1989 йил Зарафшон ва Қизилолмалисой конлари фойдаланишга топширилди.

Республика мустақилликка эришиши билан Ўзбекистон ҳукумати узоқ йиллар давомида собиқ иттифоқ ихтиёрида бўлган олтин казиб олиш Индустириал иқтисодтётиини республика мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида, ривожлантириш бўйича бир қанча ташкилий чоралар кўрди. «Ўзбеколтин» бирлашмаси негизида Ўзбекистон Республикасининг Қимматбаҳо металллар Давлат Қўмитаси ташкил этилди (1992 йил). Бу қўмита 1994 йил Ўзбекистон олтин казиб олиш ва олмосга ишлов бериш корхоналари уюшмаси («Ўзолмосолтин»)га айлантирилди. «Ўзолмосолтин» уюшмаси (Тошкент шаҳрида) ва бошқаруви Навоий шаҳрида бўлган «Қизилқум-камёбметалолтин» кокерни (1991) фаолият кўрсатмоқда. «Ўзолмосолтин» уюшмаси таркибида Ангрен, Маржонбулоқ (Жиззах), Чодак (Наманган), Каулди (Тошкент), Зармитон (Самарканд) олтин конлари, олмос қирралаш фабрикаси (Тошкент вилояти) ва бошқа ташкилотлар бор.

Республикада олтин казиб олиш Индустириал иқтисодтётиининг иккинчи йирик маркази «Қизилқум-камёбметалолтин» конкернининг бош корхонаси — Навоий кон-металлургия комбинатидир. Комбинат Мурунгов ва бошқа олтин конларини ишга тушириш мақсадида 1958 йилдан бошлаб курила бошлаган. Унинг хом ашё ишлаб чиқариш қувватлари Зафаробод, Нуробод, Зарафшон, Учқудук шаҳарларида жойлашган. Янги қувватларни ишга тушириш жадал олиб борилмоқда. Комбинатда заргарлик буюмлари заводи ишлаб турибди. Зарафшонда 1993 йилда ташкил этилган олтин казиб олиш бўйича Ўзбекистон - АҚШ «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонаси 1995 йилнинг май ойидан маҳсулот бера бошлади.

Буюк Британиянинг «Лонро» фирмаси билан биргаликда Марказий Қизилқумда олтин рудалари кони ишга туширилди ва олтин ажратиб олиш бўйича катта корхона — «Аматайти Голд-фильдз» қўшма корхона лойиҳаси амалга оширилди⁹.

Республикада 40 та олтин кони аниқланган бўлиб, ҳозир бу конларнинг фақат 12 таси қазилмоқда. Олтиннинг хом ашё захиралари Марказий Қизилқумдаги олтин конларида мужассам. Ўзбек олтини жаҳоннинг энг юқори сифат стандартларига мос бўлиб, тўртта тўққиз рақами билан баҳоланади ва у охириги 20 йилда эътироз (рекламакия) олгани йўқ. Сўнгги йилларда у сифати учун бир неча бор халқаро совринлар билан тақдирланди.

Евроосиё континентида энг катта ҳисобланадиган, рудаси таркибида олтин кўп бўлган Мурунгов кони дунёдаги гигант конлари жумласига киради. Ушбу коннинг топилиши халқаро геология жамоатчилиги томонидан олтин казиб чиқариш бўйича XX аср иккинчи ярмининг энг катта кашфиёти деб эътироф этилди.

Мурунговдаги аффинит корхонасида замонавий олтин тозалаш технологияси жорий этилган бўлиб, у бир қанча ноу-хауни ўз ичига олади. Бу эса, жуда яхши товар кўринишига эга бўлган юқори пробали олтин олиш имкониятини беради.

Мамлакат мустақиллигининг дастлабки йилларида инфратузилмаси юқори даражада ривожланган Самарканд ва Тошкент вилоятларида олтин рудали конлар аниқланди ва разведка қилинди. Дунёнинг энг йирик олтин рудали провинцияси бўлган Қизилқумдаги Мурунгов кони

---

⁹ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

билан бир қаторда Ажибугут, Булутқон, Балпантов, Аритонтов, Турбай ва бошқа янги конлар аниқланди ва ўрганилди.

Ҳозирги Ўзбекистоннинг олтин захиралари дунёнинг энг машхур ва ишончли банкларида сақланмоқда. Улар орасида немис «Дойче банк»и ва Швейкариянинг «ЮБС» банки бор. Республика ҳукумати катта даромад олиш учун бу олтинни маълум вақтга валютага айлантормоқда. Олтин захираларини гаровга олиб, Ўзбекистонга стратегик иқтисодий лойиҳаларни амалга ошириш учун кредитлар ажратилмоқда.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, олтин қазиб чиқариш бўйича жуда катта ишлар амалга оширилди. Натижада Ўзбекистон олтин қазиб чиқариш бўйича дунёда еттинчи ўринга, МДХ да эса иккинчи (Россиядан кейин) ўринга чиқиб олди. Аҳоли жон бошига олтин ишлаб чиқариш ҳажми бўйича Ўзбекистон МДХда биринчи ва дунёда бешинчи ўринда туради.

Мустақиллик йилларида олтин қазиб олиш бўйича эришилган даража ҳақида 7-жадвал орқали муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин.¹⁰

Республика кумуш конларига ҳам эга. Булар Навоий вилоятидаги Високоволное, Ўқжетпес, Космонавтчи ва Наманган вилоятидаги Октепа конларидир. Катта микдордаги тасдиқланган захиралар олтин ва мис-порфир конларида мавжуд. Октепа кони кумуш қазиб чиқариш бўйича энг истиқболли ва чет эллик инвесторлар учун жозибали кондир.

Ўзбекистонда қимматбаҳо металллар билан бир қаторда уран ҳам қазиб олинади. Уни олиш учун минерал хомашё базаси мавжуд. Уран энг самарали ва экология нуқтаи назаридан оптимал ҳисобланган усул - ер остида ишқорларни ювиш усули билан олинади.

Мис, кўрғошин-руҳ Индуриал иқтисодтётии асосан Оҳонгарон-Олмалик кон Индуриал иқтисодтётии районида Курғошинкон-Олтинтопан полиметалл конлари, Қалмоққир мис конлари негизида шакллана бошлаган. Ушбу Индуриал иқтисодтёти тармоғининг етакчи корхонаси тугал металлургия киклига эга бўлган Олмалик кон-металлургия комбината ҳисобланади. Комбинатнинг мис мажмуаси Қалмоққир мис кони, руда бойитиш фабрикаси, металлургия заводидан, кўрғошин - руҳ мажмуаси Кўрғошинкон, Олтинтопан, Чалага ва бошқа конлар, руда бойитиш фабрикаси, металлургия заводларини ўз ичига олади. Улар асосан тозаланган мисни экспорт қилмоқда. Ҳар йили бир неча ўн минг тонна мис ишлаб чиқараётган Ўзбекистон мис захиралари бўйича дунёда 10-ўринда туради. Руда конидаги рангли металллар қатламлари асосан Тошкент вилоятининг Олмалик рудали майдонида жойлашган. Бу ердаги учта конда бир неча мис захиралари бор деб тахмин қилинмоқда. Бундан ташқари, Далнее кони разведка қилинган. Захираларнинг катталиги, қазиб чиқариш таннарни, рудадаги миснинг таркиби жиҳатидан МДХ мамлакатларида ҳали унга тенг келадиган кон йук.

Вольфрам, молибден, литий Индуриал иқтисодтётиининг йирик корхонаси Ўзбекистон каттиқ қотишмалар ва ўта чидамли Чирчиқ металл комбината ҳисобланади. Комбинат ингичка вольфрам (Самарканд) ва Қуйтош вольфрам, молибден (Жиззах) конлари рудалари ҳамда мис рудаларидан ажратиб олинган молибден негизида ишлайди. Комбинатда биринчи молибден куйилмаси 1956 йили олинган. 1957 йилдан эса, каттиқ қотишмалар ишлаб чиқариш бошланган. Комбинат маҳсулотлари (100 турдан ортиқ) электротехника, пўлат эритиш, кон бурғилаш соҳаларида кенг қўлланилади.

Республикада яна бир қатор нодир ва сочма металллар — рений, селен, теллур, скандийлар ишлаб чиқарилади, рангли металлларнинг иккиламчи куйилмаларини олиш йўлга қўйилган. Алюминий парчаларини қайтадан эритиб, йилига бир неча ун минг тонна иккиламчи алюминий халқ хўжалигига етказиб берилмоқда.

Кимё Индуриал иқтисодтётии. Ушбу Индуриал иқтисодтётининг шаклланиши 1932 йилда Шўрсув олтингургурт кони (Фаргона) ишга туширилиши билан бошланган. Бу корхона собиқ иттифокда ишлаб чиқариладиган олтингургуртнинг 57 фоизини берган. Кимё Индуриал

¹⁰ 11 USES Gold Statistics and Information

иктисодтётиининг энг йирик корхоналарига Чирчиқ электр кимё комбинати, Навоий кимё бирлашмаси ва Қўқон суперфосфат заводи киради.

Кимё индустриал иқтисодтётиининг хом ашё тармоқларидан бири — бу минерал ўғитлар ишлаб чиқариш соҳасидир. Унда қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган аммафос, аммиак селитраси, аммоний сульфат, суперфосфат, карбонит, суюлтирилган аммиак, азотли ва фосфорли ўғитлар ишлаб чиқарилади. Чирчиқ кимё комбинати, Фаргона азотли ўғитлар, Навоий кимё бирлашмасида хом ашё турдаги азотли ўғитлар, Қўқон суперфосфат заводи, Самарканд кимё заводи, Олмалиқ «Аммафос» бирлашмасида аммофос, оддий ва аммонийлашган суперфосфат, қумоқ аммоний каби фосфорли, ўғитлар ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистон кимё индустриал иқтисодтётии корхоналари бир йилда 717 минг тонна азотли, 117 минг тонна фосфорли ўғитлар ишлаб чиқариш имкониятига эга. 2010 йилда Ўзбекистонда 834 минг тонна минерал ўғитлар, 300 минг тонна олтингугурт, 823,3 минг тонна сульфат кислотаси, 986 минг тонна суюлтирилган аммиак ишлаб чиқарилди.

Кимё индустриал иқтисодтётиида минерал ўғитлар ишлаб чиқариш ҳажми республика қишлоқ хўжалиги эҳтиёжларини тўла таъминлайди, уларнинг бир қисми четга чиқарилади. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида калий ўғитларга бўлган йиллик эҳтиёж асосланган меъёрлар бреча (100% озик модда ҳисобида) 800 минг тоннадан иборат. Қашқадарё вилоятидаги калий тузлари конларини ўрганиш ва унинг негизида калийли ўғитлар ишлаб чиқарадиган Тубагатон калий заводи қурилиши режалаштирилган.

Сульфат кислотаси кимё индустриал иқтисодтётии тармоқлари учун муҳим хомашёдир. Республикада сульфат кислота ишлаб чиқарадиган йирик қувватларга эга Олмалиқ «Аммофос» бирлашмаси, Самарканд кимё заводи, Навоий кон-металлургия комбинати, Муборак газни қайта ишлаш мажмуасида барпо этилган.

Сода индустриал иқтисодтётиининг Марказий Осиё мамлакатларида ягона бўлган корхонаси — Қўнғирот сода заводи қурилиши 1995 йилдан бошланди (йиллик лойиҳа қуввати 210 минг тонна).

Ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий воситалари (дефолиант, десикат, гербиций, инсектицид, фунгицидлар) «Фаргонаазот» бирлашмасида (1965 йилдан; магний хлорот дефолианти), Навоий кимё заводида (1960 йилдан; гербицитлар, инсектицидлар) ишлаб чиқарилади. Бу корхоналарнинг йиллик қуввати магний хлорит дефолианти бўйича 60 минг тонна, гербицит ва инсектицидлар бўйича 5 минг тоннадан ортиқ.

Республика қишлоқ хўжалигида ўсимликларни касаллик ва зараркунандалардан кимёвий ҳимоя қилишда қўлланиладиган олтингугурт кукуни Шўрсув кон-кимё корхонасида ҳамда Муборак газ мажмуасида ишлаб чиқарилади. Маҳаллий ресурслардан олтингугурт ишлаб чиқаришни йилига 50 минг тоннага етказиш режалаштирилган.

Кимёвий толалар ва иплар хилма-хил халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади. «ЭлектрокимёИндустриал иқтисодтёти» ишлаб чиқариш бирлашмасида капролактама (йиллик қуввати 80 минг тонна), Фаргона кимёвий толалар заводида акитат иплар, «Навоийазот» бирлашмасида нитрон акрил толалари (йилига 40 минг тоннадан кўпроқ), «Фаргонаазот» бирлашмасида келлюлаза асетати (йиллик қуввати 42 минг тонна) ишлаб чиқарилади. Фаргона фуран бирикмалари заводида келлюлаза мустақиллигини таъминлаш бўйича пахта линтидан йилига 30 минг тонна келлюлоза ишлаб чиқаришга ихтисослашган қувватлар барпо этилмоқда.

Республика кимё индустриал иқтисодтётиида ишлаб чиқарилган 32,6 минг тонна кимёвий тола ва ипларнинг 27,4 минг тоннасини нитрон тола ва иплари, 5,2 минг тоннасини асетат иплари ташкил этади. Капролактамининг юз фоизи (йилига 65-70 минг тонна), асетат ва нитрон толаларининг деярли учдан икки қисми республикадан ташқарига жўнатилади. Фаргона кимёвий толалар заводида 23 минг тонна капролактамини қайта ишлаб 20 минг тонна капрон ва иплар таёрлашга имкон берадиган қувватлар қурилмоқда.

Кимё индустриал иқтисодтётида гидролиз корхоналари иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллардан курила бошлади. Фаргона фуран бирикмалари, Янгийўл биокимё, Андижон гидролиз заводларида хом ашё хомашё — чигит шулхаси, шоли қобиғидан техник этил спирти, фурфурол, озуқа ачиткилари (хамиртуришлар), фурил спирта, ксилит, лапрол, катализаторлар ва бошқа маҳсулот ишлаб чиқарилган. Утган асрнинг 90-йиллари бошида ушбу заводларда ғалладан озиқ-овқат (этил) спирти ишлаб чиқариш ўзлаштирилди: Андижон биокимё заводида йилига 915 минг дал, Қўқон ишлаб чиқариш бирлашмасида 1800 минг дал этил спирти ишлаб чиқарадиган янги қувватлар ишга туширилди. Натижада озиқ-овқат, тиббиёт, атир-упа ва бошқа Индустриал иқтисодтёти тармоқларини республикамизнинг ўзида ишлаб чиқарилган спирт билан таъминлаш имконияти яратилди. Бу корхоналарда йилига 4 минг тоннага яқин карбон кислоталари ҳам ишлаб чиқарилади. Андижон биокимё заводида курук хлорелла биомассасини тайёрлаш йўлга қўйилган.

Резина маҳсулотлари Ангрен «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси ва Тошкент резинатехника маҳсулотлари заводида ишлаб чиқарилади. Илгари асосан маҳсус резина моллари ишлаб чиқаришга ихтисослашган «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси 1987 йилдан бошлаб халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришга ўтди. 1992 йилдан бирлашмада енгил автомобилларнинг шиналари тайёрлаш ўзлаштирилди. 1996 йилдан йилига енгил автомобиллар учун 1,5 млн. дона, юк автомобиллари учун 200 минг дона шина ишлаб чиқарадиган қувватлар ишга туширилди. Бундан ташқари, «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси ва кимё Индустриал иқтисодтётининг бошқа корхоналарида (Самарканд кимё) калишлар ишлаб чиқариш йилига 10 млн. жуфтга етди. Шунингдек, бу тармоқ корхоналари республика автомобиль Индустриал иқтисодтёти учун резина-техника маҳсулотлари ишлаб чиқаради.

Республика пластмасса ва пропилен маҳсулотларини қайта ишловчи (Оҳангарон «Сантехлит», Жиззах пластмасса қувурлари заводи), турли марказдаги лак - бўёқ маҳсулотлари (Тошкент «Рангли лак» фирмаси-лак бўёқ заводи), мебель Индустриал иқтисодтёти учун синтетик смолалар (Фаргона фуран бирикмалари заводи), рўзғор кимёси маҳсулотлари («Ўзрўзғоркимё» бирлашмаси, Олмалик рўзғор кимёси заводи, Наманган кимё заводи), Тошкент ёғ-мой комбинати таркибида синтетик ювиш воситалари ишлаб чиқарадиган йирик корхоналар ишлаб турибди.

Йилига 125 минг тонна полиэтилен плёнкаси ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган Шўртан газ-кимё мажмуаси қурилмоқда.

Атир-упа маҳсулотлари «Лола» фирмаси (Тошкент), дори-дармонлар «Ўзкимёфарм» бирлашмаси (Тошкент кимё-фармацевтика заводи) ва «ЎзфармИндустриал иқтисодтёти» давлат акциядорлик конкерни корхоналарида ишлаб чиқарилмоқда.

Тармоқдаги бир неча корхоналарда ғўзапоядан мебел ва қурилиши Индустриал иқтисодтётида кенг қўлланиладиган ёғоч толали тахталар (оргалет) ишлаб чиқариш ўзлаштирилди.

Истикболда кимё Индустриал иқтисодтётиини ривожлантириш фосфорит, келлюлоза, каустик ва калкий содаси, калий ўғитлари, ўсимликларни кимёвий химоялаш воситалари, толуол, полимерлар каби энг муҳим хомашё турлари бўйича республикамизнинг мустақилликка эришишини таъминлаш, маҳаллий хомашёдан маҳсулотлар ишлаб чиқариш технологиясини яратиш, чет мамлакатлардан олинаётган кимё маҳсулотларининг кўп қисмини, яъни хом ашё турларини республикада ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлаш, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, хорижий технологиялардан фойдаланиш, экологик муаммоларни ҳал этиш, кимё Индустриал иқтисодтётиининг экспорт имкониятларини кенгайтириш йўналишларида иш олиб борилмоқда. Кимё Индустриал иқтисодтёти корхоналарида Хитой, АҚШ, Япония, Германия, Италия корхоналари билан фан-техника, савдо-сотик соҳаларида ўзаро ҳамкорлик йўлга қўйилган, хорижий шериклар иштирокида қўшма корхоналар ташкил этилмоқда. Кимё Индустриал иқтисодтёти корхоналарини давлат

тасарруфидан чиқариш ва уларни асосан хиссадорлик жамиятларига айлантириш ишлари амалга оширилмоқда.

Республика мустақилликка эришгунга қадар кимё Индустириал иқтисодтётии корхоналари ҳам бевосита собик иттифоқ Кимё Индустириал иқтисодтётии вазирлиги томонидан бошқарилган. Ўзбекистондаги кимё корхоналари негизида 1991 йилда давлат кокерни ташкил этилди. 1994 йилдан конкерн «ЎзкимёИндустириал иқтисодтёти» уюшмасига айлантирилди.

Уюшма таркибида 22 та ишлаб чиқариш корхонаси ва бирлашма, 8 қўшма, 3 илмий-тадқиқот, 1 лойиҳа институти, ташқи савдо фирмаси ва қатор ташкилотлар бор.

Навоий шаҳридаги «Навоийазот» ишлаб чиқариш бирлашмаси малакатимиз кимё Индустириал иқтисодтётиидаги йирик корхоналардан бири ҳисобланади. Бугунги кунда жамоада 260 хил маҳсулот ишлаб чиқарилмоқда. 2010 йилда корхона 6300 тонна нитрон толаси, 470 тонна метанол, 1000 тонна уксус кислотаси ва 900 минг тонна аммиак силитраси ишлаб чиқарган. Корхона маҳсуотлари 20 дан ортиқ мамлакатларга, жумладан, Венгрия, Покистон, Ироқ, Туркия, Хиндистон, Афғонистон, Россия, Белорус, Қозоғистон, Қирғизистон ва Туркманистонга жўнатилмоқда.

«Навоийэлектркимё» заводи хиссадорлик жамияти мамлакатимиздаги энг йирик корхоналардан бири ҳисобланади. Бу корхона ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий воситаларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Унда «Трилан», «Фозалон», «Которан» каторига «Гўзал», «Киперматин», «Устине», «Буғдордир», «Неорон», «Данибол», «Сумпалфс» сингари чет эл препаратларидан қолишмайдиган ўндан ортиқ маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Машинасозлик индустириал иқтисодтётии — халқ хўжалиги учун машина ва механизмлар, жиҳозлар, агрегат ва аппаратлар, асбоб -ускуналар, маданий-маиший моллар, шунингдек, мудофаа аҳамиятига эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи оғир Индустириал иқтисодтёти тармоқлари мажмуидир. Машинасозлик Индустириал иқтисодтётии бутун халқ хўжалигини техника билан таъминлашда моддий асос ҳисобланади. Фан-техника тараққиёти, халқнинг моддий-маданий фаровонлиги ва мамалакат қуввати машинасозлик Индустириал иқтисодтётии тараққиётига боғлиқ. Унинг аҳамияти, энг аввало, фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга ва инсонлар ҳаётининг барча соҳаларига жорий этиш асосида қўл меҳнатини машина меҳнатига айлантириш, энгиллаштириш, машинани машина билан яратиш, тежамкорликни таъминлаш ва меҳнатнинг мазмуни ва харекирини ўзгартиришдан иборат. Машинасозлик Индустириал иқтисодтётии маҳсулот сифатини яхшилаш, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини юқори даражага кўтаришга имконият яратади. Машинасозлик Индустириал иқтисодтётиининг хом ашё вазифаси миллий иқтисоднинг барча соҳаларини юқори унум билан ишлайдиган меҳнат куруллари билан таъминлашдан иборат. Улар турли тармоқлар ва корхоналарда тайёрланади. Ҳозирги кунда машинасозлик Индустириал иқтисодтётиининг 15 тармоғи мавжуд бўлиб, улар тасарруфида 100 дан ортиқ йирик корхоналар фаолият кўрсатмоқда.

Мустақиллик йилларида машинасозлик Индустириал иқтисодтётии корхоналари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг турлари кескин ўзгарди. Уни 8-жадвалда келтирилган рақамлардан ҳам кўриш мумкин (8 - жадвал).

Машинасозлик Индустириал иқтисодтётии таркибида металл ишлаш соҳаси ҳам мавжуд бўлиб, бу соҳа ўз навбатида, металл буюмлар тайёрлаш, металл кострукциялар ҳамда машина ва асбоб -ускуналар таъмири тармоқларидан иборат. Бундай фаолият билан 2,5 мингдан ортиқ корхона шуғулланмоқда.

Ўзбекистон машинасозлигига автомобилсозлик, самолётсозлик, тракторсозлик ва қишлоқ хўжалик машинасозлиги, электро техникасозлик ва моторсозлик, асбоб созлик ва кабелсозлик каби йирик тармоқлар киради.

Машинасозлик ишлаб чиқарадиган маҳсулотлари ҳажми, хом ашё ишлаб чиқариш фондларининг қиймати ва ходимлари сони жиҳатидан Ўзбекистон Индустириал иқтисодтёти

тармоқлари орасида юқори ўринларда туради. Бу ҳолатни 9-жадвалда келтирилган маълумотлардан ҳам кўриш мумкин.

Автомобиль индустриал иқтисодтёттии – машинасозликнинг муҳим тармоқларидан бири бўлиб, унинг корхоналарида автомобиллар, тиркама (прикеп) ва ярим тиркама юк ташиш мосламалари, автомобилларга эҳтиёт қисмлар, агрегатлар ва бошқа эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқарилади. Ўзбекистон – Марказий Осиёда енгил ва юк автомобиллари ишлаб чиқаришни йўлга қўйган биринчи давлат ҳисобланади. Иқтисодиётнинг етакчи тармоқларидан бири бўлган автомобиль Индустриал иқтисодтёттии 2008 йилга келиб тараққиётнинг янги босқичига чиқди. 2008 йилда Асакадаги автомобиль заводида 180 мингдан зиёд енгил машина, Самарқанд автомобиль заводида эса мингдан ортиқ автобуслар ишлаб чиқарилди.

Бу корхоналарда тайёрланаётган «Ласетти», «Нексия», «Матиз» ва «Исузу» сингари ўзбек автомобиллари ўзининг юқори сифати, қулайлиги ва бошқа кўпгина кўрсаткичлари билан ташқи автомобиль бозорида тобора харидоргир бўлиб бормоқда. Шу давргача ишлаб чиқарилган автомобиллар сони 1 миллиондан ошиб кетди.¹¹

Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги машинасозлик индустриал иқтисодтёттиининг энг етакчи тармоғи ҳисобланади. Бу тармоқ корхоналари қишлоқ хўжалиги учун машиналар тизимига тегишли барча машина-механизмларни етарли даражада ишлаб чиқармоқда. Тармоқ корхоналари маҳсулот ишлаб чиқаришни йилдан йилга жадал суръатлар билан кўпайтирмоқдалар. Буни 1995-2017 йиллардаги маҳсулот ҳажмини ўсиш суръатларидан кўриш мумкин. Агар 2011 йилда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 1995 йилга нисбатан 1,5 баравар ошган бўлса, 2014 йилда 2,1 баравар, 2017 йилда 2,5 баравар кўпайган.

Пахта тозалаш индустриал иқтисодтёттии машинасозлиги «Ўзбекпахтамаш» бирлашмасида жамланган. Унинг таркибида Тошкент машинасозлик заводи (бош корхона), Андижон «Тошметалл» заводи ва Каттакўрғон «Пахтамаш», Чустадаги «Олмоспахтамаш» заводлари, Тошкент давлат маҳсус пахта тозалаш ускуналари конструкторлик бюролари бор. Бу соҳанинг хом ашё маҳсулотлари – пахта тайёрлаш пунктлари, пахта тозалаш заводлари учун технологик қурилмалар, аррали ва жўвали (валикли) пахта толаси ажратиш (жун) машиналари, линтерлар, тола тозалагичлар, чигит саралаш ва тозалаш машиналари, транспортёрлар, ғарам бузгичлар, пахта узаткичлар, туннел очиш машиналари, пахта ғарамларини шамоллатиш ва чанг тутиш машиналари, шунингдек, канопни қайта ишлаш машина ва қурилмалари – жами 50 хил дан ортиқ маҳсулот турларини ўз ичига олади.

Қурилиш материаллари индустриал иқтисодтёттии. Республика қурилиш материаллари ишлаб чиқарадиган кўп тармоқли Индустриал иқтисодтёттига эга. Цемент, асбест-цемент, деворбоп материаллар, юмшоқ ёпқич ва гидроизоляция материаллари, табиий тошлардан қоплама материал (плита)лар, норуда қурилиш материаллари, қурилиш керамикаси, иссиқлик изоляцияси материаллари, оҳақ, гипс, боғловчи материаллар ва улардан буюмлар, санитария-гигена жиҳозлари, полимер хомашёдан қурилиш материаллари ва буюмлар, темир-бетон конструкциялари ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқлари мавжуд.

Ўзбекистонда табиий хомашёдан қурилиш материаллари сифатида фойдаланиш тарихи узок ўтмишга бориб тақалади. Айниқса, бинолар қурилишида хом ғишт, гувала, ёғоч синч, оддий тупроқ(лой)дан тикланадиган паҳса асрлар давомида хом ашё қурилиш материали бўлиб келган. Хумдонларда пиширилган ғишт, сопол, чинни кошин, ганч, йўнилган гранит, мрамар тошлар сарой, мадраса, масжид, работлар қурилишида кенг қўлланилган.

Ҳозирги даврда ушбу тармоқ корхоналарида 150 дан ортиқ номдаги маҳсулот турлари тайёрланади. Жумладан, 2017 йилда 6,0 млн. тонна цемент, 300 млн. шартли тахта асбест-цемент шиферлари, 7,2 млн. м² дераза ойналари, 1,2 млн м² ленолиум ишлаб чиқарилмоқди.

Енгил саноати. Ҳозирги даврда Ўзбекистон енгил саноати и кўп тармоқли индустриал комплекс бўлиб, унинг таркибида пахта тозалаш заводларидан ташқари, тўқимачилик,

¹¹ Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik-T.:Sano-standart, 2014

трикотаж, шойи тўқиш, тикувчилик, кўнпойабзал, гиламчилик, чинни-фаянс буюмлари ва атторлик моллари ишлаб чиқариш соҳаларида 200 та йирик ва ўрта корхоналар бор. Республика Индустириал иқтисодтёти маҳсулотлари умумий ҳажмида енгил саноати ҳиссаси 9,3 % ни ташкил этади. Бу тармоқда 130 мингга яқин ходим иш билан банд. Енгил саноати тармоғи фаолиятининг хом ашё кўрсаткичлари ...жадвалда келтирилган.

Озиқ-овқат саноати . Республика мустақилликка эришганидан сўнг озиқ-овқат саноати да чуқур ташкилий ва иқтисодий ўзгаришлар амалга оширилди. Кўпгина корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилиб, очиқ турдаги акциядорлик жамиятларига айлантирилди, илгари тармоқ корхоналарига раҳбарлик қилган вазирликлар тугатилиб, «Ёғ-мой ва озиқ-овқат саноати» ва «Ўзгўштсаноат» уюшмалари, «Ўзмевасабзавот-холдинг» компанияси, «Ўздонмаҳсулот» давлат-акциядорлик компанияси ташкил этилди.

Индустириал иқтисодтётининг бу тармоғи асосан хомашёни қайта ишлашга асосланган. Республика умумий индустириал иқтисодтёти маҳсулоти ҳажмида озиқ-овқат саноати 9,3%ни ташкил этган. Озиқ-овқат саноати тармоғида гўшт ва гўшт маҳсулотлари, ёғ-мой, сут ва сут маҳсулотлари, шакар, нон ва нон маҳсулотлари, макарон, мева-сабзавот консервалари, қандолат, чой қадоқлаш, узум ва шампан виноси, спирт, ароқ, пиво, чанқоқбосар ичимликлар, тамаки, совун ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган кўплаб индустириал иқтисодтёти корхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Озиқ-овқат саноати да 2011-2017 йилларда эришилган даража ҳақида қуйидаги жадвалда келтирилган хом ашё кўрсаткичлар орқали муайян тасаввурга эга бўлиши мумкин.

Индустириал иқтисодтётининг бу тармоғи асосан хомашёни қайта ишлашга асосланган. Республика умумий индустириал иқтисодтёти маҳсулоти ҳажмида озиқ-овқат саноати 9,3%ни ташкил этган. Озиқ-овқат саноати тармоғида гўшт ва гўшт маҳсулотлари, ёғ-мой, сут ва сут маҳсулотлари, шакар, нон ва нон маҳсулотлари, макарон, мева-сабзавот консервалари, қандолат, чой қадоқлаш, узум ва шампан виноси, спирт, ароқ, пиво, чанқоқбосар ичимликлар, тамаки, совун ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган кўплаб индустириал иқтисодтёти корхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Озиқ-овқат саноати да 2011-2017 йилларда эришилган даража ҳақида қуйидаги жадвалда келтирилган хом ашё кўрсаткичлар орқали муайян тасаввурга эга бўлиши мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Индустириал иқтисодтёти – миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоғи.
2. Индустириал иқтисодтётининг хом ашё хусусиятлари ва Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг халқ хўжалигининг бошқа соҳалар билан ўзаро боғлиқлиги нималарда намоён бўлади?
3. Ўзбекистон Индустириал иқтисодтётиининг ривожланиш босқичлари ва Индустириал иқтисодтёти тармоқларининг тараққиёти.
4. Индустириал иқтисодтёти ва бозор хўжалиги ҳамда унинг хорижий бозорга чиқиш имкониятлари ва йўллари нималардан иборат?
5. Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришнинг халқаро ҳамкорлик соҳасидаги вазифалари нималарни тақазо этади?

Мавзу. 3 ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДТЁТИ ТАРМОҚ ТУЗИЛМАСИ ВА ТАРКИБИЙ СИЛЖИШЛАР

Таянч суз ва иборалар

Структура, ижтимоий меҳнат, меҳнат тақсимоти, тармоқ тузилмаси, структура сиёсати, меҳнат воситалари, маҳсулот, ишлаб чиқариш, ихтисослаштириш, ёрдамчи цехларнинг харажатлар йиғиндиси, ялпи ва товар маҳсулотлар; корхонанинг цехлари ва бўлинмалари; тугалланмаган ишлаб чиқариш.

Режа

1. Структура сиёсати, унинг моҳияти ва аҳамияти
2. Ижтимоий меҳнат тақсимоти ва индустриал иқтисодтёти тармоғининг шаклланиши
3. Индустриал иқтисодтётининг тармоқ тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар

1. Структура сиёсати, унинг моҳияти ва аҳамияти

Структура сиёсати ҳақида мулоҳаза юритишдан олдин, структуранинг ўзи нима эканлигини билиб олишимиз зарур.

Структура латинча, «structura» сўзидан олинган бўлиб, нарсалар таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқ равишда жойлашишини, тузилишини билдиради.¹²

Структура сиёсатининг моҳияти соҳаларнинг тузилмавий жиҳатларини белгилаб бериш, йўлга солиб туришдан иборатдир. Мустақилликнинг ўтган даври учун ва 2010-2020 йилларга мўлжалланган иқтисодий сиёсатнинг йўналиши ва хусусиятлари доирасида белгиланган миллий иқтисод структурасида прогрессив ўзгаришларни амалга ошириш, тармоқлараро ва тармоқ ички мутаносибликларини (пропорцияларини) такомиллаштириш, фан-техника тараққиётини белгиловчи тармоқларни устувор ривожлантиришни давом эттириш вазифаси муҳим аҳамиятга моликдир¹³.

Давлат стратегиясига мувофиқ ижтимоий ишлаб чиқариш ва жумладан, Индустриал иқтисодтёти структурасини режали тарзда такомиллаштириш кўз илғайдиган истикболда:

- халқ хўжалиги ва унинг етакчи тармоғи бўлган индустриал иқтисодтётини баланслаштирилган тарзда ва изчил ривожлантириш;

- иқтисодиётни, хусусан, индустриал иқтисодтётини асосан интенсив ривожлантириш йўлига ўтказиш, унинг самарадорлигини ошириш, моддий меҳнат ва молиявий ресурслар истеъмолини рационаллаштириш, уларни ҳар томонлама тежаш;

- иқтисодиётнинг, жумладан, индустриал иқтисодтётининг ижтимоий йўналишини янада кучайтириш, миллий иқтисоднинг аҳоли фаровонлигини ошириш билан боғлиқ бўлган хилма-хил вазифалар томон янада чуқурроқ бурилишини таъминлаш лозим.

Бир бутун қисмларнинг муайян ўзаро алоқаси, бир-бирига нисбатан жойлашуви булган структуранинг аҳволини пропорциялар (мутаносибликлар) жуда ҳам аниқ ва конкрет тарзда ифодалайди. Иқтисодий жараёнларнинг моҳиятини чуқур билиб олиш ва уларни режалар, башоратлар ва лойиҳаларда татбиқ этиш, ижтимоий ва шахсий истеъмолни, фан-техника тараққиётининг, миллий иқтисоднинг тегишли ишлаб чиқаришлари ва тармоқлари ривож истикболларини синчковлик билан ҳисобга олиш, режаларни зарур резервлар билан мустаҳкамлаш - ана шуларнинг ҳаммаси прогнозлаш ва лойиҳалаштириш технологиясининг энг муҳим таркибий, тузилмавий қисмлари бўлиб, уларга қатъи риоя қилиш вазифаларининг мутаносиблиги, баланслаштирилганлиги, реаллиги, қўйилган мақсадларга эришишдаги ишончлилиги, таъсирчанлигининг шартидир.

Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегиясида халқ хўжалиги структурасини такомиллаштириш, унинг тармоқларини ривожлантириш юзасидан муҳим топшириқлар ҳамда бу тармоқларнинг марралари батафсил белгилаб берилган.

---

¹² Крум, Э.В. Экономика предприятия: Учебное пособие / Э.В. Крум. - Мн.: ТетраСистемс, 2013. - 192 с.

¹³ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

Такрор ишлаб чиқаришнинг ҳозирги шароитларида иқтисодий ўсиш иқтисодиёт кўламининг ўсиши билангина эмас, балки истеъмолда ҳам, ишлаб чиқаришда ҳам структуравий силжишлар, уларнинг тезлиги ва самарадорлиги билан аниқланади.

Структурани аниқловчи сиёсатни шакллантириш иқтисодиётдаги структуравий ўзгаришларни сифат жаҳатдан баҳолаиши аниқлаишнинг принкипиал хусусияти иқтисодиётнинг ўсиш суръати кўрсаткичларининг деграгракия юз бериши муаммосини хал этиши зарурлигидир, чунки айти бир суръатнинг ўзи бир неча тармоқларнинг турли ўсиш суръатларида ифодаланиши мумкин. Бу бир хил бўлмаган иқтисодий ва ижтимоий оқибатларга олиб келади. Бу муаммо оқибатда у ёки бу соҳага устуворлик (афзаллик) бериш тизимини яратилишини тақозо этади. Масалан, фан-техника тараққиётида тўлиқ акс этадиган соҳалар ажралиб туради: ёқилғи-энергетика, электроника, машинасозлик, кимё. Шунинг учун бу тармоқлар ўсиш суръатлари бўйича Индустириал иқтисодтёти ўсишидан юқори туриши керак. Машинасозликнинг тармоқ структурасида ҳам жиддий ўзгаришлар юз бериши зарур. Кимёда биотехнология ва нанотехнология кўллаб, нозик органик синтез маҳсулотларини ишлаб чиқариш жадал суръатларда ривожланиши зарур¹⁴.

Структуравий ўзгаришларнинг йўналиши, уларнинг жадаллиги ва кўламини аниқлаш мухим иш. Айти вақтда иқтисодий даражаси бир хил ёки иқтисодиётдаги структура йўналишлари ўзгариши ўхшаш бўлган мамлакатлар гуруҳи бўйича тармоқлараро комплекслар ва айрим тармоқлар ишлаб чиқариши ва истеъмолнинг ривожланишидаги умумий қонуниятларни аниқлаш - бу, барча аналитик материаллар истиқболни прогнозлаштириш - белгилаишнинг мухим замини ҳисобланади.

Шу билан бирга, структура йўналишлари ўзаро мувофиқлаштирилиши керак, чунки ривожланиш стратегиясига мувофиқ тармоқлараро комплекслар ва тармоқларни ривожлантириш уйғунлаштирилиши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясида қилган маърузаси ва кейинги чиқишларида мамлакатимизнинг янги — XXI аср бошларидаги хом ашё вазибалари аниқ белгилаб берилган. Уларда табиийки, янги асрга қадам қўйган мамлакатимизнинг «иқтисодиётни ислоҳ этиш ва жамиятни ўзгартириш борасидаги ишлар натижасини холис баҳолаш» билан биргаликда «устувор йўналишлар ва бундан кейинги ривожланиш стратегиясини шакллантириш» масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Янги асрнинг дастлабки йилларидаги тараққиёт стратегияси, жамиятни янгилаш, барча соҳадаги ислохотларни янада чуқурлаштириш борасидаги фаолият 6 та устувор йўналишдан иборат.

Биринчи устувор йўналиш — аҳолини янада кучли ижтимоий ҳимоя қилиш,

иккинчи устувор йўналиш — мамлакат сиёсий ва иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада жадаллаштириш,

учинчи устувор йўналиш — жамият маънавиятини янада юксалтириш, тўртинчи устувор йўналиш — кадрлар тайёрлаш,

бешинчи устувор йўналиш — иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш,

олтинчи устувор йўналиш — жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимиз дахлсизлигини, мамлакатимиз ҳудудий яхлитлигини таъминлашдан иборат.

Ана шу устувор йўналишлардан бири иқтисодиётда, шу жумладан, Индустириал иқтисодтётида ҳам таркибий ўзгаришларни амалга ошириш бўлиб, Индустириал иқтисодтёти бошқаруви тузилмасини яхшилашдан тортиб корхоналарни янгилаш ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлашга, мамлакатнинг бой табиий ва минерал хомашё салоҳиятидан тўла, самарали

---

¹⁴ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

фойдаланишга, экспортга мосланган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқарадиган қувватларни барпо этишга қаратилмоғи даркор.

Иқтисодий таркибий ўзгартириш жараёнида, айниқса, инвестиция дастурини амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада мамлакатда мўъжизавий ишлар қилинмоқда. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан буён мамлакатга киритилган сармояларнинг ҳажми 10 млрд. АҚШ долларидан ошиб кетди. Хорижий сармояларнинг аксарият қисми (90-95%) халқ хўжалигининг реал ишлаб чиқариш соҳаларига, жумладан, 75-80 фоизи Индустириал иқтисодтётига киритилмоқда. Ана шу инвестициялар асосида янгидан - янги корхоналарнинг барча вилоятларда қурилаётганлиги нафақат ҳудудларнинг Индустириал иқтисодтёти тизимини, балки уларнинг киёфасини ҳам тубдан ўзгартириб юбормоқда.

Республика иқтисодийётида, шу жумладан, Индустириал иқтисодтётида таркибий ўзгаришларни таъминлаш натижасида давлатнинг қудратини янада орттириш, мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаш, юртни обод этиш ва халқнинг фаровонлигини юқори даражага кўтариш мумкин.

3.2. Ижтимоий меҳнат тақсимоти ва индустириал иқтисодтёти тармоғининг шаклланиши

Ижтимоий меҳнат тақсимоти маълум буюм ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ва фан-техника тараққийёта натижасидир. Ишлаб чиқариш кўламининг кенгайиши эса ихтисослашган ишлаб чиқаришнинг Концентрациялашуви ва кичиклашуви, янги Индустириал иқтисодтёти тармоқларининг ташкил топиши ва илгари бунёд этилганларни такомиллаштиришни тақозо этади.¹⁵

Ижтимоий меҳнат тақсимотининг моҳияти ва аҳамияти тўғрисида сўз борганда, шуни айтиш керакки, у туфайли хўжалик ривожланиши натижасида индустириал иқтисодтётининг айрим ва мустақил тармоқлари кўпаяди, бу ривожланиш тенденцияси ҳар бир айрим маҳсулотни чиқаришнинггина эмас, ҳатто маҳсулотнинг ҳар бир айрим қисмини ишлаб чиқаришни ҳам ва фақат маҳсулот ишлаб чиқаришгина эмас, ҳатто маҳсулотни истеъмол қилишга тайёрлашдаги айрим ишларни ҳам Индустириал иқтисодтётининг алоҳида тармоғига айлантиришдан иборат.

Ижтимоий меҳнат тақсимоти уч шаклда:

умумий,

хусусий

бирламчи шаклда рўй беради.

Халқ хўжалигининг йирик соҳалари, яъни Индустириал иқтисодтёти, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва алоқанинг вужудга келиши *умумий меҳнат тақсимотининг* маҳсулидир.

Бу тармоқларнинг ҳар бирида соҳаларнинг мустақил равишда ажралиб чиқиши *хусусий меҳнат тақсимоти* натижасидир.

Бирламчи меҳнат тақсимота эса, ишлаб чиқаришни корхона ичида — кехлар, участкалар ва янги иш жойлари ташкил этиш билан боғлиқдир. Бундай туркумларга ажратиш ва унинг маҳсулини 2-чизмадан кўриш мумкин.

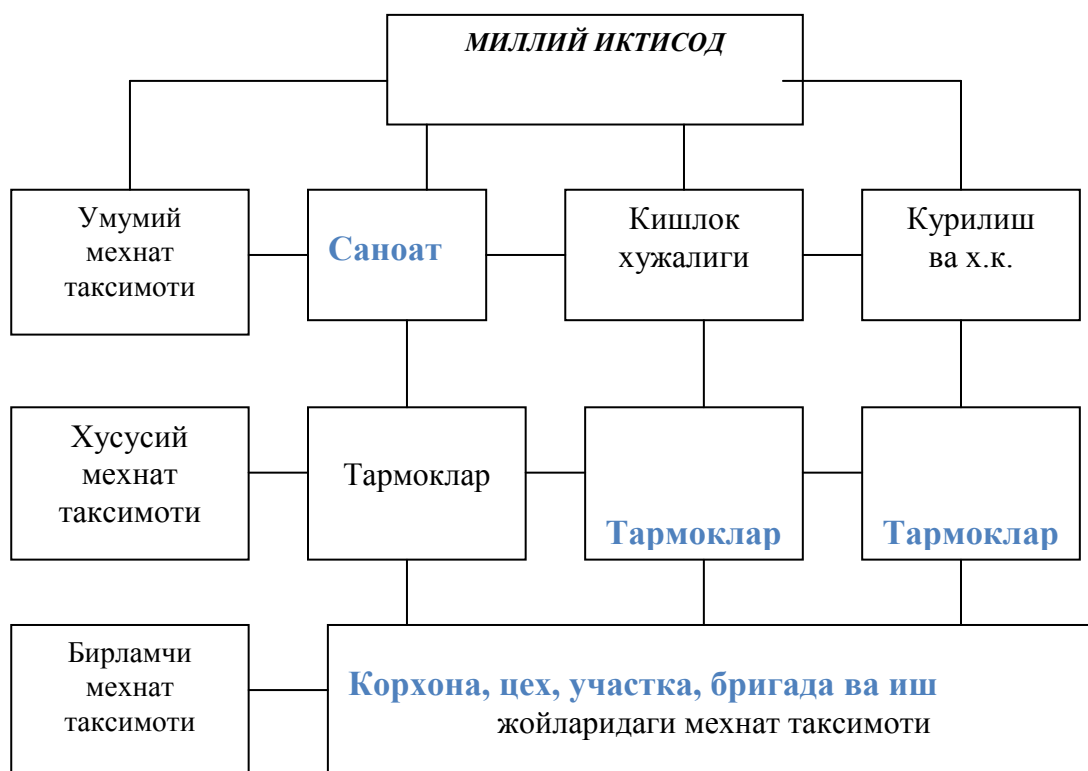
Хусусий ва айрим ҳолларда бирламчи меҳнат тақсимотининг таъсири билан Ўзбекистон Индустириал иқтисодтётида ҳам тармоқлар ва ишлаб чиқаришлар сони узлуксиз кўпайиб бормоқда. 2008 йилнинг охирига келиб республикада индустириал иқтисодтётининг 175 та тармоғи ва ишлаб чиқариш соҳалари фаолият кўрсатмоқда.

У ёки бу ишлаб чиқариш фақат маълум техник - иқтисодий асос (замин) яратилгандагина алоҳида индустириал иқтисодтёти тармоғига айланиши мумкин. Бунинг учун, энг аввало, бир неча турдош корхоналар бўлиши лозим. Улар аниқ мустақил Индустириал иқтисодтёти тармоғига бирлаштириш имкониятини берадиган маълум белгига эга бўлиши керак.

¹⁵ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

Индустриал иқтисодтёти тармоғи - ишлаб чиқариш уюшмалари, комбинатлари ва корхона (фирма)лари йиғиндисиدير. Тармоқ ҳосил этиш учун корхоналар бир неча умумий хусусиятларга эга бўлишлари керак:

- ишлаб чиқариладиган маҳсулот иқтисодий мазмунининг бир хиллиги;
- ишлатиладиган хомашё ва хом ашё материалларнинг ўхшашлиги;
- ишлаб чиқариш техник базаси ва технологик жараёнларининг умумийлиги;
- маълум касбдаги кадрлар таркибининг умумийлиги;
- ижтимоий меҳнатни ташкил этиш даражаси ва шаклларининг бир бирига ўхшашлига ва ҳақозолар.

Чизма 3.1. Ижтимоий меҳнатни ташкил этиш даражаси

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришни илмий жиҳатдан асосланган равишда таҳлил этиш ва режалаштириш, унинг самарадорлигини аниқлаш ва бошқариш учун тармоқларни таснифлаш, яъни маълум гуруҳларга ажратиш лозим. Индустриал иқтисодтёти тармоқларини гуруҳлашда хом ашё эътибор тайёрланадиган маҳсулотнинг иқтисодий мазмунига қаратилади.

Маҳсулотнинг иқтисодий жиҳатдан бир мақсадга жавоб бериши белгисига қараб, Индустриал иқтисодтёти икки йирик гуруҳга бўлинади: *ишлаб чиқариш воситаларини* ишлаб чиқарувчи («А» гуруҳ), *истеъмол буюмлари ишлаб чиқарувчи* («Б» гуруҳ). Маълумки, деярли барча индустриал иқтисодтёти тармоқларида ҳам ишлаб чиқариш воситалари, ҳам истеъмол буюмлари сифатида фойдаланиш мумкин бўлган маҳсулотлар тайёрланади. Шу сабабли режалаштириш ва ҳисоб-китоб юритишда баъзи Индустриал иқтисодтёти тармоқлари «А» ёки «Б» гуруҳга киритилиши мумкин.¹⁶

¹⁶ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

Меҳнат воситаларнинг меҳнат буюмларига таъсир кўрсатишига қараб Индустрал иқтисодтёти қазиб олувчи ва ишлов берувчи тармоқларга бўлинади. Индустрал иқтисодтётининг бундай икки қисмга бўлиниши ишлаб чиқариш алоқаларини кўрсатишга, материал ва ёқилғи-энергетика ресурсларини, ишлаб чиқарувчи ва истеъмол қилувчи тармоқлар ўртасидаги нисбатларни асослаб беришга имкон яратади.

Ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг функционал вазифасига биноан ҳам тармоқларни гуруҳлаш мумкин. Бунда алоҳида гуруҳлар, бир қатор тармоқлар, масалан,

ёқилғи ишлаб чиқарувчи — ёқилғи индустриси,

озик-овқат маҳсулотлари тайёрловчи — озиқ-овқат саноати га бирлашиши мумкин.

Ҳозирги пайтда барча Индустрал иқтисодтёти тармоқлари 18 комплекс тармоққа бирлаштирилган (...-жадвал).

3.1.—жадвал

Ўзбекистон индустрал иқтисодтётининг комплекс тармоқлари

№	Комплекс тармоқлари	Комплекс тармоққа кирувчи тармоқлар сони
1.	Электроэнергетика индустрияси	3
2.	Кўмир Индустрал иқтисодтёти	2
3.	Газ Индустрал иқтисодтёти	2
4.	Нефть ва нефтни қайта ишлаш	2
5.	Қора металлургия	2
6.	Рангли металлургия	4
7.	Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	40
8.	Кимё ва нефть-кимё Индустрал иқтисодтёти	12
9.	Ўрмонсозлик, ёғочни қайта ишлаш ва қоғоз Индустрал иқтисодтёти	3
10.	Қурилиш материаллари Индустрал иқтисодтёти	14
11.	Ойна ва чинни-фаянс Индустрал иқтисодтёти	2
12.	Микробиология Индустрал иқтисодтёти	12
13.	Медицина (фармакевтика) Индустрал иқтисодтёти	3
14.	Полиграфия	1
15.	Енгил саноати	18
16.	Озиқ-овқат саноати	22
17.	Ун, ёрма ва ем Индустрал иқтисодтёти	3
18.	Қолган тармоқлар	21

3.3. Индустрал иқтисодтётининг тармоқ тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар

Тармоқ тузилмаси дейилганда, унинг таркиби, тармоқлар ўртасидаги нисбатлар ва ўзаро боғлиқлик тушунилади. Тармоқ тузилмаси индустрал иқтисодтёти тараққиёти даражасини белгилайди ҳамда унда юз берган ва юз берадиган ўзгаришларни акс эттиради.

Тармоқ тузилмасига биноан қуйидаги жиҳатларни аниқлаш мумкин:

- ижтимоий меҳнат тақсимоти ва кооперациянинг даражасини;
- мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан мустақил эканлигини;
- индустрал иқтисодтёти ва бутун халқ хўжалигининг илмий-техника салоҳиятини;
- мамлакат ва унинг вилоятлари индустрал иқтисодтётининг ривожланиш даражасини;
- Индустрал иқтисодтёти тармоғининг «А» гуруҳи билан «Б» гуруҳи ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқадорлигини;

- ижтимоий меҳнат унумдорлиги ёки ижтимоий-иқтисодий самарадорлигининг даражасини;
- меҳнаткашларнинг моддий фаравонлиги ва маданий даражаси ўсганлигини.

Индустриал иқтисодтёти тармоқлари тузилмасини тавсифлаш учун айрим тармоқлар ўртасидаги маълум ишлаб чиқариш алоқадорлигини ифодаловчи миқдорий нисбатларни аниқлаб олиш керак. Бу муаммони хал этиш учун бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади. Улардан бири тармоқлар ўртасидаги нисбатларни ифодаласа, иккинчиси маълум давр ичидаги тузилмавий ўзгаришларни, учинчиси эса, ишлаб чиқариш алоқаларини ифодалайди.¹⁷

Тармоқ тузилмасини ифодаловчи кўрсаткичлар жумласига қуйидагилар киради:

- мустақил индустриал иқтисодтёти тармоқларининг сони;
- тармоқларнинг индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши умумий ҳажмидаги салмоғи;
- тармоқ ривожининг суръати;
- тармоқнинг илгарилаб кетиш коэффициенти.

Мустақил индустриал иқтисодтёти тармоқларининг сони мамлакат индустриал тараққиёти, унинг иқтисодий ва илмий-техник салоҳияти, иқтисодий жиҳатдан мустақиллигини ифодалайди.

Тармоқ структураси унинг ялпи маҳсулотининг индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши умумий ҳажмидаги улуши, ишчилар сони ва хом ашё фондлар кийматидаги салмоғи кўрсаткичлари билан ўлчанади.

Тармоқнинг ривожланиш суръатини қуйидагича ифодалаш мумкин:¹⁸

$$C = \frac{100 * P}{X}$$

Бу ерда: С — тармоқнинг ривожланиш суръати;

Р — тармоқ ривожланишининг режали даражаси;

Х — тармоқ ривожининг ҳисобот давридаги даражаси.

Тармоқнинг ривожланиш коэффициенти тармоқлар таркибидаги миқдор ўзгаришларни ифодалайди ва маълум даврда Индустриал иқтисодтёти тармоғи тузилмасидаги силжишларни кўрсатиб беради. Бу коэффицент қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$K \frac{Tr * c}{Cr * c}$$

Бу ерда: Tr * c — тармоқнинг ривожланиш суръати;

Cr * c — Индустриал иқтисодтётининг ривожланиш суръати.

Индустриал иқтисодтёти тармоқлари орасидаги юзага келган мутаносибликлар ва уларнинг ўзгаришига ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси ҳамда бошқа бир қатор омиллар таъсир этади.

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши тармоқ тузилмасини белгиловчи хом ашё омилларга қуйидагилар киради:

- фан-техника тараққиёти ва унинг ютуқларини ишлаб чиқаришта жорий этиш;
- материал ва ёқилғи, энергетика ресурсларини иқтисодий тежалишини кучайтириш;
- ижтимоий меҳнат тақсимоти, ихтисослаштириш ва кооперативлаштиришнинг даражаси;
- Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг ўсиш суръатлари;
- аҳолининг моддий ва маданий даражаси ўсиши;
- ижтимоий-тарихий шароитлар;
- мамлакатнинг табиий ресурслари ва уларни ўзлаштириш даражаси;

¹⁷ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

¹⁸ Кантор Е.Л, и др. Экономика предприятия. – СПб.: Питер, 2009. – 224

- мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотида тутган ўрни ва бошқа мамлакатлар билан иқтисодий ҳамкорлиги.

Индустриал иқтисодтёти тармоқ тузилмаси ўзгаришига энг кучли таъсир кўрсатувчи омиллардан бири **фан-техника тараққиётидир**¹⁹. Фан-техника тараққиёти энг аввало, янги меҳнат воситалари ва маҳсулотнинг янги турларини яратиш, мавжуд асбоб -ускуналар ва технология жараёнларини такомиллаштириш, янгиларини жорий этиш билан боғлиқ. Бу эса, мавжуд Индустриал иқтисодтёти тармоқларидан янгидан-янги соҳаларнинг ажралиб чиқишига ва шаклланишига туртки беради. Натижада прогрессив ҳисобланган автомобилсозлик, асбоб созлик, радиотехника ва электроника, лазер технологияси тез суръатлар билан ривожланади.

Бундан ташқари, фан-техника тараққиёти туфайли янги прогрессив хомашё, материаллар, ёқилғи, энергия турларидан фойдаланиш индустриал иқтисодтётида ишлаб чиқариш характерини ўзгартиради. Юқори тежамкорликка эга бўлган хомашё, материал ярим-фабрикатлар ва ёқилғи ишлаб чиқарадиган тармоқлар истеъмолчи тармоқларга маҳсулот етказиб бериш кўламини кенгайтиришлари натижасида халқ хўжалигининг бошқа тармоқлар маҳсулотларига бўлган эҳтиёжи нисбатан камаяди. Масалан, сунъий ва синтетик толани ишлаб чиқаришнинг тараққий этиши тўқимачилик Индустриал иқтисодтётида бир сўмлик маҳсулот учун сарфланадиган табиий тола сарфини қисқартиради. Натижада маҳсулотнинг материалталаблиги камаяди ва индустриал иқтисодтёти билан қишлоқ хўжалиги, индустриал иқтисодтётининг казиб олувчи тармоғи билан ишлов берувчи тармоғи ўртасидаги нисбат ўзгаради.

Индустриал иқтисодтёти тузилмасининг ўзгаришига ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ижтимоий шакллари — Концентрациялаш, ихтисослаштириш ва маҳаллийлаштириш жуда катта таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқаришда кичик корхоналарниш кўпайиши тармоқ тараққиётини тезлаштиргани ҳолда унинг умумИндустриал иқтисодтёти маҳсулотидаги миқёси ошишига олиб келади.

Ихтисослаштириш ижтимоий меҳнат тақсимоти жараёнини ифодалагани ҳолда айрим маҳсулотлар ёки маҳсулот қисмларини мустақил ишлаб чиқаришга тайёрлашга, янги индустриал иқтисодтёти тармоқлари ташкил қилинишига сабаб бўлади. Масалан, ихтисослаштиришнинг тараққий этиши натижасида машинасозликда бутловчи буюмлар индустриал иқтисодтёти, асбоб -ускуна Индустриал иқтисодтёти, асбоб созлик, электроника ва бошқа соҳалар ташкил топади.

Кооперативлаштириш ва маҳаллийлаштириш тармоқлар ўртасидаги алоқадорликни кенгайтиради ва тармоқ структурасини мураккаблаштиради.

Кишилар моддий ва маънавий фаровонлигиниш ўсиши ҳам индустриал иқтисодтёти тармоқлари тузилмасининг ўзгаришига муҳим таъсир кўрсатади. Бу омил таъсири остида энгил ва озик-овқат саноатларида чиқариладиган маҳсулотлар номенклатураси ва ассортименти ўзгаради, игунингдек, маданий-маиший буюмлар — телевизор, соат, фотоаппарат, кир ювиш машинаси, мотоцикл, мотороллер ва бошқаларни ишлаб чиқарадиган маҳсус тармоқлар ташкил топади.

Индустриал иқтисодтёти тармоқлари тузилмасига таъсир кўрсатувчи энг муҳим омиллардан яна бири — мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотидаги ўрни ҳисобланади.

Ҳозирги даврда иқтисодий интеграцияга кирувчи ҳар бир мамлакатда айрим тармоқлар тараққисти учун қулай иқтисодий, ижтимоий ва табиий шароитлар борлиги туфайли иқтисодий интеграция дастурлари тузилган. Улардаги Индустриал иқтисодтёти ўз мамлакатининг эҳтиёжтаринигина эмас, балки бошқа давлатлар эҳтиёжларини ҳам ҳисобга олган ҳолда ривожланмоқда.

---

¹⁹ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

XXI аср бошларида XX асрга карама-карши уларок, айникса мустикалликнинг охирги ун йиллида Индустириал иқтисодтёти тармоқлари тузилмасида ғоят муҳим ўзгаришлар рўй бермоқда. Буни ...-жадвал маълумотларидан ҳам кўриш мумкин.

3.4. Тармоқ тузилмаси ўзгаришининг хом ашё тенденцияси

Ўзбекистон индустириал иқтисодтётиининг ҳозирги тараққиёти катта динамиклиги билан ажралиб туради, чунки у мустикаллик йилларида ва XXI аср бошларида юқори суръатлар билан ривожлана борди. Айни вақтда Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқариши юқори даражада ўсиши билан бир қаторда, унинг тузилмасида ҳам узлуксиз таркибий ўзгаришлар рўй берди. Охирги 17 йил мобайнида индустириал иқтисодтёти тузилмаси ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш талаблари ва халқ хўжалигини модернизациялаш ва ислоҳ қилиш заруриятига мос равишда ўзгариб борди. индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг прогрессивлик, яъни тараққийпарварлик даражаси анчагина ўсди. Бундай ривож фан-техника тараққиётини белгиловчи тармоқлар – ёқилғи, рангли металлургия, машинасозлик, электрэнергетика индустириал иқтисодтётиининг устувор ўсишида намоён бўлди. Буни ...-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриш мумкин.

Юқорида келтирилган тармоқ корхоналарида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар 1991 йилда умумИндустириал иқтисодтёти маҳсулотининг 27,8 фоизини ташкил этган бўлса, 2017 йилда бу кўрсаткич 58,2 фоизга етди.

Индустириал иқтисодтёти тузилмасининг илғорлик даражаси ҳар қайси комплекс тармоқ ичидаги ўзгариш билан белгиланади. Индустириал иқтисодтётининг у ёки бу тармоғи улуши ўзгармаслиги, ҳатто камайиши ҳам мумкин, Лекин бу тармоқ ичидаги қолоқликдан дарак бермайди. Буни Ўзбекистон кимё ва нефтькимё Индустириал иқтисодтётии мисолида кўриш мумкин. Масалан, бу тармоқда 2010 йилда ялпи индустириал иқтисодтёти маҳсулотининг 55 фоизи ишлаб чиқарилган бўлса, 2017 йилга келиб бу кўрсаткич 42 фоизни ташкил этди, яъни қарийб 13 фоизга камайган.

Тармоқларнинг фан-техника тараққиёти билан боғлиқ бўлган устувор ривожланиш тенденцияси 2015-2010 йилларда ҳам кўзга ташланади. Бу давр ривожланиш дастурида Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг тузилмасини такомиллаштириш, ундирувчи ва қайта ишловчи тармоқларнинг ривожидида балансликни таъминлаш миллий иқтисодиёт ва фан-техника тараққиётини белгилайдиган рақобатбардош маҳсулотлар тайёрлаиши кучайтириш кўзда тутилган.

Индустириал иқтисодтётининг узоқ истиқболга мўлжалланган ривожини аниқлаш турли иқтисодий мутаносибликларни белгилаш ва уларга эътибор беришини талаб қилади. Бундай мутаносибликлар тармоқ тузилмасини башоратлашда инобатга олинади.

Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқариш тузилмасини режалаштириш ва башоратлаш қуйидаги хом ашё масалаларни ҳал қилишга қаратилиши керак:

-бозор иқтисодиёти талаблари, халқ хўжалиги ва аҳолининг айрим маҳсулот турларига бўлган талабини қондиришни ҳисобга олган ҳолда умуман Индустириал иқтисодтёти ва унинг ҳар қайси тармоғининг ривожланиш суръатини белгилаиши;

-илғор ишлаб чиқариш тармоқларини аниқлаш, улар тараққиётини тезлаштириш учун зарур бўлган капитал қўйилмалари ва материалларни биринчи навбатда ажратишни;

-Индустириал иқтисодтёти тузилмасида устувор ўзгаришларни кўзда тутиш лозимки, ҳар қайси бундай ўзгаришлардан ҳам бири ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг юқори самарадорлигини таъминласин;

- халқ хўжалигининг умумий мутаносиблиги ҳар қайси Индустириал иқтисодтёти тармоғи тараққиётининг тенглиги билан боғлаиши талаб этади.

Тармоқ таркибининг мамлакат миқёсида қулайлашуви юқори суръатда иқтисодий ривожланишни, аҳолининг турмуш даражасини оширишни ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш

хара-жатларини камайтиришни таъминлайди. Чунки бу, ишлаб чиқаришнинг даражаси ва якуний — провард маҳсулотнинг ку-пайишига, умуман ижобий структуравий силжишларга сабаб бўлади. Демак, таркибий ўзгаришнинг ўзи ишлаб чиқариш самарадорлиги ва меҳнат унумдорлиги ўсишининг қўшимча омили сифатида майдонга чиқади.²⁰

Индустриал иқтисодтёти тармоқлари тузилмасини такомиллаштиришнинг хом ашё йўллари қуйидагилардир:

- ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол товарлари ишлаб чиқарадиган тармоқлар орасида мутаносибликни ўрнатиш;
- ишлаб чиқариш тузилмасининг башорат ва йўналишларини ишлаб чиқиш;
- тармоқларнинг ташқи иқтисодий фаолиятини барқорорлаштириш;
- илмий-техник тараққиётни жадаллаштириш, илғор технологияларни жорий этиш;
- шахсий ва ижтимоий истеъмолни ўрганиш ҳамда аҳолини юқори сифатли Индустриал иқтисодтёти маҳсулотлари билан тўла таъминлаш;
- тармоқларда хомашё ва ресурслардан оқилона фойдаланиш самарадорлигини ошириб бориш;
- иқтисодий районлар индустриал иқтисодтётиини зарурий (меҳнат, моддий ва молиявий) ресурслар билан таъминлаш ва улардан оқилона фойдаланишни тўғри йўлга қўйиш.

Айни вақтда тармоқларнинг ички тузилмасини қайта қуриш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва аҳолининг турмуш даражасини ошириш, чет эл корхоналари билан иқтисодий ҳамкорлик қилишни кучайтириш, чет эл инвестициялари ҳамда илғор технологияларини сифатли Индустриал иқтисодтёти моллари тайёрлашга йўналтириш вазибаларини ҳал этиш керак бўлади.

Республика иқтисодиётида ва унинг етакчи тармоғи бўлган Индустриал иқтисодтёти соҳасида амалга ошириладиган таркибий силжишлар яқин калажакда қуйидагиларни амалга ошириш учун имкониятлар яратади:

- мамлакат аҳолисининг озик-овқат маҳсулотлари, оммабоп талабга эга бўлган товарлар ва бошқа ҳаётий зарур воситаларга бўлган эҳтиёжларини қондиришни туларок таъминлаш;
- фан-техника тараққиёти ва индустриал иқтисодтётининг илгарилиб борадиган ривожини таъминлайдиган технологияларни жорий этиш;
- республиканинг ўзида ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни кўпайтириш ва шу асосда товарлар импортини қисқартириш;
- агросаноати мажмуи самарадорлигини ошириш ва уни қишлоқ хўжалиги хомашёсини янада чуқурроқ қайта ишлашга ўтказиш ҳамда тайёр маҳсулотнинг сифати ва товар кўринишини ошириш;
- кичик бизнес корхоналари (фирмалар ва тадбиркорлик, деҳқон, фермер хўжаликлари, касаначилик типидagi ишлаб чиқариш тузилмалари)ни ривожлантириш асосида янги ишчи ўринларини ҳамда янги соҳаларни яратиш;
- ва ниҳоят, республикада у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун тегишли шароит ва минерал-хомашё ресурслари мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда Индустриал иқтисодтётининг экспорт салоҳиятини ошириш ва экспорт устунлигига эришиш учун шароитлар яратади.

Қисқача хулосалар

Индустриал иқтисодтёти жуда кўп тармоқлардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири корхоналар йиғиндисидан ташкил топади. Тармоқ ҳосил бўлиши учун корхоналар бир неча умумий хусусиятларга эга бўладилар.

Индустриал иқтисодтёти тармоқлари ўртасидаги ишлаб чиқаришнинг ўзаро алоқадорлиги ва уларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнида юзага келадиган миқдорий нисбатлари тармоқ

²⁰ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

структурасини ташкил этади. У Индустириал иқтисодтёти тараққиётида рўй берадиган техника ва технология ривожининг даражаси, ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар билан боғлиқ равишда ўзгаради.

Турли Индустириал иқтисодтёти тармоқлари ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқалари ўзаро маҳсулот алмашиш, тажрибаларни ўрганиш билан тавсифланади.

Ишлаб чиқариш тарққиётининг истиқболини аниқлаш, ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш, унинг аҳволини таҳлил этиш мақсадида Индустириал иқтисодтёти тармоқлари гуруҳларга ажратилади. Гуруҳларга ажратишнинг энг муҳим тамойили тайёрланадиган маҳсулот иқтисодий мазмунининг бир хиллигидир.

Индустириал иқтисодтёти тармоқ тузилмасининг ўзгаришига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади: фан-техника тарққиёти; ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари — Концентрациялаш, ихтисослаштириш, комбинатлаштириш ҳамда худудий жойлаштириш.

Республика иқтисодиётида ва унинг етакчи тармоғи бўлган Индустириал иқтисодтёти соҳасида амалга оширилаётган таркибий силжишлар яқин келажакда миллий иқтисодиёт салоҳиятини янада юқори даражага кўтариш ва Индустириал иқтисодтётининг экспорт устунлигини таъминлаш учун жуда катта имкониятлар яратади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ижтимоий меҳнат тақсимоли ва Индустириал иқтисодтёти соҳалари қандай шаклланади?
2. Давлатнинг иқтисодиёт, жумладан, Индустириал иқтисодтёти соҳасидаги таркибий ўзгаришларга тегишли сиёсати моҳияти нимада?
3. Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш деганда нималар тушунилади?
4. Тармоқ ва тармоқ тузилмаси тушунчаси нимани англатади?
5. Тармоқларнинг иқтисодий гуруҳланиши.
6. Тармоқнинг ривожланиш суръатларини аниқлаишнинг қандай усуллари мавжуд?
7. Тармоқ структураси ва уни белгиловчи омиллар.
8. Ўзбекистон Республикаси Индустириал иқтисодтёти тармоқ тузилмаси ўзгаришининг хом ашё йўналишлари (тенденцияси) нималардан иборат?

Мавзу 5. Индустириал тармоқларининг ривожланиш стратегиясини шакллантириш

Таянч иборалар

Самарадорлик, стратегия, ресурсларни тақсимлаш, Корхонанинг асосий стратегиялари, соғломлаштириш, мураккаблаш, қисқартириш ва бошқалар киради, стратегик муқобиллик, рақобат.

Режа

- 5.1. Корхона имкониятлари, ресурслари ва стратегиясининг моҳияти
- 5.2. Фирмаларни ривожлантиришнинг асосий омиллари
- 5.3. Корхонада рақобат стратегиясини ташкил этиш

5.1. Корхона имкониятлари, ресурслари ва стратегиясининг моҳияти

Корхона ресурсларига ва имкониятларига қуйидагилар киради:

– Ходимларнинг удаллаши, билими ва касб тажрибаси. Бу ҳолда улар истеъмолчиларнинг талабларини идрок қилиш ва ҳақиқатда гавдалантириб кўрсатиш қобилияти нуқтаи назаридан баҳоланади.

– Моддий ресурслар корхоналар жойлашган ердан ишлаб чиқариш ва умумий бинолар, асбоб-ускуналар, электр таъминот манбалари (хусусий ёки сотиб олинган), иссиқлик, сув, ишлаб чиқариш чиқитларини йўқотиш имкониятлари ва бошқалардан иборат. Ҳаммаси бу ҳолда уларнинг техник ҳолати, мулкый шакли (ижара, акционер, хусусий ва бошқалар) нуқтаи назаридан кўриб чиқилади.

– Технологик ва ташкилий ресурслар – илғор технологияларни, патент ва лицензияларни, ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил қилиш тараққийпарвар шакллариининг мавжудлиги.

– Ахборот ресурслари – ахборотни олиш имкониятнинг мавжудлиги.

– Молиявий ресурслар корхонанинг балансидаги ликвид активлардан ва қарз олиш имкониятидан иборат.

– Маркетинг ресурслар – тартибга солинган сотув ва таъминот тармоғининг мавжудлиги, тижорат ишларини олиб бориш бўйича ходимлар (персонал)нинг ихтисослашган билимлари ва тажрибаси.

– Ташкилий ресурслар – ишлаб чиқариш ташкилий тузилмасини доимо такомиллаштириш имконияти, қобилияти ва бошқалар.

Ишлаб чиқаришни тезкор бошқариш ҳақиқий шаклланаётган ёки шаклланган ишлаб чиқариш вазиятида бошқарув ходимларининг бир қарорга келишини ифодалайди. Кенг маънода тезкор бошқаришга календар-режалаштириш, қисқа муддатли ва тезкор режалар жараёнини ташкил этиш ва диспетчерлик киради.

Тор маънода эса, бу – ишлар ва ресурсларнинг тақсимланиши, технологик жараёнларга керакли тузатишларни киритиш, заҳиралардан усталик билан фойдаланиш, жорий вазифалар бажарилишининг сифатини ва вақтини назорат қилишидир.

Режали ҳисоблар ва календар – режали меъёрийлар самарадорликнинг бир неча қўшилувчиларига таъсир этади: меҳнат унумдорлигининг ошишига, маҳсулот таннарҳининг камайишига, туганланмаган ишлаб чиқаришни белгиланган даражада сақлаш, айланма маблағларнинг айланиш даражасининг оширишга ва бошқаларга.

Календар – режали меъёрийларни ишлаб чиқиш жараёнида қуйидаги усуллардан фойдаланиш мумкин:

1. статистик – операцияларро вақт меъёрларини, назорат операцияларининг бажарилиш вақтини, маҳсулотни йиғилиб қолиш миқдорини аниқлаш зарурати туғилганда;
2. аналитик – ритмлар миқдорини, ишлаб чиқариш циклининг узоклигини, деталлар партияси ишлаб чиқаришнинг ўтиб кетишини, айланма заделларни ҳисоблашда;
3. иқтисодий-математик – кўп кўрсатмали оқим линияларида миқдорларни белгилаш учун.

Ишлаб чиқариш жараёнида диспетчерликнинг вазифаси технологияни бузиш, хом ашё билан ёмон таъминлаш ва ишчилар йўқлиги каби ҳолатларнинг олдини олиш ва уларни йўқотиш чораларини ўз вақтида кўришдан иборат. Диспетчерлик қуйидагиларда асосланади:

4. ишлаб чиқариш жараёнини тайёрлаш ва ўтказишни доимий кузатиш ва назорат қилишда;
5. талаблар мавжудлигида;
6. режани бажаришда;
7. орқада қолаётган бўлимларни ўрганишда;
8. асбоб-ускуналар, иш режими ва технологик жараёнлар параметрларига риоя қилишда.

5.2. Фирмаларни ривожлантиришнинг асосий омиллари

Корхона фаолиятининг самарадорлиги ташқи муҳитни тўғри баҳолаш билан боғланган, фирма унга дарҳол таъсир этади. Ташқи омилларга жуда кўп сонли ва қуйидаги омиллар киради: давлатда бизнес ривожланишининг умумий сиёсий ва иқтисодий шароитлари, конунлар, аҳоли даромадларининг даражаси, унинг демографик тузилиши, қарздор корхоналарнинг молиявий аҳволи, фан ва техника тараққиёти, молия, кредит ва солиқ сиёсати, инфляция ва бошқалар.

Бунда рақобат муҳити ва шундай ёки шунга ўхшаш товар ва хизматларга туғилган талаб даражаси ҳақидаги ахборот ҳам аҳамиятлидир.

Корхона аҳволининг таҳлилига қуйидагилар киритилади:

– Бугунги стратегиянинг баҳоланиши.

Умумий кўрсаткичлар:

– бозор улушининг кўпайиши ёки камайиши;

– рентабелликнинг ўзгариши;

– соф фойда ҳажмининг динамикаси;

– капитал харажатларнинг ўрнини қоплаш;

– корхонанинг сотиш ва умуман, бозор ўсишининг тезлик даражаларини солиштириш.

– Корхонанинг ички кучли ва кучсиз томонлари бўйича вазиятлар ва хавфлар.

5.3. Корхонада рақобат стратегиясини ташкил этиш

“Рақобат” хўжалик юритишнинг манфаатли шароитлари ва максимал фойда олиш учун товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги курашдир. Рақобат иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи куч бўлиб ҳисобланади. Рақобат бозор хўжалигининг энг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Айнан рақобат шахснинг ижод соҳасидаги эркинлигини таъминлайди. Иқтисодиёт соҳасида эса янги рақобатбардош товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш йўли билан ўз салоҳияти ва имкониятларини амалга ошириш учун шароитлар яратади²¹.

Саноат ишлаб чиқариш рақобатбардошлигини ошириш ва келажакда ҳам уни юқори даражада сақлаб қолиш учун бир қатор чора-тадбирлар, жумладан инвестицияларни анъанавий ва технологик инфратузилмага йўналтириши, хусусий жамғарма ва ички инвестицияларни рағбатлантириши, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш йўли билан экспортга йўналтирилган сиёсат олиб бориши, бошқарув сифатини яхшилаш чора-тадбирларини кўриши, иш ҳақи, меҳнат унумдорлиги ва солиқларнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлаши, минимал ва максимал иш ҳақи ўртасидаги фарқларни камайтириши, таълим соҳасига йирик инвестицияларни йўналтириши зарур бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ишлаб чиқаришни ривожлантириш тараққиёт омили эканлигидан келиб чиқиб, республикада саноат сиёсати амалга оширилмоқда. Мамлакатимизда нисбий устунликка эса бўлган ёки бўлиши мумкин бўлган тармоқларни рағбатлантириш ушбу сиёсатнинг асосий тамойилларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида амалга оширилаётган саноат сиёсатининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- давлат улушини мамлакат ва хориж инвесторларига сотиш йўли билан самарасиз саноат корхоналарини таркибий қайта қуриш;

- монополист корхоналар ва табиий монополиялар фаолиятини тартибга солиш тизимини такомиллаштириш ҳамда рақобат муҳитини ривожлантириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш.

Қишлоқ хўжалик машинасозлиги электротехника, электроника, автомобильсозлик, самолётсозлик каби илм талаб қиладиган илғор тармоқларни янги техника ва технология асосида ривожлантириш халқ хўжалиги мажмуасини тармоқ таркибини такомиллаштиришнинг муҳим йўналиши бўлди.

Кимё ишлаб чиқариш соҳасидаги ўзгаришлар ҳам таркибий қайта қуришнинг муҳим йўналиши сифатида амалга оширилди. Унинг ривожини, энг аввало, қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатишга, яъни бу соҳани минерал ўғитлар экинларни ҳимоялаш воситалари билан таъминлашга қаратилди.

²¹ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

Курилиш материаллари ишлаб чиқариш ва саноатнинг қайта ишловчи тармоқларини ривожлантириш яна бир устивор йўналиши сифатида белгиланди. Шунингдек, республикада амалга оширилаётган қайта ишлаш тармоқлари корхоналарини техник жиҳатдан қайта қуроллантириш жараёнлари, енгил ва озиқ-овқат саноатнинг барпо этилаётганлиги кишлоқ хўжалиги хом ашёсини муҳим турлари: пахта, ипак, мева-сабзавот маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш ҳамда сифатли истеъмол товарлари ишлаб чиқаришга йўналтирилган.

Ўзбекистонда арзон ишчи кучини мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда кўп меҳнат талаб қиладиган тармоқларни ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Ҳозирда пахта толасининг 30-50 фоизи республикада қайта ишланмоқда.

Жаҳон иқтисодиётида вужудга келаётган тенденциялардан, шунингдек, мамлакатимизни келажакда иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш стратегиясидан келиб чиққан ҳолда, 2012-йилда ва ундан кейинги йилларда қуйидаги устувор вазифаларнинг амалга оширилиши муҳим аҳамият касб этади.

Биринчи даражали эътибор мамлакатимиз иқтисодиётининг рақобатдошлигини ошириш бўйича дастур тайёрлаш ва уни амалга оширишга қаратилиши зарур.

Бу мақсаднинг долзарблиги ва аҳамияти аввало шу билан белгиланадики, биз ўрта муддатли истиқболда иқтисодиётимизни ривожланган демократик давлатлар даражасига олиб чиқишни ҳозирги босқичдаги бош стратегик вазифа сифатида ўз олдимизга қўйганмиз.

Ўз-ўзидан аёнки, рақобатдош иқтисодиётни шакллантирмасдан, пировард натижада эса рақобатдош мамлакатни барпо этмасдан туриб, биз қабул қилган Мамлакатимизда демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсиясида кўзда тутилган мақсадли вазифаларни амалга оширмасдан туриб, бу ҳақда жиддий сўз юритиш мумкин эмас.

Бу вазифанинг ўртага қўйилиши, шунингдек, инқироз жараёнларининг чуқурлашуви, дунё миқёсида харид талабининг пасайиши ва шунга мувофиқ тарзда жаҳон бозорида хомашё, материаллар, айниқса, тайёр маҳсулотлар бўйича рақобатнинг йилдан-йилга кучайиб бораётгани билан ҳам боғлиқ, албатта.

Бугунги кунда кўплаб ривожланган ва жаҳон иқтисодиётида етакчи ўрин тутадиган мамлакатлар тажрибаси шунини сўзсиз исботлаб бермоқдаки, рақобатдошликка эришиш ва дунё бозорларига чиқиш, биринчи навбатда иқтисодиётни изчил ислоҳ этиш, таркибий жиҳатдан ўзгартириш ва диверсификация қилишни чуқурлаштириш, юқори технологияларга асосланган янги корхона ва ишлаб чиқариш тармоқларининг жадал ривожланишини таъминлаш, фаолият кўрсатаётган қувватларни модернизация қилиш ва техник янгилаш жараёнларини тезлаштириш ҳисобидан амалга оширилиши мумкин.

Ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтириш ва рақобатдош маҳсулотларнинг янги турларини ўзлаштириш бўйича қабул қилинган биринчи навбатдаги чора-тадбирлар дастурига мувофиқ, 2012-2016-йилларда ҳисоб-китоблар бўйича қиймати 6 миллиард 200 миллион доллар бўлган 270 дан зиёд инвестиция лойиҳасини, шунингдек, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича тармоқ дастурларини амалга ошириш кўзда тутилмоқда. Жорий йилда иқтисодиётимизни диверсификация қилишни давом эттиришда ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган лойиҳаларни амалга ошириш мўлжалланмоқда. Жумладан, Сурғил кони базасида Устюрт газ-кимё комплекси, Дехқонобод калийли ўғитлар ва Ўўнғирот сода заводларининг иккинчи навбатини, синтетик суюқ ёқилғи ишлаб чиқариш заводини қуриш ишлари бошланади.²³

Шунингдек, Толлимаржон иссиқлик электр станциясида иккита буғ-газ қурилмаси, Ангрен иссиқлик электр станциясида янги энергоблок қуриш, автомобил шиналари ва транспортёр

²² Убайдуллаева Р.А. Человеческий фактор - важнейшее условие конкурентоспособности национальной экономики. «Миллий иқтисодиётнинг раобатбардошлигини ошириш муаммолари». Илм-назарий конф. материаллари. – Тошкент, Берлин-Бонн. 2008. 22-б.

тасмаси ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, тўқимачилик корхоналари қувватларини янада кенгайтириш ва бутун технологик жараёни такомиллаштириш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш кўзда тутилмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бозор шароитида корхона стратегиясини ўрни қандай бўлиши керак?
2. Корхона ресурсларига нималар киради?
3. Ички ва ташқи омилларининг мазмуни нималардан иборат?
4. Корхона тараққиёт стратегияларининг қандай турлари бор?
5. Стратегия шаклланишининг қандай босқичлари мавжуд?
6. Асосий рақобат стратегияси турларини баён этинг.

Мавзу. 6. ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДТЎТИДА ЗАМОНАВИЙ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ

Таянч сўз ва иборалар

Бошқарув, бошқарув субъекти, бошқарув объекти, қарор, қарорнинг моҳияти, қарор қабули қилиш зарурияти, қарор турлари, муаммо ва қарорлар турлари, қарор қабул қилиш босқичлари, қарорнинг мазмунини .

Режа

1. Бошқарувнинг: моҳияти, аҳамияти, зарурияти, мақсади ва вазифалари.
2. Бошқарувнинг бозор иқтисодиёти шароитига мос ва хос тамойиллари ва усуллари.
3. Саноат бошқаруви замонавий аҳволи.

6.1.Бошқарувнинг: моҳияти, аҳамияти, зарурияти, мақсади ва вазифалари.

Ҳар қандай ишлаб чиқариш бошқарувнинг муайян тизимсиз оқилона ҳаракат қила олмайди ва ривожланмайди. Шу туфайли ижтимоий меҳнат тақсимоти асосида жамият ўзига хос ва мос бошқарув тизимини яратади.

«Бошқарув» тушунчаси узок ва чуқур тарихий тараққиётга эга. Унинг юзага келиши эса инсоният тараққиётининг энг муҳим жараёнларидан бири ҳисобланади. Бошқарув фаолиятининг дастлабки даврида инсонлар ўз билим ва тажрибасига асосланган ҳолда ишлаб чиқаришни бошқарган бўлсалар, аста-секинлик билан техника-технологиянинг ривожланиши, ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши ва ҳар хил ташкилий шароитлар юзага келиши натижасида фаолиятнинг мазкур тури анча мураккаблашиб борди. Бундай ҳолатни англаш, чуқурроқ ўрганиш ва билиш «Бошқарув фанининг вужудга келишига олиб келди.

Бошқарувнинг бир қатор назарий ва амалий вазифалари Ф.У. Тейлор томонидан асослаб берилган. У бошқаришга «Нима қилиш кераклигини, уни энг яхши ва қулай усулда амалга оширишни аниқ билиш санъати», - деб таъриф берган.²⁴

Бошқарувнинг маъноси ва моҳияти, аҳамияти ва мазмуни, тамойиллари ва усуллари тўғрисида буюк олимлар, мутафаккирлар, мутахассислар жуда кўп фикр айтишган ва ёзиб қолдиришган.

Бошқарув — алоҳида функция бўлиб, турли-туман соҳалар (мамлакат ва унинг ҳудудлари, миллий иқтисод ва унинг тармоқлари, корхона ва унинг бўлимлари) да инсонлар устидан раҳбарлик қилиш фаолиятидир.

---

²⁴ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

Бошқарув — ташкилотнинг мақсадини ифодалаш ва унга эришиш учун зарур бўлган режалаштириш, ташкил этиш, иштиёқни уйғотиш (мотивация) ва назорат қилиш бўйича фаолият тури жараёнидир.

Бошқарув — шундай фаолиятки, унинг ёрдамида уюшмаган жамоа (халойиқ ёки туд) самарали ва аниқ мақсадга йўналтирилган унумли (баракали) гуруҳга айлантирилади.

Бошқарув — маълум жараёнга, организм ва жамоага мақсадли таъсир кўрсатишни ўзида ифода этувчи ижтимоий фаолиятнинг бир туридир.

Бошқарув — муайян ахборотга асосланган ва мавжуд дастурга мувофиқ объектнинг ишлашини, яъни фаолият кўрсатишини таъминлашга йўналтирилган тадбирлар мажмуасидир.

Шунингдек, машхур франкуз олими Анри Файоль ҳам бошқарувга қуйидагича таъриф беради: «Бошқарув — бу, корхона ихтиёридаги барча ресурслардан максимал (энг кўп — А.О.) фойда олган ҳолда уни мақсад сари етаклаш фаолиятидир». Демак, бошқарув объектив зарурият ва мақсадга йўналтирилган жараён ҳисобланади.

Макроиктисодий соҳанинг етакчи тармоғи бўлган Индустириал иқтисодтётини бошқариш зарурияти тўғрисида сўз юритилганда юқоридаги таърифларни янада кенгайтириш ва мазмунан бойитиш зарурати юзага келади.²⁵

Ижтимоий ишлаб чиқаришни, жумладан, унинг энг йирик ва етакчи соҳаси бўлган Индустириал иқтисодтётини бошқаришнинг объектив заруриятини изоҳлаб шунини айтиш керакки, йирик миқёсда амалга ошириладиган, ҳар қандай тўғридан-тўғри қилинаётган меҳнат, ишлаб чиқариш кўпроқ ёки камроқ даражада бошқарилишга муҳтождир.

Бошқарув индивид ёки жамоа фаолиятининг алоҳида тури сифатида ҳар қандай ижтимоий жамиятга хос жараёндир. Ленин унинг тавсифи, мақсади, вазифалари, жамият тараққиётининг турли босқичларида турлича бўлиши мумкин. Шу сабабли ҳар бир босқичда бу категориянинг хом ашё муаммолари чуқур, ҳар томонлама тадқиқ қилинади ва уларнинг ечими топилади.

Иқтисодиётда бошқаришнинг энг муҳим муаммолари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

6. бошқарувнинг назарий асослари ва фундаментал қоидаларини илмий ва амалий томондан ишлаб чиқиш. Бунда жамият тараққиётининг янги шароитларида бошқарувнинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни, мақсади ва вазифаларини аниқлаш;

7. бошқарувни бозор иқтисодиёти ва хўжалик фаолиятини демократлаштириш тамойиллари ҳамда усуллари билан уйғунлаштириш;

8. иқтисодиётни бошқаришнинг энг юқори самара келтирадиган усуллари аниқлаш;

9. бошқарув идораларининг ташкилий тузилмасини, уларнинг функциялари, ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаш;

10. бошқарув идораларини ҳозирги замон техника ва технологияси билан таъминлаш, улар фаолиятида статистик ва иқтисодий-математик усуллари кенг миқёсда жорий этиш, ахборот таъминоти ва бошқарув жараёнида ишлатиладиган ҳужжатлаштириш тизимини такомиллаштириш;

1. жамоани бошқаришнинг энг яхши шакл ва усуллари излаб топиш ҳамда уларни ишлаб чиқариш бошқарувида жорий этиш;

2. Индустириал иқтисодтётини ва унинг барча тармоқларини бошқаришда хорижий мамлакатларнинг илғор тажрибаларидан кенг миқёсда фойдаланиш.

Бошқарув илми (менежмент)да бошқарувнинг икки хил тушунчаси мавжуд бўлиб, уларнинг бирини бошқарувнинг субъекти ва иккинчисини бошқарувнинг объекти ташкил этади.

Бошқарув субъекти — жисмоний ёки юридик шахслар бўлиб, ундан амалдаги қонунлар асосида ҳокимият идоралари томонидан берилган ваколатларга мувофиқ ҳуқуқий таъсир юзага келади.

²⁵ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

Бошқарув объекти — бошқарув субъектининг ҳуқуқий таъсири қаратилган нарсадир. Бунга ишлаб чиқариш ва хўжалик тизимлари, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар, жисмоний ва юридик шахслар кириши мумкин.

Кўриниб турибдики, у ҳолатда ҳам, бу ҳолатда ҳам инсонларни бошқариш уларнинг ўзи томонидан амалга оширилади. Фақат кишилар, уларнинг фаолияти, жумладан, маҳсулот ишлаб чиқариш, хўжалик ва бошқа жараёнлар билан боғлиқ бўлган фаолиятлари бошқарувнинг предмети, яъни ҳозирги замон менежментининг асоси ҳисобланади. Бошқарувнинг субъекта ва объектисиз менежмент фан ва хўжалик тажрибаси сифатида ўз мазмун ва моҳиятини йўқотади.

Албатта, минглаб кишилар ишлайдиган Индустириал иқтисодтёти ҳам бу тушунча ва мулоҳазалардан холи эмас. Айниқса Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришида «субъект» ва «объект» тушунчалари бошқа тармоқларга нисбатан хийла равшанроқ кўринади. Бунда вазирлик, компания ва акциядорлик жамиятларидаги бошқарувчилар корхонадаги бошқарувчиларга, корхонадаги бошқарувчилар эса кех, участка бошқарувчиларига раҳбарлик қиладилар. Кўриниб турибдики, Индустириал иқтисодтётини бошқариш ҳам ижтимоий ишлаб чиқаришда амал қиладиган қонун ва қоидаларга бўйсунди. Шу туфайли Индустириал иқтисодтётини бошқариш ижтимоий ишлаб чиқаришнинг таркибий ва ажралмас қисми ҳисобланади.

Бошқарув жараёни қаерда амалга оширилишидан катъи назар, киклли (даврий) ва айни вақтда узлуксиз ҳисобланади. Бошқарув даври мақсаднинг аниқланишидан унга эришилгунгача бўлган вақтни ўз ичига олади. Демак, унинг хом ашё босқичлари қуйидагилардан иборат:²⁶

- мақсадни шакллантириш (белгилаш);
- мақсадни режалаштириш ва башорат қилиш;
- қабул қилинган қарорлар ёки мақсадли вазифаларни мувофиқлаштириш;
- эришилган натижаларни таҳлил этиш ва баҳолаш;
- янги бошқарувли тизимни танлаб олиш ва аниқлаш. Бу барча кикллар учун энг муҳим бошқармавий тизим ҳисобланади.

Фақат бундай тизим бошқарувнинг негизини ташкил этади. Таъсир этиш самарали бўлиши учун қуйидаги хом ашё шартларга риоя қилиш зарур:

- бошқаришнинг субъекти ва объекти бошқарувчи ва бошқарилувчи қуйи тизимлар сифатида бир-бири билан сабабли-натижавий боғлиқ бўлиши;
- бошқарувчи қуйи тизимнинг аниқ бошқариш бўйича мақсади бўлиши;
- бошқарувчи қуйи тизим бошқарув объектининг аҳволи, унинг фаолияти натижалари, атроф-муҳитнинг имкониятлари тўғрисидаги ахборотни қабул қилиш қобилиятига эга бўлиши;
- бошқарув объекти бошқармавий таъсирларни қабул эта оладиган бўлиши ва уларнинг мазмунига мос келадиган ишларни бажара олиши керак.

Бу шартларга риоя қилиш бошқарувчанликни, яъни бошқарув тизимининг ишчанлигини таъминлайди. Бошқарувнинг объекти қанчалик мураккаб бўлса, бошқарув идорасининг ишчанлик қобилияти ҳам шунчалик юқори бўлиши даркор.²⁷

Ҳар қандай бошқарув ўз мақсади ва вазифаларига эга.

Мақсад — бу, инсон фаолиятининг аввалдан фикран ўйланган натижасидир. Шунга биноан, бошқарувнинг мақсади деганда, бошқарув субъектининг олдиндан ўйланган, мўлжалланган, эришиш зарур бўлган натижаси тушунилади. Индустириал иқтисодтётида эса,

---

²⁶ Кантор Е.Л, и др. Экономика предприятия. – СПб.: Питер, 2009. – 224

²⁷ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

мақсад — кўп ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни ўз вақтида сотишга ҳамда мўлжалланган фойдани олишдир.

Ҳар қандай мақсадга маълум талаблар қўйилади. Даставвал, мақсад илмий ва амалий жиҳатдан асосланган бўлиши керак. Иккинчидан, у аниқ, яхши ифодаланган ва адресли бўлиши зарур. Учинчидан, қўйилган мақсад эришимли бўлиши, яъни унга етишишнинг имкониятлари, шарт ва шароитлари ҳисобга олинган бўлиши керак.

Қўйилган мақсадга эришиш учун маълум вазифаларни бажариш зарур. Маълумки, вазифа — бу, аввалдан белгиланган, аниқланган, кўрсатилган, бажарилиши ва ҳал этилиши лозим бўлган иш, нарсадир.

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришида бошқарувнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

келажакни аниқ кўрмоқ (истикболни тўғри башорат қилиш ва унга монанд бўлган фаолият дастурини тузиш);

1. ташкиллаштирмоқ (Индустриал иқтисодтётининг ички, моддий ва ижтимоий тузилмасини барпо этиш);

2. персонални идора қилмоқ (Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариш ходимларини ҳаракатга келтириш);

3. келишиш (ҳаракат ва тиришқоқликни бир-бири билан уйғунлаштириш);

4. назорат қилиш ва кузатиш (жорий этилган ва берилган буйруқ асосида ҳаракатнинг, яъни фаолиятнинг қандай тарзда бўлаётганини мушоҳада қилиш).

Бошқариш жараёнида олдиндан кўра билиш ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Барча жараёнларни кузатиб, уларнинг ўзгаришига қараб ишлаб чиқариш, иш бажариш ёки хизмат кўрсатиш бошқарилиб турилади. Масалан, маҳсулотга бўлган эҳтиёж, нарх-наво, техника ва технологиялар ўзгариши, иш ҳақи ва ижтимоий муҳофазанинг ҳолати ишлаб чиқаришга катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун вазиятга қараб керакли ўзгаришларни зудлик билан амалга ошириш керак бўлади.

Бошқариш жараёнида режалаштириш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, маҳсулот ҳажмини белгилаганда уни барча ресурслар билан таъминлаш ва уларни етказиб бериш масаласига катта эътибор бериш керак. Маълумки, режалар бир кунлик, ўн кунлик, бир ойлик, бир кварталлик, бир йиллик, беш йиллик ва ўн-ўн беш йиллик бўлиши мумкин. Охириги «концепция», «башорат» тушунчалари билан боғлиқдир.

Ишлаб чиқариш жараёни узлуксиз бўлади, чунки у, энг аввал, юзага келади, шаклланади, ривожланади ва такомиллашади. Ана шу ўзгаришларни татиқилтчилик таъминлайди. Ташкилотчилик — моддий-техника таъминоти, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш ва тайёр маҳсулотни сотиш жараёнларидан иборат. Ташкилотчиликка кунда юз берадиган муаммоларни тез ҳал этиш билан боғлиқ бўлган фаолият ҳам киради.

Мувофиқлаштириш ва назорат ҳам муҳим вазифалардан ҳисобланади. Тармоқлар, корхоналар, кехлар ва участкалар, бўлимлар ҳамда унда ишлайдиган ходимлар фаолиятини мувофиқлаштириб турилгандагина юқори натижаларга эришиш мумкин. Барча топшириқларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлаш учун назорат керак.

Бошқарув жараёни, одатда, қуйидагича амалга оширилади:

• бошқариладиган объектнинг ҳолати ва ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатадиган омиллар тўғрисидаги маълумотларни йиғиш;

5. объектнинг ҳар хил ҳолатини тахмин қилиш ва муайян вазиятдаги энг яхши ҳолатини белгилаш;

6. бошқаришга оид қарор ва қоидаларни ишлаб чиқиш ва уларни бошқарувчига етказиш;

7. берилган топшириқларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлаш.

Ушбу тартиб доимо, узлуксиз қайтарилиб туради.

Бошқарув жараёни амалга ошиши учун бошқарув идораси ташкил этилади. Бу идора энг камида ўзининг раҳбарига, бухгалтери ва таъминотчисига эга бўлиши керак. Иш кулами ортиб бориши билан бошқарув аппаратида бошқарувчилар ва ходимлар сони ҳам ортиб бориши мумкин. Лекин, оддий ва жуда содда бошқарув идоралари билан мураккаб объектларни бошқариш мумкин эмас. Шу сабабли ишлаб чиқаришни бошқаришнинг мақбул звено ва пиллапоялари ташкил этилади.

6.2. Бошқаришнинг хом ашё тамойиллари ва усуллари

Бошқарув тамойиллари деганда, раҳбарлик қилишнинг фундаментал қоидалари тушунилади. Улар иқтисодий қонунлар ҳаракати ва бошқариш усуллари билан боғлиқ бўлган воқеликларнинг моҳиятини акс эттиради.

Бошқариш механизмини куйидагича таърифлаш мумкин: қонунлар — тамойиллар — усуллар — услублар Ушбу механизмнинг энг муҳим элементи қонун ҳисобланади. Шу сабабли у тўғрисида икки оғиз сўз айтиш керак бўлади. Қонун — бу, объектив борлиқда турли ҳодисалар ўртасида киши онгидан ва ихтиёридан ташқари, ҳамма мавжуд бўлган зарурий боғланиш, муносабатдир. Масалан, ижтимоий ва иқтисодий тараққиёт қонунлари: талаб ва тақлиф қонуни, қиймат қонуни ва бошқалар.

Қонун — бу давлат ҳокимияти томонидан қабул қилинган, ҳамма учун, шу жумладан, Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришида меҳнат қилаётганлар учун ҳам мажбурий бўлган ижтимоий-ҳуқуқий меъёр ва муносабатларни белгиловчи расмий ҳужжат. Масалан, Конституция — Ўзбекистон давлатининг хом ашё қонунидир.

Тамойилларни бошқарув фани назарияси ва амалиётнинг пойдевори дейиш мумкин. Маълумки, пойдевор қанча мукамал ва мустаҳкам бўлса, бошқарув аппарати шунчалик қудратли бўлади.

Бошқарув тамойилларининг шаклланиши чуқур тарихий илдизга эга. Хусусан, Ўзбекистонда бу тамойиллар Амир Темур ҳукмронлиги даврида шакллана ва ривожлана бошлаган. Ўзининг ихчам, тезкор бошқариш девонига эга бўлган Марказий Осиёдаги Ўзбекистондек буюк давлат: илмий, яккахошлик, иерархия (бўйсиниш тартиби), билимдонлик, жавобгарлик, демократия каби тамойиллар асосида бошқарилган.

3.2жадвал

Бозор иқтисодиётида Ўзбекистонда давлатни бошқариш тамойиллари

№	Тамойиллар	Изоҳ
1.	Демократия тамойили	1. инсоннинг ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириш ҳамда уни амалга ошириш; 2. барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги; 3. давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги; 4. давлат ва нодавлат иқтисодиётдан сайловчилар олдидаги жавобгарлиги ва бошқалар
2.	Иқтисодий муносабатларни демократиялаш тамойили	1. монополлашган иқтисодиётдан эркин иқтисодиётга; 2. социалистик мусобоқадан эркин, соф рақобатга; 3. катъи белпианган нархлардан эркин нархларга; давлатлашган мулкдан хилма-хил мулкчиликка асосланган иқтисодиётга утиш
3.	Юксак маънавий тамойил	• мустақиллик тафакқурини кенгроқ тушуниш, яъни: Ўзбекистон давлатининг истиқболи ва истиқлоли ҳақида қайғуриш; ўзининг ва ўз халқининг, ватанининг қадру қиммати, орномусини англаб, уни ҳимоя қилиш; юксак ғоялар, янги кашфиётлар, ниятлар оғушида меҳнат қилиб, истеъдоди ва иқтидори, бор имкониятини,

		керак булса, жонини юрт истикболи, элига бахшида этиш
4,	Миллий хафсизликни таъминлаш тамойили	Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамиятига кириш суръатларини тезлаштириш; турли халқаро, давлат ва нодавлат ташкилотлари ишларида фаол иштирок этишни таъминлаш

Ушбу тамойиллар Ўзбекистоннинг ўзига хос шароитларини ҳисобга олган ҳолда изчиллик шароитларини шакллантириб ва ривожлантириб боришни, унга аста-секин, босқичма-босқич, аҳолининг заиф қатламларини ҳимоя қила бориб, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий барқарорликни таъминлаш орқали бозор муносабатларига ўтишни билдиради. Айни вақтда улар кенгаш, ҳамжиҳатлик, маслаҳат билан иш юритишни, шижоат ва таваккалчилик билан ҳаракат қилишни талаб этади. Бу орада соҳибқирон Амир Темурнинг қуйидаги сўзларини келтириш ўринлидир. «Тажрибамдан кўрилганки, ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъи тадбиркор ва ҳушёр бир киши минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир. Чунки тажрибали бир киши минг кишига иш буюради».

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг тармоқлари, корхоналари ва бошқа соҳаларини бошқаришда бир қатор бошқа тамойиллардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин, улар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- яккабошчилик ва бошқарувда ҳамжиҳатлик;
- бошқариш жараёнида режалиликни бозор талаблари билан боғлаб олиб бориш;
- 8. - барқарорлик тамойили;
- 9. - меҳнатни моддий ва маънавий рағбатлантириш тамойили;
- 10. - илмийлик тамойили;
- 11. - тежамкорлик тамойили;
- кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш тамойили.

Раҳбарлик қилишнинг фундаментал қоидаларини амалга ошириш учун бир қанча усуллардан фойдаланиш керак. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- ташкилий-маъмурий усуллар;
- иқтисодий усуллар;
- ижтимоий-рухий усуллар;
- тарбиявий усуллар;
- ҳуқуқий усуллар ва ҳ.к.лар.

2.4.жадвал

Беш хом ашё тамойил

№	Хом ашё тамойиллар	Хом ашё тамойилларнинг моҳияти
1.	Иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги	Иқтисодий ислохотлар ҳеч қачон сиёсат ортида қолмаслиги керак, улар бирорта мафкурага бўйсундирилиши керак эмас. Буинг маъноси шуки, иқтисодиёт сиёсатдан устун туриши керак. Ҳам ички, ҳам ташқи иқтисодий муносабатларни мафкурадан ҳоли қилшп зарур.

2.	Давлат бош ислохотчи	Давлат бош ислохотчи бўлиши лозим. У ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши, ўзгартиришлар сиёсатини ишлаб чиқиши ва уни изчиллик билан ўтказиши, жаҳолатпарастлар ва консерваторлар қаршиликларини бартараф этиши шарт
3.	Қонунлар ва уларга риоя қилиш устуворлиги	Қонунларга риоя этиш устувор бўлиши лозим. Бунинг Демократик йўл билан қабул қилинган Конституция ва қонунларни ҳеч истиносиз ҳамма ҳурмат қилиши ва уларга оғишмай риоя этиши лозим
4.	Кучли ижтимоий сиёсат юритиш	Аҳолининг демократик таркибини ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат ўтказиш. Бозор муносабатларини жорий этиш билан бир вақтда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш юзасидан олдиндан таъсирчан чоралар кўрилиши лозим. Бу бозор иқтисодиёти йўлидаги энг долзарб вазифа бўлиб келди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади
5.	Бозор иқтисодиётига секин-аста, босқичма-босқич ўтиб бориш	Бозор иқтисодиётига ўтиш объектив иқтисодий қонунларнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда, ўтмишдаги «инқилобий сакрашлар»сиз, яъни эволюцион йўл билан, пухта ўйлаб, босқичма-босқич амалга оширилиши керак

Ташкилий-маъмурий усуллар тўғрисида сўз юритилганда, аввало, бу усулнинг моҳияти, аҳамияти, шакллари очиқ бериш керак. Сўнгра, бошқаришнинг ҳуқуқий воситалари, ҳуқуқий меъёрларини баён этиш зарур.

Ташкилий-маъмурий усуллар бошқарув усуллари тизимида алоҳида ўрин тутади ва қуйи идораларнинг юқори идораларга бўйсунушига асосланади. Бу усулнинг моҳияти шундаки, бошқариш тизимидаги муносабатларни тартибга солиб туради, жамоалар ичида ва орасида рационал алоқалар таркиб топишига ёрдам беради.²⁸

Ташкилий-маъмурий усуллар ёрдамида бошқарув аппаратининг муайян тизимини тузиш; бошқарув бўғинларининг функцияларини белгилаш; кадрларни тўғри танлаш ва жой-жойига қўйиш; буйруқлар, фармойишлар ва қўлланмалар чиқариш ҳамда уларнинг бажарилишини назорат қилиш; топшириқлар ва директив кўрсатмаларни бажармаётган бўлинма ва шахсларга нисбатан маъмурий чоралар қўллаш амалга оширилади.

Бошқарувнинг иқтисодий усуллари иқтисодий манфаатлардан фойдаланишга асосланади. Зеро, ҳар бир муайян жамиятнинг иқтисодий муносабатлари, энг аввало, манфаатлар тарзида намоён бўлади. Манфаатлар уч хилда бўлиши мумкин:

12. - умумжамят манфаатлари;
13. - жамоа манфаатлари;
14. - шахсий манфаатлар.

Бу манфаатларни уйғунлаштириш муаммоси бир қатор вазифаларни ҳал этишни, ҳар бир давр шароитларига мувофиқ келадиган муносабатлар ўрнатишни талаб этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида қуйидаги иқтисодий усуллардан кенг фойдаланишга эътибор берилади:

15. - тармоқлар ва уларнинг бўлинмаларига фаолият юритишларида эркинлик ва мустақиллик беришга;

²⁸ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

16. - барча соҳаларни пировард натижаларга биноан моддий рағбатлантириш, солик имтиёзларини беришга;

17. - корхона ва хўжаликлар ўртасидаги ўзаро шартномаларнинг бажарилиш интизомини мустаҳкамлаш ва уларнинг ролини оширишга;

- молия-кредит муносабатларини такомиллаштиришга;

- бозор муносабатлари механизмлари: баҳо ва фойда, солик ва бож тўловлари, кредит ва рентабеллик, рақобат ва ҳоказоларга.

Бу усулда ходимларнинг шахсий ва гуруҳий манфаатларини юзага чиқариш орқали уларнинг самарали ишлаши таъминланади. Шу мақсадда кўпинча иш ҳақи тўлаш, мукофотлар бериш, бир йўла катта маблағ билан тақдирлаш кабилар муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодий усуллар бошқаришнинг барча усуллари орасида етакчи ўрин эгаллайди. Бу усулдан оқилона фойдаланиш жиддий режалар қабул қилишга, барча ресурслардан янада унумлироқ фойдаланишга, янги технологияларни жорий этишга, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ва фойдани максималлаштиришга, натижада ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга кенг имкониятлар яратади.

Бошқарув тизимининг муҳим усули ҳисобланган ижтимоий-руҳий усулларнинг хом ашё мақсади жамоаларда соғлом ижтимоий-руҳий муҳитни яратишдан иборат.

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини бошқаришда ҳам бир қатор умумфалсафий усулларни қўллаш мумкин. Индустриал иқтисодтётини бошқаришнинг сир-асрорларини илмий асосда ўрганиш, таҳлил қилиш мақсадида қуйидаги усуллардан ҳам кенг фойдаланилади:

1. Тизимли ёндашув;
2. Комплекс ёндашув;
3. Таркибий ёндашув;
4. Вазиятли ёндашув;
5. Интеграцион ёндашув;
6. Моделлаштириш ёндашув;
7. Иқтисодий математик ёндашув;
8. Кузатиш усули;
9. Тажриба усули.

Биринчи усулда Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши яхлит тизим тарзида олиб қаралади. Иккинчи усулда эса Индустриал иқтисодтёти бошқа соҳалар, тармоқлар билан ўзаро боғланишда ва алоқадорликда қаралади. Учинчи усулда Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши таркибий қисмларга, яъни тармоқлар, корхоналар, Индустриал иқтисодтёти инфратузилмаси ва ҳоказоларга бўлиб ўрганилади. Тўртинчи усулда Индустриал иқтисодтётининг муайян шароитдаги ички ва ташқи вазиятига қараб бошқаришнинг маъқул услуби қўлланилади. Бешинчи усулда Индустриал иқтисодтёти юқоридаги усулларни биргаликда қўллаш ёрдамида бошқарилади.

Моделлаштириш ва иқтисодий-математик усуллардан фойдаланиш жараёнида турли чизмалар, хомаки материаллар тайёрланади, ҳисоблаш техникаси ва компьютер технологияларнинг барча имкониятлари ишга солинади.

Кузатиш усулида Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши тўғрисидаги маълумотларни режали, башоратли, илмий жиҳатдан намунали уюштирилган асосда тўплаш йўлга қўйилади.

Ва ниҳоят, сокиологик кузатув усулида Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини илмий жиҳатдан асосланган бошқариш мақсадида турли анкетали сўровлар, суҳбатлар, тестлар ва инфратузилмавий таҳлилларни ўтказиш керак бўлади.

6.3. Бошқарувнинг замонавий тузилиши

Хўжаликка раҳбарликнинг тамойиллари ва усуллари ишлаб чиқариш жараёнида инсонларга бошқарувнинг тегишли шакллари ва бошқарув идоралари ҳамда уларнинг ташкилий тузилмалари орқали таъсир этади.

Мамлакат иқтисодиёти ва унинг тармоқларини ривожлантиришнинг муҳим масалалари давлат иқтисодий сиёсатини белгилайдиган ва ҳаётга татбиқ этадиган олий идоралар (Президент девони, Олий Мажлис Сенати, Вазирлар Маҳкамаси) томонидан қараб чиқилади.

Индустриал иқтисодтётини ривожлантиришнинг қонун билан ҳал этиладиган масалалари (масалан, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг истиқболи ва йиллик режалари, Индустриал иқтисодтёти бошқарувининг янги идораларини ташкил этиш) мамлакат давлат ҳокимияти олий идораси — Олий Мажлис Сенати томонидан муҳокама қилинади ва ҳал этилади.

Халқ хўжалигига, шу жумладан, индустриал иқтисодтётига кундалик раҳбарликни давлат ҳокимиятининг ижро этувчи ва бошқарувчи олий идораси — Вазирлар Маҳкамаси амалга оширади. Вазирлар Маҳкамасининг таркибини Ўзбекистон Республикаси Президенти тузади ва у Олий Мажлис Сенати томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти айна пайтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади. Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, шу жумладан, Индустриал иқтисодтётининг самарали фаолиятига раҳбарликни, Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришга тегишли булган барча қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлар ва фармойишлар ижросини таъминлайди.

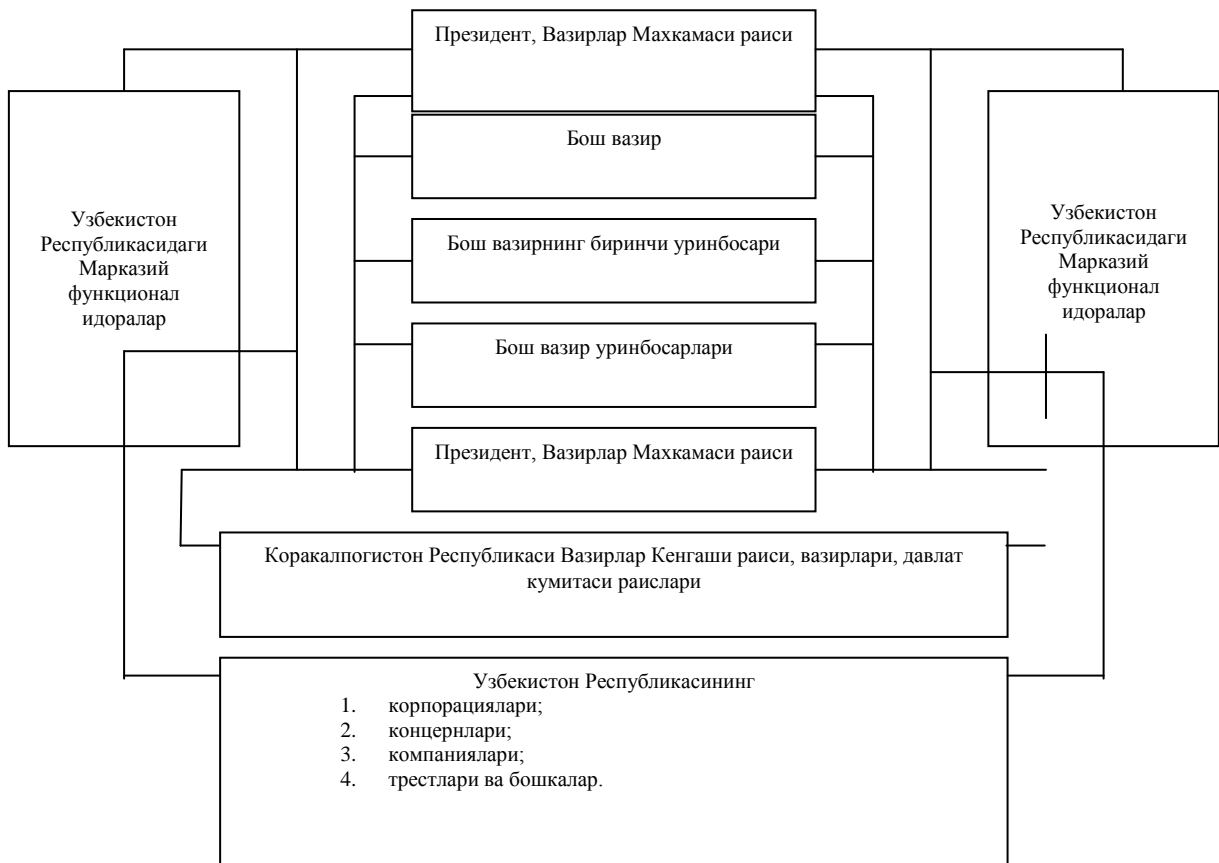
Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради. Бу маҳкаманинг таркибий тузилиши қуйидаги ...-чизмада берилган (...-чизма):

Ўзбекистон индустриал иқтисодтётини тасарруфида ўнлаб мустақил тармоқлар, минг-минглаб корхоналар фаолият кўрсатмоқдалар. Уларнинг ҳар бирини ривожлантириш, бир-бирлари билан ўзаро мувофиқлаштириш, республика ҳудудларида жойлаштириш, маҳсулот (иш бажариш ва хизмат кўрсатиш)га бўлган талабни аниқлаш ва бошқа жуда мураккаб, кенг қамровли масалаларни ўз вақтида, оқилона ҳал этиш тармоқ бошқарувини амалга оширишни такозо этади. Шу сабабли бир қатор тармоқ идоралари ташкил этилади. Улар жумласига қуйидагилар киради:

18. - вазирликлар ва давлат қўмиталари;
19. - концернлар ва корпорациялар, уюшма ва ассоциациялар;
20. - холдинг ва миллий компаниялар;
21. - корхоналар ва бошқалар.

Вазирликлар Вазирлар Маҳкамасининг ажралмас қисми ҳисобланиб, улар Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида ўзларига бўйсунувчи барча корхоналар ва ташкилотларга раҳбарлик қиладилар.

6.1.-чизма. Узбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг таркибий тузилиши

Шу сабабли вазирлик — бу ўзига тегишли тармоқнинг хўжалик тизимида бошқаришнинг энг олий бўғинидир. У куйидаги фаолиятлар учун жавобгар ҳисобланади:

- тармоқнинг ахволи, уни янада тараққий эттириш;
- кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, тарбиялаш ва ҳимоялаш;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг ҳажми, сифати ва унинг рақобатбардошлиги;
- тайёрланаётган маҳсулотга бўлган ички ва ташқи талабни қондириш;
- ва ниҳоят, ўзига қарашли корхоналарнинг хорижий мамлакатлар билан алоқасини ташкил этиш ва кучайтириш.

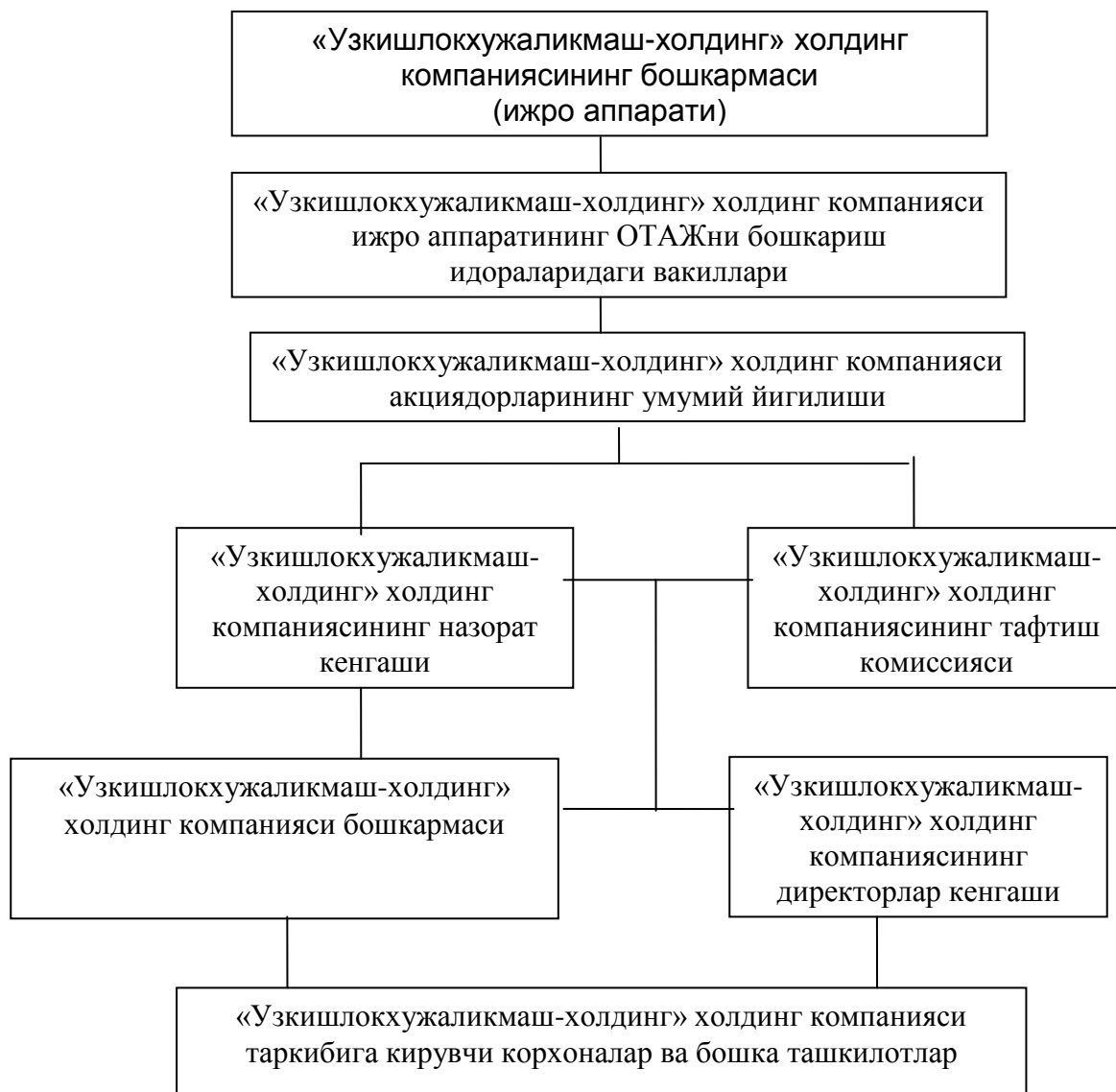
Вазирликлар томонидан амалга оширилаётган бошқарув механизмнинг шаклини «Узқишлоқхўжаликмаш-холдинг» холдинг компанияси мисолида кўриш мумкин (...-чизма).

Индустриал иқтисодтётига раҳбарлик тизимида Узбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки у иқтисодиётни бошқаришнинг энг йирик илмий режали-иқтисодий идораси ҳисобланади.

Бу фармонга мувофиқ Иқтисодиёт вазирлиги зиммасига мамлакатни ривожлантиришнинг узоқ муддатли стратегияси ҳамда комплекс дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, куйидаги ғоят муҳим вазифаларни ҳал этишга қаратилган чуқур ўйланган ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий сиёсатни ўтказиш юклатилган:

- макроиқтисодий барқарорликни, иқтисодиётнинг барқарор, мутаносиб ва жадал суръат билан ривожланишни таъминлаш;
- куп укладли ва самарали фаолият кўрсатувчи иқтисодиётни шакллантириш, хусусий мулкчиликнинг етакчилик ролини таъминлаш, бозор инфратузилмасини ривожлантириш; бой табиий ва минерал-хомашё захираларидан, бунёд этилган ишлаб чиқариш ва фан-техника салоҳиятидан самарали ва оқилона фойдаланишга қаратилган аниқ мақсад йўлидаги

структуравий сиёсатни амалга ошириш, экспорт салоҳиятини ривожлантириш ҳамда мамлакат иқтисодиётининг жаҳон иқтисодий тизимига кенг миқёсида интеграциялашувини таъминлаш;
 - янги иш жойларини яратиш, меҳнат ресурсларини оқилона банд этиш муаммосини ҳал қилиш, аҳолининг аниқ йўналтирилган ижтимоий муҳофазасини кучайтириш, аҳолининг турмиш даражаси барқарор, жадал ўсишини, ижтимоий инфратузулмани ривожлантиришни таъминлаш;

6.2.-чизма. Тармок бошқарувининг ташкилий тузилиши.

мамлакат минтақалари иқтисодиётининг комплекс ривожланишини, ишлаб чиқарувчи кучларни мамлакат ҳудуди бўйича мақбул ҳамда самарали ривожлантириш ва жойлаштиришни таъминлаш.

Миллий иқтисодиётни, шу жумладан, Индустириал иқтисодтётини бошқаришда собиқ Фан-техника Давлат кумитасининг роли алоҳида ўрин эгаллаган. Бу кўмита Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқариши соҳасида фан-техника сиёсатини амалга ошириб келган. Эндиликда бу кўмита ўрнига 2017 йил 20 февралда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида”ги фармони билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Илмий-техника тараққиётини

Мувофиқлаштириш кенгаши тузилган. Бу кенгаш зиммасига куйидаги хом ашё вазифаларни хал этиш юклатилган:

- фундаментал ва амалий-илмий тадқиқотлар, технологик ишланмаларнинг устувор йўналишларини иқтисодиёт ва ижтимоий соҳалар ривожланишининг стратегияси, шунингдек, мамлакат иқтисодиётидаги киска муддатли, ўрта муддатли ва узок муддатли истикболли таркибий ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда белгилаш;
- мамлакат манфаатлари ва давлатимизнинг иқтисодий ҳамда ижтимоий тараққиёт соҳасидаги устувор йўналишларидан келиб чиққан ҳолда йирик илмий-тадқиқот дастурлари ва технологик лойиҳалар бўйича экспертизалар ташкил этиш ва экспертиза хулосаларини тасдиқлаш;
- мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг давлат устувор йўналишларига мос келувчи йирик илмий дастурлар ва технологик лойиҳаларни тасдиқлаш;
- илмий тадқиқотлар ва технологик ишланмалар бўйича йиллик Давлат дастурини тасдиқлаш;
- янги инновациявий илгор гоёларни илгари сурувчи, жаҳон илм-фанидаги янги, истикболли йўналишларни мунтазам кузатиб боровчи ҳамда мамлакат манфаатлари йўлида куллай олишга кодир иктидорли ёш олимларни куллаб-куватлаш тизимини яратиш.

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг молиявий масалаларини хал этишда Молия вазирлигининг тутган ўрни ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Индустриал иқтисодтёти ва унинг тармоқларига қарашли соҳаларда меҳнатни ташкил этиш, ишчи кучини тақсимлаш ва уларни ижтимоий ҳимоя қилиш борасида Меҳнат аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш вазирлиги хал қилувчи ўрин эгаллайди²⁹.

6.4. Бошқаришни такомиллаштиришнинг хом ашё йўналишлари

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришига оқилона раҳбарлик қилиш мамлакат халқ хўжалигининг янада тараққий этишига ва мустақамланишига ҳар доим қачта таъсир кўрсатиб келди ва келгусида ҳам етарли таъсир кўрсатади.

Шунинг учун ҳам Индустриал иқтисодтётини бошқариш масалалари доимо Республика Президенти, Олий Мажлис ва Вазирлар Маҳкамасининг диққат зътиборида бўлади. Натижада, Индустриал иқтисодтётини бошқариш тизими миллий иқтисодиёт ва Индустриал иқтисодтёти олдида турган вазифаларга боғлиқ равишда муттасил ўзгариб туради.

Мустақилликка эришилгандан сўнг бошқарув тизимида жуда катта ўзгаришлар содир бўлди. Иқтисодиётга раҳбарликнинг илмий асослари, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг тамойиллари ва усуллари ишлаб чиқилди, бошқарувнинг яъли тузилмалари, функциялари, ҳуқуқлари ва бурчлари аниқланди. Лекин, ҳали хўжаликка раҳбарлик қилиш, ишлаб чиқаришни бошқаришни яхшилаш борасида ўз ечимини кутаётган муаммолар кам эмас. Шунинг учун келгусида Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришига раҳбарлик қилишни такомиллаштиришнинг хом ашё йўналишларини аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади.

Буларнинг энг муҳимлари куйидагилардан иборат:

1. Бозор иқтисодиёти қоидалари ва демократик тамойилларга асосланган бошқарув тизимини барпо этиш;
2. Бошқарувни амалга ошириш жараёнида иқтисодиётни мафкурадан тўла холи қилиш, иқтисоднинг сиёсатдан устуворлигини таъминлаш;
3. Хўжаликка раҳбарлик қилишда давлатнинг бош ислоҳотчи бўлишига эришиш. Бозор муносабатларига ўтиш чуқурлаша борган сари давлатнинг бошқарув тизимидаги мавқеъини нодавлат ташкилотлари ва ўз-ўзини бошқариш тизимларига ўткази бориш;
4. Бошқарув жараёнларининг мустақам ҳуқуқий асосларга қурилишини таъминлаш. Қонунларнинг барча бошқарув субъектлари ва объектлари томонидан оғишмай бажарилишига эришиш;

---

²⁹ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

5. Бозор ислохотлари босқичма-босқич ва изчил равишда амалга оширилишини инobatга олган ҳолда бошқарув тизимини ҳам босқичма-босқич такомиллаштириб боришни таъминлаш.

Марказдан туриб раҳбарлик қилишда хом ашё зътибор қуйидагиларга қаратилиши керак:

- инсон омилини максимал даражада фаоллаштириш, жамиятнинг интеллектуал салоҳиятини юкори даражага кўтариш, самарали ва сифатли меҳнат қилиш учун шароит ва унга ундовчи мотивларни яратиш; аҳолининг иш билан самарали ва оқилона банд бўлишини таъминлаш ва ижтимоий адолат тамойилини изчил амалга ошириш асосида мамлакат аҳолисининг турмуш даражасини юксалтириш;

- энг янги, аввало илм-фан асосида тараккий этадиган тармоқлар ва ишлаб чиқаришларни жадаллик билан ривожлантириш;

- мамлакат ишлаб чиқариш апаратыни техника ва технология жиҳатидан доимо янгилаб туриш, ундан оқилона фойдаланишни тўла таъминлайдиган структура ва инвестиция сиёсатини юритиш;

- республиканинг илмий салоҳиятини мустаҳкамлаш ва уни ишлаб чиқариш билан бирлаштириш, фан-техника таракқиётининг устувор йўналишларини ва ахборот технологияларини жадалроқ ривожлантиришга, хавфсиз ва экологик жиҳатдан тоза ишлаб чиқаришларни яратишга, иқтисодиётни интенсивлаиши таъминлайдиган миқёсларда ресурсларни тежашга эришишга қаратилган илмий-техника сиёсатини амалга ошириш;

- бозор иқтисодиётининг барча воситаларидан бекаму-кўст фойдаланиш асосида ишлаб чиқаришининг, жумладан, Индуриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришнинг барча сифат кўрсаткичларини янада яхшилашга зътиборни кучайтириш;

- барча вилоятлар ва туманлар манфаатларини акс эттирадиган ва улардан хар бирининг миллий иқтисод комплексига кўшадиган ҳиссасини кўпайтиришга ёрдам берадиган регионал сиёсатни амалга ошириш;

- ҳалқаро меҳнат тақсимотининг, интеграциянинг афзалликларидан янада самаралироқ фойдаланишга қаратилган ташки иқтисодий сиёсатни амалга ошириш.

Марказлашган раҳбарликнинг янгича киёфаси, узбек моделига хос хусусияти шу билан тавсифланадики, бунда вазифалар маъмурий усуллар билан эмас, балки иқтисодий ва ижтимоий усуллар билан ҳал этилади, ишлаб чиқариш катнашчиларининг манфаатларини бирга кўшиб олиб бориш асосида демократик йул билан амалга оширилади.

Бошқарувнинг сифат жиҳатлари, самарадорлиги жуда куп омилларга боғлиқ:

- давлат ва нодавлат идораларининг раҳбарларини тўғри белгилашга;
- тегишли қонунлар ва қарорлар қабул қилинишига;
- кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва тарбиялашга;
- назоратни ташкил этишга;
- идора ходимлари меҳнатининг техник жиҳатдан курулланишига.

Буларнинг барчасини шартли бошқарувнинг технологияси деса бўлади.

Айни вақтда, масаланинг бир муҳим жиҳати, яъни ходимларни бошқарув жараёнига тортиш ва уларнинг бу жараёнда манфаатдор сифатида қатнашиши алоҳида аҳамият касб этади.

Қисқача хулосалар

Йирик миқёсда амалга ошириладиган, ҳар қандай тўғридан-тўғри меҳнат, амалдаги ишлаб чиқариш у ёки бу даражада бошқарувга муҳтождир. Шу сабабли бошқарув объектив зарурият ва мақсадга йўналтирилган жараён сифатида намоён бўлади.

Бошқарувнинг хом ашё тамойиллари ва усуллари мавжуд бўлиб, улар жамият таракқиётининг турли объектларида турлича бўлиши мумкин.

Республика Индуриал иқтисодтётига раҳбарлик қилиш Узбекистон давлатининг иқтисодий стратегиясига асосланади ва унга мувофиқ амалга оширилади.

Индуриал иқтисодтётини бошқариш идораларининг вазифалари фан-техника ютуқларини жорий этиш, ишлаб чиқариш ва молиявий ресурслардан тўла-тўқис, самарали

фойдаланиш асосида жамият аъзоларининг тўхтовсиз ўсиб бораётган эҳтиёжларини тўларок кондиришдан иборат.

Бошқарувнинг барча тамойиллари ва усулларини босқичма-босқич амалга ошириш Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқариши тараккиётини жадаллаштиришга олиб келади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бошқарувнинг: моҳияти, аҳамияти, зарурияти, мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
2. Бошқарувнинг бозор иқтисодиёти шароитига мос ва хос тамойиллари ва усуллари-чи?
3. Индустириал иқтисодтёти бошқаруви ҳозир аҳволи қандай?
4. Бошқарувнинг истиқболи ҳамда уни иқтисодий ўсиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга йўналтириш нималарни таказо этади?
5. Бошқарувда хорижий мамлакатлар тажрибаси ва ундан кенг фойдаланиш нима учун зарур?

Мавзу. 7. ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДТЁТИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТЛАШ (ПРОГНОЗЛАШ)

Таянч тушунчалар ва иборалар:

Режалаштириш, жорий режа, оператив режа, узоқ муддатли режа, бизнес режа, режалаштириш босқичлари, режалаштириш технологияси, режа функциялари.

Режа

1. Режалаштириш ва башоратлашинг моҳияти, аҳамияти ва вазифалари
2. Корхона режасининг таркибий тузилиши. Узоқ муддатли ва жорий режалаштириш.
3. Бизнес режа. Корхона режасини ишлаб чиқишга ёндашувлар. Молиявий режа.
4. Ишлаб чиқариш режаси. Меҳнатни ташкил этишни режалаштириш. Маҳсулот сотишни режалаштириш.

7.1. Режалаштириш ва башоратлашинг моҳияти, аҳамияти ва вазифалари

Техникавий, маданий ва иқтисодий жиҳатдан ривожланган жамиятда режалаштириш сингари восита бошқарув жараёнининг кенгайиши, фан-техника тараккиёти ҳамда эҳтиёжларнинг даражаси ва ҳажми жиҳатидан ортиши бошқарув инстанциялари, яъни бир-бирига итоат қиладиган ташкилотлар олдиға сиёсат, иқтисодиёт ва алоҳида шахслар, оилалар, маҳаллалар, корхоналар, ҳудудий жамоалар, мамлакатлар, шунингдек, бутун инсоният учун муҳим бўлган муаммоларни қуймоқда. Тажриба шуни кўрсатадики, келажакнинг мураккаб масалаларини ҳал этиш учун одамлар жиддий фикр юритишлари ва фаол ҳаракат қилишлари даркор. Бунда исталган мақсадларни ўз вақтида англаш ва уларға эришиш чораларини белгилашинг маъқул кўринишида кўмаклашадиган лойиҳа, конкепциялар, хом ашё йўналишлар, айниқса, зарур. Эҳтиёжларни кондириш учун маблағ қанча кам бўлса, тегишли техникавий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий жараёнларни оқилона бошқаришда кўмаклашадиган воситалар шунчалик таъсирчан бўлиши лозим. Маълум орзу умидлар билан боглик бўлган бошқарув воситаларидан бири режалаштиришдир.

Режалаштириш — лойиҳа ишлаб чиқиш бўйича ахборотни ишлашға асосланган, келажакда мақсадға эришиш учун параметрларни аниқловчи тартибға солинган жараён³⁰.

Миллий иқтисод ва унинг соҳалари ҳамда бўлимлари иқтисодиётида режалаишинг қатор таърифлари мавжуд бўлиб, улар юқорида келтирилган таърифлардан турли даражада фарқ

³⁰ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

килади, Лекин моҳиятан унга ўхшаб кетади. Шундай таърифлардан бир нечасини келтириш мумкин.

Режалаштириш — «келажакнинг онгли тафаккури».

Режалаштириш (кенг маънода) — «мазмунан бўлажак воқеаларни аниқлаш бўйича қарорлар қабул қилишни тизимли тайёрлаш асосида бошқарув қарорларини шакллантиришдир».

Режалаштириш — «олдиндан сезиб қабул қилинган қарор», яъни режалаштириш деганда, шундай ечим тушуниладики, у (қарор қабул қилишга мувофиқ келувчи ахборот жараёни билан бир қаторда) вақт жиҳатдан конъюктуралӣ воқеалар юзага келишидан олдин ишлаб чиқилади.

Режалаштиришни «аслида тафаккурнинг ақлий башорати ва таъкидлар келажак фаолоиятини кўзда тутадиган тафаккур жараёни сифатида», деб таърифлаш мумкин.

Режалаштириш — бу, вазифани сифатли ва сонли тасвирлаш, натижавий имкониятларни белгилаш ва уларга эришиш йўлларини аниқлашдир.

Режалаштириш — келажак муаммоларини билиш ва ҳал этишнинг тизимли, усулий (методик) жараёни.

Ниҳоят, режалаштириш — халқ хўжалигига раҳбарлик қилишнинг ўзагидир. Режалар эса, давлат иқтисодий ва ижтимоий сиёсатини амалга оширишнинг хом ашё қуролидир.

Режалаштиришнинг аҳамияти шундай иборатки, у иқтисодиётни ривожлантиришнинг принкипиал масалаларига оид давлат ва ҳукумат кўрсатмаларини иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт режалари ёрдамида аниқ топшириқларга ва амалий ишларга айлантиради. Узок, муддатли, яъни уч йиллик, беш йиллик ва ўн йиллик режаларда давлатнинг иқтисодий стратегияси жамланган ҳолда ифодаланади. Йиллик режада, одатда, хўжалик вазифаларини хал этишнинг энг самарали тактикаси назарда тутилади.

Режалаштириш фаолиятларда, яъни амалда муайян уйғунлик ва мувофиқликни таъминлайди, ишлаб чиқариш тараққиётининг устувор йўналишларини аниқлайди, рақобат, беллашув шароитида умуман, иқтисоднинг, хусусан, Индустириал иқтисодтётининг омон (соғ) қолишига имконият, қулайлик яратади. Айнан режалаштириш туфайли тармоқ идоралари маҳсулотнинг у ёки бу турини ишлаб чиқариш, ўз вақтида ресурслар билан таъминлаш вазифасини хал этадилар. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни сотиш йўллари ва усулларини аниқлайдилар. Бундан ташқари, режалаштириш ишлаб чиқариш заҳираларидан (резервларидан), рақобатнинг афзалликларидан, иқтисодиётдаги янги тенденциялар, яъни майл ва гоьларни кузатиш имкониятини яратади, фаолиятнинг нозик ва заиф томонлари таъсирини сусайтириш, бўлиши мумкин хатоларнинг олдини олиш ва хавф-хатарни камайитириш имконини беради.

Режалаштириш объектив иқтисодий қонунлардан онгли равишда фойдаланишни такозо этади. Режали хўжалик юритиш имконияти ва заруриятининг ўзи ҳар бир жамиятда халқ хўжалигини режали ва мутаносиб ривожлантириш қонунининг амал қилишини такозо этади. Лекин бозор иқтисодиёти шароитида нафақат режали ривожланиш қонуни, балки бир қатор бошқа қонунлар, жумладан, қиймат қонуни, талаб ва таклиф қонуни, вақтни тежаш, меҳнатга қараб тақсимлаш қонунлари ҳаракатда бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида умумдавлат стратегиясининг, жумладан, умумдавлат режасининг «фалсафаси» масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Бу «фалсафа» Узбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг муҳим соҳалари ва мақсадларини, структура ва инвестиция сиёсати, фан-техника тараққиётининг йўналишларини, илмий, маънавий ва маърифий салоҳиятини кўтариш, мамлакат мудофаа қобилиятини сақлаб туриш вазифаларини белгилаб беради.

Бозор иқтисодиётининг барча имкониятлари эркин режа асосида амалга оширилади. Демак, режалаштириш қанчалик эркин ва мукаммал булса, мустақилликнинг афзалликлари, истиқлолнинг самараси шунчалик тўлиқроқ кўзга ташланади, шундагина жамият уз ижтимоий-иқтисодий вазифаларини муваффақиятли хал этади. Ана шундагина режалаштириш халқ

хўжалигининг барча соҳалари, жумладан, Индустириал иқтисодтёти ташкилий равишда ва тартибли ривожланишига имкон яратади.

Режалаштириш мутлақо илмий асосда тузилади ва у жамият тараққиётини, жумладан, Индустириал иқтисодтёти тараққиётининг амалиётини доимо умумлаштириб боришни, фан ва техниканинг барча ютуқларидан фойдаланишни талаб қилади. Индустириал иқтисодтётига режалли раҳбарлик қилиш воқеаларни олдиндан кўриш, демакдир. Воқеаларни, ходисаларни, бўлажак фаолиятни олдиндан кўриш жамият иқтисодий қонунларини билиб олишга асосланади ва жамият моддий ва маънавий ҳаёти ривожининг етилган талабларига суянади.

Иқтисодий қонунларнинг моҳияти, мазмуни ва бошқа томонларини билиб олиш иқтисодий жараёнлар моҳиятини ўқиб ва уқиб олишга, тараққиётнинг илғор тенденцияларини ҳали улар куртак ҳолида бўлганидаёқ аниқлаб олишга, иқтисодий тараққиёт яшраётини илмий асосда олдиндан кўра олишга, уни мустақил, буюк давлат қуриш манфаатлари учун режа асосида йўлга солишга ёрдам беради.

Режалаштириш назариясида режалаштиришнинг турлари, босқичлари, мақсадлари, вазифалари, тизимлари деган тушунчалар мавжуд.

Режалаштиришнинг хом ашё турларига қуйидагилар киради:

- муносабатдор катталиқлар бўйича режалаштириш;
- мувофиқлаштириш шакллари бўйича режалаштириш;
- мослашув (адаптация) шаклига кўра режалаштириш.

Режалаштириш турларини бир қатор аломатлар бўйича таснифлаш мумкин. Масалан, режалаштиришнинг биринчи энг муҳим тури бўлган муносабатдор катталиқлар бўйича режалаштириш турининг аломатларига қуйидагилар киради:

- замон (вақт) кўлами (қисқа муддатли, ўртача муддатли, узок муддатли режалаштириш);
- функционал бўлим (ишлаб чиқаришни, сотишни, сақлаиши, таъминотни, молияни, инвестицияни режалаштириш);
- бошқарув иерархияси (раҳбарият иерархияси);
- режалаш иерархияси (стратегик, яъни олий; тактик, яъни ўрта; оператив, яъни паст даражадаги режалаштириш).

Агар режалаштириш жараёнини бошдан-оёқ кўриб чиқилса, унда айрим босқичларни ажратиш мумкин. Уларга қуйидагилар киради:

- мақсадларни ифодалаш, яъни ишлаб чиқиш;
- муаммоларни қўйиш;
- муқобил вариантларни излаш ва танлаш;
- тахмин қилиш;
- баҳолаш ва қарорлар қабул қилиш.

Индустириал иқтисодтётини режалаштиришдан кўзланган олий мақсад Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг фаолияти асосида аввалдан фикран ўйланган бўлғуси натижани аниқлаш ва бу натижага эришиш учун тегишли чора-тадбирларни белгилашдан иборат. Шу сабабли режалаштириш жараёнининг биринчи босқичи мақсадларни ифодалашдан иборат.

Мақсадларни ифодалаишнинг алоҳида вазифалари қуйидагилардир: мақсадларни излаш, мақсадларни аниқлаш, мақсадларни таркиблаш; мақсадларни амалга ошириш, мақсадларни танлаш.

Ушбу назариядан келиб чиқиб, Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини режалаштиришнинг хом ашё вазифаларини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

- энг аввало, мақсадни қўйиш;
- Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг хилма-хил фаолиятини, айниқса халқ хўжалиги ва аҳоли учун зарур бўлган юқори сифатли, рақобатбардош маҳсулотлар тайёрлаишнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини асослаб бериш;
- зарурий моддий-техник базани шакллантириш;

- молиялаш манбаларини аниқлаш ва ижобий пировард натижага эришиш.

Мустақиллик йилларида режалаштириш соҳасида бир қатор ишлар амалга оширилди. Лекин шуни айтиш керакки, халқ хўжалигининг режали, мутаносиб ривожланиш қонунияти талабларига тўла жавоб берадиган даражага эришилгани йўқ. Яқин ўтмишда режалаштиришда бирталай хатоларга йўл қўйилганини, мураккаб хўжалик муаммоларини хал этишга ўйламай-нетмай таваккалчилик билан қаралганлигини ҳамма яхши билади.

Миллий иқтисод ва унинг етакчи тармоғи бўлган Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг узоқ даврга мўлжалланган ривожини белгилаш учун бошқарувнинг энг муҳим функцияларидан бири бўлган башоратлаш (прогноزلаш) алоҳида эътибор беришни талаб қилади. Шу муносабат билан бу категориянинг моҳияти ва аҳамияти, мазмуни ва турлари, усуллари ва вазифаларини яхши билиш керак.

Энг аввало, шуни қайд қилиш керакки, ижтимоий ҳаёт келажакни олдиндан кўришсиз ва унинг истикболини башорат қилмасдан ривожланиши мумкин эмас. Шу сабабли кейинги вақтда башорат қилиш халқ хўжалиги оптимал фаолият кўрсатишининг энг зарурий шартига айланмоқда. Истикболни бошқарувнинг жуда мураккаб жараёнида башорат қилиш ишлаб чиқаришнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлларини олдиндан кўриш вазифасини бажаради.

Бозор иқтисодиёти шароитида башорат қилиш жамият ривожини, шу жумладан, моддий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим соҳаси бўлган Индустириал иқтисодтёти ривожининг келажакда амалга ошириш мумкин булган мақсадларини ва уларга эришишни таъминловчи иқтисодий ресурсларни аниқлаш, иқтисодий ва техникавий сиёсатнинг узоқ ва ўрта муддатли йўналишлари энг эҳтимолга яқин иқтисодий самарали вариантларини қидириб топиш учун зарур.

Башорат, яъни башорат деганда реал объектнинг келажакда бўлиши мумкин бўлган аҳволи, уни амалга оширишнинг альтернатив, яъни муқобил (мумкин бўлган қарама-қарши икки ҳолдан бирини танлаб олиш зарурияти) йўллари ва муддати тўғрисидаги илмий жиҳатдан асосланган мулоҳаза тушунилади. Қисқача қилиб айтганда, у олдиндан қилинган хулосадир.³¹

Башорат қилиш деганда, келажакни кўриш, мўлжал қилиш ва олдиндан айтиб бериш жараёни тушунилади. Фақат мавжуд далиллар, маълумотлар ва аниқ рақамлар асосида воқеа ёки ҳодисанинг қандай бўлиши, ривожланиши ва оқибатини олдиндан айтиб бериш, яъни башорат қилиш мумкин.

Башорат қилишнинг бир қанча йўллари мавжуд бўлиб, улардан энг хом ашёларига иқтисодий ва ижтимоий башорат қилиш киради. Уларни бир-биридан шартли ажратиш мумкин, чунки башорат қилишнинг мақсади ва вазифаси бир ҳодиса ёки воқеанинг ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий жиҳатлари билан боғлиқ, бир медалнинг икки томонидир.

Башорат қилишнинг мақсади реал объектнинг келажакда фикран ўйланган натижасини таъминлашдан, ҳодиса ва воқеалар фикрий моделининг натижасига эришишдан иборат.

Башорат қилишнинг вазифаси эса, бу жараённинг олдида турган мақсадга эришиш учун бир қатор ишларни бажаришдан иборат.

7.2. Режалаштириш тамойиллари ва усуллари

Режалаштириш назариясида хўжаликка раҳбарлик қилишнинг маълум фундаментал қоидалари, яъни тамойиллари масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Бозор муносабатлари шароитида бундай тамойиллар жумласига қуйидагилар киради:

1. Илмийлик тамойили;
2. Режаларни маълум мақсадга йўналтириш тамойили;
3. Мутаносиблик ва баланслилик тамойили;
4. Комплекслик тамойили;

---

³¹ Крум, Э.В. Экономика предприятия: Учебное пособие / Э.В. Крум. - Мн.: ТетраСистемс, 2013. - 192 с.

5. Узлуксизлик тамойили;
6. Баркарорлик тамойили;
7. Тармоқ ва худудий ривожланишнинг уйғунлиги;
8. Халқ хўжалиги ва унинг тармоқлари ҳамда корхона (фирма)лар ривожланишининг узвий бирлигини ҳисобга олиш тамойили.

Индустриал иқтисодтёти ва унинг тармоқлари, корхоналари, ташкилотлари фаолиятларини режалаштирганда юқоридаги тамойилларга тўла амал қилинса топшириқларни муваффақиятли бажариш мумкин, иқтисодий ўсиш кучаяди ва ишлаб чиқариш самарадорлиги албатта, кўтарилди. Юқорида келтирилган тамойилларни амалга ошириш учун бир қатор усуллардан — баланс, мақсадли, норматив, статистик-иқтисодий, кўп вариантли, иқтисодий-математик матрика усулларидан фойдаланилади.

Баланс усули режалаштиришнинг бош усули ҳисобланади. Факат баланс усулигина хом ашё пропорцияларни белгилаш, ресурсларнинг жамият эҳтиёжларига мувофиқлигини аниқлаш, режаларни реал ва натижали қилиш имконини яратади. Баланслардан истиқбол ва жорий режаларнинг барча бўлимларини ишлаб чиқишда фойдаланилади.

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини режалаштиришда баланс усулидан кенг фойдаланилади, чунки у халқ хўжалигининг етакчи тармоғи бўлган соҳаларини муайян шароитда аниқ вақт ва маълум фазода яхлит ҳолда, бир-бирига боғлиқ техник-иқтисодий кўрсаткичлар ёрдамида акс эттира олади. Баланслар ишлаб чиқаришнинг кўлами ва динамикаси, унинг таркиби ва тузилмаси ҳамда самарадорлиги тўғрисидаги маълумотларни мужассамлаштиради. Уларда Индустриал иқтисодтёти тармоғи ва миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари ўзаро муносабатларини кўриш мумкин.

Режалаштиришда балансларнинг қиймат, натура-қиймат, моддий, меҳнат ва молиявий турларидан кенг фойдаланилади.

Анъанавий қиймат баланслари каторига: ялпи ижтимоий маҳсулот баланси, миллий даромад баланси, хом ашё фондлар баланси, товар обороти ва ресурслар баланси, ташки савдо ва тўлов баланслари киритилади.

Балансларнинг энг муҳимларидан бири моддий баланс булиб, у маҳсулотларнинг энг муҳим тўпламини қамраб олади. Балансларни ишлаб чиқиш катта билим ва илм, тажриба, ижобий ёндашувлар талаб қилувчи мураккаб ишдир.

Режалаштириш амалиётида натура ёки моддий балансларнинг қуйидаги уч туридан:

- меҳнат қуролларининг баланслари;
- меҳнат буюмларининг баланслари;
- халқ истеъмоли буюмларининг балансларидан фойдаланиш мумкин.

Моддий баланслар маълум чизмалар бўйича ишлаб чиқилиб, унда, бир томондан, маҳсулот ресурслари, иккинчи томондан, унинг айрим қисмлари бўйича таксимланиши курсатилади (5-чизмага қаранг).

Балансларнинг яна бир энг муҳим тури — бу меҳнат балансларидир. Бундай балансларда мавжуд меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланиш йўналишлари акс эттирилади. Меҳнат балансларига меҳнат ресурсларининг йиғма баланси, тармоқлар ва худудлар бўйича ишчи кучи баланси ва ҳ.к.лар киритилади.

Корхона (фирма)ларда ишлаб чиқариш қуввати баланси тузилиб, унда корхонанинг ишлаб чиқариш имконияти, унинг таркибидаги номутаносибликлар мавжудлиги, ишлаб чиқариш қувватини кенгайтириш учун зарур бўлган капитал қўйилмалар аниқланади.

Режани техник-иқтисодий жиҳатдан асослаишнинг энг муҳим асосларидан бири — бу, норматив усулдир. Режалаштириш жараёнида иқтисодий нормативларнинг роли бекиёс. Улар ёрдамида режалаштирилаётган давр шароитларини (маҳсулот бериш топшириқлари, нарх, фойдадан бюджетга ажратма, иш хаки фондларини ташкил этиш нормативларини) олдиндан билган ҳолда корхоналар жамоалари ишлаб чиқаришни ўстиришнинг юксакроқ суръатларини,

унинг самарадорлигини анча оширишни таъминлайдиган режаларни ижодий тарзда, барча имкониятларни ошкора қилишдан чўчимасдан туза оладилар.

Норматив усулнинг мохияти шундан иборатки, унда режа кўрсаткичлари режали норма асосида аникланади. Бу усул ёрдами билан ишлаб чиқаришдаги илгор тажрибаларни умумлаштиришнинг барча бўғинларидаги баланслари (махсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш, ишчи кучи, моддий ва молиявий баланслари)дан кенг фойдаланишни назарда тутлади.

Моддий баланснинг тахминий чизмаси

Ресурслар	Ресурсларнинг тақсимооти
1. Режалаштириш даври бошига қолдиқ.	Ишлаб чиқариш — эксплуатация истеъмоли
2. Ишлаб чиқариш ҳажми	2. Капитал қурилиш эҳтиёжлари
3. Импорт	3. Бозор фондлари
4. Давлат захираларидан келиб тушуши	4. Экспорт
5. Бошқа келиб тушишлар	5. Давлат ресурсларини тулдириш
	6. Режалаштирилаётган давр охирига махсулот қолдиғи
ЖАМИ	ЖАМИ

7,1-чизма. Моддий баланснинг тахминий чизмаси

Режалаштиришда норма ва нормативларнинг уч гуруҳи: иқтисодий, ижтимоий ва технологик гуруҳларидан фойдаланилади.

Иқтисодий нормативлар ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини энг паст мумкин бўлган микдорини ифодалайди. Масалан, режалаштириш ва башоратлашда капитал маблағлардан фойдаланишнинг норматив коэффиценти (E_n) кўрсаткичидан кенг фойдаланилади. Фараз қилайлик, режалаштиришда унинг микдори $E_n = 0,15$ кесимида белгиланади. Бу миллий иқтисод ривожига сарфланган маблағларнинг ҳар бир сўми 15 тийин билан қайтиши керак. Шундай бўлса, сарфланган капитал маблағ тахминан 7 йилда ўзини тўла қоплайди. Агарда у ҳар йили 15 тийиндан кам тежам келтирса, капитал қўйилмалар (инвестициялар)дан самарасиз фойдаланилганлиги англашилади.

Ижтимоий нормативлар жамият ва унинг аъзолари эҳтиёжлари муайян даврга кондирилишининг мумкин бўлган даражасини, инсоннинг теварак-атрофдаги муҳит билан ўзаро алоқаси характерини белгилайди. Айрим махсулот турларининг бир киши томонидан истеъмол қилиниши нормаси ижтимоий нормативлар намунаси. Масалан, бир кишининг бир йилда оёқ кийимига бўлган истеъмол нормаси 3,3 жуфт ҳажмида белгиланган.

Технологик нормативлар чиқарилаётган махсулот бирлигига ресурсларининг солиштира сарфи микдорини ифодалайди. Масалан, 1кВт соат электроэнергия ишлаб чиқаришга сарфланаётган ёнилғи нормаси, хом пахтадан пахта толасини чиқариш нормаси.

7.3. Бозор иқтисодиёти шароитида режалар тизими

Маълумки, миллий иқтисодиёт, жумладан, Индустириал иқтисодтёти иқтисодиётини ривожлантириш учун аниқ топшириқлар, яъни хўжалик вазифалари ва амалий чора-тадбирлар белгиланади. Улар режа шаклида намоён бўлади.

Режа — бу, давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсатини, жамоа ва шахс уз ишларини амалга оширишининг хом ашё воситаси ҳисобланади. Шу сабабли режа ва режалаштириш масаласига алоҳида эътибор берилади ва уларнинг мохияти, ахамияти, мазмуни ва вазифаларини чуқур билиш зарурияти юзага келади.

Режа — бу, бирор иш, дастур, тадбир ва шу кабиларни амалга оширишнинг олдиндан белгиланган тартиби, лойихаси. Купинча уни топшириқ деб ҳам атайдилар³².

³² Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

Ишлаб чиқариш режаси ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, ижтимоий ишлаб чиқариш режаси ёки ягона халқ хўжалиги комплексининг, яъни мамлакат халқ хўжалиги режаси, миллий иқтисодиёт ва унинг реал тармоғи режаси (Индустриал иқтисодтёти, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва ҳ.к.лар режаси).

Режанинг бир канча шакллари мавжуд:

- вақти ва муддатига қараб ҳар қандай режа соатлик, кунлик, ҳафталик, ўн кунлик, бир ойлик, бир чорақлик (кварталлик), бир йиллик ва бир неча йиллик бўлиши мумкин.

- режалаштиришнинг мақсади ва вазифасига қараб, режа икки турга: оператив режа ва техник-иқтисодий режага бўлинади. Бу режанинг иккинчи тури, ўз навбатида, икки шаклда, яъни жорий (тактик) режа ва истикболли (стратегик) режа шаклларида бўлади.

Режа тузиш ва уни рўёбга чиқариш, яъни режа бажарилишини ташкил этиш ва назорат қилиш жараёни «Режалаштириш» деб аталади.

«Режалаштириш» атамаси ҳақида суз борганда шуни таъкидлаш керакки, турли илмий асарлар, дарслик ва ўқув қуланмалари, энциклопедия ва луғатларда турлича таърифлар берилган ва улар узбек тилига таржима қилинган. Лекин Ўзбекистон ССР энциклопедиясида «Режа» ва «Режалаштириш» атамалари умуман келтирилмаган, унинг ўрнига «План» ва «Планлаштириш» атамалари ишлатилган.

Мустақиллик, истиклол ва улар туфайли юзага келган кескин ўзгаришлар бу категориянинг моҳияти, ахамияти, мазмуни, мақсади ва вазифаларини тубдан тадқиқ қилишни талаб этади. Айниқса, марказлашган режалаштиришнинг тубдан ўзгарганлиги ва тармоқлар, корхоналар катта эркинлик олганликлари муаммолари уз ечимини топиши керак.

Бозор ва режалаштириш бир-бирини тақозо этади ва уларни бир биридан ажратиб бўлмайди. Бу ерда: шуни айтиш керакки, мустақилликнинг биринчи йилларида «Режа» ва «Режалаштириш» сўзларидан кўрқа бошлаган эдик. Буни англаган Республика Президенти Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил якунилари ва 1996 йил вазифаларига бағишланган мажлисида таажубланиб шундай деган эди: «Хорижий мамлакатларда, агар фермер фойда алишга ишонмаса, унда умуман ишга қўл урмайди. Бизда-чи? Ҳеч ким иқтисодий таҳлил билан шуғулланмайди, ҳеч ким йил бошида ҳисоб қилмайди». Бундан кўриниб турибдики, йил бошида режалар аниқланмайди.

Режа ва режалаштириш маълум кўрсаткичлар тизими, яъни топшириқлар мажмуи тарикасида акс эттирилади. Улар режанинг хом ашё ғояси, мақсади ва вазифаларини ифодалайди ҳамда натижаларини тавсифлайди. Кўрсаткичлар ёрдамида бир қатор функцияларни баҳолаш, ҳисоб-китоб қилиш ва топшириқларнинг мутаносиблигини таъминлаш мумкин.

Режа тузиш жараёнида қўлланиладиган барча кўрсаткичларнинг белгиланиш тартиби, ишлаб чиқариш ходимларининг хўжалик фаолиятида қўлланиш миқёси ва вазифасига қараб гуруҳларга ажратилиши мумкин.

Белгиланиш тартибига қараб, улар тасдиқланадиган ва ҳисобланадиган кўрсаткичларга бўлинади.

Тасдиқланадиган кўрсаткичлар юқори ташкилот томонидан белгиланади ва тасдиқланади. Ҳисобланадиган кўрсаткичлар эса бошқаришнинг маълум бўғини томонидан мустақил равишда белгиланади.

Қўлланиш миқёсига биноан кўрсаткичлар умумий ва дифференциялашган турларга бўлинади. Умумий кўрсаткичлар Индустиал иқтисодтёти тармоғининг барча бўғинлари учун тааллуқли бўлиб, улар халқ хўжалиги ва унинг тармоқлари бўйича кўрсаткичларни ўзаро таққослаиши таъминлаш мақсадида белгиланади. Дифференциялашган кўрсаткичлар ҳам Индустиал иқтисодтётида амалга ошириладиган кўпгина жараёнларни аниқ ифодалашга ёрдам бериб, уларни такомиллаштиришга олиб келади.

Ишлаб чиқаришнинг хўжалик фаолиятидаги вазифасига қараб, режа кўрсаткичларини микдор ва сифат кўрсаткичларига ажратиш мумкин. Микдор кўрсаткичлари ишлаб чиқариш

ҳажми, иш хаки фонди, хомашёга бўлган эҳтиёжлардан иборат. Сифат кўрсаткичлари моддий ресурслар ва ишчи кучидан фойдаланиш даражасини ифодалайди.

Сифат курсаткичлари уз навбатида синтетик ва техник-иқтисодий кўрсаткичларга бўлинади. Синтетик кўрсаткичлар (масалан, меҳнат унумдорлиги, маҳсулот сифати, маҳсулот бирлигининг таннархи, фойда ёки даромад) корхона фаолиятини ҳар томонлама акс эттиради.

Техник-иқтисодий кўрсаткичлар эса, айрим ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш даражасини ифодалайди. Масалан, ускуналардан фойдаланиш, маҳсулот бирлигига сарфланадиган хомашё, ёқилғи ва электр энергия, куп меҳнат талаб этадиган жараёнларни механизациялаш, энг мукамаллашган технологик жараёнларни қўллаш шулар жумласидандир.

Кўрсаткичлар режалаштириш тажрибасида энг куп ишлатиладиган, белгиланадиган ва ҳисобланадиган, умумий ва хусусий, миқдорий ва сифат кўрсаткичларидан иборат бўлиши мумкин.

Натура кўрсаткичлари ишлаб чиқаришнинг моддий буюм нисбатларини, маҳсулотни тайёрловчи ва истеъмол этувчилар орасидаги алоқаларни белгилаб, маҳсулотнинг турлари ёки иш ҳажмининг ўлчов бирликлари (дона, метр, кубометр, тонна, киловат-соат ва хоказолар)да ифодаланади.

Товар-пул муносабатлари шароитида қиймат кўрсаткичлари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу кўрсаткичлар ишлаб чиқаришнинг ҳажмини, сарфларини ва молиявий натижаларини аниқлаш учун кенг қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлаш йўлларида бири — Индустириал иқтисодтётини юқори суръатлар билан ривожлантиришдир. Бунга эришиш учун, даставвал, унинг аҳволини ва имкониятларини билиш лозим. Бунинг учун ҳар хил кўрсаткичлардан фойдаланиш керак бўлади. Бир томондан, қўлланиладиган кўрсаткичлар Индустириал иқтисодтётининг умумий тараққиётини ифода этса, иккинчидан, Индустириал иқтисодтётининг ўзидаги шарт-шароитларни ифодаловчи кўрсаткичлар ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Бундай кўрсаткичларга асосланиб, Индустириал иқтисодтётининг техникавий, иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитлари аниқланади.

Индустириал иқтисодтёти тараққиётини ифодаладиган кўрсаткичлар Индустириал иқтисодтёти тармоқлари корхоналар томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмини натурал ўлчов бирлигида, қиймат бирлигида ифода этадиган кўрсаткичларидир.

Индустириал иқтисодтёти маҳсулотларининг ҳажмини аниқлашда қўлланиладиган натурал бирликлар бўлиб киловат-соат, тонна, кубометр, квадратметр, дико-литр, дона ва бошқалар ҳисобланади.

Бу ўлчовларга таянган ҳолда ишлаб чиқариладиган Индустириал иқтисодтёти маҳсулотларининг миқдорини аниқлаш мумкин. Масалан, Ўзбекистонда 2011 йилда 47,9 млрд. киловат-соат электр энергия, 7,3 млн. тонна нефть, 57,4 млрд. кубометр газ, 428,3 млн. квадрат метр газлама ва 38,2 млн. дона трикотаж кийимлари ишлаб чиқариш мўлжалланган эди.

Индустириал иқтисодтёти маҳсулотларининг натурал ўлчов бирликлари орқали барча Индустириал иқтисодтёти тармоқлари ривожланишини солиштириб бўлмайди, чунки бир тармоқнинг маҳсулоти киловат-соатда ўлчанса, иккинчисиники тоннада, учинчисиники кубометрда ўлчанади ва ҳ.к. Шунинг учун барча Индустириал иқтисодтёти тамоқларининг ишлаб чиқарадиган маҳсулотларини ва бажарадиган ишларини ҳисоблашда ягона ўлчов бирлиги бўлиши лозим. Бу ўлчов бирлиги ҳар томонлама бўлиши керак. Бундай вазифаларни қиймат кўрсаткичлари бажаради. Қиймат кўрсаткичлари баҳолар ёрдамида Индустириал иқтисодтётининг умумий ривожланишини, ўсиш суръатлари ва унинг структурасини аниқлашга имконият яратади.

Қиймат кўрсаткичларини ишлатишнинг яна бир афзал томони борки, бу ҳар хил тармоқлар иш фаолиятини бир-бирига солиштириш имкониятини беради.

Ҳозирги даврда индустриал иқтисодтёти режасини тузишда қўлланиладиган қиймат кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат: ялпи ички маҳсулот, товар маҳсулоти, реализация қилинган маҳсулот, норматив соф маҳсулот, соф маҳсулот.

Индустриал иқтисодтёти тармоқларида ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар учта катта гуруҳга бўлинади: меҳнат буюмлари, меҳнат қуроллари ва халқ истеъмол моллари.

Меҳнат буюмларига хомашё, материаллар, ёқилғи, электроэнергия ва ишлаб чиқаришда қўлланиладиган бошқа буюмлар киради. Бу буюмлар Индустриал иқтисодтётини юқори суръатлар билан ва самарали ривожлантириш учун куп микдорда талаб қилинади.

Режалаштириш қанчалик мукамал бўлса, тараққиёт шунчалик муваффақиятли бўлади.

7.4. Ишлаб чиқариш режасини тузиб чиқиш ва тасдиқлаиши ташкил этиш

Намунали методикага кўра, Индустриал иқтисодтёти тармоғининг жорий ва истикболли режаси қуйидаги қисмлардан иборат:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш. Бу белгиланган турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш ҳамда истеъмолчилар билан узок давом этадиган хўжалик алоқалари асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ва унинг экспортга мўлжалланган ҳажмини ифодалайди.
2. Фан-техника тараққиётини, ишлаб чиқариш ва бошқаришни такомиллаштириш. Бу бўлимда техника ва технология ҳамда бошқаришни такомиллаштириш тадбирлари белгиланади.
3. Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги. Бунда ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи, жумладан, иш вақти, хом ашё ва айланма маблағлар, моддий ресурслар ва капитал маблағлардан фойдаланишга доир кўрсаткичлар режалаштирилади.
4. Норма ва нормативлар. Улар режани асослаш ва ишлаб чиқариш захираларини ҳаракатга келтириш учун зарур бўлган норма ва нормативларни яратиш ҳамда системага солиш масалаларини ўз ичига олади.
5. Капитал қурилиш бўлимида ишлаб чиқариш қувватлари ва бошқа хом ашё фондларни такомиллаштириш ҳамда турар-жой ва бошқа қурилиш объектларини яратиш бўйича кўрсаткичлар назарда тутилади.
6. Хом ашё моддий ресурсларга бўлган эҳтиёж. Бунда бирлашма (корхона)нинг хом ашё материалларга бўлган эҳтиёжи аниқланади, уларни сотиб олиш тартиби белгиланади, ички захираларни сафарбар этиш йўллари мўлжалланади.
7. Меҳнат ва иш ҳақи бўлимида меҳнат унумдорлигини ошириш мўлжалланади, ишловчиларнинг сони, иш хақи фондининг микдори белгиланади, ишчиларга бўлган эҳтиёж ва кадрларни тайёрлаш ҳамда қайта тайёрлаш кўрсаткичлари аниқланади.
8. Таннарх, фойда ва ишлаб чиқариш рентабеллиги. Бу бўлимда реализация қилинадиган маҳсулотларнинг таннархи, фойда ва рентабеллик режалаштирилади.
9. Иқтисодий рағбатлантириш фондлари. Бу ерда: барча рағбатлантириш манбалари ва улардан кенг фойдаланишнинг аниқ йўналишлари белгиланади.
10. Молия режаси. Бу бўлимда молиявий маблағлар, даромадлар, харажатлар ва ажратмалар, бюджетта тўловлар, бюджетдан олиннадиган маблағлар аниқланади.
11. Ижтимоий ривожланиш режаси. Бу ўз таркибига ходимларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, уларнинг билим ва илмий даражасини, ишлаб чиқариш малакасини кўтариш, жамоа аъзоларининг тураржойи, маиший ҳамда маданий шароитларини яхшилаш каби тадбирларни олади.
12. Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш. Бу бўлимда табиатни муҳофаза қилишнинг ижтимоий ва иқтисодий қирралари, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бошқа экологик тадбирлар белгиланади.

Ҳозирги пайтда гап маъмурий буйруқбозлик тизими давридаги режалаштириш тўғрисида эмас, балки бозор иқтисодиётига мос келадиган режа ва режалаштириш тўғрисида бориши керак. Гап асосан у ёки бу соҳа (тармоқ), корхона (фирма)нинг уз фикри, гоёсини амалга

ошириш ва шу асосда фойда даромад) олишга йуналтирилган режали ташкил этилган тадбирлар, ҳаракатлар тизимидан иборат бўлган Бизнес-режа хақида булиши лозим.

Бизнес-режа замонавий ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришнинг муҳим воситасидир. Шу сабабли унинг моҳиятини, аҳамиятини, мазмунини чуқур англаш зарур. Бу масала хақида сўз борганда энг аввало, «бизнес-режа» нима учун керак? — деган савол туғилади. Бундай режа энг аввало, банкир ҳамда инвесторларга зарур. Чунки корхона (фирма) ўз лойиҳасини амалга ошириш учун улардан пул маблағлари сўрайди.

Иккинчидан, бизнес-режа корхона (фирма) ходимлари учун керак. Улар ўзларининг мақсад, вазифаларини, истикболни билишлари зарур.

Учинчидан, энг хом ашёси ишбилармон, тадбиркор, корхона (фирма) раҳбари ўз ғояларини, уларнинг тўғри ва реаллигини билиши керак.

Бизнес-режани тузишда раҳбарнинг шахсий иштироки жуда зарур. Шунинг учун ҳам кўпгина хорижий мамлакатлар банклари, инвесторлар ва бошқа муассасалар агар бизнес-режани бошдан оёқ четдан, консультант орқали ишлаб чиқилиб, раҳбар унга фақат имзо чеккани маълум бўлиб қолган тақдирда лойиҳага маблағ беришдан бош тортадилар. Бундай режа, одатда, талабгорсиз қолади.

Бизнес-режада қуйидаги нарсалар ёритиладиган бўлимлар бўлади:

- бизнеснинг мақсади ва хом ашё ғояси;
- корхона (фирма) ишлаб чиқарадиган маҳсулот (хизмат)нинг ўзига хос хусусияти ва улар билан бозор эҳтиёжини қондириш;
- айрим бозор сегментларида фирманинг хулқ-атвори, стратегиясини белгилаш;
- ташкилий қоида ҳамда ишлаб чиқариш таркибий тузилишини белгилаш (аниклаш);
- ишнинг молиявий лойиҳасини шакллантириш (шу жумладан, молиялаштириш стратегияси ва инвестициялаш бўйича таклифлар);
- фирманинг ривожланиш истикболлари бўлимлари.

Бизнес-режани тузиб чиқиш жараёнида:³³

Биринчидан, ўзимиз бошлаётган ишни пухта бил ишга; **иккинчидан**, харажатларни биламиз, корхонани яхши бошқаришга; **учинчидан**, ўз ғоямизни бошқарилувчига тез етказамиз ва молиявий фаолиятимизни режа асосида олиб боришга эришамиз.

Бизнес-режа жуда кўп бўлимлардан иборат:

1. Резюме (хулоса),
2. Корхона (фирма) хақидаги маълумотлар.
3. Товар (маҳсулот ёки хизмат) турлари.
4. Сотув бозори.
5. Индустриал иқтисодиёти стратегияси.
6. Ишлаб чиқариш дастури.
7. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш.
8. Корхонанинг ташкилий-режа шакли.
9. Молиявий режа.
10. Лойиҳанинг рентабеллиги (фойдалилиги, самарадорлиги, натижалилиги).

7.5. Режалаштиришни такомиллаштиришнинг хом ашё йўналишлари

Давлатнинг иқтисодий стратегиясида бошқарув ва унинг энг муҳим функцияси бўлган режалаштиришни такомиллаштириш алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки у режалаштиришнинг барча даражалари ва соҳаларида қонуний жараён ҳисобланади. Бу эса жамиятда ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган вазифалар билан белгиланади.

---

³³ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

Индустриал иктисодтёти ишлаб чиқаришини режалаштиришни такомиллаштириш соҳасида энг аввало, куйидаги вазифаларни ҳал этиш лозим:

- режалаштиришнинг мамлакат ижтимоий-иктисодий ривожланишини тезлатишга, Индустириал иктисодтётининг илгор структурасини шакллантиришга, уни балансли ва мутаносиб ривожлантиришга, ишлаб чиқаришнинг иктисодий ва ижтимоий ҳамда илмий ва техникавий салоҳиятдан самарали фойдаланишга таъсирини кучайтириш;

- фан-техника тарққиётини жадал ва узлуксиз амалга оширишни оқилона башорат қилишга эришиш;

- башорат қилиш билан истикболли ва жорий режалаштириш ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш. Бу вазифаларни амалга ошириш технологияларидан кенг фойдаланиш;

- режа кўрсаткичлари тизимини такомиллаштириш, уларни пировард натижалар сари йўналтиришни кучайтириш ҳамда меҳнат, моддий, молия ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини, маҳсулотнинг сифати ва уни янгилаш миқёсларини акс эттирадиган кўрсаткичлардан кенг фойдаланиш.

Галдаги энг муҳим вазифалардан бири-режалаштиришнинг илмий савиясини, даражасини оширишдир. Режалар илмий тарзда тузиб чиқилиши, иктисодий ва ижтимоий жихатдан асослаб берилган ва тўла-текис баланслаштирилган бўлиши керак. Аниқроқ қилиб айтганда, миллий иктисод, жумладан, Индустириал иктисодтёти режаларида кўзда тутилган ишлаб чиқаришни ўстириш, ялпи ички маҳсулотни кўпайтириш сурьатлари ва хом ашё мутаносибликлар оптимал булиши, яъни мавжуд имкониятлардан янги жамиятнинг объектив иктисодий қонунларига мувофиқ равишда энг яхши, энг самарали фойдаланишни таъмин этиш керак. Ҳозирги жадаллашган фан-техника таракқиёти шароитида режалаштиришнинг энг муҳим вазифаларидан бири илм ва техниканинг сўнгги ютуқларини индустириал иктисодтёти орқали тез сурьатларда ўзлаштириб олишни режаларда, айниқса, истикболли режаларда кўзда тутишдан иборат. Истикболли режаларнинг ролини ошириш режалаштириш учун илмий ва амалий жихатдан асосланган нормативлар тизимини вужудга келтиришни талаб этади. Шундагина режалаштиришда таваккалчилик юз беришининг олдини олиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг натижалилигини юкори даражага кўтариш бўйича имкониятларни ишга солиш мумкин бўлади.

Ишлаб чиқаришни ривожлантиришни шундай режалаштириш керакки, натижада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми кўпаяди, меҳнат унумдорлиги борган сари кўтарилсин, маҳсулотнинг таннархи пасайсин, корхона фойдаси ошиб борсин.

Хўш, бунинг учун нималар қилиш керак?

Бунинг учун энг аввало, инвестициялардан, моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланмоқ керак.

Режалаштиришни янада такомиллаштириш учун бу жараён билан шуғулланадиган идораларни истеъдодли ва иқтидорли, билимдон, обрули, ўз ишининг кўзини биладиган кадрлар билан мустаҳкамлаш керак. Фақат шундай мутахассисларгина бу соҳада руй бериши мумкин булган ўзбошимчаликлар ва субъективизмга барҳам берадилар.

Режалар тузиш ишнинг бир қисмигина холос. Унинг бажарилиши ва ошириб бажарилиши ҳар бир раҳбар ва ходимнинг ақл заковати, ташаббускорлиги ва фидокорона меҳнатига боғлиқдир. Агарда жамоа ва унинг ҳар бир ходими ўз вазифаларини мунтазам, бекаму-кўст бажариб борса белгиланган режалар албатта, муваффақиятли бажарилади.

Қисқача хулосалар

Индустриал иктисодтёти ишлаб чиқаришини режалаштириш бошқарув тизимининг ажралмас қисмидир. Режалаштириш ёрдамида миллий иктисодиётнинг энг муҳим тармори — Индустириал иктисодтётининг ривожланишига тааллуқли булган курсаткичлар муайян вақтга белгиланади.

Режалаштириш узининг тегишли тамойил ва усулларига эга ва улар иктисодиёт назариясида алоҳида урин эгаллади.

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини ривожлантириш учун аниқ, топширикдар берилиши керак ва улар режа шаклиди акс этади. Индустриал иқтисодтёти режаси 12 булимдан иборат.

Индустриал иқтисодтёти режасини тузиш энг мураккаб ишлардан бири хисобланади. Чунки бунда тараккиётнинг барча томонларини олдиндан куриш, яъни башорат килиш ҳамда бу тараккиётни таъминловчи иқтисодий ва техник салоҳиятнинг самарали вариантларини кидириб топиш керак булади.

Мустақиллик йилларида режалаштиришни такомиллаштириш борасида анчагина ишлар амалга оширилди. Лекин халқ хужалигини, жумладан, Индустриал иқтисодтётини режали, мутаносиб ривожланишининг бир қатор муаммолари хали уз ечимини топгани йук. Шу сабабли бу соҳада илмий-тадқиқот ишларини кучайтириш ва демократик давлат, бозор иқтисодиётининг талабларига жавоб берадиган режалаштиришни яратиш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Режа ва режалаштиришнинг тавсифи, максади ва вазифалари нималардан иборат?
2. Режалаштиришнинг бозор иқтисодиётига мос тамойиллари ва усулларичи?
3. Режалар тизими нима? Унинг бозор муносабатларига мослиги нималарда намоён булади?
4. Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши режасининг булимлари ва курсаткичлари.
5. Бизнес-режа нима? У қай тартибда тузилади?
6. Режалаштиришни такомиллаштиришнинг қандай йуллари бор?

Мавзу 8. ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДТЁТИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ САМАРАДОРЛИГИ

Таянч тушунча ва иборалар:

Самарадорлик, рентабеллик, фонд қайтими, фонд сиғими, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги, иқтисодий эффект, абсолют иқтисодий самарадорлик, солиштирма иқтисодий самарадорлик, янги техниканинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашга ёндашувлар, Самарадорлик тушунчаси. Самарадорлик турлари мезони ва кўрсаткичлари.

Режа

1. Самарадорлик индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг «кўзгуси» сифатида. Бозор муносабатлари шароитида самарадорликнинг ўрни ва ахамияти
2. Мутлақ иқтисодий самарадорлик. Ишлаб чиқаришнинг қиёсий-иқтисодий самарадорлиги.
3. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш омиллари. Саноат ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари.

8.1. Самарадорлик индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг «кўзгуси» сифатида.

Бозор муносабатлари шароитида самарадорликнинг ўрни ва ахамияти

Ривожланаётган бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг иқтисодий стратегияси узок вақтга мўлжалланган фундаментал максадларни ўртага қўйиш билан бир қаторда, бу максадларга эришиш воситалари, йўлларини белгилаиши ҳам ўз ичига олади. Булар орасида ишлаб чиқариш самарадорлигини тўхтовсиз ошириб бориш хом ашё ўринда туради.

Ўзбекистон давлатининг қудратини мустаҳкамлаш, аҳолининг моддий ва маънавий неъматларга бўлган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, келажакда эса, уларни мўл-кўл яратиш, иқтисодий ва илмий-техника соҳасида энг ривожланган давлатлар қаторидан жой олиш ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга бевосита боғлиқдир.

Мустақилликка эришилганлиги, қудратли иқтисодий ва илмий-техник салоҳият яратилаётганлиги, иқтисодий-ижтимоий муносабатларнинг такомиллашаётганлиги ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш масалаларини биринчи ўринга қўйди. Бинобарин,

Республика Президентининг маъруза ва нутқларида, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида ишлаб чиқаришнинг, жумладан, Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишнинг моҳияти ва аҳамияти, долзарб муаммолари, иқтисодиётни экстенсив ва интенсив тараққиёт йўлига ўтказиш муносабати билан келиб чиқадиган устувор вазифалар чуқур ва ҳар томонлама таҳлил этиб берилмоқда.

Маълумки, ишлаб чиқаришни ривожлантиришда икки хил омил: миқдор ва сифат, экстенсив ва интенсив, яъни кенгайтирувчи (узайтирувчи) ва зўр берувчи, кучайтирувчи омиллар ҳаракатда бўлади. Бошқача қилиб айтганда, агар ишлаб чиқариш соҳаси кенгайтирилса, экстенсив суратда кенгайган такрор ишлаб чиқариш бўлади; агар яна ҳам кўпроқ самара берадиган ишлаб чиқариш воситалари қўлланиладиган бўлса, интенсив суратда кенгайган такрор ишлаб чиқариш юзага келади.

Ўзбекистон Индустириал иқтисодтётида ана шу икки йўлдан оқилона фойланиш натижасида ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги босқичма-босқич ўсиб бормоқда.

Самарадорлик энг кўп учрайдиган умумий тушунчалардан бири бўлиб, иқтисодий-ижтимоий тараққиётнинг хилма-хил соҳаларида жуда кенг ишлатилади. Масалан, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги, меҳнат самарадорлиги, ўқиш ва ўқитиш самарадорлиги, даволаш ва даволаниш самарадорлиги, қабул қилинган қонун ва қоидалар ҳамда ечимларнинг самарадорлиги ва хоказолар.³⁴

Самарадорлик индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариш фаолиятининг «кўзгуси» ҳисобланади. Бу «кўзгуда» ишлаб чиқаришнинг барча натижаларини кўриш мумкин. Маълумки, ҳар бир тармоқ, корхона, қолаверса, ҳар бир шахс ўз ишлаб чиқариш фаолиятида максимум фойда олишга интилади. Бу учун маълум харажатлар килади. Ана шу фойда билан харажатлар ҳафтасидаги фарқ тармоқ ва корхона фаолиятининг «кўзгуси» бўлган самарадорликда кўзга ташланади. Ишлаб чиқаришнинг энг юқори самарадорлиги ишлаб чиқариш харажатларини минимум даражага келтиришдан иборат.

Бозор муносабатлари шароитида самарадорликнинг алоҳида ўрни мавжуд. Бозор иқтисодиёти натижалиликни, фойдалиликни тақазо этади. Тартибли бозорга асосланган иқтисодиётда энг кам ресурс сарфлаб, кўп натижага эришиш зарур. Махсулот ишлаб чиқариш жараёнида 5 турдаги ресурслар тизими ҳаракатда бўлади: а) моддий ресурслар; б) меҳнат ресурслари; в) молиявий ресурслар; г) энергетик ресурслар; д) ахборот ресурслари; яъни информатион ресурслар. Мана шу ресурслардан оқилона фойдаланиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мумкин. Бундай фаолият ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўналишида муҳим аҳамият касб этади. Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишнинг аниқ-равшан йўналишлари Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар, Президент фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида кўрсатиб берилган. Улар тўғрисида шу Мавзу нинг 3-параграфида батафсил сўз юритилган.

8.2. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг моҳияти, мезони ва кўрсаткичлари.

Харажатларнинг умумий ва қиёсий самарадорлиги

Самарадорлик - бу, фойдалилик, натижалиликдир. Маълумки, қандайдир натижа олиш учун меҳнат қилиш, ишлаш, махсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш ва маълум миқдорда харажат қилиш керак.

Самарадорликни аниқлаш учун натижани шу натижага эришишга сарфланган харажатлар ёки ресурслар билан таққослаш керак. Демак, самарадорлик ишлаб чиқариш фаолияти натижалари билан уларга эришиш учун сарфланган меҳнат, моддий ва молиявий ресурсларнинг ўзаро нисбатидир.

³⁴ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

$$C = \frac{\text{натижа}}{\text{харажатлар}} = \frac{\text{натижа}}{\text{меҳнат, моддий ва молиявий ресурслар}}$$

Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлигини фарқлайдилар. Самарадорликни иқтисодий ва ижтимоий турларга бўлиш шартли бўлиниш ҳисобланади. Моддий ишлаб чиқариш жараёнида юзага келадиган ва меҳнат харажатлари билан боғлиқ бўлган натижаларнинг ҳаммасини иқтисодий ва маълум маънода, ижтимоий самара деб айтиш мумкин.

Бу ерда: шуни эслатиб ўтиш керакки, иқтисодий ва ижтимоий тушунчаларнинг сунъий бўлиниши ҳақида баҳслашиш мумкин. Лекин, иқтисод ижтимоий ҳаётдан ташқарида бўлмагани каби, ижтимоий ҳаёт ҳам иқтисодсиз бўлмайди. Демак, уларни бир-биридан ажратиш бўлмайди. Чунки амалга оширилган ҳар бир иш айна вақтда ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий самара келтиради.

Иқтисодий самарадорлик ишлаб чиқаришнинг иқтисодий натижасини кўрсатади³⁵. Масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш — бошқарув, янги техника ва технологияни жорий этиш, меҳнат сифатини ошириш ва ҳоказоларнинг натижаси. Иқтисодий самара — материал, меҳнат, пул ва бошқа ресурсларни тежаш туфайли эришилган миқдор. У вақтни тежаш, қурилиш муддатларини қисқартириш, меҳнат сарфини тежаш иш вақтининг зое кетишини камайтириш, маблағлар оборотини тезлаштириш, маҳсулот етиштириш ҳажмини ўстириш, ишлар сифатини яхшилаш ва бошқа натижалар билан тавсифланади.

Ижтимоий самарадорлик шахснинг ҳар томонлама камол топишига ёрдам берадиган тадбирларни амалга ошириш самарадорлигини ифодалайди. У меҳнат ва турмуш шароитлари яхшиланишида, ходимлар малакасини оширишда акс этади ва хом ашё озиқ-овқат, Индустириал иқтисодтёти товарларининг аҳоли жон бошига истеъмол қилиниши, ижтимоий истеъмол фондларидан бериладиган нафақа ва имтиёзлар, кадрлар тайёрлаш бўйича харажатларнинг ўсиши билан тавсифланади.

Ушбу самаралар ишлаб чиқаришнинг ўзида вужудга келаётганини ва бирлашиб бажарилган меҳнат туфайли ишловчилар ўртасидаги муносабатлар таърифланишини назарда тутсак, уларни ижтимоий-иқтисодий самара деб атасак бўлади.

Иқтисодий самарадорликнинг моҳияти унинг мезони ва кўрсаткичлар тизимида акс этади.

Мезон масаласи иқтисодий самарадорлик назариясининг энг муҳим соҳаси ҳисобланади. Фалсафий маънода мезон - бу, хом ашё ўлчов, муҳим фарқли белги, хом ашё нуқтаи назардир. Шулар асосидагина у ёки бу соҳадаги бизнинг билимларимизнинг объектив ҳақиқатлигини, тўғрилигини ва ишончлилигини аниқлаш, ҳақиқатни англашмовчиликлардан фарқ қилиш мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг хом ашё мақсадига эришиш учун барча ресурслардан оқилона фойдаланиш, тайёрланадиган маҳсулотнинг ҳар бир бирлигига сарфланадиган харажатларни камайтириш керак. Демак, самарани ўлчаганда мезон сифатида жами ижтимоий меҳнатни тежаш, унинг унумдорлигини ошириш қабул этилади.³⁶

Ишлаб чиқаришнинг умумий (мутлақ) самарадорлиги деганда, харажатлар ва ресурсларнинг айрим турлари билан солиштирилган ёки таққосланган иқтисодий самаранинг умумий миқдори тушунилади.

Ишлаб чиқаришнинг умумий самарадорлиги харажатлар ва ресурсларнинг айрим турларидан фойдаланиш даражасини аниқлаш ва баҳолаш учун қўлланилади ва умуман, халқ хўжалиги бўйича, тармоқлар, корхоналар, капитал қурилиш объектлари бўйича ҳисоблаб

³⁵ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press1999

³⁶ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press1999

чикилади. Бундай самарадорликни аниқлаш харажатлар ва ресурслар самарадорлиги даражасини, самарадорликнинг хом ашё йиғимларини акс эттирувчи дифференцияланган кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқишга асосланади. Бундай кўрсаткичларга ишлаб чиқаришнинг ёки унда тайёрланадиган маҳсулотнинг меҳнат сиғими, материал сиғими, фонд сиғими, капитал сиғими киради.³⁷

Меҳнат сиғими миллий даромад, соф, ялпи, товар маҳсулотнинг ёки натурал шаклда ифодаланган маҳсулот бирлигига сарфланган харажат миқдорини тавсифлайди.

Маҳсулотнинг сермеҳнатлилиги - муайян турдаги маҳсулотни (масалан, битта тракторни, костюмни ёки кўйлакни) ишлаб чиқаришга сарф бўлган иш вақти миқдорини ифодаловчи кўрсаткичдир.

Меҳнат сиғимининг уч тури бўлади: технологик, тўла ва халқ хўжалиги меҳнат сиғими. Меҳнат сарфини ҳисобга олиш жиҳатига қараб, у яна уч турга: режали меҳнат, норматив меҳнат ва хақиқий (амалдаги) меҳнат сиғимларига бўлинади.

Меҳнат сиғими бевосита сарф (хом ашё ходимлар сарф қилган меҳнат) бўйича, тўла сарф (ёрдамчи ходимлар сарф қилган меҳнат) бўйича ҳамда умумий ижтимоий маҳсулот ёки миллий даромад қийматига нисбати билан белгиланади. Айрим комплекслар ва уларнинг тармоқларида, корхоналарда эса, моддий сарфлар миқдорининг қийматига нисбатан белгиланади:

$$M_c = \frac{M_x}{T_{Mx}}$$

Кўпинча амалиётда меҳнат сиғимининг бошқача маъносини билдирувчи меҳнат унумдорлиги (M_y) кўрсаткичидан фойдаланилади:

$$M_y = \frac{T_{Mx}}{M_x}$$

Меҳнат унумдорлиги - инсон меҳнатининг муайян вақт ичида озми - кўпми маҳсулот ишлаб чиқариш қобилиятидир.

Ишлаб чиқаришнинг материал сиғими — маҳсулот (иш бажариш ёки хизмат кўрсатиш) бирлигига кетадиган ва унда ифодаланадиган моддий ресурслар (хомашё, хом ашё ва ёрдамчи материаллар, сотиб олинadиган бутловчи буюмлар ва яримфабрикатлар, ёқилғи ва энергия) ялпи сарфини тавсифловчи кўрсаткичдир. У қуйидаги формула ёрдамида ифодаланади:

$$M_c = \frac{M_p}{T_{Mx}}$$

Ишлаб чиқаришнинг фондталаблиги маҳсулот бирлигига (натурал ёки қиймат доирасида) тўғри келадиган хом ашё ишлаб чиқариш фондларини тавсифловчи кўрсаткичдир. Фонд сиғими (Φ_c) хом ашё ва айланма фондлардан фойдаланишнинг самарадорлигини кўрсатади ва бу фондлар ўртача йиллик қийматининг (Φ) маҳсулот хажмига (M_x) нисбатини ифодалайди:

$$\Phi_c = \frac{\Phi}{M_x}$$

Бу миқдорнинг тескараси фонд самараси (натижаси) ёки фонд қайтими (Φ_k) деб юритилади ва қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\Phi_k = \frac{M_x}{\Phi}$$

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини баҳолашда капитал қўйилмалардан фойдаланиш кўрсаткичлари ишлаб чиқариш фондларини қайта такрор ишлаб чиқаришнинг янги хом ашё ва оборот фондларини яратиш учун зарур бўлган жамғарма фондлари самарадорлигини тавсифлайди. Бундай кўрсаткичлардан энг муҳими капиталталаблик ёки

---

³⁷ Джинджолия, А.Ф. Мировая экономика и международные экономические отношения: Учебное пособие КноРус, 2013. - 256 с.

капитал сизими ҳисобланади. Бу кўрсаткич (K_c) капитал маблағлар (K) ёрдами билан тайёрланган маҳсулотнинг кўпайган қисмига нисбати билан ифодаланади:

$$K_c = \frac{K}{\Delta Mx}$$

Юқорида келтирилган ва бошқа бир қатор табақалаштирилган (дифференцияланган) кўрсаткичлар ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолаш ва ташкил этишда муҳим ўрин эгаллайди, харажатлар ва ресурслар хом ашё турларининг қайтариб берилишини тавсифлайди. Лекин, фақат бу кўрсаткичлар асосида ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги ўзгаришига баҳо бериш қийин, чунки улар ўзгаришнинг характери ва динамикасини таққослай олмайди. Ундан ташқари, баъзи даврларда улар ҳар хил йўналишда ўзгарадилар. Масалан, Индустриал иқтисодтётида меҳнат унумдорлиги жуда секинлик билан ошмоқда.

Иқтисодий самарадорликни режалаштириш ва таҳлил этиш нафақат харажат ва ресурслар хом ашё турларидан фойдаланиш даражасини таҳлил этишни, балки унинг бутунлай ўзгаришини, йиғинди (интеграл) самарадорлигини баҳолаиши ҳам ўз ичига олади. Мана шу мақсадда иқтисодий самарадорликнинг умумлаштирувчи, комплекс кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилади ва ишлаб чиқаришнинг оқибат-натижалари шу кўрсаткичлар ёрдамида таҳлил этилади. Бундай кўрсаткичлар турли харажатлар ва ресурсларнинг даражасини йиғилган турда, ҳар хил омилларнинг таъсирини ҳисобга олади.

Ишлаб чиқариш - техник вазифани ҳал этишнинг бирор вариантнинг ижтимоий-иқтисодий афзаллигини асослаб бериш, тақдим этилган вариантлардан энг самаралисини танлаб олиш мақсадида аниқланадиган самарадорлик қиёсий самарадорлик деб аталади. Қиёсий самарадорлик икки ва ундан ортиқ вариантни таққослаш ва шу асосда бир вариантнинг бошқа вариантлардан устунлиги ва оптималлигини аниқлаб беради.

Оптимал вариантни танлаш ҳамда уни асослаш учун қўшимча капитал маблағларнинг қопланиш муддати ёки қиёсий самарадорлик коэффицентини ҳисоблаб чиқиш ва улар миқдорини норматив қиймати билан таққослаш керак.

Қўшимча капитал маблағларнинг ўзини қоплаш муддати (B) қўшимча капитал маблағларнинг ($K_2 - K_1$) маҳсулот таннархини пасайтиришдан олинган тежам ($T_1 - T_2$) га нисбати билан аниқланади:

$$B = \frac{K_2 - K_1}{T_1 - T_2}$$

Бу ерда: B - қопланиш муддати (йил ҳисобида);

K_1 ва K_2 - вариантларни жорий этиш учун керак бўлган маблағлар миқдори;

$T_1 - T_2$ - таққосланадиган вариантларнинг эксплуатация харажатлари.

Қўшимча капитал маблағларнинг сиёсий самарадорлик коэффицентини (E) қопланиш муддатининг тесқари ифодаси ҳисобланади ва таннархни пасайтиришдан олинган тежамнинг қўшимча капитал маблағлар миқдorigа нисбати билан аниқланади:

$$E = \frac{T_1 - T_2}{K_2 - K_1} \text{ ёки } \frac{1}{B}$$

Келтирилган харажатлар, уларнинг вазифаси ва уларни ҳисоблаш усули. Келтирилган харажатлар капитал маблағларнинг сиёсий-иқтисодий самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткич бўлиб, техникавий ва иқтидий масалаларни ҳал қилиш вариантларининг энг яхшисини танлаб олишда қўлланилади. Бирон бир техникавий вазифани ҳал этишнинг, рационализаторлик ва ихтирочилик таклифлари, техникавий ва ташкиллаштиришнинг мумкин бўлган вариантларини, маҳсулот сифатини оширишнинг турли усулларини таққослаганда бошқа шартлари тент бўлиб қолса, келтирилган харажатлар минимум бўлишини талаб қиладиган вариант энг яхшиси ҳисобланади. Бир неча вариантлардан энг яхшисини танлаб олиш учун қуйидаги келтирилган харажатлар формуласидан фойдаланиш керак:

$$C + E_n \cdot K \rightarrow \min$$

Бу ерда: C - муайян вариант бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи;

E_n - капитал маблағлар самарадорлигининг норматив коэффиенти;

K - бир йўла солинадиган капитал маблағларнинг йиғиндиси.

Халқ хўжалигида янги техника, ихтиролар ва рационализаторлик таклифларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини белгилаш методикасида самарадорликнинг норматив коэффиенти халқ хўжалигининг ҳамма тармоқлари учун 0,15 га тенг қилиб олинган.

Келтирилган харажатларни аниқлаш эски техника ўрнига янгисини яратиш ва қўллаш натижасида ҳосил бўладиган иқтисодий самарани баҳолашга халқ хўжалиги нуқтаи назаридан ёндошишни тақозо этади.

Йиллик иқтисодий самара — бу, янги техника, технология ва прогрессив маҳсулот турларининг, меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг иқтисодий самарадорлигини таҳлил этиш ва баҳолашда қўлланиладиган муҳим кўрсаткичлардан биридир. Бу кўрсаткич қиёс қилинадиган вариантлар бўйича сарфланган харажатлар тўғрисидаги маълумотлар асосида қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаб чиқилади:

$$Й = [(T_1 + E_n \cdot K_1) - (T_2 + E_n \cdot K_2)] \cdot A_2$$

Бу ерда: $Й$ — йиллик тежам;

T_1 — янги техника бўйича тадбирлар жорий қилингунгача бўлган маҳсулот ёки иш бирлигининг таннархи (сўм ҳисобида);

T_2 — шунинг ўзи, тадбирлар жорий қилингандан сўнг (сўм ҳисобида);

K_1 — тадбирлар жорий қилингунгача маҳсулот бирлигага сарфланган капитал маблағлар миқдори;

K_2 — шунинг ўзи, тадбирлар амалга оширилгандан сўнг;

A — янги тадбирлар амалга оширилгандан бошлаб тайёрланадиган йиллик маҳсулот ёки ишларнинг натура бирлиги.

E_n — капитал харажатларнинг нормадаги қиёсий самарадорлиги коэффиенти.

У янги капитал қўйилмаларнинг минимал даражадаги иқтисодий самарадорлигини ҳамда бир сўмлик капитал қўйилма бир йилда маҳсулот таннарҳини неча тийинга камайтира олишни билдиради. Масалан, Индустириал иқтисодтёти тармоғи учун белгиланган самарадорлик коэффиенти нормаси 0,15 бўлса, бу шу тармоқда ҳар бир сўм капитал қўйилмалар маҳсулот таннарҳининг пасайиши ҳисобига энг ками билан 15 тайинлик тежам, фойда бериши зарур. Самарадорлик коэффиенти «0»дан «1»га қанча тез интилса, самарадорлик шунча юқори, харажатларнинг режали қопланиш муддати эса шунча қисқа бўлади.³⁸

Ишлаб чиқаришнинг самарадорлик даражаси хилма-хил, бир-бирига боғлиқ бўлган омиллар таъсирида ташкил топади ва шаклланади. Ҳар бир комплекс, тармоқ ва корхона учун унинг техник-иқтисодий хусусияти сабабли самарадорликни оширишнинг ўзига хос омиллари мавжуд.

8.3. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг омиллари ва йўллари

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг жуда кўп, хилма-хил омиллари ва хом ашё йўналишлари мавжуд. Барча омиллар уч белгига асосан гуруҳларга бўлиниши мумкин: манба бўйича, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг хом ашё йўналишлари бўйича, омилларнинг ўрни ва амалга ошириш даражаси бўйича.

Омилларни ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш манбалари бўйича таснифлаш нималар ҳисобига ижтимоий меҳнатни тежашга эришиш мумкинлигини ёки эришилганлигини аниқлашга ёрдам беради. Шу нуқтаи назардан хом ашё омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин: маҳсулотнинг меҳнат сиғими, материал сиғими, фонд сиғами ҳамда капитал маблағ

³⁸ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

талабликни камайтириш, табиий ресурслардан рационал фойдаланиш ва вақтни тежаш. Лекин бундай таснифлаш талабга жавоб бермайди. Бу саволларга жавоб топиш учун ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг барча омилларини ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг хом ашё йўналишлари бўйича гуруҳлаш керак. Улар ижтимоий меҳнатни тежашга қаратилган техник, ташкилий, иқтисодий ва ижтимоий чора-тадбирлар комплексидан иборат. Бу йўналишлар ғоят хилма-хилдир. Энг муҳимларига қуйидагилар киради:³⁹

-ишлаб чиқариш структурасини яхшилаш;

-фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, ишлаб чиқариш ва махсулотнинг техник-иқтисодий даражасини кўтариш, фан ва техника ютуқларини жорий этиш муддатини қисқартириш;

-ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш, кооперациялаш, комбинатлаштириш ва ҳудудий жойлаштириш даражасини ошириш;

-бошқаришнинг структурасини, молиялаш, баҳолаш ва кредитлаш ҳамда рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш;

-инсон омилини кучайтириш асосида меҳнаткашларнинг ижодий фаоллигини ва ташаббусини оширишни йўлга қўйиш.

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини эркинлаштириш тармоқда ислохотларни чуқурлаштириш самарадорликни оширишнинг хом ашё йўналиши ҳисобланади.

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишнинг ҳал қилувчи йўлларида яна бири фан-техника тараққиётини жадаллаштиришдир. Техник ва технологик омил меҳнат унумдорлигини ўстиришнинг камида учдан икки қисмини таъминлайди.

Маълумки, иқтисодий тараққиётнинг турли босқичларида техника тараққиётининг характери ва мазмуни ўз хусусиятларига эга бўлади. Масалан, бозор иқтисодиётига ўтиш натижасида фан-техника тараққиёти ундаги микдорий ўзгаришларгагина эмас, балки кўпроқ сифат ўзгаришларига қаратилади. Умуман, самарадорлик иқтисодиётдаги сифат ўзгаришлари билан боғлиқдир, бу талаб фан-техника тараққиётига ҳам тўлиқ жорий этилади.

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини юқори даражага кўтаришда инсон омилининг роли бекиёсдир. Инсонларнинг ташаббуси, куч-ғайрати, жонли ижодиёти ҳар қандай тараққиётнинг қудратли кучи ва энг муҳим манбаи ҳисобланади. Шу сабабли ҳам инсонни жамиятнинг хом ашё ишлаб чиқарувчи кучи деб айтадилар. У барча янгиликларни, шу жумладан, янги, илғор техника-технологияларни яратади, ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этади, илмий ва амалий кашфиётлар қилади. Барча ишлаб чиқариш воситалари инсон меҳнати билан ҳаракатга келтирилади, фойдали нарсалар ҳосил қилинади. Бироқ инсон фақат хом ашё ишлаб чиқарувчи кучгина эмас, шу билан бирга ишлаб чиқариш ва бошқа ижтимоий муносабатларнинг субъекта ҳамдир. Одамлар фаолияти шу муносабатлар орқали руёбга чиқади. Бу фаолият йўналиши ва натижалари ходимнинг ўз фаолиятида қандай ўй-фикрларга, тасаввурларга, мақсадларга, ҳаётий йўл-йўриқларга, муддаоларга ва психологик эътиқодларга амал қилишига боғлиқ. Шу сабабли инсон омилининг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни таҳлил этилганда гап фақат инсон ҳақидагина эмас, балки аввало инсон яшаб, меҳнат қилаётган ижтимоий муносабатларнинг бутун тизими билан белгиланувчи ижтимоий сифатлар, фаолиятни рағбатлантирувчи омиллар ва муддаолар ҳақида бориши керак.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий-ижтимоий самарадорлиги муҳим категория сифатида, умуман олганда, ишлаб чиқариш жараёнининг самарадорлигини, эришилган натижа билан жонли ва буюмлашган меҳнат ўртасидаги нисбатларни ўрганади.

³⁹ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши самарадорлигининг доимий ошиб бориши объектив зарурат ҳисобланади ва миллий даромаднинг кескин кўпайишига имконият яратиб беради.

Самарадорлик умумий назариясида мезон муаммоси, яъни баҳолаш ўлчови, хом ашё нуқтаи назар масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Жами ижтимоий меҳнатни тежаш, унинг унумдорлиги ўсиши самарадорликнинг мезони ҳисобланади.

Иқтисодий ҳисоблаш ва таҳлил тажрибасида икки хил самарадорликни фарқлайдилар. Биринчи — умумий (мутлақ) самарадорлик, иккинчиси — қиёсий самарадорлик.

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши самарадорлигининг даражаси бир-бири билан боғлиқ ўзаро турли хил омиллар таъсири остида шаклланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Самарадорлик тушунчаси нимани англатади? Унинг қандай турлари бор? Мезони ва кўрсаткичлари нималардан иборат?
2. Мутлақ иқтисодий самарадорлик нима? Уни қайси усулида ҳисобланади?
3. Ишлаб чиқаришнинг қиёсий-иқтисодий самарадорлиги деганда нимани тушунаси?
4. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қайси омиллар таъсир этади?
5. Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг қандай хом ашё йўллари бор?

Мавзу 9. ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДТЁТИДА ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ

Таянч иборалар

Фан-техника тараққёти ,ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техника ва технологик жихатдан янгилаш; инновацион фаолиятни жорий этиш; биотехнология ва нанотехнологиялар, инновация

Режа

1. Фан-техника тараққётининг моҳияти ва аҳамияти.
2. Техника ва технологиянинг тавсифи ва унинг турлари.
3. Фан-техника тараққётининг йўналишлари:

9.1. Фан-техника тараққётининг моҳияти ва аҳамияти

Ҳозирги даврнинг энг муҳим ўзига хос хусусиятларидан бири — бу миллий иқтисодиётнинг барча соҳаларда чуқур кескин ўзгаришлар, ҳосил қилаётган фан ва техниканинг шиддатли ривожидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов «Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ишлаб чиқиш» комиссиясининг 1997 йил 5 июнида бўлиб ўтган мажлисида шундай деган эди: «Фан — бу тараққётни англатади. Илм-фанни ривожлантирмай Ватан келажаги тўғрисида гапириш қийин»⁴⁰.

Фан-техника тараққёти — бу, жуда мураккаб ва кўп қиррали жараёндр. У ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг ҳамма томонларини ўз ичига олади. Шу сабабли ҳам фан-техника тараққёти ҳаракатдаги жараён ҳисобланади.

Техника тараққётининг асосини фан, илмий билимлар ташкил этади. Хўш, фан нима?

Фан — инсон фаолиятининг маълум соҳаси. У шундай соҳаки, воқеа- ҳодисалар ҳақидаги билимлар яратилади ва улар назарий нуқтаи назардан бир йўлга солинади. Фан — ижтимоий фикрлаш ва билишнинг шаклларида биридир.

⁴⁰ Каримов И.К., «Халқ сўзи», 6 июнь 1997 йил.

Фан ёки илм — бу, ўқиш, ўрганиш ва ҳаётий тажриба асосида фикрланадиган билим ва малакалар мажмуасидир. Унинг хом ашё вазифаси, аввало, воқеа ва ҳодисаларни, шу жумладан, техник ва технологии ҳодисаларни тасвирлаш, тушунтириш, олдиндан айтиб бериш, башорат қилишдан иборат.

Энди техника ва технология нима деган саволга жавоб топиш керак.

Техника — бу, энг тор маънода меҳнат қуроли, меҳнат воситаси. Кенг маънода эса, у ишлаб чиқариш воситалари, технология усуллари, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш шакллариинг йиғинсидир. У ишлаб чиқариш кучларининг энг фаол элементи ҳисобланади.

Технология (юнонча «techue» — санъат, маҳорат, уддалаш ва ...логия) — ишлаб чиқариш жараёнида тайёр маҳсулот олиш учун ишлатиладиган хомашё, материал ёки яримфабрикатларнинг ҳолати, хоссаси ва шакллариини ўзгартириш, уларга ишлов бериш, тайёрлаш усуллари мажмуидир.

Фан-техника тараққиёти жуда мураккаб жараён бўлиб, ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча томонларини қамраб олади.

Фан ва техникани бир-биридан фақат шартли ажратиб кўриш мумкин. Аслида эса улар ёнма-ён туради. Шу сабабли «Фан-техника» атамаси кўп ишлатилади.

Фан-техника тараққиётининг асосини илмий билимлар ташкил этади. Илм ва билим асосида янги техника ва технология яратилади, эскилари эса такомиллашади.

Фан-техника тараққиёти — бу, меҳнат воситаларини, ишлаб чиқаришнинг энг янги хомашёси ва материалларини, ёқилги ва энергиянинг, технологик жараённинг, бошқаришнинг, меҳнатни техник жиҳатдан қуроллантириш ва юридагиларнинг ҳаммасини янгидан яратишни ўз ичига олади. Ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган ишловчиларнинг умумий маълумотини, маҳоратини узлуксиз систематик ривожлантириш ва такомиллаштириш ҳам фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти билан чамбарчас боғлиқдир⁴¹.

Юқорида келтирилган фикр ва мулохозалар умумжамиат миқёсида, халқ хўжалиги, унинг тармоқлари, корхона (фирма)ларда ва ташкилотлар миқёсида ҳам ҳисобга олиниши мумкин.

Фан-техника тараққиётининг вазифаси куйидагилардан иборат:

- тежамкорликни амалга ошириш (вақтни, хомашё ва материалларни, ёқилги, электр энергияси ва ҳ.к. ларни тежаш);
- ишлаб чиқариш жараёнларини осонлаштириш, меҳнатни енгиллаштириш;
- меҳнатнинг мазмуни ва характерини ўзгартириш;
- ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва иқтисодий самарадорлигини янада юқори даражага кўтариш.

Фан ва техниканинг роли шу қадар каттаки, биронта ижтимоий-иқтисодий вазифа уларнинг ривожланиши ҳисобга олинмасдан туриб ҳал қилиниши мумкин эмас. Республика Президенти И. Каримовнинг асарларида, маъруза ва суҳбатларида, Олий Мажлис қонунларида, Вазирлар Маҳкамаси қарорларида, олимларнинг илмий-амалий тадқиқотларида фан-техника тараққиётини тавсифловчи ғоят мукамал формулалар таърифлаб берилган.

Мустақилликни мустаҳкамлаш, қалажаги буюк давлатни қуриш, иқтисодий ўсишни изчил олиб бориш, ишлаб чиқариш тараққиётини тезлаштиришни илм-фансиз мутлақо тасаввур қилиб бўлмайди. Демак, ҳамма жойда, ҳамма вақтда фан-техника тараққиёти томон олға силжимок керак.

Ўзбекистон Давлатининг фан-техника сиёсати давлат ва нодавлат ташкилотлари, меҳнатқашлар жамоалари иқтисодий, ижтимоий, ташкилий ва тарбиявий чора-тадбирларининг, ҳаракатларининг тизими бўлиб, булар фанни ривожлантириш учун, унинг ютуқларини янги техника ва технологияда мужассамлаштириш ҳамда ана шу негизда мамлакат ишлаб чиқарувчи

---

⁴¹ Фридман, А.М. Экономика предприятия общественного питания: Учебник для бакалавров / А.М. Фридман.

кучларини сифат жиҳатидан оғишмай такомиллаштириб бориш учун қулай шароитлар яратишга қаратилгандир. Фан-техника сиёсатининг моҳияти ана шундан иборат.⁴²

Бозор иқтисодиёти шароитида фан-техника сиёсати умумдават сиёсати сифатндагина самарали амалга оширилиши мумкин бўлиб, унинг бутун таркибий қисмлари, шунингдек, уни амалга оширишда иштирок этувчиларнинг бутун фаолияти стратегик мақсадга бўйсундирилган.

Фан-техника тараққиётининг мазмуни ва мақсадларини давлат иқтисодий сиёсатининг муштарак (умумий) вазифалари, шунингдек, бозор иқтисодиётининг у ёки бу босқичи аниқ тарихий шароитлари белгилаб беради. Фан-техника ривожидаражасининг, бу борада ҳал этиладиган вазифаларни чуқур илмий умумлаштириш асосида давлат фан-техника тараққиётининг хом ашё йўналишларини таърифлайди ҳамда уларни амалга ошириш учун оптимал шарт-шароитларни таъминловчи тадбирлар ишлаб чиқади.

Фан-техникани ривожлантириш ҳақида доимо ташаббус кўрсатган Республика Президентга И. А. Каримов ва фан арбоблари ва муҳандис-техник ходимларнинг фаолияти туфайли мустақиллик йилларида қудратли фан-техника потенциаллари яратилди. Ўнлаб илмий-тадқиқот институтлари ва олий ўқув юрлари, юзлаб лойиҳа-конструкторлик ташкилотлари тадқиқотлар олиб бормоқдалар, янги техника ва технологияларни яратмоқдалар. Ҳозирги илмий-тадқиқот институтлари энг мукамал техника билан жиҳозланган ва юксак малакали илмий кадрлар қоришмасидан иборатдир.

Кейинги йилларда фаннинг гуркираб ўсаётганлиги унинг раванқини тавсифлайдики, қуйидаги маълумотлар ана шундан далолат беради. Давлат бюджетидан ва бошқа манбалардан фанга қилинаётган харажатлар 2010 йилдаги 5,4 млрд сўмдан, 2012 йилда 10,5 млрд сўмга етиб, ҳозирги кунда миллий даромаднинг 4,1 фоизини ташкил этади. 2012 йилга келиб илмий ходимлар сони 8066 кишига етдики, бу МДХ даги илмий ходимларнинг 4 дан бир қисми, демакдир.

Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожини юқори даражага кўтариш фан-техника тараққиётини жадаллаштиришни янада изчил, янада қатъият билан олиб боришни талаб қилади. Айни чоғда илмий-техника ривожининг ютуқларини ишлаб чиқаришда рўёбга чиқариш механизмининг такомиллаштириш **ҳозирги** босқичда фан-техника тараққиётини жадаллаштиришнинг ҳал қилувчи омили эканлиги давлат сиёсатининг энг муҳим қоидаси ҳисобланади. Ана шу механизмни такомиллаштириш фан-техника тараққиётини ташкил этиш ва бошқариш, режалаштириш ва башоратлаш, маблағ билан таъминлаш ва рағбатлантириш каби элементларни ўз ичига олади.

9.2. Фан-техника тараққиётининг хом ашё йўналишлари

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида фан-техника тараққиётининг учта хом ашё йўналишидан фойдаланиш мумкин:

- а) анъанавий йўналиш;
- б) замонавий йўналиш;
- в) истиқболли, устуворлик йўналишлар.

Анъанавий йўналишга электрлаштириш, механизациялаш, қисман автоматлаштириш, кимёлаш қиради.

Замонавий йўналишга электронизациялаш, комплекс механизациялаш, комплекс автоматлаштириш (роботлаштириш, компьютерлаштириш), атом энергетикасини жадал ривожлантириш, янги материалларни ишлаб чиқариш ва уларга ишлов бериш, ҳозирги давр талабига жавоб берадиган технологияларни қўллаш, ундан фойдаланишда технологиянинг экологияга салбий таъсирини камайтириш, имкони бўлса бутунлай йўқотиш йўллари қиради. Афзаллик, устувор йўналишларга қуйидагилар қиради:

---

⁴² Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

- электронизациялаш, биотехнология ва нанотехнологияни кенг жорий этиш, иқтисодий информатикани кўпайтириб, ривожлантириб, ишлаб чиқаришни тўла ахборотлаштириш, фундаментал фанлар бўйича изланишларни кучайтириш;

- янги, илғор (прогрессив) технологияларни жорий этиш;

- техника ва технология, электр энергияси ва ёқилғиларнинг, хомашё ва материалларнинг энг янги турларини яратиш;

- мавжуд машина ва механизмларни, асбоб -ускуна ҳамда жиҳозларни модернизациялаш.

Бозор иқтисодиётига кириб бориш муносабати билан илм-фан соҳасига жуда кўп атамалар, тушунчалар кириб келмоқда. Масалан, «Нау-хау», инновация, лизинг, технополис, венчур, инжинеринг, тендер нанотехнология ва ҳ.к.лар.

"Нау-хау" — бу, техник, ташкилий-иқтисодий, тижорат билимлари ва тажрибанинг йиғиндиси бўлиб, алмашиш предмети ҳисобланади.⁴³ «Нау-хау» типигаги ахборот (информация) рақобатли ишлаб чиқаришнинг, савдонинг омили сифатида рўй бериши мумкин. «Нау-хау»нинг энг характерли, тавсифий томони — бу, техник билимларнинг янгилигида ва аниқ, ишлаб чиқариш ва тижорат вазифаларини бажариш учун фойдалилигидадир. Уни амалга оширишда шартнома тузилади: ҳар хил чизмалар, лойиҳалар, смета (бўладиган кирим-чиқим ҳисоби), техкарталар, методикалар (бирор нарсага ўргатиш усуллари), формулалар (шартли белгилар билан ифодаланган математик миқдорлар), техник маълумотлар ва ҳ.к. таништирилади. Экспортер бу маълумотларни етказиб беради, импортер эса қабул қилиб олади.

Инновация — киритилган янгилик, ихтиро. Янгиликни жорий этиш: биринчидан, техника ва технология авлодларини алмаштиришни таъминлаш учун иқтисодиётга сарфланган маблағлар бўлса; иккинчидан эса, илмий-техника ютуқлари ва илғор тажрибаларга асосланган янги техника ва технологиялар. Ихтирочиликнинг ривожланиши, бирор йўналишдаги йирик ихтиро ва кашфиётлар майдонга келиши инновациянинг муҳим омиллари ҳисобланади.

Лизинг — машина, асбоб -ускуна, транспорт воситалари, ишлаб чиқариш иншоотларини узоқ муддатли ижарага олиш; узоқ, муддат фойдаланиладиган товарлар экспортини кредитлаш шаклларида бири. Лизингнинг асосан молиявий ва оддий тури мавжуд.

Молиявий лизинг — муайян муддатда ижарага берувчининг капитал ҳаражатларини тўлик қоплашга етарли тўловлардан иборат бўлиб, мулк эгасига бир миқдор фойда ҳам беради.

Оддий лизинг — ижара даврида ижарага олинган мулк қисман амортизацияланади. Лизинг компанияси асбоб -ускуналар сотиб олиб, уларни ижарачи фирмага, одатда, бир йилдан 10-15 йилгача ижарага беради. Лизингда ижарачининг шартнома муддати тугагандан сўнг асбоб -ускуналарни қолдиқ қиймати бўйича сотиб олиш (бу ҳолда эгалик ҳуқуқи янги соҳибга ўтади); янги келишув асосида шартнома муддатини чўзиш; моддий бойликларни лизинг компанияларига қайтариш ва бошқалар кўзда тутилиши мумкин. Томонлар лизинг шартномасида кўрсатилган давр мобайнида уни бузишга ҳақи йўқ. Лизинг компаниялари машина ва ускуналар сотиб олиш учун шахсий ва қарзга олинган маблағлардан фойдаланадилар. Давлат, одатда, уларга қарз олишлари учун имтиёзли шароитлар яратиб беради.

Венчур — кичик бизнеснинг бир тури. Унинг моҳияти илмий-муҳандислик ишлари, янги техника, технология, товар намуналарини яратиш, ишлаб чиқаришни бошқариш, тижорат ишини ташкил қилиш усуллари ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш, йирик фирмалар ва давлат ижара контракти буюртмаларини бажаришдан иборат. Бу ишлар билан «Венчур корхоналар» шуғулланади. Улар таркибида тижоратда воситачи бўлган корхоналар ҳам бўлади. Венчур корхоналар техниканинг янги йўналишларида иш кўриб, фан-техника тараққиётига

---

⁴³ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

катта ҳисса қўшадилар. Улар венчур молиялаштиришда ҳам фаол қатнашадилар ва молиявий маблағ тўплаб, уни ишга соладилар.⁴⁴

Инжинеринг (инжинерлик — маслаҳат хизматлари) — тижоратчилик қоидаларига асосланган инжинерлик — маслаҳат хизматлари; ишлаб чиқаришни таъминлаш, махсулот сотишни уюштириш, ишлаб чиқариш объектларини қуриб, ишга тушириш юзасидан маслаҳат бериш. Бу иш билан инжинеринг фирмалари шуғулланади, улар мустақил фирма сифатида бир вақтнинг ўзида бир неча мижозларга хизмат қилади. Экспорт инжинеринг фирмалари бошқа мамлакатларга хизмат кўрсатади. Улар чет элдаги илмий ғоялар ва техник ишланмалар бозорида лицензия сотади, техник янгиликларни хорижда жорий этади. Инжинеринг компаниялари даромади кўрсатилган инжинеринг хизматига боғлиқ бўлади. Халқаро инжинеринг хизмати ишнинг техник-ташқилий ва тижорат томонлари кўрсатилган контракт шаклида расмийлаштиради, моҳияти билан муайян хизматларга буюртманинг бир кўринишидир. Инжинеринг хизматлари бозори — халқаро бозорнинг бир тури, инжинеринг хизматларининг давлатлараро олди-сотди қилинишидир.

Тендерлар — бозорда ёки халқаро бозорда машина ва ускуналарни харид этиш, қурилиш-монтаж ишларини бажариш, инжинеринг хизмати кўрсатиш учун танлов асосида буюртма бериш. Харидор ёки буюртмачи энг аввал конкурс эълон қилиб, ҳаммани ўз шартлари билан таништиради. Шунга асосан конкурсда иштирок этувчи фирмалар, консорциумлар ёки корхоналар ўз таклифларини – тендерларини харидор, буюртмачига юборади. Тендерни инжинеринг фирмалари хужжатлаштиради.

Нанотехнология – илм фаннинг ноёб кирраси. Янги технологиялар яратиш тамойилларини радикал узгартириш. Нанотехнологиянинг беш йуналиши мавжуд: 1) наноэнергетика; 2) нанокибернетика; 3) наномедицина; 4) наноэлектроника; 5) наноматериаллар.

Фан-техника тараққиётининг муҳим анъанавий йўналишларидан бири ишлаб чиқаришни электрлаштиришдир. Электрлаштириш деганда электр энергиясини етарли даражада ишлаб чиқариш, уни керакли жойларга узатиш ва ундан кенг фойдаланиш жараёни тушунилади. Унинг моддий асосини электрэнергетика тармоғи ташкил этади. У электр энергияси ишлаб чиқарадиган жиҳозларни (электростанцияларни), истеъмолчиларга уни етказиб берувчи жиҳозларни (подстанцияларни) ва электр узаткичларни ўз ичига олади.

Электр энергияси ҳар турли станцияларда ишлаб чиқарилади:

- сув билан ишлайдиган электр станциялар (ГЭСлар);
- иссиқлик электростанциялари (ГРЭСлар);
- атом электростанциялари;
- қуёш электростанциялари;
- шамол ва бошқа электростанциялар.

Экспертларнинг далолат беришларича, кейинги юз йилликнинг ўрталарида сайёрамизда энергия ишлаб чиқариш ҳозирги даражадан ўн баравар ортади. Бундай ўсишни қайта тикланмайдиган органик ёқилғи ёрдамида таъминлаш мумкин эмас. Шу сабабли энергетика муаммоси энг жиддий жаҳоншумул муаммолардан бирига айланмоқда.

Ҳозирги вақтда, жаҳон энергетикаси асосан органик ёқилғидан фойдаланишга асосланади. Умуман, энергетика балансида нефть ва газнинг улуши тахминан 50 фоизни, кўмир 35 фоизни ташкил этади ва атиги 15 фоизи атом электростанциялари, гидроэнергетика ва бошқа манбалар улушига тўғри келади. Бироқ инсоннинг энергетика истеъмоли шу қадар тез суръатда ўсмоқдаки, органик ёқилғи каби анъанавий энергетика ресурсларининг захиралари навбатдаги юз йилликдаёқ етарли бўлмай қолади. Шу сабабли инсоният олдида янги энергия манбаларини эгаллашдек долзарб вазифа турибди. Ҳозирги пайтда қуёш, атом (оғир элементларнинг

---

⁴⁴ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

бўлиниши) ва ядро энергетикаси (енгил ядроларни термоядровий синтез қилиш) ана шундай манбалар ҳисобланади.

Ер сатҳига етиб келадиган қуёш энергиясининг умумий миқдори инсоният эҳтиёжларини қондириш учун батамом етарлидир. Бунинг яна бир афзаллиги, анча арзонга тушади.

Олимларнинг ҳисобларига қараганда, XXI асрнинг ўрталарига бориб, бутун дунёда жон бошига электр истеъмол қилиш 3-4 барабар ортади. Буни қандай таъминлаш мумкин? Органик ёқилгини ишлаб чиқаришни камайтириш керакми ёки йўқми? Албалта, бу саволга жавоб топиш керак. Бу муаммони ҳал этиш олимлар ва мутахассислар олдида катта вазифалар қўяди.

Атом энергетикасининг афзалликлари ва касофати тўғрисида икки оғиз сўз: АЭСларнинг емирилиши жуда мураккаб вазиятни келтириб чиқаради. Авария пайтида радиоактив моддалар ажралиб чиқа бошлаши катта ҳудуднинг радиоактив зарарланишига олиб келиши мумкин. Шундай қилиб, АЭСларни барпо этиш хавфсизлик билан боғлиқ бўлган принкипиал янги омилни келтириб чиқаради. Бу омил **нақадар** жиддий эканлигини эса Чернобиль АЭСидаги авария яққол кўрсатди.

Башарти, термоядер энергетикаси мавжуд бўлганда, у барча мезонлар бўйича етакчи ўринни эгаллаган бўлар эди. Ҳали у яратилгани йўқ, шунчаки талаб, холос. Мураккаб техникавий ва технологик вазифалар ҳал этилиши лозим.

Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни электрлаштириш борасида жуда катта ишлар амалга оширилиши туфайли йилдан-йилга электр энергияси ишлаб чиқариш кўпаймоқда. Агар 2010 йилда 46 млрд. кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарилган бўлса, 2008 йилда 50 млрд. кВт/ — соатга яқин электр энергияси ишлаб чиқарилди.

Республикада олимлар ва энергетика Индустириал иқтисодтёти мутахассислари «Ўзбекистон электроэнергетикасининг тараққиёт концепцияси» ишлаб чиққанлар. Бу концепцияга биноан 2010 йилда 96 млрд кВт/соат электр энергияси ишлаб чиқарилади. Бундан ўсишнинг хом ашё қисми иссиқлик электр энергияси тайёрлаш ҳисобига бўлади.

Электронизациялаш деганда ишлаб чиқариш жараёнларида электроникадан кенг фойдаланиш, яъни ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган ахборотни компьютерларда йиғиш, ўтказиш ва ишлаш тушунилади. Электрониканинг макро ва микро турлари мавжуд бўлиб, учар Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқариш бошқарувида алоҳида ўрин тутди. Айниқса, лаҳзали бизнес борасида жуда қўл келади.

Механизациялаш — бу, қўл меҳнати машина меҳнати билан алмаштиришдир. У икки хил бўлади: а) кичик механизациялаш; б) комплекс механизациялаш. У ишлаб чиқаришни автоматлаштиришга замин тайёрлайди.

Автоматлаштириш — илгари одам бажарадиган, бошқариш ва назорат қилиш вазифалари асбоб лар, автоматик қурилмалар зиммасига юкланадиган машинали ишлаб чиқаришни ривожлантириш жараёни. Автоматлаштириш жараёнида инсон фақат операторлик вазифасини адо этади. Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини автоматлаштиришдан мақсад — меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулотлар сифатини яхшилаш, ишлаб чиқаришнинг барча ресурсларидан фойдаланишнинг оптимал шароитини яратиш.

Ишлаб чиқаришни автоматлаштиришнинг уч тури, яъни қисман (айрим ишлаб чиқариш операцияларининггина автоматлаштирадиган), комплекс ва тўла хиллари мавжуд.

Бугунги кунда компьютер ва ахборот технологиялари, телекоммуникациялар тармоқларини, маълумотлар узатишни, Интернет хизматларини **кириб** боришни ривожлантириш ва замонавийлаштириш республикамизда устиворлик касб этмоқда. Бу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов томонидан 2012 йилнинг 30 майда имзоланган «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот- коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида»ги Фармон алоҳида аҳамиятга моликдир. Ушбу ҳужжатта мувофиқ Республикада компьютерлаштириш ва ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш соҳасидаги вазифаларни мувофиқлаштирувчи кенгаш тузилган. Бу кенгаш зиммасига мазкур соҳани ривожлантиришнинг замонавий халқаро

тенденциялари ва мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегиясига мос келувчи устувор йуналишларини белгилаш, бу борада дастурлар, лойиҳалар, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ишлаб чиқилиши ҳамда экспертизадан ўтказилишини ташкил этиш, малакали кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, жумладан, мутахассисларни чет элларда ўқитиш борасидаги ишларни мувофиқлаштириш каби муҳим вазифалар юклатилган.

Унда «... реал иқтисодиёт тармоқларида, бошқарув, бизнес, фан ва таълим соҳаларида компьютер ва ахборот технологияларини кенг жорий этиш, турли ахрли қатламларининг замонавий компьютер ва ахборот тизимларидан кенг баҳоаманд бўлишлари учун шарт-шароитлар яратиш ...» белгилаб қўйилган.

Ўзининг ахборот-коммуникациялар технологиялари инфратузилмасини шакллантирган мамлакатларгина глобал иқтисодиётга кириб бориши мумкин. Шунинг учун ҳам кўпгина мамлакатлар замонавий ишлаб чиқариш ёки ахборот-коммуникациялар технологияларини кенг қўламда қўллашга қарор қилдилар. Чунки улар қўшимча иш жойларини ташкил этиш ва ходимларни қайта тайёрлашда чет эл инвестицияларини жалб этадиган «ядро» бўлиб хизмат қилади.⁴⁵

Индустриал иқтисодтёти ривожланган мамлакатлар ахборот-коммуникациялари бозорини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, ушбу технологиялардан кенг миқёсда фойдаланиш иқтисодий ўсиш, меҳнат унумдорлиги ва сифатини юксалтириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ҳамда жаҳон бозори билан кечадиган интеграция жараёнларини тез суръатларда амалга оширишга катта имконият яратиб бермоқда. Ушбу анъаналарни мамлакатимиз миллий иқтисодиётининг барча тармоқларида ҳам кузатиш мумкин.

Ўзбекистонда ахборот-коммуникациялар бозори шаклланишининг барча ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлари мавжуд. Изчиллик билан ривожланиб бораётган ушбу тармоққа чет эл сармояларини жалб қилиш ва қўшма корхоналар очиш учун барча шарт-шароитлар етарли. Ана шу шарт-шароитлардан индустриал иқтисодиёти ишлаб чиқаришида кенг фойдаланиш унинг самарадорлигини оширишга катта имкониятлар яратиб беради.

Кимёлаштириш — ишлаб чиқаришнинг ҳамма соҳаларида кимё фанининг барча ютуқларидан кенг фойдаланиш, ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларига кимёвий материалларни, хомашё ва материалларни қайта ишлашининг кимёвий усулларини жорий этишдаш иборатдир. Кимёлаштириш ёрдами билан олдиндан белгиланган хусусиятли хомашё материалларни тайёрлаш мумкин. Масалан, бўёқ ва лаклар, синтетик каучук, синтетик тола, пластмассалар ва ҳ.к.лар.

Ўзбекистон Республикаси жуда катта фан-техника салоҳиятига эга. Бу ерда: Ўзбекистон ФА ва 400 дан ортиқ илмий-тадқиқот муассаси ташкилоти бўлиб, уларда фан-техника тараққиётининг фундаментал ва амалий муаммолари тадқиқ қилинади, хусусан, Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришига унинг илмий-техника базасини мустаҳкамлаш борасида илмий ва амалий ёрдам кўрсатилади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон индустриал иқтисодиётига хорижий мамлакатларнинг фан ва техника соҳасидаги тажрибаларини олиб келиш ҳамда уларни жорий этиш масаласига жуда катта эътибор берилмоқда. Кенг қўламда глобаллашув жараёни кечаётган бугунги кунда олимларнинг ютуқлари тижоратлашиб бормоқда ва ҳозирги пайтда дунё бозоридаги энг қиммат маҳсулот турларидан бирига айланмоқда.

9.3. Фан-техника тараққиётининг самарадорлигини баҳолаш

Янги техника ва технологияларни жорий этиш учун унинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлигини аниқлаш керак. Шу сабабли янги техника ва технологияларни жорий этиш асосида халқ хўжалигида, жумладан, Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришида юқори

---

⁴⁵ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

кўрсаткичларга эришиш учун техник чора-тадбирларнинг қайси бири фойдали эканлигини аниқлаш зарур.

Техник тадбирларнинг хом ашё гуруҳлари қуйидагилардан иборат:

- машина ва механизмлар, жиҳозлар ва асбобларнинг янги ҳамда такомиллашган турлари ва конструкциялари;
- хомашё, материаллар, ёқилғи ва энергиянинг янги турлари;
- технологик жараёнларнинг янги ва такомиллашган турлари;
- маҳсулотнинг кимёвий ва физик хоссаларини, параметр ва ассортиментларини яхшилаш;
- технологик жараёнларни механизациялаш ва автоматлаштириш;
- жиҳозларни модернизациялаш;
- бино ва иншоотларнинг янги типларини яратиш;
- меҳнатни ташкил этиш ва бошқаришнинг янги ва такомиллашган усуллари;
- ихтирочилик ва рационализаторлик таклифлари.

Корхоналар, тармоқлар ва тармоқлараро комплексларда ишлаб чиқариш суръатини тезлаштириш, маҳсулот ҳажмини кўпайтириш, унинг сифатини ошириш, ишлаб чиқаришнинг фойдалилигини кўтариш учун фан-техника тарққиётини жадаллаштириш керак. Бу иш маълум чора-тадбирларни амалга ошириш ҳисобига бўлиши мумкин. Чора-тадбирлар албатта, самарали бўлиши керак. Уни ҳисобга олмасдан, баҳоламасдан фан-техника бўйича тадбирлар ишлаб чиқаришга жорий этилмайди.

Фан-техника тараққиёти тадбирлари иқтисодий самарасини ҳисоблаш тартиби услубий қўлланмаларда изоҳлаб берилган.

Уларга қуйидагилар киради:

- капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш бўйича намунали (типовая) методика;
- халқ хўжалигида янги техника, ихтирочилик ва рационализаторлик тавсифларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси;
- корхоналар ва ишлаб чиқариш бирлашмалари бошқарувининг автоматлаштирилган тизимининг иқтисодий самарадорлигини ҳисоблаш методикаси;
- бошқарувнинг автоматлаштирилган тизими самарадорлигини (ГОСТ-24.702.85).
- меҳнатни илмий ташкил этиш, яъни МИТ бўйича тадбир-чораларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси;
- атроф-муҳитни муҳофаза этиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш учун сарфланган харажатларнинг иқтисодий самарасини аниқлаш учун вақтинчалик методика.

Ундан ташқари, тармоқ вазифалари, илмий текшириш институтлари, лойиҳа ташкилотлари, олий ўқув юрглари ҳам методик материаллар тайёрлашлари мумкин.

Техника тараққиёти, аввало, янги техникани яратиш орқали амалга оширилади, рўй беради. Шу сабабли яратилган ва жорий этилаётган техника самарали ёки самарасизлигини билиш, демак, самарани ўлчаш ва баҳолаш керак.

Ў қандай қилиб аниқланади?

Янги техниканинг иқтисодий самарадорлиги барча Индустириал иқтисодтёти тармоқларида, илмий-текшириш институтларида, лойиҳалаш ташкилотларида тегишли тадбирларни аввалги йиллардаги ўзлаштириш натижаларини ифодаловчи ҳужжатлар асосида аниқланади.⁴⁶

Илмий-техникавий тадбирларнинг кўп йиллик тажрибаларига асосланган турли кўрсаткичлар, жумладан, машина ва техникавий воситаларни ишлаб чиқиш ҳамда улардан

---

⁴⁶ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

фойдаланиш натижасида эришиладиган йиллик иқтисодий самарадорлик қуйидагича аниқланади:

$$\mathcal{E} = [3_1 \cdot a - 3_2 \cdot \Pi] \cdot A_2 - S$$

Бу ерда: 3_1 ва 3_2 - мавжуд ва янги техника ёрдамида маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш харажатлари (келтирилган харажатлар);

a — янги техникавий воситаларнинг сифатини, нисбий афзаллигини ифодаловчи коэффицент бўлиб:

$$a = \frac{Q_2 P_1 + E_H}{Q_1 P_2 + E_H} \text{ хисобланади.}$$

Бу ерда: Q_1 ва Q_2 – мавжуд ва янги техникавий воситалар бирлиги ёрдамида йил давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;

P_1 ва P_2 – мавжуд ва янги техникавий воситалар қийматида уларни тиклаш учун ажратмалар салмоғи;

Π – янги техникадан фойдаланиш даврида эришиладиган самарадорлик. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\Pi = \frac{[U_1^1 - U_2^1] - E_H [K_2^1 - K_1^1]}{P_2 + E_H}$$

Бу ерда: U_1^1 ва U_2^1 - мавжуд ва янги техникадан фойдаланиш давридаги жорий харажатлар;

K_1^1 ва K_2^1 – мавжуд ва янги техникадан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган капитал қўйилмалар;

E_H – капитал қўйилмаларининг норма даражасидаги самарадорлик коэффиценти (0,15);

A_2 – янги техника жорий этилгандан кейин унинг ёрдами билан ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми;

S – янги техникани лойиҳалаштириш харажатлари.

Янги техника самарадорлигини ҳисоблаш қиёсий самарадорликни аниқлаш тамойилларига асосланади. Ҳозирги кунда бундай ҳисоб-китоблар халқ хўжалигида янги техникадан, ихтирочилик ва рационализаторлик таклифларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси асосида амалга оширилади.

Бу методикага биноан иқтисодий самара қуйидаги формула ёрдамида ифодаланади:

$$C = (X_1 - X_2) \times A_2,$$

Бу ерда: C — йиллик иқтисодий самара, сўм;

X_1 ва X_2 — янги техника ёрдами билан тайёрланган маҳсулот бирлигига сарфланган келтирилган харажатлар ($T + E_H \times K$);

A_2 — ҳисобот йилида янги техника ёрдамида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг йиллик ҳажми.

Янги техника ва технологиянинг иқтисодий самарадорлигини режалаштириш ва башорат қилишда унинг бир қатор хом ашё техник-иқтисодий кўрсаткичларга, жумладан фойданинг кўпайиши, меҳнат унумдорлигининг ошиши, меҳнат, моддий ва капитал сиғимининг пасайиши, маҳсулот таннархининг камайишига таъсир этиши ҳисобга олинади. Масалан, янги маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳисобига олинadиган режали фойданинг кўпайиши қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\Delta \Phi_T = [(B_T - T_T) * A_T - (B_2 - T_2) * A_2]$$

Бунда: $\Delta \Phi_T$ – келгуси даврда фойданинг ошиши (сўм ҳисобида);

B_T ва T_T корхона улгуржи баҳоси ва янги маҳсулот бирлигининг ишлаб чиқариш таннари;

B_2 ва T_2 – корхона улгуржи баҳоси ва алмаштириладиган маҳсулотнинг янги техниканинг жорий этилгунгача бўлган йилдаги таннари (сўм ҳисобида);

A_T ва A_2 – келгуси даврда ишлаб чиқариладиган янги маҳсулот ва янги техникани жорий этишгача бўлган йилдаги алмаштириладиган маҳсулот ҳажми (сўм ҳисобида).

Янги техниканинг самарадорлигини ҳисоблаш ва таҳлил этишда унинг ижтимоий натижалари ва оқибатларини ҳам ҳисобга олиш керак. Улар жумласига, меҳнат шароитларини яхшилаш, хавфсизлик ва қулайликни таъминлаш, ходимларнинг билими ва илими ҳамда малакасини ошириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, инсон фаолияти учун энг яхши шароитлар яратиш киради.

Қисқача хулосалар

Индустриал иқтисодтётида илмий-техника базаси — бу, унинг илмий салоҳияти ва барча меҳнат воситаларининг мажмуидир. Бу салоҳият, аввало, Индустриал иқтисодтёти, сўнгра, халқ хўжалигининг бошқа соҳалари ривожини таъминлайди.

Мустакиллик йилларида индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини модернизациялаш, техник ва технологик жихатдан янгилаш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришда инновацион фаолиятни жорий этиш буйича жуда кўп ишлар амалга оширилди. Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришига энг самарали амалий, илмий тадқиқотларнинг натижалари, тажриба-конструкторлик ва технологик ишланмаларни тадбиқ этиш йулга қуйилди.

Мамлакат Индустриал иқтисодтётининг изчил ва барқарор ривожланишини таъминлаш учун Фан-техника ривожининг устувор ва энг истикболли йуналишларидан тула-туқис фойдаланиш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

22. Фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти нимада?

23. Техника ва технологиянинг тавсифи ва унинг турлари.

24. Фан-техника тараққиётининг йўналишлари: ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техника ва технологик жихатдан янгилаш; инновацион фаолиятни жорий этиш; биотехнология ва нанотехнологиялар яратиш ва х.к.

25. Инновациянинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни ва уни давлат томонидан қўллаб-қуватлаш.

26. Янги техникани ишлаб чиқаришга жорий этишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усули нималарни кўзда тутади?

Мавзу 10. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ИЖТИМОЙ ТАШКИЛ ЭТИШ

Режа

1. Индустриал иқтисодтётида ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этишнинг шакллари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги
2. Ишлаб чиқариш Концентрациясининг моҳияти, мазмуни, шакллари, кўрсаткичлари.
3. Кичик ва ўрта корхоналар Концентрацияси ва самарадорлигининг оптимал ҳажмлари

10.1. Индустриал иқтисодтётида ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этишнинг шакллари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги

Мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига уларни умумлаштириш ва ижтимоий меҳнат тақсимооти жараёнлари сезиларли таъсир кўрсатади. Индустриал

иктисодтётини Концентрациялаштириш ва комбинаткиялаштириш ижтимоий меҳнатни йирик корхоналарда мужассамлаштиришни ифодаласа, ихтисослаштириш, маҳаллийлаштириш ҳамда кооперативлаштириш эса, Индустириал иқтисодтёти тармоклари таркибида меҳнат тақсимоти ва уларнинг ҳамкорлигини ифодалайди.

Меҳнат тақсимотининг ривожланиш даражаси ва уни умумлаштириш жамият ишлаб чиқариш кучлари ҳамда муносабатларининг такомиллашишида ўз аксини топади.

Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бу шакллари мустақиллик туфайли ва миллий иқтисодиётни эркинлаштириш, модернизациялаш ва инновацион фаолиятни кучайтириш муносабати билан ўз моҳияти ва мазмунини, мақсад ва вазифаларини анчагина ўзгартирди. Айниқса, ишлаб чиқаришни Концентрациялаштириш, кичик ва ўрта корхоналарнинг пайдо бўлиши муносабати билан улар ўртасида уйғунлашув юзага келди.

Индустириал иқтисодтётида ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этишнинг шакллари куйидагилар киради:⁴⁷

- концентрациялаштириш;
- ихтисослаштириш;
- маҳаллийлаштириш;
- кооперативлаштириш;
- комбинациялаштириш.

Концентрациялаштириш — бир хил, ўхшаш маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарни йириклаштиришдир.

Ихтисослаштириш — бу алоҳида ишлаб чиқариш участкалари, кехлар, корхоналар, тармокларни конструктив ва технологик жиҳатдан ўхшаш бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ёки жараёнларни бажаришга мужассамлаштиришдир.

Маҳаллийлаштириш эса – бу йирик ва ўрта корхоналарга хом ашё маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун бутловчи буюмлар ишлаб чиқаришни мужассамлаштиришдир.

Кооперативлаштириш — маълум турдаги маҳсулотни ҳамкорликда тайёрлаш бўйича корхона (фирма)ларнинг биргаликда фаолият кўрсатишидир.

Комбинациялаштириш - турли тармоқларга мансуб бўлган маҳсулот ишлаб чиқаришни ёки жараёнларни бир корхона микёсида мужассамлаштиришдир.

Олий Мажлис Сенати томонидан қабул қилинган қонунлар ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида, Президент асарларида ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш масалаларига алоҳида эътибор берилган. Натижада улар оқилона равишда, Индустириал иқтисодтёти сиёсатининг барча талабларига жавоб берадиган йўсинда ривожланиб бормоқда. Бу жараёнларнинг зарурлиги ва уларни такомиллаштириш масалалари миллий иқтисодиёт тараккиётининг кейинги босқичларида ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

10.2. Концентрациялаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари

Ишлаб чиқаришнинг Концентрациялаштириш — маҳсулот тайёрлаш, иш бажариш ёки хизмат кўрсатишни энг йирик корхоналарда тўплаш жараёнидир. Унинг бир неча турлари мавжуд. Улар агрегат, технологик, ташкилий хўжалик ва корхоналарини йириклаштириш шаклларида ифодаланади.

Индустириал иқтисодтётини Концентрациялаштириш агрегат, технологик, ташкилий-хўжалик ва заводларни йириклаштириш шаклларида ифодаланади.

Агрегат шаклида ишлаб чиқаришни Концентрациялаштириш - дастгоҳларнинг қувватини ошириш, яъни агрегатларнинг унумдорлигини юқори даражага ҳамда маълум хилдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг умумий қувватида юқори унумдор агрегатлар салмоғини кўпайтиришдир. Бу жараён Индустириал иқтисодтётининг етакчи, айниқса, электроэнергетика, металлургия, кимё, ёқилғи ва курилиш материаллари тармокларида сезиларли.

⁴⁷ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

Концентрациялаштиришга технологик жихатдан ўхшаш ишлаб чиқаришларнинг кувватини ошириш орқали эришиш мумкин. Масалан, металлургияда — чўян, пўлат эритиш, прокат ишлаб чиқариш, тўқимачиликда — **йигириш**, тўқиш, бўяш, машинасозликда — куюв, механик ишлов бериш, йиғув жараёнларининг мужассамланишиши.

Корхоналарни ва уларнинг таркибидаги кех ва участкаларни йириклаштириш ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг йиллик ҳажмини кўпайтиради, сифатини яхшилади, меҳнат унумдорлигини оширади. Бунга йирик корхоналарни қуриш, ишлаб турган корхоналарни қайта қуроллантириш, кенгайтириш, бирлашмаларни тузиш йўли билан эришилади.

Иқтисодий районларнинг индустриал ривожланиш даражаси уларнинг таркибидаги йирик, ўрта ҳамда кичик Индустриал иқтисодтёти корхоналари салмоғи бўйича ифодаланади.

Индустриал иқтисодтётини Концентрациялаш масалаларини маълум маҳсулотларга эҳтиёж, уларни ишлаб чиқариш имкониятларини ҳамда эришиладиган иқтисодий натижаларни эътиборга олган ҳолда ҳал этиш тавсия қилинади.

Корхоналар ишлаб чиқаришининг ҳажмига биноан йирик, ўрта ва кичик турларга бўлинади. Улар бир-биридан ишлаб чиқариладиган маҳсулот (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)нинг ҳажми, хом ашё фондларнинг қиймати, ходимларнинг сони билан фарқланади.

Йирик, ўрта ва кичик корхоналарни қуриш зарурияти Ўзбекистон Республикасининг моддий-техника базасини яратишда вақт омилининг ахамияти ниҳоятда юқорилиги билан аниқланади.

Ҳар бир Индустриал иқтисодтёти корхонаси ўз афзалликлари ва камчиликлари бўйича бир биридан фарқланади.

Йирик корхоналарнинг афзалликларига кўйидагилар киради:

- - юқори унумли техника ва илғор технологияни қўллаш ва ундан фойдаланиш имкониятларининг кўплиги;
- ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланиш;
- ходимлар меҳнат унумдорлигининг юқорилиги;
- - индустриал иқтисодтётига ишлаб чиқариш самарадорлигини оширадиган энг янги фан-техника ютуқларини ўзлаштиришга таъсир кўрсатадиган кувватли конструкторлик, технологик ва илмий-тадқиқот лабораториялари, бюрларини ташкил этиш имкониятлари;
- - шартли-доимий харажатларнинг камлиги;
- - маҳсулот бирлигига тўғри келадиган хом ашё ва ёрдамчи хизмат кўрсатиш харажатларининг пастлиги.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида кичик корхоналарнинг ўрни ва роли жуда катта аҳамиятга эга. Шу сабабли мустақиллик йилларида ўрта ва кичик бизнеснинг ривожланишига алоҳида эътибор берилди. Натижада унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 48,2 фоизга тенг бўлди.

Йирик, ўртача ва кичик корхоналар оқилона ривожлантирилгандагина ижтимоий ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлигига эришиш мумкин. Бу вазифани ҳал этиш ишлаб чиқаришни концентриялаштиришга бевосита боғлиқдир. Бунинг учун корхоналарнинг оптимал йириклигини аниқлаш керак.

Оптимал йирикликдаги корхоналар деб, техника тараққиётининг ҳозирги даврида маҳсулот ишлаб чиқарилиши ва унинг истеъмолчиларга етказилишининг минимал даражадаги ижтимоий меҳнат харажатлари эвазига таъминлайдиган корхоналарга айтилади.

Оптимал йирикликдаги корхоналар ўзаро боғланган йирик, ўртача ва кичик ишлаб чиқаришларни ўз ичига олиб, агар уларнинг ҳар бири оқилона ихтисослашган бўлса, йирик корхоналарнинг барча афзалликларини ўзида сақлаб қолади. Демак, келажакда Ўзбекистонда маданийлашган, тўлақонли, бозор иқтисодини яратиш, иқтисодиётнинг барча соҳаларида

хусусий мулк микёсларини кенгайтириш жараёни йирик ва ўрта корхоналарни оқилона уйғунлаштиришни тақозо этади⁴⁸.

10.3. Ихтисослаштириш, унинг шакллари ва курсаткичлари

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда уни рақнонал ташкил этиш, жумладан, ихтисослаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш (фрнк. — specialisation, лотинча specialis — айрим, махсус) — ижтимоий меҳнат тақсимотининг шакли; хилма-хил махсулотларни турли, ишлаб чиқариш босқичлари бир-биридан ажралиб чиқиши туфайли янгидан-янги кўпгина ишлаб чиқариш соҳаларининг вужудга келиш жараёнидир.

Тарихий тараккиёт жараёнида кишлоқ хужалиги, Индуриал иқтисодтёти, қурилиш ва бошқа ҳар хил ишлаб чиқаришлар мустақил соҳа бўлиб ажралиб чиққан. Бу соҳаларнинг ичида ҳам ажралиб чиқиш содир бўлиши натижасида бирон аломатига қура, бир-бирига яқин корхоналарни бирлаштирувчи ихтисослашган тармоқ вужудга келган.

Алоҳида ихтисослашган тармоқлар ва корхоналар бир хил ёки бир турли махсулот ишлаб чиқаришни йўлга қуйишга эришганлар ҳамда махсус, ўзига хос технология жараёни ва ихтисослашган кадрлари билан ажралиб турган.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришнинг энг биринчи ва элементар шакли Индуриал иқтисодтётининг бошланғич шакли бўлмиш ҳунармандчилик билан бирга вужудга келди. Меҳнат тақсимоти асосида ривожланаётган товар хужалиги, натурал хўжалиги, ишлаб чиқаришнинг универсализмини емириб ташлади.

Корхоналарнинг ихтисослашуви — уларда мукамалроқ техника ва технология, меҳнатни ташкил этишнинг илғор усуллари қўллашнинг енгиллаштирувчи турдош махсулот ишлаб чиқаришни мужассамлаштириш жараёнидир.

Ихтисослаштириш жараёнининг тараккиёти ижтимоий ишлаб чиқаришнинг усиши, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши билан белгиланади. Ихтисослаштириш, ўз навбатида, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига ёрдам беради. Ишлаб чиқариш воситалари ва иш кучининг жуда кенг микёсда бирлаштирилиши ҳозир иқтисодий зарурият бўлиб қолди. Ҳозирги замон техника тараккиётининг муҳим омиллари — электронизациялаш, комплекс автоматлаштириш, янги материалларни яратиш ва жорий этиш, илғор технологияларни, жумладан, биотехнологияларни вужудга келтириш ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш билан бевосита боғлиқдир.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш Индуриал иқтисодтёти корхоналарининг ишини энг рационал, оқилона ташкил этиш ҳисобланиб, бинолардан, жихоз ва асбоб -уқуналардан, материаллардан бекаму-куст фойдаланишда, фан ва техниканинг энг охириги ютуқларини жорий этишда, такомиллашган махсус машина ва асбоб ларни қўллашда, меҳнат унумдорлигини оширишда, махсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш харажатларини тежашда катта самара келтиради.

Корхона бўлимларининг ихтисослашуви айрим кехлар, участкалар, иш жойларининг айрим махсулотлар ишлаб чиқаришга ва жараёнларни бажаришга ихтисослашувида ифодаланади.

Индуриал иқтисодтётида ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш жараёнининг қуйидаги шакллари кенг тус олган:⁴⁹

---

⁴⁸ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

⁴⁹ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

— биринчи, энг оддий ва кенг тарқалган шакли буюмлар бўйича ихтисослаштириш: бу шакл корхоналарни технологик жихатдан бир-бирига ўхшаш бўлган ва чекланган микдордаги маҳсулот турларини ишлаб чиқаришга мослаштиришга йуналтирилган;

- иккинчи, деталли ихтисослаштириш, яъни буюм ёки маҳсулотнинг бир қисмини, узел деталлини (масалан, мотор, редуктор, карбюратор, поршень, гильза, кузов, бункер ва ҳ.к.ларни) ишлаб чиқариш;

- учинчи, технологик ихтисослаштириш — ихтисослаштиришнинг энг олий шакли бўлиб, у маҳсулот ишлаб чиқариш технологиясининг маълум операцияларини бажаришни мужассамлаштиради. Корхоналарда ишлаб чиқариладиган маҳсулот турларининг кенгайиши ихтисослаштиришнинг доимо ривожланиши ва мукаммаллашуви зарурлигини ифодалайди. Масалан, машинасозликда буюмлар бўйича ихтисослаштириш - маълум ишлаб чиқариш тармоқлари ёки иш турлари (пахта териш, йўл қурилиши) учун машиналар ишлаб чиқаришнинг мужассамлашуви йуналишида ривожланмоқда. Бундай ихтисослаштириш конструкторларга айрим тармоқларда машиналарнинг ишлаш шароитларини чуқурроқ урганиш ҳамда мукамалроқ техника яратиш имконини кенгайтиради. Бир корхона микёсида тугалланган ҳолатда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши унга доимо хизмат қилиб, зарур қисмларни етказиб берадиган ихтисослашган корхоналар ташкил қилинишини такозо этади. Чунки барча хил маҳсулот ишлаб чиқаришни бир корхонага тўплаш мумкин эмас. Шу туфайли қисмлар ёки маҳсулотнинг булақларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган замонавий корхоналар ташкил этилган. Бу хил қисмлар бўйича ихтисослашган корхоналар кўпроқ машинасозликда кўринади.

Қисмлар ёки маҳсулот бўлақларини ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашган корхона ва тармоқларга шарикоподшипниклар, поршень ишлаб чиқарувчи заводлар, карбюратор заводи, редуктор, асбоб -анжомлар, куйма, эҳтиёт қисмлар, телевизор трансформаторлари, телевизорга футлярлар, конденсаторлар, юқори босимли насослар, диван-кроватьлар учун оёқлар ва бошқаларни ишлаб чиқариш мисол бўла олади. Улар, шарикоподшипниклар, поршенлар, редукторлар, моторлар ва бошқалар тайерлайдиган турли жараёнларга ташкилий жихатдан бўлиниши мумкин.

Корхоналарнинг технологик ихтисослашувига машинасозлик заводлари учун тайёр қисмлар ишлаб чиқарувчи, қуювчи ва темирчи-прессловчи заводлар, тўқимачилик фабрикалари учун ип-йигирув фабрикалари мисол бўла олади.

Ихтисослаш даражасининг хом ашё кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат:

27. ихтисослашган корхоналар ишлаб чиқарган маҳсулотининг шу маҳсулот тури умумий ҳажмидаги салмоғи;

28. ишлаб чиқарилган, технологик жихатдан ўхшаш бўлган ассортиментдаги буюмларнинг гуруҳлари, турлари.

Корхона таркибидаги ихтисослашувни таърифлаш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

29. дастгоҳлар илғор турларининг ушбу корхона ёки кех дастгоҳлари умумий микдоридаги салмоғи;

30. поток линияларда ўрнатилган дастгоҳларнинг салмоғи. Масалан, поток усулида ишлаб чиқаришда банд бўлган металл қирқувчи дастгоҳларнинг ҳамма асбоб -ускуналар қийматига нисбати (фоиз ҳисобида);

31. корхона ишлаб чиқарадиган турли маҳсулотларда унификациялаштирилган ёки бир шаклга келтирилган деталлар ва қисмлар салмоғи.

Ихтисослашган корхоналар ва уларнинг бўлималари сони ўсиши ҳам ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви юқори даражада эканлигини кўрсатади.

10.4. Кооперативлаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари

Индустриал ихтисосдотётида корхоналар ихтисослашувининг ривожини ишлаб чиқаришни кооперативлаштириш асосида амалга ошади. Кооперативлаштириш — бу, маълум маҳсулот

ишлаб чиқариш, иш ва хизмат бажаришни биргаликда олиб бориш бўйича тармоқлар ва улар корхоналарининг давомли ишлаб чиқариш алоқалари шаклларида бири.⁵⁰

Кооперативлаштиришда маҳсулот етказиб бериш тартиби ишлаб чиқариш жараёнида буюртмачининг маълум ишлаб чиқариш-техникавий топшириқни бажаришини ҳисобга олишини талаб этади. Кооперативлаштириш хомашё, ёқилғи ва стандартлаштирилган яримфабрикатлар ҳамда буюртмаларни етказиб бериш босқичларини камраган ҳолда моддий-техника таъминотидан фарқланади.

Кооперативлаштириш мураккаб маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўзлаштиришни тезлаштириш, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилаш билан боғлиқ бўлган муҳим вазифаларни ҳал этишга имконият яратади.

Индустриал иқтисодтётининг ривожланиш даврларида ишлаб чиқаришни кооперативлаштиришнинг бир қанча самарали шакллари вужудга келди. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- буюмли (агрегатли) кооперативлаштириш;
- технологик кооперативлаштириш;
- тармоқлараро кооперативлаштириш;
- иқтисодий районлараро кооперативлаштириш.

Буюмли (агрегатли) кооперативлаштириш — бу, машина ва асбоб -ускуналар ишлаб чиқарувчи бош корхонага турли бутловчи буюм ва деталларни етказиб берувчи корхоналарнинг фаолиятидир. Масалан, деталлар бўйича кооперативлаштириш усулида ихтисослашган корхоналар бош корхонага шарикоподшипниклар, поршенлар, турли узеллар ва асбоб -ускуналарнинг қисмларини етказиб беришлари мумкин.

Технологик кооперативлаштириш — бу бир ва бир неча корхоналар ўртасида алоҳида жараёнларларни бажариш бўйича ҳамкорликдир. Ишлаб чиқаришнинг қайси тармоққа тааллуқлилиги нуқтаи назаридан тармоқ ва тармоқлараро ишлаб чиқариш кооперацияси вужудга келади.

Тармоқлараро кооперативлаштириш Индустриал иқтисодтёти тармоқларининг бир-бирига хизмат кўрсатишини ифодалайди. Масалан, Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг машинасозлик тармоғи металлургия Индустриал иқтисодтёти билан ҳамкорлик қилиши мумкин. Кооперация асосида улар маълум маҳсулотларни тайерлаши, бир-бирига бутловчи буюмлар етказиб бериши ва муайян ишларни бажариб бериши мумкин.

Ўзаро боғлиқ булган корхоналарни жойлаштириш нуқтаи назаридан иқтисодий районлар миқёсида ва районлараро кооперативлаштириш кенг тус олиши мумкин.

Районлараро кооперативлаштириш турли иқтисодий ҳудудларда жойлашган корхоналар ўртасидаги алоқаларни ифодалайди.

Ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бу шаклига баҳо бериш учун унинг аҳволини ва имкониятларини билиш лозим. Бунинг учун ҳар хил кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин. Улар қаторига қуйидагилар киради:

- биринчидан, ушбу корхона билан ҳамкорлик қилувчи корхоналар сони. Бунда етказиб берувчи ва буюртмачи корхоналарнинг сони алоҳида-алоҳида ҳисоб-китоб қилинади. Масалан, автомобиль заводлари юзлаб корхона (фирма)лар билан ҳамкорлик қилсалар, станоксозлик корхоналарининг ишлаб чиқариш алоқалари атиги бир нечта корхоналар билан чегараланган бўлади.
- иккинчидан, кооперация усулида олинаётган яримфабрикатлар ва бутловчи буюмларнинг ушбу корхона томонидан ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулот таннархидаги улуши. Масалан, автомобиль таннархида ташкари,

---

⁵⁰ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

кооперативлаштириш йули билан олинадиган яримфабрикатлар ва бутловчи буюмларнинг улуши тахминан 40-45 фоизни ташкил этади.

10.5. Комбинациялаштириш, унинг шакллари ва курсаткичлари

Индустриал иқтисодтётининг хар бир тармоғида катта корхоналар бўлаверади. Лекин иккинчи томондан, замонавий Индустриал иқтисодтётига комбинация деган нарса хосдир. Индустриал иқтисодтётини комбинациялаштириш турли Индустриал иқтисодтётини тармоқларининг бир корхонада қўшилишидирки, бу тармоқлар ё хомашёни кетма-кет ишлаб берувчи тармоқлар (масалан, рудадан чуян куйиш ва чуянни пўлатга айлантириш, сўнгра, эҳтимол, пўлатдан турли маҳсулотлар ишлаб чиқариш) ёки бири иккинчисига нисбатан ёрдамчи роль уйновчи тармоқлар (масалан, чиқиндиларни ёки кушимча маҳсулотни ишлаш; ўрамлаш (упаковка) буюмлари ишлаб чиқариш ва ҳ.к.) бўлади⁵¹.

Комбинат таркибидаги бўлимларнинг техник-иқтисодий бирлиги, ишлаб чиқариш куввати, маҳсулот миқдори, турлари ва сифати бўйича ўзаро мослиги улар ўртасидаги иқтисодий алоқадорликни ифода этади. Бўлимлар уртасидаги иқтисодий алоқадорлик эса турли йўналишларда амалга оширилиши мумкин.

Комбинатнинг хомашё, энергетика ва транспорт манбалари бирлиги, унинг барча ишлаб чиқариш бўлимлари умумий коммуникация (сув, буғ, газ, электр билан таъминлаш) тизимлари бирлашганлигини, умумий транспорт хўжалигидан фойдаланишини, дастлабки хомашёларни ёки ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлашини, бир-бирларини яримфабрикат ёки чала маҳсулот билан таъминлашини кўрсатади.

Комбинациялаштириладиган корхоналарнинг худудий бирлиги ягона технологик системани ташкил этувчи бирлаштариладиган ишлаб чиқаришларнинг узвий технологик боғлиқлигидан келиб чиқади. Бу тизимда узилиш бўлмадлиги учун, комбинатнинг барча ишлаб **чиқариш** бўлимлари бир майдонда жойлаштирилади. Бу кимёвий-технологик ва термик ишлаб чиқариш жараёнлари (кимёвий, металлургия, нефть-кимё, озик-овкат ва ҳ.к.) устун булган комбинациялаштирилган корхоналар учун, айниқса, муҳимдир. Комбинациялаштиришни ривожлантиришнинг хом ашё шартини ишлаб чиқаришни йириклаштиришдир.

Комбинациялаштириш натижасида хомашёдан, ишлаб чиқариш чиқиндиларидан тўлиқ фойдаланиш имконияти яратилади-ки, бу Индустриал иқтисодтётининг хомашё манбаини кенгайтиради.

Комбинациялаштириш Индустриал иқтисодтётини ишлаб чиқаришда жараёнларни узлуксиз олиб бориш, уларни қисқартириш, ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва натижада ишчи кучини тежаш, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий-ижтимоий самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Бундай ишлаб чиқариш шароитида бир катор қурилиш объектлари учун капитал харажатлар, маҳсулот ва хомашёни узоққа ташиш, умумзавад харажатлари қисқаради, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ортади, таннархи камайиб, сифати эса анча яхшиланади ва истеъмолчилар талаби тўлароқ қондирилади.

Комбинатлаштиришнинг қуйидаги шакллари ажратиш мумкин:

- хомашёни тайёр маҳсулот олгунча кетма-кет босқичларда қайта ишлаш;
- ишлаб чиқариш чиқиндиларидан фойдаланишта асосланган ҳолда маҳсулот тайёрлаш;
- хомашёни ёппасига қайта ишлаш.

Хомашёни комплекс қайта ишлашга асосланган комбинат-лаштириш энг ривожланган ишлаб чиқариш бўлиб жуда хачк хўжалик нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эга. Чунки бу шаклда хомашё, материаллар ва чиқиндилардан тўла-тўқис фойдаланиш мумкин бўлади. Комбинатлаштиришнинг бундай зарурлиги хомашё таркибида турли элементларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Масалан, Оҳангарон рудаларининг кўп қисми комплекс, полиметаллик тавсифга эга булиб, улардан баъзи элементларнинг қиймати мис қийматидан 9-10

⁵¹ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

баробар юкоридир. Ҳозирги замон техника ва технологияси ёрдамида у ерда мис билан бирга олтингургурт, качай, кўрғошим, олтин, селен, телур ва бошқа нодир хомашё буюмлар олинмокда.

Алохида комбинатнинг ривожланиш даражаси ўша комбинат камраб олган тармоқлар ва ишлаб чиқариш стадияларининг сони билан тавсифланади. Шу сабабли, одатда, тўла-тўқис ва тўла бўлмаган комбинатларни фарқлайдилар. Масалан, тўла-тўқис тўқимачилик комбинати барча босқичлар (йигириш, тўқиш ва пардозлаш)ни камраб олади. Тўла бўлмаган тўқимачилик комбинати эса ўз ичига бир ёки икки босқични олади.

Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни комбинатлаштириш жуда юкори даражага кўтарилган. У, айниқса, металлургия, кимё, ва озиқ-овқат Индустириал иқтисодтётида кенг тарқалган. Республикада бу тармоқларга тааллуқли жуда йирик, дунё миқёсида тан олинган комбинатлар фаолият кўрсатмокда. Улар жумласига Навоий-кон комбинати, Олмалик кон-метатургия комбинати Ўзбекистон металлургия комбинати, Чирчик электр-кимё комбинати Тошкент ёғ-мой комбинати ва бошқаларни киритиш мумкин.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқаришни Концентрациялаш — бу, ишлаб чиқаришнинг тобора йирик корхоналарда жамланиш жараёнидир. Ишлаб чиқариш концентранияси даражаси катта корхоналарнинг бутун тармоқда умумий ишлаб чиқарилган маҳсулотлардаги солиштирма оғирлик кўрсаткичлари билан аниқланади.

Куп укладли ва ижтимоий йуналтирилган бозор иқтисодиётида кичик ва ўрта корхоналар маҳсулотларининг солиштирма салмоғини юксалтириш муҳим аҳамиятга эга. Катта, ўрта, кичик корхоналарни бирга олиб бориш ижтимоий тараққиётнинг кўпгина иқтисодий ва ижтимоий муаммоларини туғри ечиш учун ёрдам беради.

Индустириал иқтисодтётининг ихтисослашуви муайян маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва ўзига хос ишлаб чиқариш аппарати, технологик жараён ва ихтисослашган кадрлар билан тавсифланувчи тармоқ ва ишлаб чиқаришнинг ажратилиши билан ифодаланади.

Ишлаб чиқаришни кооперативлаштириш — бу муайян бир маҳсулотни ҳамкорликда ишлаб чиқарувчи корхоналар ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқаларидир.

Комбинатлаш — бу, ёки хомашёни қайта ишловчи кетма-кет босқичлардан иборат ёки ёрдамчи аҳамиятга эга бўлган турли Индустириал иқтисодтёти тармоқларининг бир корхонада бирлашишидир. У хомашёни ва материалларни мунтазам босқичларда *қайта* ишлаиши, уларни комплекс равишда ишлатишни таъминлайди ҳамда кам чиқимли ва умуман, чиқиндисиз технологияларни жорий, қилишга, имконият тугдиради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

32. Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини ижтимоий ташкил этиш шаклининг таркибий қисмлари нималардан иборат?

33. Ишлаб чиқариш Концентрациясининг моҳияти, мазмуни, шакллари, кўрсаткичлари-чи?

34. Кичик ва ўрта корхоналар Концентрацияси ва самарадорлигининг оптимал ҳажмлари деганда нима тушунаси?

35. Индустириал иқтисодтётида ихтисослашув, маҳаллийлашув ва кооперация. Уларнинг мазмуни, кўрсаткичлари ва самарадорлиги.

Мавзу 11. ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДТЁТИДА КАДРЛАР ВА МЕҲНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ

Таянч тушунчалар ва иборалар:

Меҳнат, меҳнат унумдорлиги, меҳнат мотивацияси, иш ҳақи, тариф сеткаси, меҳнат ресурслари, ходимларнинг ўртача рўйхат сони, тариф ставкаси, иш ҳақининг ҳудудий коэффициенти, реал ишҳақи, номинал иш ҳақи.

Режа

1. Кадрлар сиёсати ва унинг индустириал иқтисодтёти тараққиётидаги роли

2. Меҳнат унумдорлиги. Индустириал тармоқларида меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш.
3. Сменалилик коэффициентлари. Жонли меҳнат унумдорлиги. Буюмлашган меҳнат унумдорлиги.
4. Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари.

11.1. Кадрлар сиёсати ва унинг индустириал иқтисодтети тараккиётидаги роли

Индустириал иқтисодтети тараккиётининг муаммолари умумий мажмуида уни ходимлар билан таъминлаш масаласи, уларнинг манбалари, тайёрлаш ва қайта тайёрлаш шакллари хамда улардан оқилона фойдаланиш масалаларини аниқлаш алоҳида ўрин эгаллайди.⁵² Айниқса, бозор иқтисодиёти шаротида Индустириал иқтисодтети корхона (фирма)ларини кадрлар (ходимлар) билан таъминлаш ва улардан оқилона фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади.

Ходимлар (кадрлар) ўзларининг билими ва илми, меҳнат малакаси, ишлаб чиқариш тажрибаси ва маънавияти билан ишлаб чиқариш кучларининг муҳим унсури ҳисобланади. Улар фан-техника тараккиётини жадаллаштириш, меҳнат унумдорлигини, маҳсулот сифатини ошириш, таннархини пасайтириш, хом ашё ва айланма фондлардан фойдаланишни яхшилаш орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминлайдилар.

Шу сабабли хам «Ҳамма ишларни кадрлар хал қилади», деган машҳур қоида ҳозирги кунда хам долзарблигини йўқотгани йўқ. Аксинча, у республика Президентининг асарлари, маърузалари ва сухбатларида қайта-қайта тилга олинмоқда. «Қандай вазифаларни биз ўз оқдимизга қўймайлик, қандайдир муаммоларни ечиш керак бўлмасин», - деган эди И.Каримов, - оқибат натижада уларнинг барчаси кадрларга ва яна кадрларга бориб такалади».

Индустириал иқтисодтети ишлаб чиқаришида нафақат меҳнат куруллари ва меҳнат буюмлари (ишлаб чиқариш воситалари), балки кадрлар хам алоҳида аҳамият касб этади. Айнан кадрлар ишлаб чиқаришни бошқарадилар, жорий ва истикболга тегишли режалаштиришни ва башорат қилишни амалга оширадилар, ишлаб чиқариш воситалари ва молиявий ресурсларни ҳаракатга келтирадилар. Кадрларнинг билими, илми, касбий маҳорати қанчалик юқори бўлса, Индустириал иқтисодтети фаолиятининг ишлаб чиқариш — иқтисодий параметрлари шунчалик юқсак бўлади. Демак, Индустириал иқтисодтети ишлаб чиқаришининг аҳволи, ҳолати, ривожининг кадрлар потенциаллари билан белгиланади.

Шу ерда «потенциал» атамасининг маъносини тушунтириб ўтиш керак, чунки бу тунгунча бозор иқтисодиёти шаротитида жуда кўп ишлатилади. Узбек тилининг изоҳли луғатида «потенциал» сузи лотинча «potentia» сўздан олинганлиги ва имконият, куч-қудрат, яширин имкониятлар маъноларини билдириши таъкидланган. Одатда бу атамада мавжуд бўлган ва сафарбар этилиши, ҳаракатга келтирилиши, маълум мақсадларга эришиш учун фойдаланилиши мумкин бўлган воситалар, захиралар ва манбалар хам изоҳланиши мумкин.

Кадрлар потенциаллари - бу, меҳнат захираси ёки имкониятидир. У жаҳият меҳнат потенциалининг таркибий қисми ҳисобланади. Унда меҳнат ресурсларининг умумий сони ва таркиби, маълумот даражаси, профессионал кўникмаси ва ишлаб чиқаришнинг у ёки бу соҳасида меҳнат қилиш қобилияти ақс этади.⁵³

Индустириал иқтисодтети ишлаб чиқаришининг муваффақияти пировард натижада раҳбар кадрларнинг етуклигига, билим ва илмининг даражасига, иш малакаси хамда ташкилотчилик қобилиятига, уларни тўғри танлаш, жой-жойига қуйиш ва тарбиялашга боғлиқдир.

⁵² Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

⁵³ Кантор Е.Л, и др. Экономика предприятия. – СПб.: Питер, 2009. – 224

Давлат кадрлар сиёсатини жамият ҳаётининг барча томонларига раҳбарлик савиясини ошириш билан, иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётнинг барча соҳачарида жамоа ташкилотларининг раҳбарлик ролини кучайтириш билан бевосита боғлайди. Давлат ва нодавлат ташкилотлари кадрлар билан ишлаши муттасил назорат қилиб борадилар ва маҳаллий шароитларни ҳисобга олган ҳолда кадрлар масаласида Президент ва Вазирлар Маҳкамасининг ягона йўлини оғишмай ўтказиб борадилар.

Ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятининг ҳар қандай соҳасида, шу жумладан, Индустриал иқтисодтёти тармоғида ҳам натижалилик, самарадорлик кўп жиҳатдан ўрта бўғин кадрларга боғлиқ. Улар раҳбарларнинг энг кўп сонли категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришга ҳаммадан яқинроқ турадилар. Шу боисдан республикада ўрта бўғин кадрларга алоҳида аҳамият берилади.

Кадрлар сиёсатининг мазмуни, уни амалга оширишда амал қилинадиган бир қатор тамойиллар мустақилликка эришилгандан кейин бутунлай ўзгарди. Кадрлар ишининг усуллари, шакллари, бу ишга ёндашишнинг сиёсий ва ташкилий раҳбарлик усуллари ҳақидаги қоидалар қайтадан ишлаб чиқилди.⁵⁴

Маълумки, сиёсат кишилар орқали юритилади. Ҳар қандай ташкилий масалаларни сиёсатдан ажратиш мумкин эмас. Шу сабабли, одатда

- одимларнинг ишчанлик ва сиёсий ҳислатларига;
- ошқораликка ва ходимларни очик-ошқора танлашга, раҳбарликнинг давомийлигига риоя қилган ҳолда уларни ўзгартириб туришга;
- кадрларга ишонишга ҳамда уларга нисбатан катъи талабчан бўлишга;
- давлатнинг хом ашё вазифалари ва ходимларнинг шахсий қобилиятларига мувофиқ тарзда кадрларни жой-жойига қуйишга;
- уларнинг ажойиб фазилатлари ва камчиликларини ўрганишга;
- хўжалик ва сиёсий раҳбарларнинг ғоявий-назарий савиясини муттасил ошириб боришга катта аҳамият берилади.

Кадрлар сиёсатининг долзарб муаммолари Президент асарлари ва нутқларида назарий жиҳатдан чуқур мушоҳада этилган ва ҳар тарафлама асослаб берилган. Кадрлар сиёсати Олий Мажлис томонидан кўриб чиқилмоқда, кўпгина қонун ва қорорларда ўз ифодасини топмоқда.

1997 йилнинг август ойида *«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»* қабул қилинди ва таълим тизимининг аниқ стратегияси яратилди. Бу дастурнинг мақсади - *таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қараишлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш Миллий тизимини яратишдир.* Бу стратегик феномен мамлакатимизда таълим тизимини энг замонавий талаб-эҳтиёжлар асосида ўзгартириб юборди. Давримизнинг бу улуғвор хужжати қабул қилингандан бери кадрлар тайёрлаш борасида туб янгиланишлар юз берди. Лекин кейинги вақтда бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган мутахассислар етишмаётганлиги сезилиб қолди. Шу сабабли Республика Президенти ва Олий Мажлис ҳамда Вазирлар Маҳкамаси истиқлол, мустақиллик билан ҳамкорлик қилишга рози бўлган, тайёр турган барча мутахассисларни ишга жалб эта олди. Айни бир вақтда ёшлар орасидан раҳбар кадрларни излаш, танлаш, тайёрлаш ва тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Мавжуд ходимлардан ғоят оқилона фойдаланиш манфаатларини кўзлаб, уларни бир иш соҳасидан бошқа иш соҳасига ҳамда бир ҳудуддан бошқа бир ҳудудга юбориш усулини кенг қўллади.

Мустақиллик йилларида халқ хўжалигининг барча соҳалари учун юксак малакали кадрлар тайёрлаш борасида жуда катта ишлар қилинди. Миллий иқтисоднинг, жумладан, Индустриал иқтисодтётининг ҳал қилувчи участкаларига раҳбарлик изланувчан, янгилликка интилувчи,

---

⁵⁴ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

фидойи, тафаккури ўткир, ташкилотчилик қобилияти зўр, ўз ишини яхши биладиган мутахассислар қўлида жамлангандир.

Ўзбекистон халқ хўжалигида 2011 йилда 9 миллионга яқин мутахассис ишладики, улардан 2 миллиони олий маълумотли ва 4 миллиони махсус ўрта маълумотли кишилар эди.

Мамлакатимизда XXI аср кадрлари ўсиб етишмоқда. Улар иқтисодий, ижтимоий ва фан-техника тараккиётининг энг мураккаб муаммоларини хал этишга қодирдирлар.

11.2. Кадрлар, уларнинг таркиби ва структураси

Кадрлар (ходимлар) — бу муайян касбни эгаллаш бўйича тайёргарликни ўтган, амалий тажриба ва меҳнат кўникмасига эга, ишлаб чиқариш соҳасида иш билан банд бўлган кишилардир.

Кадрларга бўлган талабни аниқлаш, уларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, улардан оқилона фойдаланиш, кадрларнинг меҳнати бўйича режалаштириш ва ҳисобга олиш ва бошқа йўналишлар билан мужассамлаштириш учун ходимларни гуруҳларга ажратиш, яъни таснифлаш зарур.

Ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятида қатнашишига қараб Индустириал иқтисодтети тармоғида банд бўлган барча кадрлар икки гуруҳга бўлинади:

Саноат ишлаб чиқариши ходимлари;

Носаноат ишлаб чиқариши ходимлари;

Маҳсулот ишлаб чиқариш доирасида банд бўлган ходимларнинг барчаси саноат ишлаб чиқариши ходимлари гуруҳига қиради. саноат ишлаб чиқариши ходимлари, ўз навбатида, бажарадиган функциясининг тавсифига қараб қуйидаги категорияларга бўлинади:

Ишчи ходимлар;

Мухандис-техник ходимлар;

Хизматчилар;

Иш бажарувчи кичик ходимлар;

Қоровуллар ва ўт ўчирувчилар, яъни қорхонани қўриқлайдиган ва ёнғиндан муҳофаза қилувчи ходимлар.

Ходимларнинг энг муҳим ва жуда кўп қисми **ишчилар** бўлиб, улар маҳсулот ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)да бевосита қатнашадилар, жихозларни таъмирлайдилар, меҳнат буюмлари ва тайёр маҳсулотни бир ердан иккинчи жойга ташийдилар ва ниҳоят таъмирлаш - қуриш ишларини бажарадилар.

Ишчилардан кейинги ўринда **муҳандис-техник ходимлар** туради ва улар раҳбар ходимлар ҳисобланади. Уларга директорлар, бошқарувчилар, уларнинг муовинлари, бош мутахассислар, хизмат кўрсатиш бўлимларининг раҳбарлари қиради.

Хизматчилар категориясига ҳужжатларни тайёрловчи, уларни расмийлаштирувчи, ҳисоб ва назорат ишларини бажарувчи, хўжалик хизматини бажарувчи (агентлар, қассирлар, иш юритувчилар, қотибалар, статистлар ва бошқа)лар қиради.

Тармоқ ва қорхона фаолиятини режалаштириш ва таҳлил этишда, айниқса, меҳнат унумдорлигини ҳисоблаш, ўртача иш ҳақини, кадрлар қўнимсизлигини аниқлаш учун ходимларнинг ўртача сони кўрсаткичи кўп ишлатилади.

Кадрлар салоҳиятини миқдорий баҳолаш билан биргаликда уларни сифат жиҳатдан ҳам тавсифлаш керак бўлади. Бу жиҳатлар ходимларнинг профессионал ва малакавий фазилатлари билан белгиланади. Бу борада, биринчи ўринда «мутахассислик», «ихтисослик», «малака» деган тушунчалар юзага келади.

Мутахассислик — бу, маълум бир ёки бир неча турдаги ишларни амалга ошириш учун инсонга зарур бўлган билимлар ва малакалар йиғиндиси. Масалан, иқтисодчи, маркетинг, воситачи, молиячи, бухгалтер ёки техника соҳасида — муҳандис, механик, энергетик ва ҳ.к.лар

Ихтисос — инсоннинг ҳосил қилган билимлар ва амалий кўникмалари мажмуи. Ихтисос кишига ҳаётнинг моддий ва маънавий соҳасида муайян ишни бажариш имкониятини беради.

Малака — муайян мутахассислик ва ихтисослик бўйича мураккаб ишни бажариш учун зарур булган билим ва илм ҳамда меҳнат кўникмасининг даражасидир. Кадрларнинг малака даражасини баҳолаш учун ўртача коэффициент ва ўртача тариф коэффициенти разряди белгиланади.

Янгидан-янги ишлаб чиқариш соҳалари вужудга келиши, фан ва техниканинг ривожини, иш, шу жумладан, бир технологик жараённинг бошқа жараёнга алмашилиши билан бошқарув, режалаштириш, ташкил этиш, такомиллашуви билан янги мутахассисликлар касб ва ихтисослар юзага келади, эскирганлари барҳам топади.

Кадрлар илмини ўрганиш назариясида «Кадрлар тузилмаси» деган тушунча мавжуд. Масалан, корхона ходимлари умумий сонини 100 фоиз деб олсак, ишчилар 75 фоизни, муҳандис-техник ходимлар 12 фоизни, хизматчилар 8 фоизни, бошқа ходимлар эса 5 фоизни ташкил этиши мумкин. Бу мисолдан кўриниб турибдики, ходимлар категориялари, яъни уларнинг таркибий қисмлари ўртасидаги нисбат уларнинг тузилмасини, яъни структурасини ифодалайди.

Кадрлар таркиби ва структураси фақат корхоналарда эмас, балки тармоқларда ҳам бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Бу тармоқнинг мураккаблигига, корхона (фирма)нинг катта-кичиклигига, техникавий ва технологик жихатдан қуролланганлигига, ишчи-хизматчиларнинг билими ва илм даражасига, меҳнат кўникмасига, соҳанинг ҳамкорлик муносабатлари ривожланганлигига ва бошқа катор хусусиятларга боғлиқ.

11.3. Кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш

Кадрларни танлаш, уларни жой-жойига қўйиш, улардан оқилона фойдаланиш ва тарбиялаш масаласи кадрлар сиёсатининг, умумий иқтисодийнинг, шу жумладан, макро- ва микроиқтисодийнинг энг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли Республика биринчи Президенти И.А. Каримов асарларида, Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунларда, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида бу масалага алоҳида эътибор берилган.

Кадрларни танлашда, жой-жойига қўйиш ва тарбиялашда, улардан фойдаланиш куйидаги тамойилларга алоҳида эътибор бериш керак:

- ақл-идрок, дид ва фаросат;
- катилик, матонатлилик, принципалик, уз вазифасига пухталиқ;
- раҳбарлик соҳасини жуда яхши билиш;
- уз элига, юртига, Ватанига садоқатли бўлиш.

Кадрлар сиёсатининг энг муҳим масалаларидан бири уларни аттестация қилиш масаласидир.

Кадрлар аттестацияси — бу, ходимларнинг малакасини билим ва кўникмалари даражасини, фаолиятининг самардорлигини, ишдаги, хизматдаги ва бошқа соҳалардаги фазилатлари, эгаллаб турган лавозимига тўғри келиши ёки келмаслигини аниқлаб олиш бўйича бажариладиган жараён ва иш тартибидир.⁵⁵

Хуш, аттестациянинг аҳамияти нимадан иборат?

Кадрлар аттестацияси ходимларнинг сифат таркибини яхшилаш, уларни оқилона жой-жойига қўйиш, ходимларни топширилган иш учун жавобгарлигини кучайтиришга қаратилади. Аттестация ходимлар эгаллаб турган лавозимларига канчалик муносиб эканлигини аниқлашнинг хом ашё воситаси сифатида хизмат қилади. Кадрлар аттестацияси вақти-вақти билан ҳар йили ёки икки-уч йилда бир марта ҳам ўтказилиши мумкин.

Республикада бозор иқтисодиёти даврида кадрлар тайёрлаш борасида бир катор янги талаблар юзага келди. Улар орасида энг муҳимлари куйидагилардир:

- - ижтимоий-психологик диагностика;
- - кадрларни бошқариш тизимини ахборот билан таъминлаш;

⁵⁵ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

- - бандликни бошқариш;
- - зарурий буш лавозимларга номзодлар танлаш;
- - кадрлар салоҳияти ва ходимларга бўлган эҳтиёжларни таҳлил этиш;
- - кадрлар Индустириал иқтисодиётиини белгилаш;
- - хизмат мартабасини режалаштириш ва назорат қилиш;
- - ходимларнинг **касбий** ва психологик мослашуви, кўникиши:
- - меҳнат-ҳуқуқий муносабатлар масалалари;
- - меҳнат этикаси ва эстетикаси.

Агар маъмурий - буйруқбозлик тизими шароитида бу мезон ва вазифаларга иккинчи даражали деб қараган бўлса, бозор муносабатлари шароитида улар биринчи ўринга чиқарилди. Бу мезон ва вазифаларга эътибор бериш Индустириал иқтисодтёти тараққиётининг барқарор ва изчил ривожланишига катта имкониятлар яратиб беради.

Бошқарувнинг барча даражаларида инсон ролининг ортиб бориши, иқтисодиётда, шу жумладан, Индустириал иқтисодтётида кенг қамровли таркибий ўзгаришлар содир бўлиши ва рақобат даражасининг усиши кадрларни бошқаришга ёндашувни ўзгартиришни тақозо этади. Бундай ёндашувлар қуйидагилардан иборат:

- ходимларнинг самарали ишлашларини, фаолият кўрсатишларини ташкил этиш;
- лавозимлар даражасини оптималлаштириш, зарурий маҳорат ва малакалар тизимини яратиш;
- ишлаб чиқариш маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш;
- институционал мақсадларга эришиш;
- ўз жамоаси ва ходимларининг манфаат ва эҳтиёжларини тўлароқ қондириш.

Мустақиллик йилларида ана шундай ва бошқа бир қатор ёндашувларни амалга оширилиши туфайли индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришида энг юқори даражада, самарали фаолият курсата оладиган 100 мингга яқин соҳа мутахассислари юзага келди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил биринчи ярим йиллиги яқунларига бағишланган мажлисидаги маърузасида бундай деган эди: «Ўта муҳим ва долзарб вазифа борки, уни амалга оширмасдан туриб, биз нафақат иқтисодиёт соҳасида, балки умуман жамиятни ислоҳ қилиш борасида ўз олдимизга қўйган мақсад ва марраларга эриша олмаймиз. Гап кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ҳаётга жорий этиш ҳақида, шу дастур орқали юқсак замонавий талабларга жавоб берадиган, янгича фикрлайдиган, мамалакатимизнинг келажак тақдирини ишониб топшириш мумкин бўлган ёш кадрларни тарбиялаш ҳақида бормоқда».

11.4. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш

Индустириал иқтисодтётида кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш мутахассисларнинг билим ва илм даражасини кўтариш, касб маҳорати ва кўникмаларини янгилаш ҳамда чуқурлаштиришга қаратилган. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тармоқ ва корхоналарда бу борада олиб борилган фаолият натижаларига кўра, давлат томонидан тасдиқланган намунадаги гувоҳнома ёки сертификат топширилади.

Индустириал иқтисодтётида кадрлар малакасини ошириш ҳамда уларни қайта тайёрлаш тизимини ташкил этиш ва ривожлантириш учун қуйидагилар зарур:⁵⁶

- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизими фаолиятида янгича таркиб, мазмун ҳамда бу тизимни бошқаришни шакллантириш;
- юқори малакачи ўқитувчи - мутахассис кадрлар тайёрлаш ва соҳани улар билан тўлдириб боришни таъминлаш;

⁵⁶ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизимининг бу соҳада рақобатга асосланган муҳитини шакллантириш ва самарали фаолият олиб боришни таъминловчи норматив базасини яратиш;
- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш таълим муассасаларини давлат аттестацияси ва аккредитациясидан ўтказиш тизимини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш;
- иктисодиётнинг давлат ва нодавлат секторлари, мулкчиликнинг турли шаклидаги ташкилот ва муассасаларнинг талаб-эҳтиёжларига мувофиқ кадрлар ва мутахассисларни илдам қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни таъминловчи давлат ва нодавлат таълим муассасаларини ташкил этиш ва ривожлантиришга кўмаклашиш;

Профессионал тренингнинг илғор технология ва усқуналарини, шунингдек, мураккаб, фан ютуқларини талаб қилувчи технология жараёнлари имитаторларини ишлаб чиқиш, яратиш ва амалий ўзлаштириб олиш.

Кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимида халқаро ҳамкорлик алоҳида аҳамият касб этади. Бу муаммони ҳал этиш учун ҳамкорликнинг халқаро-ҳуқуқий базаси яратилиши, унинг устувор йўналишлари рўёбга чиқиши, халқаро таълим тизимлари ривожлантирилиши, мутахассислар алмашиши кенгайиши керак. Бу борадаги миллий ҳўжжатлар халқаро миқёсда эътироф этилиши, инвестицияларнинг кенг жалб қилиниши борасидаги фаолият кучайтирилиши керак.

11.5. Мехнат ва унга ҳақ тўлаш

Мехнат — ҳар бир шахс ва умуман, жамият эҳтиёжларини кондиритиш учун зарур бўладиган моддий ва маънавий неъматлар яратиш соҳасидаги мақсадга мувофиқ фаолиятдир.⁵⁷

Моддий ишлаб чиқариш жараёнини тадқиқ қилиш асосида шундай фикрга келиш мумкинки, мехнат аввало, инсон билан табиат ўртасида содир бўладиган шундай жараёнки, унда инсон ўз фаолияти билан ўзи ва табиат ўртасидаги моддалар алмашинувини бевосита ифодалайди, тартибга солади ва назорат қилади.

Мехнат жараёнининг оддий жиҳатларига унинг мақсадга мувофиқлиги, мехнат буюми ва мехнат воситаларини киритиш қабул қилинган. Мехнат буюмлари ва ишлаб чиқариш қуроллари жонли мехнат жараёнига киритилмаса, улар ўз-ўзидан фаолият курсата олмайди. Жонли мехнат эса ҳамиша фақат кишиларнинг табиатга муносабатидан иборат бўлибгина қолмай, шу билан бирга, жараён қатнашчилари ўртасидаги муносабатдан иборат.

Мехнат муносабатларини йўлга қўйиш шароитида мехнатга ҳақ тўлаишнинг ташкилий тизими юзага келади. Мехнатга ҳақ тўлаиши ташкил этишда иш берувчилар билан уни амалга оширувчилар, яъни ходимлар манфаатлари эътиборга олинади. Бу ерда: шуни таъкидлаш зарурки, бозор муносабатларига ўтишда томонлар мехнатга ҳақ тўлаш масалаларини ҳал этишда тенг ҳуқуқларга эга бўлишлари лозимлиги шак-шубҳасиздир. Корхона маъмурияти (ёки мулкдорнинг вакили) билан ходимлар манфаатларини ҳимоя қилувчи касаба уюшмалари ўртасида тузилган жамоа шартномалари мехнат муносабатларини тартибга солишнинг, шу жумладан, мехнатга ҳақ тўлаш масалаларини тартибга солишнинг ҳуқуқий амалий ва бирдан-бир таъсирчан шаклига айланади.

Бозор шароитида, айниқса, ўтиш даврида, тақсимлаш муносабатлари, давлатнинг тартибга солиш йўналишлари ва хусусияти ўзгариб боради, маъмуриятчилик андозаларига барҳам берувчи янги бошқарув шакллари пайдо бўлади. Корхоналар даражасини тартибга солиш жараёнларига янги талаблар қўйилади. Давлатнинг аралашуви даромадларни тақсимлаш шарт-шароитлари ва тамойилларига риоя қилишни аниқлаш, таҳлил этиш ва таъминлаш учун зарурдир.

⁵⁷ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

Тақсимлаш муносабатлари давлат йўли билан тартибга солинишининг асоси меҳнат соҳасидаги қонунлар ва битимлар, солиқ тизимида яқка даромадларнинг ўсиши билан инфляция ўртасидаги боғлиқликни аниқлашдан иборат бўлиши лозим. Давлатнинг иштирокисиз инсонга даромадни кафолатлаб бўлмайди, бу даромад унга корхонанинг иктисодий фаолиятдан қатъи назар муносиб ҳаёт кечиритишни таъминлайди. Давлатнинг функциясига, бундан ташқари, аҳолининг кам таъминланган қатламлари даромадларини оширишни киритиш зарур, бу нарса иш кучини нормал даражада такрор ҳосил қилиш учун, меҳнат ресурсларини мақбул тарзда тақсимлаиши таъмин этиш, ижтимоий кескинликни юмшатиш ва ҳоказолар учун керак бўлади. Давлат ишчи кучини такрор ҳосил қилиш иштирокчиси бўлганлиги сабабли тақлиф этилган ишчи кучининг кўпроқ қисмини ўзига қабул қилади, унинг тадбиркорлар талабига жавоб беришига интилади.

Иш ҳақининг моҳияти унинг ижтимоий ишлаб чиқариш босқичлари бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш, уни тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишда бажарадиган функциялари (вазифалари)да намоён бўлади.

1. **Такрор ҳосил қилиш функцияси.** У ходимларни, шунингдек, уларнинг оила аъзолари иш кучини такрор ҳосил қилиш, авлодларни қайта кўпайтириш учун зарур бўлган ҳаётий неъматлар билан таъминлашдан иборат. Унда эҳтиёжларнинг ортиб боришидан иборат иктисодий қонун ўз ифодасини топади. Мазкур функция иш ҳақининг давлат томонидан тартибга солиниши хусусиятлари, ишчи кучини такрор ҳосил қилишни таъмин этадиган миқдорини қонуний даражада белгилаш билан мустаҳкам боғлиқдир.
2. **Рағбатлантирувчи функция.** Унинг моҳияти ходимнинг иш хақи меҳнат ҳиссасига, корхонанинг ишлаб чиқариш - хўжалик фаолияти натижаларига боғлиқлигини белгилашдан иборат булиб, бунда кўрсатиб ўтилган боғлиқлик ходимни ўз меҳнати натижаларини доимий равишда яхшилаб боришга кизиқитириши лозим.
3. **Ўлчов - тақсимлаш функцияси.** Бу функция истеъмол фондларини ёлланма ходим билан ишлаб чиқариш воситалари эгаси ўртасида тақсимлаш вақтида жонли меҳнат ўлчовини акс эттириш учун мўлжалланган. Иш ҳақи воситасида ишлаб чиқариш жараёни ҳар бир иштирокчисининг меҳнат ҳиссасига мувофиқ унинг истеъмол фондидаги алоҳида улуши аниқланади.
4. **Ресурсларни жойлаштириш функцияси.** Мазкур функциянинг ҳозирги вақтдаги аҳамияти жиддий равишда ошиб бормокда. Унинг моҳияти меҳнат ресурсларини мннтақалар, иқтисодиёт тармоқлари ва корхоналар бўйича қулай равишда жойлаштиришдан иборат. Меҳнат ресурсларини жойлаштириш соҳасидаги давлат бошқаруви энг кам даражага келтирилган шароитда, меҳнат бозорининг самарали фаолият кўрсатишини шакллантириш фақат ҳар бир ёлланма ходимда ўз меҳнатини сарфлаш жойини танлашда эркинлик булган тақдирдагина турмуш даражасини оширишга интилиш, иш топиш мақсадида уни бошқаси билан алмаштиришни тақозо қилади, бу иш эса, унинг эҳтиёжларини энг кўп даражада қондириши лозим.
5. **Аҳолининг тўловга қобилиятли талабини шакллантириш функцияси.** Бу функциянинг вазифаси туловга қобилиятли талабни мувофиқлаштиришдир, бундай талаб деганда харидорларнинг пул маблағлари билан таъминланган эҳтиёжларининг намоён бўлиш шакли тушунилади, шунингдек, истеъмол товарларини ишлаб чиқариш назарда тутилади. Тўловга қобилиятли талаб икки хом ашё омил — жамиятнинг эҳтиёжлари ва даромадлари таъсирида шаклланади ва бозор шароитида нш ҳақи ёрдамида товарни тақлиф қилиш билан талаб ўртасида зарур мутаносиблик ўхшатишга ёрдам беради.

Юқорида айтиб ўтилган функцияларни амалга ошириш учун куйидаги энг муҳим тамойилларга риоя қилиниши зарур:

Ишлаб чиқариш ва меҳнат самарадорлиги юксалиб борган сари реал иш ҳақининг ортиб бориши. Бу тамойил эҳтиёжларнинг ортиши объектив иктисодий қонуннинг амал қилиши

билан боғлиқ бўлиб, мазкур конунга мувофиқ эҳтиёжларнинг янада тўлароқ қондирилиши фақат ўз меҳнати учун кўпроқ микдорда моддий неъматлар ва хизматларга эга булиш имкониятлари кенгайган шароитдагина реал бўлади. Бироқ бундай имконият ишлаб чиқариш фаолияти натижалари билан меҳнат самарадорлигининг боғланишини тақозо этади. Бундай боғланишнинг йўқлиги эса, бир томондан, ишлаб топилмаган пулнинг бсрилишига, демак, инфляцияга, олинган номинал иш ҳақининг таъмин этилишига ва реал иш ҳақининг пасайишига олиб келиши, иккинчи томондан эса, пасайтирилган, меҳнат ҳиссасининг самарадорлигига мос келмайдиган номинал иш ҳақининг тўланишига олиб келиши мумкин. Натижада ходимларнинг ортиб бораётган эҳтиёжларини қондириш ва иш ҳақининг кўпайиш имконияти мавжуд бўлмайди.

1. Меҳнат унумдорлиги ўсишини ўртача иш ҳақининг ўсиш суръатларидан илгариларичи суръатларини таъминлаш (ёки махсулот ишлаб чиқариш ҳажмлари суръатининг нстемол фондлари ўсиши суръатларидан ортиб кетиши). Бу тамойилнинг моҳияти — ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш асосида меҳнат даромадларини максимал (энг кўп) даражага етказишдан иборат. Бу тамойилга риоя қилиниши жамғариш жараёнининг, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини тақозо этади ва корхонанинг ривожланиши ҳамда равнақ топишининг зарур шарти ҳисобланади. Мазкур тамойилнинг бузилиши товарлар билан таъмин этилмаган пулнинг тўланишига, унинг кадрсизланишига, мамлакат иқтисодиётида турғунлик ҳолатлари авж олишига олиб келади. Муайян корхона шароитида бу ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш жараёнининг секин-аста сусайиб бориши, улардан энг истиқболлиларини ишлаб чиқариш ва сотиб олиш мўлжалининг йўқлиги ҳамда бунинг натижаси сифатида ракобат қилувчи фирмалар ўртасида камроқ сифатли махсулотга бўлган талабнинг пасайишидир.
2. Ходимнинг корхона фаолияти натижаларига қушган меҳнат ҳиссасига, меҳнат мазмуни ва шароитларига, корхона жойлашган минтақага, унинг қайси тармоққа мансублигига қараб иш ҳақини табақалаштириш. Мазкур тамойил ходимнинг уз меҳнат малакасида, махсулотнинг юқори сифатли бўлишини таъминлашдан моддий манфаатдорлигини кучайтириш зарурлигига асосланган. Бунда иш кучини такрор ҳосил қилиш учун зарур бўлган моддий неъматлар микдоридеги, меҳнатнинг турли шароитларидаги жўғрофий ва иқлим шароитларидаги тафовутлар ҳисобга олиниши лозим.
3. Баробар (тенг) меҳнат учун баробар ҳақ тўлаш. Бозор шароитида бу тамойилни ишловчининг жинси, ёши, миллий мансублиги ва ҳоказоларга қараб унинг меҳнатига ҳақ тўлашда камситишга йўл қўймастикдир. Буни корхона ёки фирма ичидаги тақсимотда адолат тамойилига риоя этиш деб тушуниш керак. У бир хилдаги меҳнатга бир хил ҳақ тўлаш орқали бир хил баҳолашни назарда тутлади.
4. Меҳнатга ҳақ тўлашни давлат йўли билан бошқариш ва тартибга солиб туриш.
5. Меҳнат бозорининг таъсирини ҳисобга олиш. Меҳнат бозорида ҳам, давлат ва хусусий компанияларда ҳам уюлмаган сектордаги иш ҳақи кенг намоён этилган бўлиб, улардаги иш кучи қасаба уюшмалари билан қамраб олинмаган ва меҳнатга ҳақ тўлаш тўла-тўқис маъмурият томонидан белгиланади.
6. **Меҳнат бозори** — бу, шундай бир соҳаки, у ерда пировард натижада меҳнатнинг ҳар хил турларига баҳо бериш таркиб топади. Ҳар бир ходимнинг меҳнатига тўланадиган иш ҳақи унинг меҳнат бозоридаги мавқеи билан мустақкам боғлиқ бўлиб, мазкур бозордаги вазият ва бундан ташқари, бандлилик имкониятини ҳам белгилаб беради.
7. Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларининг оддийлиги, мантқиқийлиги ва қулайлиги меҳнатга ҳақ тўлаш тизимларининг моҳияти ҳақида кенг хабардор бўлишни таъминлайди. Ходимда иш ҳақи ҳақида тушунарли ва батафсил ахборот мавжуд бўлгандагина у жон-дили билан берилиб меҳнат қилади. Ходимлар қандай ҳолатда иш

ҳакининг миқдори, яъни ўз моддий фаровонликлари даражаси ошишини аниқ тасавур қилишлари лозим.

8. Иш ҳақини ташкил этиш тамойилларини уларни амалга оширишга қаратилган функцияларга мувофиқ таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир тамойил фақат битта функция билан эмас, балки бир қанча функциялар билан боғланган. Шундай бўлса ҳам хом ашё функцияни ажратиб кўрсатиш мумкин. Ҳар бир тамойил биринчи навбатда ана шу функцияни бажаришга қаратилади.

Иш ҳақини ташкил этишнинг қайта қурилиши бозор талабларига мувофиқ қуйидаги вазифалар ҳал этилишини назарда тутади:

- ҳар бир ходимнинг ўз меҳнати самарадорлиги резервларини аниқлаш ва фойдаланишдан манфаатдорлигини ошириш, ишлагандан пул маблағларига эга бўлиш имкониятларига барҳам беришини;
- меҳнатга ҳақ тўлашда текисчилик ҳолларини бартараф этиш, иш ҳақининг ҳам яқка тартибдаги, ҳам жамоа меҳнати натижаларига бевосита боғлиқлигига эришини;
- турли тоифадаги ва касб-малакали гуруҳларга мансуб булган ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш нисбатларини оптималлаштириш, бунда бажариладиган ишларнинг мураккаблигини, касбларнинг ноёблигини эътиборга оладиган меҳнат шароитлари, шунингдек, пировард натижаларга эришишга интилаётган турли ходимлар гуруҳлари ва ишлаб чиқариш рақобатбардошлигининг таъсирини ҳисобга олишни.

Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишнинг хом ашё элементлари меҳнатни нормалаш, тариф тизими, иш ҳақининг шакллари ва тизимларидир.

Меҳнатни нормалаш — бу, илмий асосланган меҳнат харажатлари ва унинг натижаларини вақт нормалари, сони, хизмат кўрсатишнинг бошқарилиши, махсулот ишлаб чиқариш нормаланган топшириқлар нормаларини аниқлашдир. Булар бўлмаса, меҳнат миқдорини, ҳар бир ходимнинг умумий натижаларга қўшган алоҳида ҳиссасини ҳисобга олиб бўлмайди.

Иш ҳақининг шакллари ва тизимлари — меҳнатнинг миқдор натижалари ва сифатига (мураккаблиги, интенсивлиги, шарт-шароитларига) боғлиқ равишда иш ҳақини белгилаш механизмидир.

Тариф тизими турли норматив материаллар мажмуидан иборат. Улар ёрдамида корхонадаги ходимлар иш ҳақи даражаси уларнинг малакаси, ишларнинг мураккаблиги, меҳнат шароитлари, корхоналарнинг жўғрофий ўрни ва бошқаларга қараб белгиланади. Тариф тизимининг хом ашё элементларига тариф сеткалари, тариф ставкалари, тариф-малака маълумотномалари, лавозим маошлари, хизматчилар лавозимларининг тариф маълумотномалари, тариф ставкаларига устама ва қўшимча ҳақлар, иш ҳақига доир минтақавий малака коэффицентлари киради.⁵⁸

Тариф ставкалари разрядлар шкаласидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирига ўз тариф коэффицентини берилган ва ҳар қандай разряднинг тариф ставкаси биринчи разряддан неча марта кўплиги кўрсатилган. Биринчи разряднинг тариф коэффицентини бирга тенгдир. Разрядлар миқдори ва уларга тегишли тариф коэффицентларининг миқдори корхоналарда тузиладиган жамоа шартномасида белгиланади. Жамоа шартномаси тариф битими асосида ишлаб чиқилади ва ходимлар ахволининг шартнома шартларига нисбатан ёмонлашувини назарда тутмаслик лозим.

Тариф ставкаси — иш вақти бирлиги ҳисобига меҳнатга ҳақ тўлашнинг пул билан ифодаланган Мутлақ миқдоридир. Биринчи разряд тариф ставкаси асосида кейинги ҳар бир раз-

⁵⁸ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

ряднинг тариф ставкаси ҳисоблаб чиқилади. Биринчи разряд тариф ставкаси корxonанинг жамоа шартномаси билан белгиланади ва бир томондан, унинг молиявий имкониятларига, иккинчи томондан, тармок битимида акс эттирилган меҳнатга ҳақ тўлаш шартларига боғлиқ бўлади. У белгиланган энг кам иш хаки даражасидан кам бўлмаслиги лозим. Тариф ставкаси ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш даражасини белгилаш учун бошлангич микдор ҳисобланади. Бунда корхонада меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай шакллари ва тизимлари қўлланилиши эътиборга олинмайди.

Тариф ставкалари танланган вақт бирлигига қараб соат-бай, кунбай ҳақ ва ойлик маошлар микдорини кузда тутати. Энг кўп тарқалгани соатбай тариф ставкалари бўлиб, улар асосида турли кўшимча ҳақлар ҳисоблаб чиқилади. Кундалик ва ойлик ставкалар соатбай ставкаларни иш сменасидаги соатлар сонига ва ой мобайнида ишланган ўртача ойлик соатлар сонига кўпайтириш йўли билан ҳисобланади.

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришида меҳнатга ҳақ тулашни тартибга солиш соҳасидаги амалий кадамлар хакида гапирганда, шуни кайд қилиб ўтиш керакки, ходимларнинг турли тоифалари меҳнатига ҳақ тўлаш даражаларини табақалаштириш учун ягона тариф ставкаси (ЯТС) ишлаб чиқилган ва жорий этилган. У бир хил мураккабликдаги иш учун баробар ҳақ тўлаш имконини беради.⁵⁹

Тариф-малака маълумотлари норматив ҳужжатлардан иборат. Улар ёрдамида иш разряди ва ишчининг разряди белгиланади. Уларда ҳар бир мутахассисликдаги ҳар бир разряд ишчиси назарий ва амалий жиҳатдан билиши лозим бўлган ахборот мавжуд бўлади. Мазкур маълумотномалар уч бўлимдан: «Ишларнинг таъриф-тавсифи», «Билиш керак» ва «Ишларга доир мисоллар»дан ташкил топади. Илгари, 1991 йил 1 январдан кучга кирган «Корxonалар ва тадбиркорлик фаолияти тўғрисида»ги қонун жорий қилинганига қадар иқтисодиётнинг барча тармоқларида фойдаланиш учун мажбурий бўлган тариф-малака маълумотномалари ҳозирги вақтда тавсиявий хусусиятга эга. Улардан фақат фойдаланувчи корхона учунгина норматив ҳужжат ҳисобланади. Малака разряди ишчига, одатда, кех ёки корхона малака комиссияси томонидан берилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш соҳасидаги анъанавий ёндашувлардан фойдаланувчи корxonалар ходимлар иш ҳақининг микдорини белгилаш учун тариф сеткалари, тариф ставкалари ва тариф-малака маълумотномаларидан фойдаланадилар. Бундай корxonаларда бошқарув меҳнати ходимлари ҳисобланувчи хизматчилар учун штат-маош тизими татбиқ этилади. Унинг ўзига хос хусусияти штат жадвали тузилишидан иборат бўлиб, **унда муайян** корхонада мавжуд булган лавозимлар рўйхати, ҳар бир лавозим бўйича ходимлар сони ва маош микдори кўрсатилади.

Корxonанинг аттестация комиссияси лавозимларининг малака маълумотномаларидан фойдаланиши асосида аттестация **жараёнида** хизматчиларга малака тоифаларини беради. Хизматчилар лавозимларининг малака маълумотномаси алоҳида тавсифлардан ташкил топади. Ҳар бир малака тавсифи уч бўлимдан иборат: «Лавозим вазифалари», «Билиш керак», «Малака талаблари».

Тариф-малака маълумотномаси сингари хизматчилар лавозимларининг малака маълумотномаси тавсиявий хусусиятга эга. Корxonалар улардан ихтиёрий равишда фойдаланишлари, бўлимларига тузатишлар ва ўзгаришлар киритишлари мумкин. Хизматчиларини аттестациядан ўтказиб туриш даврийлигини корхона раҳбариятининг ўзи белгилайди.⁶⁰

Маълумки, мустақилликка эришгандан сўнг меҳнатга ҳақ тўлаш борасида анчагина ўзгаришлар юз берди. Кўпгина корxonалар ҳозирги вақтда анъанавий тариф тизими

⁵⁹ Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization/.MIT Press 1992

⁶⁰ Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization/.MIT Press 1992

элементлари асосида меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишнинг янги, янада самаралироқ усуллари излаш йулидан бормокдалар. Бу ижобий ҳодиса бўлиб, корхоналарга ўзлари қараб чиқадиган масалаларни ҳал қилишда мустақиллик беришнинг натижасидир.

Қисқача хулосалар

Индустриал иқтисодтёти халқ хўжалигининг етакчи тармоғи сифатида юқори малакали, бой маънавиятга эга бўлган меҳнаткашлар жамоаси-ни ўзида мужассамлаштиради.

Кадрларнинг билим, илм ва малака даражаси мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг энг муҳим элементи, яъни унсури ҳисобланади.

Кадрлар билан ишлаш Индустриал иқтисодтёти тараккиётини режалаштириш ва башорат қилиш, Индустриал иқтисодтёти корхоналарини ташкил этиш ва бошқаришдан иборатдир.

Индустриал иқтисодтёти кадрларининг сонини аниқлаш, уларни тайёрлаш ва таксимлаш, меҳнат топшириқларини Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши режасининг бошқа бўлимлари билан боғлаш учун кадрларни таснифлаш алоҳида аҳамиятга эга.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Индустриал иқтисодтётида кадрлар таркиби ва тузилмаси микдор ва сифат жиҳатидан сезиларли даражада ўзгарди.

Индустриал иқтисодтётининг изчил ривожланиши кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, тайёрлаш ва қайта тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор беришни тақозо этади.

Ходимларнинг моддий манфаатдорлиги тамойилини ҳаётга изчиллик билан татбиқ этиш Индустриал иқтисодтёти тараккиётининг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришида меҳнатга ҳақ тўлашни яхшилаш ва унинг энг прогрессив усуллари қўллашга алоҳида эътибор берилмоқда.

Меҳнатни рағбатлантириш иш хақини купайтириш ва аҳоли даромадларини усишини таъминлашга қаратилган сиёсатни амалга ошириш буйича кулга киритилган натижалардан бири – фақат 2008 йилда уртача иш хақининг 1,5 баробар ошиши ва унинг Индустриал иқтисодтётидаги микдори 300 АКШ долларидан ортик булганлигидандир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Давлатнинг кадрлар сиёсати: моҳияти, аҳамияти ва мазмуни.
2. Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши ва кадрлар. Уларни гуруҳларга бўлиш.
3. Кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва уларни тарбиялаш.
4. Кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш.
5. Кадрлар сонини башорат қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш муаммолари.
6. «Меҳнат» тушунчасининг, моҳияти, аҳамияти.
7. Меҳнатга ҳақ тўлаш тамойиллари ва шакллари.
8. Тариф тизими ва унинг унсурлари.
9. Иш хақининг бозор иқтисодиётига мос турлари.
10. Меҳнатга ҳақ тўлашни эркинлаштириш масалалари.

Мавзу 12. ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДТЁТИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНING АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТЛАРИ

Таянч иборалар ва тушунчалар:

Асосий фондлар, қиймат, меҳнат қуролилари, меҳнат предметлари, меҳнат шароитлари, ноишлаб чиқариш фондлари, капитал қурилиш, маънавий эскириш, бошланғич(баланс) қиймат, эскириш қиймати, жисмоний эскириш, амортизация, амортизация фонди, фонд билан қуроланганлик коэффициенти, фонд сифими, фонд қайтими, техник қайта қуролантириш.

Режа

1. Асосий фондлар иқтисодий категория сифатида.
2. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш.
3. Корхона асосий фондларини баҳолаш.
4. Корхона асосий фондларининг эскириши.
5. Асосий фондлар самарадорлиги. Фонд қайтими.

12.1. Асосий фондлар иқтисодий категория сифатида.

Асосий фондлар (АФ) – бу истеъмол қилган сари ўз қийматини яратилган маҳсулотга қисма-қисм ўтказадиган ва ўзининг моддий шаклини ўзгартирмайдиган, узок муддат мобайнида (одатда бир йилдан ошқ)корхонада фойдаланиладиган, маҳсулотни оқилона ва мунтазам ишлаб чиқариш учун керак бўлган меҳнат воситалари тўпламининг қийматидир.

Асосий фондлар жамият миллий бойлигининг муҳим қисми ҳисобланади ва ҳар қандай мамлакат иқтисодиётида ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Асосий фондлардан тўғри ва оқилона фойдаланиш – иқтисодиётнинг самарали ишлашини оширишнинг бош шартларидан биридир. Асосий фондларни икки томонлама таърифлаш мумкин: моддий-ашёвий, ижтимоий-иқтисодий.⁶¹

Моддий-ашёвий томондан асосий фондлар – меҳнат воситаларидир. Меҳнат воситалари меҳнат қуроллари ва шароитлар бирлигини ўз ичига олади. Меҳнат қуроллариининг ўрни жуда муҳим(оддий асбоблардан мураккаб машиналар ва аппаратларгача), улар ёрдамида инсон меҳнат предметларига таъсир кўрсатади.

Меҳнат предметлари – бу инсон меҳнати йўналтирилган нарсалардир. Меҳнат предметларининг бош таърифи шундан иборатки, улар меҳнат жараёнининг ўзида бир ишлаб чиқариш циклида истеъмол қилинади.

Меҳнатнинг муваффақиятли жараёни учун меҳнат шароитлари мавжуд бўлиши зарур. Меҳнат шароитлари – бу инсоннинг меҳнат жараёнига зарур бўлган шароитни яратадиган нарсаларнинг барчасидир, уларсиз ишлаб чиқариш фаолияти бўлмайди. Шундай қилиб:

меҳнат + қуроллари + меҳнат шароитлари = меҳнат воситалари.

меҳнат воситалари + меҳнат предметлари = ишлаб чиқариш воситалари.

Асосий фондларнинг ижтимоий-иқтисодий томони шундан иборатки, ишлаб чиқариш ҳар доим ижтимоий тавсифга эга бўлиб, одамлар меҳнат жараёнида бир-бири билан маълум ишлаб чиқариш-иқтисодий (биринчи навбатда моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмаштириш ва истеъмол қилиш жараёнида) муносабатларда бўлади.

Асосий фондларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

-ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашадиган ишлаб чиқариш фондлари;

-ноишлаб чиқариш фондлари, улар ишлаб чиқариш билан бевосита алоқада бўлмайди ва ёрдамчи вазифани бажаради. Масалан, ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун қулай шароитларни яратиш (корхона балансидаги умумий овқатланиш объектлари, даволаш муассасалари, турар жой фонди, дам олиш базалари ва уйлари, ёрдамчи хўжаликлар ва бошқалар).

Ўзбекистон Республикасида Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (21-сонли БҲМС) “Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича Йўриқнома”нинг 2-иловасига асосан корхонада асосий воситалар ҳаракати қуйидаги счётлар бўйича ҳисобга олинади:

0100 - Асосий воситаларни ҳисобга олувчи счётлар;

0200 - Асосий воситаларнинг эскиришини ҳисобга олувчи счётлар;

⁶¹ Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization/.MIT Press 1992

0300 - Молиявий ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларни ҳисобга олувчи счётлар;
0400 - Номоддий активларни ҳисобга олувчи счётлар;
0500 - Номоддий активлар амортизациясини ҳисобга олувчи счётлар;
0600 - Узоқ муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётлар;
0700 - Ўрнатиладиган асбоб-ускуналарни ҳисобга олувчи счётлар;
0800 - Капитал қўйилмаларни ҳисобга олувчи счётлар;
0900 - Узоқ муддатли дебитор қарзлари ва кечиктирилган харажатларни ҳисобга олувчи счётлар.

Мулкчилик ҳуқуқи корхонага тегишли бўлган асосий воситаларнинг мавжудлиги ва ҳаракати, фойдаланилаётган, консервация қилинган ёки оператив ижара шартномаси бўйича берилган асосий воситалар тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш қуйидаги счётларда амалга оширилади:

0110 "Ер";
0111 "Ерни ободонлаштириш";
0112 "Молиявий ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларни ободонлаштириш";
0120 "Бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар";
0130 "Машина ва асбоб-ускуналар";
0140 "Мебел ва офис жиҳозлари";
0150 "Компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникаси";
0160 "Транспорт воситалари";
0170 "Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар";
0180 "Кўп йиллик ўсимликлар";
0190 "Бошқа асосий воситалар";
0199 "Консервация қилинган асосий воситалар".

Аналитик ҳисобнинг ташкил қилиниши республика ҳудуди ва хориждаги асосий воситаларнинг мавжудлиги ва уларнинг ҳаракати тўғрисидаги ахборотларни олиш имкониятини таъминлаши лозим

12.2. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш.

Асосий фондлардан фойдаланиш жараёнида фондларни алмаштиришни амалга ошириш вақтининг келиши муқаррар. Иқтисодиётда эски, тўлиқ фойдаланилган ёки бошқа сабабларга кўра ишлаб чиқариш талабларига жавоб бермайдиган фондларни алмаштириш жараёни **фондларни такрор ишлаб чиқариш** жараёни дейилади.

Капитал қурилиш кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг асосий шакли кўринишида намоён бўлиб асосий фондларни яратиш ва янгилаш жараёни қуйидагиларни билдиради: қурилиш ёрдамида янгиларини яратиш, ҳаракатдаги корхоналар ва объектларни кенгайтириш, тиклаш ва техник қайта қуроллантиришдир.

Капитал қурилиш капитал қўйилмалар ёки узоқ муддатли харажатлар ҳисобига амалга оширилади:⁶²

-объектларни кўтариш, алоқа йўлларини қуриш, ҳудудларни ўзлаштириш ва текислаш бўйича қурилиш-монтаж ишлари;

-ускуналар, машиналар, механизмлар ва бошқаларни харид қилиш;

-лойиҳа-қидирув ишлари, қурилаётган корхоналар дирекциясини таъминлашга бошқа капитал харажатлар ва ҳоказо.

⁶² Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

Капитал қўйилмалар таркибига кирувчи харажатларнинг асосий гуруҳлари орасидаги нисбат – бу технологик тузилмадир. Капитал қурилишга кетадиган кўпайиб борувчи(прогрессив) харажатлар деб асосий ишлаб чиқарувчи фондлар актив қисмини ташкил этувчи ускуналар, машиналарга сарфланган харажатларнинг ялпи улушини кўпайтиришга кетган харажатларга айтилади.

Янги қурилиш-янги ташкил этилаётган корхоналарда объектларни кўтаришдир.

Техник қайта қуроллантириш – илғор техника ва технология, ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш, ускуналарни замонавийлаштириш ва алмаштиришни жорий қилиш асосида ишлаб чиқаришни техник ва ташкилий жиҳатдан узлуксиз такомиллаштириш жараёнидир.

Тиклаш (реконструкция) – ишлаб чиқаришни юқорироқ ташкилий ва техник даражага ўтказиш мақсадида сезиларли мажмуавий техник ва ташкилий қайта қуришдир. Одатда тиклаш асосий фондларни даврий янгилаш билан тушунтирилади.

Харакатдаги корхонани кенгайтириш – қўшимча ишлаб чиқаришларни қуриш ҳамда асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқаришларнинг мавжуд цехларини кенгайтиришдир.

Капитал қурилиш – бу узоқ муддатли харажатлар бўлиб, бу маблағларни ўзлаштиришнинг аниқ режалаштирилишини талаб этади. Капитал қурилишни режалаштиришни қуйидаги кўрсаткичлар бўйича олиб бориш зарур:

-ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларини ишга тушириш, шу жумладан техник қайта қуроллантириш ва тиклаш ҳисобига;

-асосий ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондларини ишга тушириш муддатлари;

-туғалланмаган ишлаб чиқариш ҳажмлари.

Капитал қурилишнинг асосий режа хужжати титул рўйхати ҳисобланади. Титул рўйхати-режага киритилган ва унда ҳар бир объект учун иш ҳажми, ишга тушириш вақти ва қурилиш муддати режалаштирилган объектларни қуриш ва тиклаш рўйхатидир. Титул рўйхатида қайд қилинган қурилиш объектлари қуйидагича турланади: ишга тушириш, кўчувчи, текислаш объектлари.

12.3. Корхона асосий фондларини баҳолаш.

Иқтисодиётда корхонанинг асосий фондларини қиймат шаклида ўлчаш қабул қилинган. Пул кўринишида ифодаланган асосий фондлар асосий воситалар дейилади.

Асосий фондларни баҳолаш қуйидагича олиб борилиши мумкин: бошланғич қиймат(баланс), қайта тиклаш ва қолдиқ қиймат бўйича. АФ қолдиқ қиймат ҳисоби кейинги бўлимда келтирилган.

АФ баланс қиймати – бу қандайдир меҳнат воситаларини тайёрлаш ёки сотиб олишдаги бирламчи харажатлар, юкларни транспортда ташиш, йиғув ва ишга тушириш билан боғлиқ бошқа харажатлар йиғиндисидир.

АФ алоҳидаги турларининг бошланғич (баланс) қиймати (K_n) қуйидагига тенг:

$$K_n = K_{\text{хк}} + K_{\text{т}} + K_{\text{й}}$$

бу ерда $K_{\text{хк}}$ -харид қилинган ускунанинг қиймати;

$K_{\text{т}}$ - ускунани транспортда ташиш харажатлари;

$K_{\text{й}}$ – йиғув ва қурилиш ишларининг қиймати.

АФдан узоқ муддат, айниқса, юқори инфляция шароитида фойдаланилса, АФнинг бошланғич қиймати унинг ҳақиқий баҳосига мос келмай қолиши мумкин. Шунинг учун, нарх омилининг адаштирувчи таъсирини олиб ташлаш учун АФни қайта тиклаш бўйича баҳолаш ёки шу йилнинг шароитида ишлаб чиқариш ёки харид қилиш қиймати бўйича қайта тиклаш қиймати қўлланилади.

Корхонада қуйидаги мақсадларни кўзлаб мавжуд АФни қайта баҳолаш бўйича иш вақти-вақти билан олиб борилади:

- корхонадаги АФнинг сони ва тузилмаси ҳақидаги тўлиқ ва аниқ маълумотларни олиш;
- АФни қайта тиклаш қийматини аниқлаш;
- АФнинг эскириш даражасини аниқлаш;
- ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби шартларини асослаш: маҳсулот таннархи, ишлаб чиқариш рентабеллигининг даражаси.

АФдан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини ҳисоблаш учун одатда уларнинг ўртача йиллик қиймати бўйича фондларни баҳолашдан фойдаланадилар ($K_{\text{йў}}$). $K_{\text{йў}}$ миқдорини икки усул билан аниқлаш мумкин.

Биринчи усул бўйича асосий фондларнинг кирими ва чиқими ойнанинг ўртасига тўғриланади. Асосий фондларнинг йиллик хронологик қиймати қуйидаги формула билан аниқланади:

$$K_{\text{йў}} = (0,5 \times K_{\text{йб}} + \sum_{i=2}^{n=12} K_{\text{oi}} + 0,5 \times K_{\text{йoi}}) : 12$$

Бу ерда: $K_{\text{йб}}$, $K_{\text{йoi}}$ – ҳисобот йилининг бошига (1 январга) ва охирига (31 декабрга) асосий воситаларнинг қиймати;

$\sum_{i=2}^{n=12} K_{\text{oi}}$ – ҳисобот йилининг феврал ойдан бошлаб ҳар ойнанинг биринчи кундан ($i=2$) декабр оyi тугагандаги асосий фондларнинг умумий қиймати.

Иккинчи усулда асосий фондларнинг кирими ва чиқими таҳлил қилинадиган давр охирига тўғриланади:

$$K_{\text{йў}} = K_{\text{йб}} + \left[\sum_{i=1}^n K_{\text{кчи}} \times T_i : 12 \right] - \left[\sum_{i=1}^m K_{\text{кчи}} (12 - T_i) : 12 \right]$$

бу ерда: $K_{\text{кчи}}$, $K_{\text{ти}}$ – i -асосий фондларни кирими ва чиқими (тугатиш) бўйича қиймати:

T_i – кўриладиган ҳисобот йили доирасида киритилган ва тугатилган асосий фондларни ишлатиш давомийлиги;

n , m – асосий фондларни киритиш ва тугатиш бўйича тадбирлар сони. Киритиладиган ва тугатиладиган АФни ишлатиш давомийлиги ойларда ҳисобга олинади. Ўзлаштирилган АФ учун T_i уларни эксплуатацияга жорий қилингандан кейин келадиган ойнанинг 1 кундан бошлаб ойларнинг тўлиқ сонига тенг бўлади. Тугатиладиган АФ учун T_i миқдори уларнинг чиқиб кетишидан кейин келадиган ойнанинг 1 кунигача тўла ойларда ҳисобланади.

Иккинчи усул бўйича АФнинг ўртача йиллик қиймати миқдори бир оз кам бўлиб чиқади. $\Delta K_{\text{й.ўр}}$ хато миқдори қуйидаги формула билан топилиши мумкин:

$$\Delta K_{\text{й.ўр}} = (1/12) \times [(K_{\text{йо}} - K_{\text{йб}})]: 2$$

12.4. Корхона асосий фондларининг эскириши.

Юқорида айtilганидай, АФ ни сотиб олиш учун маблағлар бирдан тўланади, аммо бу қиймат маҳсулотга секин, фондларни истеъмол қилган ва эскирган сари ўтказилади.

Асосий фондларнинг эскириш жараёни ва улар ёрдамида тайёрланадиган маҳсулотга қийматини ўтказиш АФнинг амортизацияси дейилади.⁶³

Корхонанинг ноишлаб чиқариш фондларининг эскириши ҳақида ҳам алоҳида айтиб ўтиш керак, аммо улар ишлаб чиқаришнинг АФ дан фарқли ўлароқ ўз қийматини корхонада ишлаб

⁶³ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

чиқариладиган маҳсулотга ўтказмайди. Ноишлаб чиқаришнинг АФ ини сақлашга кетган харажатлар корхонанинг фойдаси ҳисобига қопланади.

АФ нинг эскириши икки турда бўлади:

-жисмоний эскириш, бошқача қилиб айтганда АФ нинг бевосита эскириши, илк техник таърифларини ва истеъмол хусусиятларини йўқотиш;

-маънавий эскириш ёки АФ нинг истеъмол қиймати ва қийматни йўқотиш.

Ўз навбатида, маънавий эскириш икки шаклда бўлиши мумкин.

Маънавий эскиришнинг биринчи шаклида меҳнат воситалари ўз қийматининг бир қисмини йўқотади, чунки худди шундай тузилишга эга янги меҳнат воситалари(машиналар, ускуналар) арзонроқ ишлаб чиқарилади ва тайёр маҳсулотга камроқ қиймати ўтказди.

Маънавий эскиришнинг иккинчи шакли-янги, тежамлироқ ва унумдор машиналарни яратиш оқибатидир, бунинг натижасида ишлаб чиқариладиган маҳсулот бирлигига қийматнинг кичикроқ миқдори ўтказилиши билан бирга жонли меҳнатнинг тежалишига эришилади ёки АФ нинг истеъмол қиймати ва уларнинг қиймати йўқолиб кетади (одатда бу илмий-техник тараққиётнинг ишлаб чиқаришга таъсири билан боғлиқ).

АФ амортизацияси билан боғлиқ харажатлар ишлаб чиқаришнинг доимий харажатларига киради. Аммо бу ерда бир оз чекиниш мавжуд, чунки, АФ қийматини маҳсулотга ўтказиш ҳақиқатда бир маромда бўлмайди.

Амалиётда амортизацияни ҳисоблашнинг қуйидаги усулларида кенгроқ фойдаланилади:

а) чизиқли (линияли) амортизация.

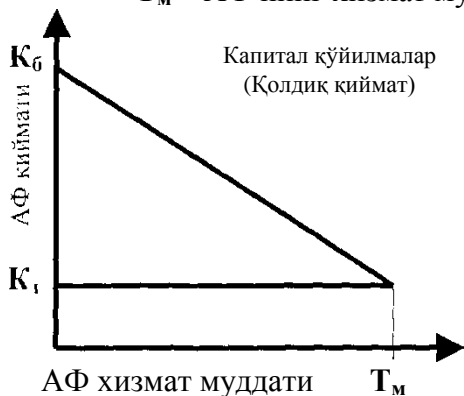
Ҳар йилги амортизацияни аниқлашга бундай ёндашув АФ ни бир маромда эскиришини билдиради (2.1-расмга қаранг). Асосий фондлар бирлигининг ҳар йилги (йиллик) амортизацияси ($A_{й}$) қуйидаги формула билан аниқланади:

$$A_{й} = (K_6 - K_T) / T_M$$

Бу ерда K_6 – АФ нинг бошланғич қиймати, минг сўм;

K_T – АФнинг тугатиш қиймати, минг сўм;

T_M – АФ нинг хизмат муддати, йил.

12.1-расм. АФ нинг чизиқли амортизацияси.

Асосий фондларнинг i - йилининг охиридаги қиймати (K_i - қолдиқ қиймат)

$$K_i = K_0 - i \times A.$$

Амортизация ажратмаларининг i йил ўтганидан кейинги суммаси ёки амортизация фонди қуйидагича бўлади:

$$S_a = i \times A.$$

б) қолдиқ қиймат бўйича амортизация

Қатор иқтисодчилар фикрича, корхонанинг асосий капитали (асосий фондлари) қиймати ундан фойдаланишнинг дастлабки йилларида кўпроқ тушиб кетади. Бундай ёндашувда АФ бирлигининг ҳар йилги амортизацияси фондлар қолдиқ қийматининг қайдланган фоизи кўринишида ҳисоблаб чиқилади. Қолдиқ қийматдан ҳар йили ҳисобланадиган АФ ни қолдиқ қийматининг доимий қисмини P ҳарфи билан белгилаймиз.⁶⁴

Йиллик амортизациянинг i - йилидаги миқдори – A_i

$$A_i = K_{i-1} \times P_a$$

Бу ерда, K_{i-1} - АФ нинг $(i-1)$ йилидаги қолдиқ қиймати. минг сўм;

P_a - амортизация коэффиценти (ставкаси);

$$P_a = M_a : 100$$

Бу ерда M_a - амортизациянинг йиллик меъёри, %

$$K_i = K_{i-1} - A_i = K_{i-1} - K_{i-1} \times P_a = K_n (1 - P_a)$$

Шундай қилиб, АФ нинг йиллар бўйича қолдиқ қиймати қуйидагича бўлади:

$$K_1 = K_0(1 - P_a) = K_n(1 - P_a),$$

$$K_2 = K_1(1 - P_a) = K_n(1 - P_a)^2,$$

$$K_r = K_n(1 - P_a)^r,$$

Бундан қуйидаги келиб чиқади:

$$P_a = 1 - \sqrt[r]{K_r / K_n},$$

Бинобарин, амортизация ажратмаларининг ҳар йилдаги ҳажми:

$$A_i = K_{i-1} \times P_a = K_n (1 - P_a)^{i-1} \times P_a$$

i - йилидаги амортизация фонди - S_{ai} :

$$S_{ai} = K_n \times K_i = K_n - K_n (1 - P_a)^i = K_n [1 - (1 - P_a)^i]$$

Мисолни кўриб чиқамиз. Бошланғич қиймати $K_0=800$ минг сўмга тенг бўлган асосий фондлар мавжуд деб фараз қилайлик. Улардан 5 йил мобайнида – ($k=5$) фойдаланиш тахмин қилинади. Хизмат муддатининг охирига келиб тугатиш қиймати $K_r=100$ минг сўмга тенг бўлиши керак. АФ нинг йиллик амортизацияси ва фондларни эксплуатация қилиш йиллари бўйича ошиб боровчи амортизация фонди миқдорини аниқлаш керак.

а) амортизациянинг чизикли усули

$$A_i = (800, 0 - 100, 0) : 5 = 140, 0 \text{ минг сўм}$$

I	K_i	A_i	S_{ai}
0	800,0	-	-

⁶⁴ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

1	660,0	140,0	140,0
2	520,0	140,0	280,0
3	380,0	140,0	420,0
4	240,0	140,0	560,0
5	100,0	140,0	700,0

Амалиётда баъзан амортизацияни ҳисоблашда бу икки усул бирикуви кўринишидаги аралаш усулни қўллайдилар. У асосий фондлар бошланғич ва қолдиқ қиймати орасидаги маълум фарқ дегрессив усул билан ёпилганидан кейин қийматнинг қолган қисми учун чизикли усул қўлланилишига асосланади.

АФ нинг истеъмол муддатлари жисмоний ва маънавий эскиришнинг давомийлигига боғлиқ ҳолда аниқланади. АФ қиймати маҳсулотга амортизация ажратмалари шаклида ўтказилади, унинг суммалари эса турли фондлар баланс қийматида белгиланган фоиз бўйича топилади. Амортизация ажратмалари фоизининг ўзи амортизация меъёри деб аталади. Одатда, амортизация меъёри корхонанинг икки сменали ишидан келиб чиқиб белгиланади. Амортизациянинг умумий меъёри қуйидагилардан иборат:

а) тўлиқ тиклаш (реновация) меъёрларидан – A_p ;

б) капитал таъмир ва модернизацияга меъёрлар - A_k .

$$M_{ap} = 100(K_6 - K_T) / (T_m \times K_6)$$

Бу ерда K_6 – алоҳида АФ нинг бошланғич қиймати:

K_T – АФ тугатиш қиймати;

T_m – АФ нинг меъёрий хизмат муддати, ($T < T_m$)

б) қолдиқ қиймат бўйича амортизация (дегрессия усули)

$$P_a = 1 - \sqrt[5]{\frac{100}{800}}$$

I	K_i	A_i	S_{ai}
0	800,0	-	-
1	526,4	273,6	273,6
2	346,4	180,0	453,0
3	228,0	118,4	571,0
4	150,0	79,0	650,0
5	100,0	50,0	700,0

$$M_{ap} = 100(K_k + K_{mk}) / (T_m \times K_6)$$

Бу ерда K_k – АФ нинг капитал таъмир қиймати;

K_{mk} – АФ нинг модернизация қиймати;

$$K_T = K_6 - (K_p \times M_{ap} \times T) / 100$$

Бу ерда T – АФ хизмат муддати, йиллар ($T < T_m$)

Корхонада даврий амортизация ажратмаларидан мақсадли жамғарма учун АФ ни тиклаш ва такрор ишлаб чиқариш учун амортизация фонди ташкил этилади.

Корхонада АФ нинг асосий баҳолари билан бирга АФ нинг қолдиқ қиймати ҳисоби юритилади. Кўпинча бундай баҳо кераксиз фондларни реализация қилиш ёки ҳисобдан чиқариш учун керак бўлади. АФ нинг қолдиқ қиймати – бу АФ нинг фондларни капитал таъмири ва модернизацияси ҳисобига кўшилган, унинг ўтказилган қисми ҳисоблангандаги тўлиқ қийматидир ($K_{\text{қол}}$).⁶⁵

$$K_{\text{қол}} = K_6 + K_k - (K_p \times M_{\text{ар}} \times T) / 100$$

Бу ерда, K_k – АФ хизматининг тўлиқ муддати учун капитал таъмир қиймати, минг сўм.

$M_{\text{ар}}$ – амортизациянинг йиллик меъёри, %

T – АФ ишлатилган муддат, йил.

Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари шартли равишда икки гуруҳга бўлинади:

- умумий ёки қиймат кўрсаткичлар;

- хусусий, асосан натурал кўрсаткичлар.

Биринчи гуруҳдан кўпроқ корхонанинг асосий ва айланма капиталдан самарали фойдаланишни кўрсатувчи ишлаб чиқариш фойдалилиги (рентабеллик) кўрсаткичи қўлланилади. Умумий рентабеллик (P_y , %) формуласи қуйидагича:

$$P_y = 100 \Phi_6 / (K_{\text{йў}} + K_{\text{йа}}),$$

Бу ерда Φ_6 – умумий (баланс) фойда;

$K_{\text{йў}}$ – асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати;

$K_{\text{йа}}$ – айланма маблағларнинг – йиллик ўртача қиймати;

Ҳисоб-китоб рентабеллиги (P_x) формуласи:

$$P_x = 100(\Phi_6 - \Phi_7) / (K_{\text{йў}} + K_{\text{йа}}),$$

Бу ерда Φ_7 – умумий фойдадан турли тўловлар ва солиқлар;

АФ дан сифатли фойдаланиш таҳлили учун бошқа кўрсаткичларни белгилаш зарур, уларнинг орасидан биринчи навбатда - *фонд қайтимини* ажратиш мумкин. **Фонд қайтими** (Φ_k) АИЧФ ига сарфланган ҳар бир сўмдан фойдаланишнинг умумий қайтимини, улар корхонада қандай самара билан ишлатилаётганини кўрсатади.

$$\Phi_k = Y_y / K_{\text{йў}}$$

Бу ерда Y_y – ялпи (реализация қилинган) маҳсулотнинг ўзгармас нархлардаги қиймати, минг сўм.

Фонд қайтимининг тескари кўрсаткичи - **фонд сиғимини** (Φ_c) ҳам ҳисоблаб чиқиш мумкин, у ишлаб чиқилган ялпи маҳсулотнинг (реализация қилинган маҳсулот) 1 сўмига тўғри келадиган АФ харажатлари улушини кўрсатади.

Корхонада АИЧФ дан фойдаланишнинг мажмуавий таҳлилида бир қатор хусусий кўрсаткичлар ҳисобланади:

АИЧФ нинг чиқиб кетиш коэффиценти ($K_{\text{чк}}$)

$$K_{\text{чк}} = K_{\text{ч}} / K_{\text{йб}}$$

Бу ерда $K_{\text{ч}}$ – жорий йилда ишдан чиқадиган фондлар қиймати, минг сўм.

$K_{\text{йб}}$ – йил бошига АИЧФ қиймати, минг сўм.

АИЧФ ни янгилаш коэффиценти ($K_{\text{и}}$)

$$K_{\text{и}} = K_{\text{кк}} / K_{\text{йо}}$$

Бу ерда $K_{\text{кк}}$ – жорий йилда қайта келган АИЧФ қиймати, минг сўм

$K_{\text{йо}}$ – йил охирига АИЧФ қиймати, минг сўм

АИЧФ ни прогрессив янгилаш коэффиценти ($K_{\text{пр}}$)

$$K_{\text{пр}} = K_{\text{п}} / K_{\text{йо}}$$

Бу ерда $K_{\text{п}}$ – қайта келган прогрессив АИЧФ қиймати, минг сўм.

АИЧФ нинг эскирганлик коэффиценти ($K_{\text{эск}}$)

⁶⁵ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

$$K_{\text{эск}} = \text{Э} / K_{\text{бош}}$$

Бу ерда Э – фондларни ишга тушириш кунидан бошлаб ҳисоб вақтидаги АИЧФ га ҳисобланган эскириш суммаси, минг сўм.

$K_{\text{бош}}$ – АИЧФ нинг бошланғич қиймати;

АИЧФ нинг яроқлилик коэффиценти ($K_{\text{ар}}$)

$$K_{\text{ар}} = K_{\text{б}} \cdot \text{Э} / K_{\text{б}}$$

Фондлар билан қуролланганлик коэффиценти ($K_{\text{фк}}$)

$$K_{\text{фк}} = K_{\text{йў}} / C_{\text{иш}}$$

Бу ерда $K_{\text{йў}}$ – ҳаракатдаги АИЧФ нинг ўртача йиллик (баланс) қиймати, минг сўм.

$C_{\text{иш}}$ – корхонадаги ишчиларнинг рўйхат бўйича ўртача сони (энг катта сменадаги ишчилар сони), одам;

Энергия билан қуролланганлик ($K_{\text{эк}}$) ва механизация билан қуролланганлик ($K_{\text{мк}}$) коэффицентлари

$$K_{\text{эк}} = K_{\text{ув}} / C_{\text{иш}}, \quad K_{\text{мк}} = K_{\text{им}} / C_{\text{иш}}$$

Бу ерда $K_{\text{ув}}$ – ўрнатиладиган двигателлар ва аппаратлар қуввати, квт.

$K_{\text{им}}$ – иш машиналари ва ускуналарнинг йиллик ўртача қиймати, минг сўм. АФ нинг энг фаол қисми ҳисобланган машина ва ускуналардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш учун куйидаги кўрсаткичлар ҳисобланади:

Ускунани экстенсив ишга тушириш коэффиценти ($K_{\text{эу}}$)

$$K_{\text{эу}} = F_{\text{x}} / F_{\text{р}}$$

Бу ерда F_{x} – ускуна ишлашининг ҳақиқий вақти, соат.

$F_{\text{р}}$ – ускуна ишлашининг режа фонди, соат.

Ускунани интензив юклаш коэффиценти ($K_{\text{иу}}$)

$$K_{\text{иу}} = \text{ИЧМ}_{\text{x}} / \text{ИЧМ}_{\text{р}}$$

Бу ерда ИЧМ_{x} – 1 станок-соатда ҳақиқий ўртача маҳсулотни ишлаб чиқариш.

$\text{ИЧМ}_{\text{р}}$ – 1 станок-соат ҳисобидан режадаги маҳсулотни ишлаб чиқариш (ускунанинг лойиҳа қуввати).

Ускунадан фойдаланишнинг интеграл коэффиценти ($K_{\text{ус}}$)

$$K_{\text{ус}} = K_{\text{эу}} \times K_{\text{иу}}$$

Бу ерда $K_{\text{эу}}$ – ускунани экстенсив ишга тушириш коэффиценти;

$K_{\text{иу}}$ – ускунани интензив ишга тушириш коэффиценти.

Мавзу 13. УЗБЕКИСТОН ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДТЎТИНИНГ ХОМАШЁ МАНБАИ ВА УНИ ЖОЙЛАШТИРИШ

Режа

1. Хом ашё фондларнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамияти, таркиби ва тузилиши
2. Ўзбекистон саноатининг хомашё базаси ва унинг ривожини. Минерал хомашё конларини иқтисодий баҳолаш.
3. Сунъий материаллар ишлаб чиқаришнинг ривожини. Саноат хомашёсидан фойдаланишнинг оқилона усуллари.

13.1. Индустрал иқтисодтўтида хомашё, унинг хусусиятлари ва туркумланиши

Қайта яшловчи барча индустрал иқтисодтўти тармоқларининг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи элементлардан бири хомашёдир, чунки хомашёсиз ҳеч қандай маҳсулот ишлаб чиқариш мумкин эмас.

Хомашё деб, қазиб олиш ёки ишлаб чиқариш учун маълум даражада меҳнат сарфланган ва шу меҳнат натижасида бир қадар ўзгарган меҳнат буюмига айтилади. Хомашё хом ашё ва ёрдамчи материалларга бўлинади.

Хом ашё хомашё — тайёр маҳсулотнинг моддий асосини ташкил қилувчи меҳнат буюмидир. Тайёр маҳсулот таркибига кирувчи ёки хом ашё хомашёни қайта ишлашга зарур шароит яратиб берувчи қолган барча меҳнат буюмлари ёрдамчи материаллар деб аталади.

Меҳнат буюмларининг маҳсулот ишлаб чиқаришда қай тарзда қатнашишига қараб улар ҳам хомашё (хом ашё хомашё), ҳам ёрдамчи материал бўлиши мумкин. Масалан, нефть ёқилғи сифатида ёрдамчи материал бўлса, бензин ёки керосин ишлаб чиқаришда эса хомашёдир.

Хомашё кенг миқёсда истеъмол буюмлари ҳамда ишлаб чиқариш маҳсулотлари олиш учун ишлатиладиган табиий материаллардан иборат. У қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:⁶⁶

миқдори жиҳатидан етарли бўлиши;

қазиб олиш арзон ва осон бўлиши;

технологик жараёнлар осон бориши керак.

Ҳар бир хомашё меҳнат буюмидир, Лекин ҳар бир меҳнат буюми хомашё эмас. Меҳнат буюми меҳнат воситаси билан маълум даражада ўзгаргандан кейингина хомашёга айланади. Ер остидаги фойдали қазилмалар, ёввойи ҳайвонлар, дарахтлар ва ҳоказолар хомашё бўлмай, балки потенциал табиий бойликлардир.

Меҳнат воситаси ёрдамида овланган ҳайвонлар, қазиб олинган маъданлар, кесилган дарахтлар ва бошқалар хомашё ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш жараёнида бир ёки бир неча босқичда қайта ишланган бўлса-ю, лекин тайёр маҳсулот сифатида истеъмол қилина олмаса, у чала маҳсулот, яъни яримфабрикат деб аталади.

Ҳаётда яримфабрикат уни ишлаб чиқарган ишлаб чиқариш нуктаи назаридан қараганда тайёр маҳсулот, истеъмол қилувчи ишлаб чиқариш нуктаи назаридан қараганда хомашё ҳисобланади.

Хомашё ресурсларини хомашёдан фарқ қилмоқ керак. Хомашё ресурсларига мамлакатдаги фойдали қазилмалар конлари, ўрмон майдонлари, уй ҳайвонлари ва шу каби табиий бойликлар кирса, улар қазиб чиқарилган ёки ишлаб чиқариш учун меҳнат сарфлангандагина хомашёга айланиши мумкин.

Хомашё ишлаб чиқариш жараёнининг хом ашё элементи сифатида Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришига ва унинг иқтисодига катта таъсир кўрсатади. Индустриал иқтисодтётининг қайта ишловчи тармоқларида хомашё ва ёқилғи харажатлари ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар ҳажмида энг катта салмоққа эгадир. Шунинг учун Индустриал иқтисодтёти корхоналари фаолиятининг иқтисодий кўрсаткичлари кўп жиҳатдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган хомашё ва ёқилғи харажатлари даражасига боғлиқ бўлади. Индустриал иқтисодтёти маҳсулоти таннархида хомашё, ёрдамчи материаллар ва ёқилғи харажатлари бутун Индустриал иқтисодтёти бўйича ўртача 70 фоизни ташкил этади. Шунинг учун хомашёни тежаб ишлатиш Индустриал иқтисодтёти маҳсулоти таннархини пасайтиришда, ишлаб чиқариш қувватларидан яхши фойдаланишда ва ишчилар меҳнатининг унумдорлигини оширишда катта роль ўйнайди.

Материал кўп сарфланадиган тармоқларда хомашё ва материаллардан оқилона фойдаланиш маҳсулот таннархини пасайтиришнинг хом ашё манбаидир. Машина ва ускуналарнинг унумли ишлаши ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун вақтнинг сарфланиш

---

⁶⁶ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

даражаси хомашё сифати ва унинг турига боғлиқ. Индустириал иқтисодтётидаги хомашёлар хилма-хил бўлиб, улар куйидаги турларга бўлинадилар:⁶⁷

индустириал иқтисодтёти хомашёси;

қишлоқ хўжалиги хомашёси.

индустириал иқтисодтёти хомашёси турли белгиларига кура куйидагича туркумланади:

келиб чиқишига кўра — табиий ва сунъий;

агрегат ҳолатига кўра - қаттиқ, суюқ ҳамда газсимон;

кимёвий таркибига кўра — органик ва анорганик;

ишлатилишига кўра — озуқабоп ва техник.

Қишлоқ хўжалиги хомашёси икки турга — ўсимликлардан олинадиган хомашёлар ва хайвонлардан олинадиган хомашёларга бўлинади.

Минерал хомашёлар. Ер остидан қазиб олинадиган минерал бирикмалар минерал хомашёлар дейилади. Халқ хўжалигида ишлатиладиган минераллар уч турга бўлинади: а) рудали; б) рудасиз; в) ёнувчи минерал хомашёлар. Бу минералларнинг купи қаттиқ ҳолда бўлади. Суюқ минерал бойликларга фақат нефть ҳамда туз эритмалари, газ ҳолдагисига эса табиий газ киради.

Рудали минерал хомашёлар фойдали жинслар бўлиб, металл олиш учун хом ашё манбадир.

Рудасиз минерал хомашёлар ҳам тоғ жинсларидир. Улар металл олиш учун ишлатилмайди. Бундай минерал хомашёлар кимёвий қайта ишланмасдан тугридан-тўғри халқ хўжалигида ёки металсиз ишлаб чиқаришда хомашё сифатида ишлатилади. Рудасиз минераллар шартли равишда куйидаги турларга бўлинади:

қурилиш материаллари — тўғридан-тўғри ёки физик-кимёвий **қайта** ишлангандан сўнг қурилиш ишларида ишлатиладиган минерал хомашё;

индустрия хомашёлари — кимёвий қайта ишланмасдан Индустириал иқтисодтётининг турли тармоқларида ишлатиладиган хомашё.

кимёвий минерал хомашёлар — кимёвий қайта ишлаш учун ишлатиладиган минераллар;

қимматбаҳо ва рудасиз минераллар — табиий ҳолда ёки механик қайта ишлангандан сўнг безак учун ишлатиладиган минераллар.

Ёнувчи минерал хомашёлар ёқилғи сифатида ишлатиладиган фойдали қазилма бойликлардир. Буларга тошкўмир ва кунғир кумир, торф, ёнувчи сланецлар, нефть ҳамда табиий ёнувчи газлар киради. Ёнувчи газлар, нефть ва кумир энг арзон ҳамда фойдаланиш учун қулай ёқилғигина бўлмай, балки кимё Индустириал иқтисодтётинида қимматбаҳо хомашё ҳамдир.

Ўсимлик ва хайвонот хомашёларига ёғоч, зиғир, каноп, ёғлар, ўсимлик мойлари, хайвонот терилари ва шунга ўхшашлар киради. Булар халқ хўжалигида ишлатилишига кўра, озуқабоп ва техник хомашёларга бўлинади. Озуқабоп хомашёларга озуқа сифатида ишлатиладиган бирикмалар — ўрмончилик, балиқчилик ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари киради.

Ўсимлик ва хайвонлардан олинадиган техник хомашёларга юқорида кўрсатилган халқ хўжалиги тармоқларининг озик учун ярамайдиган маҳсулотлари киради. Уларни механик ва кимёвий қайта ишлаб, улардан турмушда ва Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришида ишлатиладиган хомашёлар олинади.

Бундай хомашё турларини кимёвий қайта ишлаб, турли маҳсулотлар олиш мумкин. Манбалари кўплиги, амалий жиҳатдан битмас-туганмас захирага эгаллиги улар асосида кўпгина янги кимёвий корхоналар ташкил этишга имкон беради. Умуман, фан ва техниканинг ниҳоятда тезлик билан ривожланиши янгидан-янги материалларни, шунингдек, янги хомашё

---

⁶⁷ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

материалларини қидириб топиш масаласини долзарблаштирмакда. Бу масала асосан олти йўл билан амалга оширилади.⁶⁸

- иложи борича арзон хомашёларни қидириб топиш ва ишлатиш;
- хомашёдан комплекс фойдаланиш;
- концентранган хомашё ва маҳсулотлар ишлатиш;
- жуда тоза маҳсулотлар ишлатиш;
- техника мақсадлари учун ишлатиладиган озуқабоп хомашёларни ноозуқабоп хомашё билан алмаштириш;
- иложи борича маҳаллий хомашёлардан фойдаланиш.

Ҳозирги вақтда кимё ва кимёвий технология ютуқлари муҳим техника-хўжалик маҳсулотларини ноозуқабоп хомашёлардан олишга имкон беради. Бундай хомашёлар сифатида тош-кўмир, торф, сланек, нефть, табиий газ, ёғоч, ўсимлик ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг чиқиндилари ишлатилмоқда. Масалан, совун ювувчи маҳсулотлар, изоляторлар ишлаб чиқаришда, тўқимачилик Индустириал иқтисодтётида, резина маҳсулотлари ишлаб чиқаришда, чарм Индустириал иқтисодтётида, коррозияга қарши курашишда, бетонларни сув ўтказмайдиغان қилишда, металлларни силликланганда, қирқилганда совутгичлар сифатида ҳар йили бир неча минг тонналаб қимматбаҳо озуқабоп мойлар ишлатилади.

Индустириал иқтисодтётининг кўпгина тармоқларида кенг миқёсда ишлатиладиган этил спирти ишлаб чиқариш учун ҳам жуда кўп миқдорда юқори сифатли дон ва картошка ишлатилади. Ун, крахмал, сут каби маҳсулотлардан техник мақсадлар учун фойдаланилади. Масалан, казеин-оксил модда сутда бўлади, казеин елим ишлаб чиқаришда, қоғоз ва чарм Индустириал иқтисодтётида бўёкчиликда ҳамда муқовалар қилишда ҳам ашё маҳсулот сифатида ишлатилади. Бу мақсадда казеин ишлаб чиқариш учун ҳар йили бир неча юз минг тонна ёғсизланган сут сарфланади.

Крахмал тўқимачилик тармоғида, резина ва кимё Индустириал иқтисодтётида, гугурт индустириал иқтисодтётида, электродлар олишда кенг қўлланилади. Ҳозир индустириал иқтисодтётида крахмал полиакрилламид ҳамда целлюлозанинг сувда эрувчан эфирлари — карбоксилметил целлюлоза (КМК) билан мувофақиятли алмаштирилган. Шу билан бирга КМК кўп миқдорда крахмал ўрнида тўқимачилик, қоғоз ва гугурт индустириал иқтисодтётиларида эса озуқабоп ун ўрнида ишлатилмоқда.

Ҳозир этилендан ва ёғочдан олинаётган синтетик этил спирт таркиби ва сифати жиҳатидан озуқабоп хомашёлардан олинадиган этил спиртдан фарқ қилмайди ва анча арзон ҳисобланади. Шунинг учун халқ хўжалигининг кўп тармоқларида бундай этил спирт кўп ишлатилмоқда. Шунингдек, газ ва нефтни қайта ишлаш маҳсулотларидан сирка кислота, глицерин ва ёғлар ишлаб чиқарилмоқда. Маҳсулотларни бу йўл билан ишлаб чиқаришда кўп миқдорда озуқабоп хомашёлар тежаб қолинади ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннари бирмунча арзонлашади.

Индустириал иқтисодтётини янада ривожлантириш, техника тараккиёти суръатларини жадаллаштириш ва индустириал иқтисодтёти маҳсулотларининг турларини кўпайтириш вазифалари сунъий материаллар ишлаб чиқаришни интенсив ривожлантиришни тақозо этади.⁶⁹

Сунъий материаллар ишлаб чиқариш ва уларни индустириал иқтисодтётида қўллаш қуйидаги ҳолларда иқтисодий самарали ҳисобланади:

---

⁶⁸ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

⁶⁹ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

а) сунъий материал ягона хомашё бўлган тармоқда ишлаб чиқаришнинг жадал суръатлари билан ва кенг кўламда ривожлантиришга;

б) қайта ишловчи тармоқлар техника базасининг мукамаллашувиغا;

в) истеъмолчи тармоқлар маҳсулотининг сифатини яхшилашга ва ассортиментни кенгайтиришга;

г) қайта ишлаш тармоқларида технологик жараёнларни жадаллаштиришга ва ускуналарни мукамаллаштиришга;

д) тайёр Индустириал иқтисодтёти маҳсулоти ишлаб чиқариш учун сарфланадиган ижтимоий харажатларни камайтиришга сабаб бўлса;

с) сунъий материаллардан ишлаб чиқариладиган маҳсулот таннархини камайтирса.

Сунъий материаллар ишлаб чиқариш ва кўллашнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда вақт омилини, яъни қисқа вақт ичида керакли миқдорда Индустириал иқтисодтёти маҳсулоти ишлаб чиқаришга эришиш мумкинлигини эътиборга олмоқ лозим.

Бу ўринда таъкидлаш керакки, сунъий материаллар беҳад афзалликларга эга, чунки табиий хомашё бўлган пахта, жун, тери ва бошқаларни ишлаб чиқаришга ойлаб вақт кетса, сунъий материалларни ишлаб чиқаришга атига бир неча кунлаб ва соат кифоя қилади.

Сунъий материаллар ишлаб чиқаришга табиий материалларга нисбатан анча кам ижтимоий меҳнат сарфланади. Масалан, 1 тонна ювилган жун ишлаб чиқаришга 7000 одам/соат сарфланса, синтетик толага 225-1400 одам/соат сарф этилади.

Сунъий материаллар индустриал иқтисодтётининг кушимча хомашё базаси бўлиб хизмат қилади. Улар ишлаб чиқаришда жараёнларни кимёлаштириш, айникса, органик синтезни ривожлантириш катта рол ўйнайди. Турли тармоқларда кимёвий усулларни қўллаш табиатда кўп тарқалган маҳсулотлардан сифати табиий материалларникидан анча устун бўлган жуда кўп янги тур сунъий материаллар ишлаб чиқариш имконини беради.

Замонавий техника синтетик материалларга турлича талаблар қўяди. Улар ўзига хос қатор афзалликларга эга: узоқ вақт ўта юқори ва ўта паст ҳароратга, юқори босим ва жуда катта электр кучланишларига чидамли. Сунъий материаллар ишлаб чиқарувчи тармоқлар, шу жумладан Индустириал иқтисодтётини ривожлантириш ва Индустириал иқтисодтёти хомашё базасини кенгайтиришнинг хом ашё воситаларидан биридир.

Индустириал иқтисодтётини ривожлантиришда пластмассалар, синтетик каучук, сунъий ва синтетик толалар, сунъий чармлар ва чарм ўрнини босувчи материаллар, синтетик ювиш воситалари ва озуқа хомашёси ўрнини босувчи сунъий материаллар муҳим роль ўйнамоқда.

Пластмассалар — кенг номенклатурага эга бўлган сунъий полимер маҳсулотлардир.⁷⁰ Улар сифат жиҳатидан табиий материаллар билан тенглашибгина қолмай, балки кўп ҳолларда улардан устунлик ҳам қилади: ўта мустаҳкамлик, электр ўтказмаслик, енгиллик, қаттиқлик, эгилювчанлик, тиниқлик, коррозияга, кислотага, иссиқликка чидамлилик, кам едирувчанлик каби сифатларга эга ва механик ишлашнинг турли усуллариغا енгил мослашади.

Мамлакатимиз пластмассалар ишлаб чиқариш учун кенг хомашё ресурсларига эга, чунки пластмассалар учун табиий ва нефть газы, нефтни қайта ишлаш ва коксокимё Индустириал иқтисодтётини чиқиндилари, ёғочни кимёвий ишлаш маҳсулотлари енгил ва озиқ-овқат саноати, кишлоқ хўжалигининг турли хид чиқиндилари хомашё бўлиб хизмат қилади.

Синтетик каучук — резина, резина-техника ва уй-рўзғор буюмлари ишлаб чиқариш учун ягона хомашёдир. Синтетик каучук табиий каучукка нисбатан ўн минглаб маротаба тезроқ ишлаб чиқарилади. Табиий каучук бир неча хусусиятга эга бўлса, синтетик каучукнинг хусусиятлари беҳисоб.⁷¹

⁷⁰ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

⁷¹ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

Сунъий ва синтетик толалар Индустириал иқтисодтётининг хомашё базасини кенгайтириш билан бирга, турли техник ва кийим-кечак газламалари, электр изоляция материаллари, кабеллар ва канатлар, балиқ тутиш турлари ва бошка буюмлар ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади.

Халқ хўжалигида чарм ўрнини босувчи сунъий материаллар катта ахамиятга эга. Пойабзал индустриал иқтисодтётининг ўсиш суръатларини амалга ошириш учун табиий чарм ресурслари етарли бўлмаган шароитда бу жуда ҳам муҳим. Сунъий чарм ва чарм ўрнини босувчи материаллардан пойабзалнинг айрим бўлақларини тайёр ҳолда ишлаб чиқариш мумкин. Бу пойабзал Индустириал иқтисодтётини автоматлаштириш, ишлаб чиқариш циклини қисқартириш, технологиии жараёнларни такомиллаштириш ва натижада пойабзал Индустириал иқтисодтётининг техник-иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш имконини беради.

13.2. Ресурслар тежамкорлигининг стратегияси ва тактикаси

Маълумки, ҳар бир жангда ҳар иккала томон ҳам ўз стратегия ва тактикасидан фойдаланиб, имкон қадар йўқотишларсиз ғалабани қўлга киритишга ҳаракат қилади. Шунингдек, иқтисодиётда ҳам стратегия ва тактика қўлланилади.

Маълумки, ҳар бир давлат ва хўжалик юритувчи субъект учун, ресурслар текин эмас. Улар ўз мақсадларига эришишда стратегия ва тактикадан фойдаланадилар. Бундан кўзланган мақсад, ишлаб чиқариш учун сарфланадиган хомашё харажатларини камайтириш ва шу орқали фойдани кўпайтиришдир. Изланишлар қўлланилган стратегия ва тактиканинг хомашё харажатларини камайтиришдаги сўнги босқичи ва муқобил йўли ресурслар тежамкорлиги эканлигини кўрсатмоқда.

Ресурсларни танлаш муқобиллиги ундан фойдаланган соҳаларда куйидаги вазифаларни хал қилади:

- харажатларнинг камайиши ва ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатининг ошиши;
- алоҳида товарлар ва маҳсулотлар ассортименти билан бозорга кириб бориш ва ўз ўрнини эгаллаш;
- - маҳсулот сифатида аниқ устунликка эришиш;
- иқтисодиётдаги каби технологияда ҳам пешқадамлик мавқеининг ўсишига интилиш;
- динамикани ҳисобга олган ҳолда мавжуд ресурслардан яхшироқ фойдаланиш ва хўжалик фаолиятдан фойда олиш.

Муқобиллик (бир-бирига зид икки йўлдан бирини - ё унисини, ё бунисини танлаб олиш зарурияти) шунингдек, ресурслардан фойдаланиш стратегияси ва тактиканинг таркибий қисми ҳисобланиб, ишлаб чиқаришда иқтисодий тежамкорлик ва самарадорлик ошишига олиб келади.

Модомики, стратегия ва тактика ҳар қандай ишда, шунингдек, моддий, молиявий ва бошка ресурслардан фойдаланишда биринчи навбатда, ходимлардан тегишли билим ва иш малакани, ресурслардан фойланишда масъулликни, бозор иқтисодиёти шароити шартларини ва фан-техника янгиликларидан воқифликни, илмий тадқиқот ва уларнинг ечимларини теран англашни талаб қилади.

Режали иқтисодиёт шароитида ресуслар давлатга қарашли булиб, уларни бепул ва қайтариб олмаслик қоидаси асосида ҳудудларга, тармоқларга ва корхоналарга тақсимланарди. Бозор иқтисодиёти шароити ресурсларга ва улардан фойдаланишга булган талаб кучаяётганлиги боис бундай воситаларни тежамкорлик билан ишлатишни тақозо этмоқда.

Собиқ иттифоқда барча ресурслар давлат томонидан бепул тақсимланганлиги учун ресурслар тежамкорлиги амалиётда эмас, балки хужжатларда «тежаларди». Эндиликда бу масала олдингидек, «юқори»нинг кўрсатмаси билан эмас, ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг самарадорликни оширишга бўлган қизиқиши асосида хал этилмоқда.

Ҳозирги шароитда қайси маҳсулотни, қанча ва кимга ишлаб чиқаришгина эмас, шу билан бирга бу маҳсулотни ишлаб чиқаришга қанча ресурс ва маблағ талаб қилиниши ҳам кўпгина корхоналар учун хом ашё масалага айланмоқда. Бу ҳар бир корхонани бир томондан, талабни қондириш, иккинчи томондан эса, ресурслар харажатиининг камчиқимли йўллариини ахтаришга ундайди. Булардан ташқари, ҳар бир корхона учун характерли бўлган нормалаштириш ва ресурсларнинг пуллилиги ҳам айнан шуни тақазо этади.

Хомашёдан рационал фойдаланиш — индустриал иқтисодтёти хомашё базасини кенгайтириш ва мустахкамлашнинг муҳим манбаидир.⁷² Иқтисодий нуқтаи назардан хомашёдан мақсадга мувофиқ ва рационал фойдаланишда кўп жихатдан қайта ишловчи индустриал иқтисодтёти тармоғи ёки корхона учун хомашёни тўғри танлаш катта аҳамиялга эга.

Хомашё маҳсулот хусусиятини ва сифатли технологик жараёни танлашга ва унинг прогрессивлик даражасига, машиналардан ва вақтдан фойдаланиш даражасига, ишлаб чиқариш циклининг узунлиги ва умуман ишлаб чиқаришнинг барча техник-иқтисодий кўрсаткичларига таъсир кўрсатади.

Ҳозирги пайтда ҳар бир Индустриал иқтисодтёти тармоғида бир неча турдаги хомашё кўлланилади. Айрим тармоқ учун қайси хомашёни танлаш мақсадга мувофиқ эканлигини аниқлаш учун турли хомашёларни қуйидаги кўрсаткичлар бўйича солиштирмоқ зарур: солиштирма капитал харажатлари; меҳнат унумдорлиги; маҳсулот таннархи; маҳсулот сифати; маҳаллий хомашёдан максимал фойдаланиш; камёб бўлмаган хомашёдан фойдаланиш; ишлатилмайдиган чиқиндилардан фойдаланиш мумкинлиги; сунъий материаллардан фойдаланиш мумкинлиги; хомашёнинг прогрессив технология талабларига жавоб бериши; хомашёнинг бўлғуси тайёр маҳсулот сифат кўрсаткичларига жавоб бериши; маълум даврда муайян тармоқда кўллашнинг халқ хўжалиги нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқлиги; айрим ҳудудларнинг ўзига хос хусусиятлари; айрим тармоқлардаги техника тараққиёти.

Қазиб чиқариш тармоқларида ва қишлоқ хўжалигида олинадиган хомашё ва материаллар бевосита маҳсулот олиш учун қайта ишлашдан олдин бир марта ишланади. Бундан мақсад — хомашёни унда бўлган кераксиз қўшимчалардан тозалашдир.

Хомашёдан тўлиқ ва ҳар томонлама фойдаланиб, унинг турли қисмларидан турли хил маҳсулотлар олиш учун ундан комплекс фойдаланмоқ керак.

Хомашё ресурсларини кенгайтириш ва тежашнинг яна бир йўли — хомашё ва матераиллардан қайта фойдаланишдир. Масалан, едирилган машиналар, бинолар ва эски техникаларнинг металл қисмлари, бузилган биноларнинг ғиштлири, қоғоз материаллари ва бошқалардан Индустриал иқтисодтётида қайта фойдаланиш мумкин.

Дарҳақиқат, ср, сув, газ ва энергетика ресурсларини тежашга ҳукуматимиз томонидан катта эътибор қаратилмоққа. Индустриал иқтисодтётида ҳам, қишлоқ хўжалигида, айниқса, қурғокчил кечган сўнгги 2-3 йил давомида бу масалага жуда катта аҳамият берилди.

Ресурслар тежамкорлиги бўйича яратилган янги усуллар натижасида кўпгина жойларда юқори самарадорликка эришилмоққа. Аммо бу усулларни амалиётга татбиқ этиш ҳамма жойда ҳам бир хил эмас. Масалан, 2013 йилда 120 минг гектарга яқин ерда пахта ҳосилдорлиги ўртача 10 центнердан, 105 минг гектарга яқин ерда эса 15 центнердан ошмаган. Ҳосилдорлиги ўта паст ерларнинг 90 минг гектари Сирдарё вилояти, 53 минг гектари Қорақалпоғистон Республикасига тўғри келади. Агар бундай ҳол ғаллачиликда ҳам кузатилганини ҳисобга олсак, кам ҳосил ерларнинг ҳажми 320 минг гектардан ошиқлиги аёнлашади.⁷³

⁷² Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

⁷³ Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik-T.:Sano-standart, 2014

Табиий газ ресурсларидан фойдаланишни яхшилашнинг катта имкониятлари мавжуд. Республика бўйича 12 мингдан ортиқ теплицалар қонунга ҳилоф равишда газ билан таъминланган. Шулардан 4250 таси Самарканд вилоятида, 1500 таси Тошкент вилоятида, 1450 таси Андижон вилоятидадир.

Уй-жой фондини газ ўлчагичлар билан таъминлаш ҳам газ ресурсларидан тўғри фойдаланиш имконини беради. 2012 йилда уй-жой фондини газ ўлчагичлар билан таъминлаш Бухоро вилоятида 6,4 фоизни, Наманган вилоятида 5,6 фоизни ташкил этган, холос. Сув ва электр энергияси ресурсларидан фойдаланиши жараёнида ҳам эътиборсизликни кузатиш мумкин. Бу каби камчиликларни бартараф этиш мақсадида ресурслардан фойдаланишнинг замонавий тизимларини жорий қилишга, бу борада яхши натижаларга эришаётганларни эса рағбатлантиришга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш керак.

13.3. Минерал хомашё ва ундан оқилона фойдаланиш

Минерал хомашё — конлардан қазиб чиқарилувчи турли фойдали қазилмалардир. Потенциал ресурслардан оқилона фойдаланиш ва фойдали қазилмаларни қазиб олишнинг иқтисодий самарали усулларини қўллаш учун конлар захирасининг миқдорини иқтисодий жиҳатдан тўғри аниқлаш ва индустриал иқтисодтёти кўламида эксплуатация қилиш навбатини белгилаш алоҳида аҳамиятга эга.⁷⁴

Заҳираларни ўрганиш ва аниқлаш геология-қидирув ишлари давлат режаси асосида олиб борилади. Индустриал иқтисодтётининг минерал хомашёга бўлган талабини режалаштиришда конларнинг ўрганилганлик даражаси муҳим ўрин тутаети. Минерал хомашё заҳираларини қидириш ва Индустриал иқтисодтёти эксплуатациясига тайёрлик даражалари бўйича бир неча категорияларга бўлинади.

Фойдали қазилма заҳиралари маълум бир давр учун уларнинг техник - иқтисодий жиҳатидан фойдаланиш мумкинлиги даражасига қараб балансдаги ва балансдан ташқаридаги заҳираларга бўлинади. Балансдаги заҳираларга Индустриал иқтисодтёти талабларига ва фойдаланишнинг техник шартларига жавоб берувчи ва ҳозирги кунда уларни қазиб чиқариш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлган заҳиралар, балансдан ташқари, заҳираларга таркибида фойдали компонентлари, қазилмалар миқдори кам булган ёки эксплуатация шароитлари оғир бўлган, хомашёсини Индустриал иқтисодтёти усуллари билан қайта ишлаш ҳозирча мумкин бўлмаган заҳиралар қиради.

Турли хил фойдали қазилмалар ресурслари мамлакат ҳудудининг турли қисмида жойлашган конларда йиғилган. Айрим конлар бир-бирларидан фойдали қазилмалар заҳиралари; қазилмаларнинг физик-кимёвий хусусиятлари; эксплуатация шароитлари билан фарқ қилади.

Эксплуатация учун кон танлаш конларнинг фақатгина табиий ёки техник хусусиятларигагина эмас, балки, биринчи навбатда, иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигига боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси минерал хомашё ресурсларига жуда ҳам бой бўлиб, уларнинг умумий баҳоси 3,3 трлн. АҚШ долларида зиёдроқдир. Ҳозирги вақтда мамлакатимиз олтин, уран, мис, табиий газ, вольфрам ва бошқа кўпгина минерал ресурсларнинг аниқланган заҳиралари бўйича жаҳонда етакчи ўринлардан бирида туради. Бу ерда: олтиннинг 30 дан ортиқ конлари қидириб топилган. Унинг хом ашё заҳиралари Мараказий Қизилқумдаги Мурунгов олтин кони бутун Евроосиё қитъасида маълум ва машҳур, рудаси таркибида олтин миқдори юқори ҳисобланади.

Кейинги йилларда Тошкент, Самарканд вилоятларида янги олтин руда конлари қидириб топилди. Ўзбекистондаги ҳозирча қидириб топилган олтин заҳиралари 4 минг тоннадан ошади.

Кумуш конлари Тошкент, Навоий ва Наманган вилоятларида жойлашган. Республикада 30 та уран кони мавжуд. Унинг қидириб топилган заҳираси 50-60 йил

⁷⁴ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

давонида фойдаланишга етарли. Уран билан йўлдош рений, скандий ва бошқа металллар учрайди. Шунингдек, мис, кўрғошин, қачай, вольфрам ва литий каби муҳим стратегик аҳамиятга эга нодир ва рангли металлларнинг йирик конлари бор.

Республикамизда ҳар йили 8 минг тонна мис ишлаб чиқарилади. Амалдаги ишлаб турган конлар мисни яна 40-50 йил, кўрғошин ва қалайни 100 йил мобайнида ишлаб чиқаришни таъминлашга қодир.

Рангли металллар заҳиралари асосан Олмалиқ кон районида жойлашган. Қалмоққир мис кони ноёб ҳисобланади. Бу коннинг рудасини қайта ишлаш мамлакатдаги энг йирик корхоналардан бири Олмалиқ кон-металлургия комбинатида амалга оширилади. Шунингдек, бу Индустириал иқтисодтёти районида мис, молибден, олтин, кумуш, рений, теллур, селен ва бошқа катта заҳираларга эга бўлган Дальний кони бор.

Кўрғошин-қалай металлари Олмалиқдаги Кўрғошинкон, Жиззах вилоятидаги Учқулоч ва Сурхондарё вилоятидаги Хон-диза конларидан олинади. Бу конларда яна йўлдош металллар — мис, кумуш, кадмий, селен, олтин ва индий ҳам учрайди. Ўзбекистонда молибденли формациялар ҳам бор. Чотқол-Қурама тоғлари висмутга бой. Жанубий Фарғона белбоғининг ўзидан 100 дан ортиқ симоб ва 10 дан ортиқ сурьма рудаланишлар аниқланган.

Қора металллардан энг куп тарқалганлари темир, титан, марганец, магний, хром ва бошқалардир. Темирнинг бир неча конлари ва руда кўринишлари аниқланган. Улар орасида муҳими Қорақалпоғистон Республикасида Тебинбулоқ титан-магний кони ҳисобланади. Марганец конлари Зарафшон, Қоратёпа, Лолабулоқ ва бошқа жойларда мавжуд. Магматик хром Қизилқумда, Фарғонада, айниқса, Томдитов ва Султон Увайсда кўплаб учрайди.

Ўзбекистонда нометалл хомашё — глауконит, дала шпати, валластонит, графит, асбест, тальк, тальк тоши, абразивлар, кимматбаҳо ва ишлов бериладиган тошлар конлари куп. Валластонитнинг 5га яқин кўриниши ва конлари аниқланган. Графитнинг 30 дан ортиқ руда — рудаланиши ва конлари маълум. Кимматбаҳо ва ишлов бериладиган тошлардан топаз, фёруза, амётисит, тоғ хрустали, халцедон, яшма, нефрит, лазурит, амазонит, родонит, агальматалит, мәрмар оникси ва бошқаларнинг анча йирик заҳиралари қайд этилган.

Корхона фаолиятини мақсадга мувофиқ ташкил этиш ва режалаштириш ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш ва уни ташкил этишнинг турли норма ва нормативларини тузишга асосланади. Норма ва нормативлар асосида ишлаб чиқаришга керакли хомашё ва материаллар, жиҳоз ва асбоб -ускуналар миқдори аниқланади, ишлаб чиқариш жараёнида ходимлар жойлаштирилади ва ишлаб чиқариш ресурсларининг рационал заҳиралари режалаштирилади. Махсулот сифати бўйича кўйиладиган шартлар ҳам нормаларнинг бир тури ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришнинг турли томонларини чегаралаб турувчи норма ва нормативлар йиғиндиси ҳар бир ишлаб чиқариш бўлимининг нормалаштириш асоси бўлиб хизмат қилади.

Прогрессив техник - иқтисодий норма — махсулот бирлиги ёки иш турига сафрланиши мумкин бўлган жонли ва буюмлашган меҳнатнинг максимал миқдори ёки сарфланаётган ресурс бирлигидан олинishi мумкин бўлган фойдали самаранинг минимал миқдоридир.

Хомашё, хом ашё ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи ва энергиялардан фойдаланиш нормалари ўз ичига қуйидаги нормаларни олади:

а) хомашё, хом ашё ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи ва энергиянинг махсулот ёки иш бирлигига сарфланиш нормалари;

б) хомашё, материаллар ва ёқилғиларни тайёрлаш ва уларни ташиш ҳаракатларининг норма ва нормативлари. Бу нормалар корхонанинг хомашё ва энергия ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ва махсулот таннархиға кирувчи моддий бойликларға қилинадиган харажатларни аниқлашда қўлланилади.

Нормалаштиришнинг вазифаси ҳақиқатда керак бўлган, фойдали сарфланадиган хомашё ва материал миқдори ҳамда минимал йўқотиш миқдорини аниқлашдан иборат. Бу уч йўл билан аниқланади: а) тажриба-лаборатория усули; б) техник-аналитик усул; в) ҳисобот-статистик усул.

Бу усуллар орасида техник-аналитик ҳисоблаш усули нормалаштиришнинг хом ашё усули бўлиб, у нормаларни элементлар бўйича ҳисоблашга асосланади, яъни нормани ташкил қилувчи ҳар бир элементи таҳлил қилишга имкон яратади. Бу усул илғор тажриба, фан ва техника ютуқларини чуқур ўрганишга ёрдам беради.

Ресурсларни тежашда ресурслар пуллилиги муҳим омил ҳисобланади. Хорижий мамлакатларда ўтган асрнинг 70-йилларида ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан тўғри фойдаланишни ташкил этиш учун тўлов тизими жорий қилинди. Аммо ҳозирги кунгача тўлов тизимида бир қатор муаммолар мавжуд. Корхона моддий минерал хомашё компонентларидан тўғри фойдаланиш учун тўлов жорий қилиниши натижасида унинг рентабеллигидан сезиларли даражада кам микдорда ҳақ тўланмоқда.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ишлаб чиқаришнинг барча ва айниқса, кўп материал истеъмол қилувчи тармоқларида моддий харажатларни тежаш катта аҳамиятга эга. Маҳсулот бирлигига кетадиган хомашё ва материаллар микдорини улар сифати, чидамлилиги зарар етказмасдан камайтириш бир хил микдордаги материаллар ва хомашёдан кўпроқ маҳсулот олиш ва тармоқлараро ишлаб чиқариш алоқаларини такомиллаштириш имконини беради.

Моддий ресурсларни тежаш учун кураш янги техникани жорий қилиш ва технологияни такомиллаштиришга шароит яратади, ишлаб чиқаришнинг техник даражасини ошириш эса, ўз навбатида, бошқа иқтисодий кўрсаткичларни яхшилашга шароит яратади. Маҳсулот бирлигига сарфланадиган хомашё ва материаллар миққорининг камайиши ижтимоий меҳнат унумдорлигини ошириш, демакдир, чунки хомашё ва материаллар таркибидаги моддийлаштирилган меҳнат ҳамда материалларни ташиш, ортиш, тушириш ва сақлаш билан боғлиқ бўлган «тирик» меҳнат микдорини камайтириш имконини беради. Шу билан бирга хом ашё ишчилар сарфлайдиган меҳнат микдори камаяди, чунки кам материални қайта ишлашга тўғри келади.

Моддий ресурсларни тежаш маҳсулот таннархини камайтиришнинг энг хом ашё омилларидан биридир. Хўжаликка тўғри раҳбарлик қилишда хомашё ва материаллар сарфлаш жараёнини чуқур таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга. Таҳлил ишлаб чиқариш хусусиятига қараб ўзгарувчи моддий ресурслардан фойдаланиш кўрсаткичлари асосида олиб борилади.

Бошлангич хомашёни биринчи бор қайта ишловчи тармоқларда хомашё бирлигидан тайёр маҳсулот чиқиши кўрсаткичидан, фойдаланилади баъзи тармоқларда эса маҳсулот бирлигига сарфланадиган хомашё микдори кўрсаткичидан фойдаланилади.

Қайта ишловчи бир қатор тармоқларда хомашё ва материаллардан фойдаланиш коэффиценти аниқланади. У детал, узел ёки маҳсулотнинг соф оғирлигини унга сарфланган материал микдорига ёки сарфлаш нормасига булиш йўли билан аниқланади. Бу коэффицент бирга қанча яқин бўлса, шунча яхши, чунки бунда материалдан шунча тўлиқ фойдаланилган бўлади.

Материаллардан фойдаланиш даражасини тўғри таҳлил қилиш учун ишлаб чиқаришнинг барча техник-иқтисодий шароитларини кўриб чиқиш керак.

Моддий ресурслар захираларини ишга солиш манбалари ва йўллари аниқлаш мақсадида таҳлил усули амалга оширилади.

Хомашё ва материалларни тежашнинг хом ашё манбалари қуйидагилардан иборат:

- машина ва бошқа маҳсулотлар сифати ошгани ҳолда оғирлигининг камайиши;
- ишлаб чиқариш йўқотишлари ва чиқиндиларини ҳар тарафлама камайтириш;
- хомашё ва материаллардан комплекс фойдаланиш;
- хомашёнинг қимматбаҳо камёб турлари ўрнига тежамли, янги материаллар қўллаш;
- хомашёдан қайта фойдаланиш.

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришида хомашё ва материалларни тежашнинг хом ашё йўллари қуйидагилардан иборат:

- машина ва маҳсулотлар конструкциясини яхшилаш;
- янги техника ва прогрессив технологияни жорий этиш;

- -технологик жараёнларни яхшилаш;
- -хомашёни комплекс кайта ишлаш усуллари ривожлантириш;
- чиқаришни ташкил қилишни яхшилаш.

Маълумки, моддий ресурсларни тежаш тадбирларини амалга ошириш кўшимча пул харажатлари билан боғлиқ. Бундай харажатлар икки хил хусусиятга эга:

- Капитал харажатлари сифатида — материаллар харажати камайтиришни коплаш учун зарур бўлган янги ускуналарни ўрнатиш учун.
- Хомашё ва материаллар сифатини ошириш учун сарфланадиган харажатлар сифатида.

Кўшимча пул харажатлари маҳсулот таннархини камайтиради ва шунинг ҳисобига уни тежаш мумкин. Материалларни тежаш, шунингдек, ускуналардан фойдаланишни яхшилаш ва меҳнат унумдорлигини ошириш имконини беради. Шунинг учун харажатлар самарадорлигини аниқлашда фақатгина хомашё тежаминигина эмас, балки ускуна ва иш ҳақидан олинган тежамни ҳам аниқлаш керак.

Меҳнат буюмларини сарфлаш нормаларини пасайтиришдан олинган тежам **қуйидаги** формула асосида аниқланади:⁷⁵

$$\mathcal{E} = (H_1 - H_2) \cdot P_u$$

Бу ерда: $\mathcal{E}$ — режа бўйича йиллик тежам;

H_1 ва H_2 — тадбир жорий килингунча ва килингандан кейинги маҳсулот бирлигига материал сарфлаш нормалари;

P — маҳсулот ишлаб чиқаришнинг йиллик миқдори;

u — маҳсулотга сарфланган хомашё ва материаллар баҳоси.

Меҳнат буюми сифатини яхшилашга сарфланган харажатлар самарадорлиги янги материаллар жорий қилингунга қадар ва килингандан кейин маҳсулот таннархларини солиштириш йўли билан аниқланади.

Истиклол ва бозор иқтисодиётига кириб бориш мамлакатнинг хомашё ресурсларини қўлайтиришга ва унинг бойликларидан оқилона фойдаланишга кенг йўл очди. Давлатнинг республика Индустириал иқтисодтёти хомашё базаси борасидаги хўжалик сиёсати қайта ишловчи Индустириал иқтисодтёти тармоқларининг юқори суръатлар билан тараққий этишини таъминловчи хомашё ресурсларининг жадаллаштирилган ривожланишини таъминлашдир.

Индустириал иқтисодтёти хомашё базаси ривожининг хом ашё йўналишлари қуйидагилардан иборат: янги хомашё манбаларини аниқлаш бўйича геологик-кидирув ишларини кенгайтириш, ундирувчи Индустириал иқтисодтёти тармоқларини тезлик билан ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг Индустириал иқтисодтёти учун етарли даражада маҳсулот етиштиришини ва унинг товардорлик қобилиятини кучайтириш, сунъий материаллар ва улар урнини босувчи турли хил буюмлари яратиш ва ҳ.к.лар

Хомашё ресурсларидан фойдаланишда тежамкорлик тамойилидан тула-тўқис фойдаланиш энг муҳим муаммо ҳисобланади. Бу муаммони ечиш учун тежамкорликнинг стратегия ва тактикасини ишлаб чиқиш керак. Хомашёдан оқилона фойдаланиш мақсадида уни қайта ишлаш жараёнида тегишли Индустириал иқтисодтёти тармоғи учун мақсадга **мувофиқлигини** аниқлаш, хом материалларни дастлабки қайта ишлаш ва бойитиш, хомашёдан комплекс фойдаланиш, материаллардан иккинчи марта фойдаланиш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилади. Бунга эришишда фан-техника **тараккиёти**, айниқса, кимёлаштириш ва янги технологияларни жорий этиш хом ашё роль ўйнайди.

Ресурсларни тежаш хўжалик юритувчи субъектларнинг сезиларли даражада ривожланишига таъсир этади. Шунинг учун ҳам ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ресурслардан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратмоғи лозим.

⁷⁵ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

Кўриб ўтганимиздек, тежамкорликни амалга ошириш ва махсулотга материал сарфини камайтиришга эришиш учун, аввало, хўжалик юритувчи ходимлар ва хизматчилар унинг **ижтимоий-иқтисодий** моҳиятини тушуниб олишлари ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўлида халқ хўжалигининг ҳамма бўғинларида уни моҳирона қўллаш билиши керак.

Ҳукуматимиз томонидан ресурслардан самарали фойдаланишга катта эътибор қаратилмоқда. Аммо мамлакатимиз аҳолиси ва корхоналари томонидан бу ишнинг амалга оширилиши талабга жавоб берадиган даражада эмас. Шу сабабли 2015-2020 йилларда республикада ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланишга катта эътибор берилиши ва ўтган йиллардагидек исрофгарчиликка йўл қўймаслик керак бўлади.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон Индустириал иқтисодтётии ўзининг жуда катта хомашё базасига эга, Мустақиллик ва бозор иқтисодиётига кириб бориш мамлакатнинг хомашё ресурсларини янада кўпайтиришни ва мавжуд табиий бойликлардан оқилона фойдаланишни талаб этади.

Индустириал иқтисодтёти хомашё базаси ривожининг хом ашё йўллари қуйидагилардан иборат: хомашё янги манбааларини аниқлаш бўйича геологик-кидирув ишларини кенгайтириш, ундирувчи Индустириал иқтисодтёти тармоқларини тезлик билан ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг Индустириал иқтисодтёти учун етарли даражада махсулот етиштиришини таъминлаш ва товардорлик қобилиятини кучайтириш, сунъий материалларнинг турли хилларини яратиш ва ҳ.к.лар

Хомашё ресурсларидан фойдаланишда тежамкорлик тамойилидан тўла-тўқис фойдаланиш ҳозирги даврнинг энг муҳим муаммоси ҳисобланади. Шу сабабли, хомашёдан оқилона фойдаланиш мақсадида уни қайта ишлаш жараёнида тегишли Индустириал иқтисодтёти тармоғи учун мақсадга мувофиқлигини аниқлаш, хомашё материалларини дастлабки қайта ишлаш ва бойитиш, хомашёдан комплекс фойдаланиш, материаллардан иккинчи марта фойдаланиш бўйича тадбир-чоралар амалга оширилиши зарур. Бу тадбир-чораларни амалга оширишда фан-техника тараққиёти, айниқса, кимёлаштириш ва Янги технологияларни жорий этиш, ташкилотчилик, тежамкорлик ва уни рағбатлантириш алоҳида аҳамият касб этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Хомашё тушунчаси ва уни гуруҳлаш.
2. Ўзбекистон Индустириал иқтисодтётиининг хомашё базаси ва унинг ривожини.
3. Минерал хомашё конларини иқтисодий баҳолаш.
4. Сунъий материаллар ишлаб чиқаришнинг ривожини.
5. Индустириал иқтисодтёти хомашёсидан фойдаланишнинг оқилона усуллари.
6. Бозор иқтисодиёти шароитида тежамкорлик тамойили ва унинг талаблари.
7. Индустириал иқтисодтёти хомашё базасини мустахкамлашда хорижий ҳамкорликнинг роли.

Мавзу 14. ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДТЁТИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНING АЙЛАНМА ФОНДЛАРИ ВА МАБЛАҒЛАРИ

таянч тушунчалар ва иборалар:

Айланма фондлар, айланма маблағлар, айланма маблағлар, ишлаб чиқариш захиралари, хом ашё, материаллар, пул маблағлари, касса, ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган махсулот, моддий ресурслар, махсулот реализацияси, жорий ва эҳтиёт захиралари.

Режа

1. Индустириал тармоқларда айланма фондлари ва уларнинг тузилмаси.
2. Индустириал тармоқларда ишлаб чиқариш захираларини бошқариш тизими.
3. Тугалланмаган ишлаб чиқариш. Индустириал тармоқларда айланма маблағлари..
4. Келгуси давр харажатлари.

14.1. Индустрал тармоқларда айланма фондлари ва уларнинг тузилмаси

Индустрал иқтисодтёти соҳасида турли маҳсулотларни тайёрлаш жараёнида моддий ва молиявий маблағларга бўлган эҳтиёжлар доимо ошиб боради. Индустрал иқтисодтёти корхоналарида хом ашё фондлар билан бир вақтда меҳнат буюмлари ҳам ҳаракатда бўлади. Шу сабабли уларни айланма фондлар деб айтилади.

Айланма фондлар — ишлаб чиқариш жараёнида бир марта қатнашиб, ўз қийматини тайёр маҳсулотга ўтказиб, ўз шаклини ҳам ўзгартирадиган, бутунлай йукотиб юборадиган меҳнат буюмларидир.⁷⁶

Айланма фондларга ишлаб чиқариш жамғармалари ва ишлаб чиқаришдаги маблағлар, тугулланмаган ишлаб чиқариш ва келгуси давр харажатлари киради.

Ишлаб чиқариш жамғармалари айланма фондларнинг хом ашё қисмини ташкил этади. Улар корхоналарга келтирилган, лекин ишлаб чиқариш жараёнида ҳали фойдаланилмаган меҳнат бумлари, хусусан, хомашё, ярим тайёр маҳсулотлар, ёқилғи, хом ашё ва ёрдамчи материаллар, энергия, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар, хўжалик жиҳозлари ва тез емирилувчи буюмлардан иборат.

Айланма фондларнинг яна бир қисмини тугулланмаган ишлаб чиқариш ташкил этади. Улар ишлаб чиқариш жараёнига аллақачон тушган, лекин ишлов бериш тугамаган меҳнат буюмларидир. Буларга корхона ўзи яратган, лекин чала тайёр маҳсулотлар ва тугулланмаган ишлаб чиқаришлар киради.

Айланма фондларнинг яна бир қисми келгуси давр харажатлари ҳисобланади. Уларга янги турдаги маҳсулотларни лойиҳалаш, тайёрлаш ва ўзлаштириш, мутахассисларни ўқитиш ва қайта тайёрлаш, хоналарни ижарага олиш, тоғ-Индустрал иқтисодтёти корхоналарига тааллуқли харажатлардан иборатдир. Бу харажатларнинг ҳаммаси тайёр маҳсулотнинг таннархига киритиш эвазига копланadi.

Айланма фондларнинг таркиби турли тармоқларда турлича бўлади. Масалан, умуман, Индустрал иқтисодтёти буйича ишлаб чиқариш жамғармаси 64% га яқин бўлса, электроэнергетика ва иссиқлик энергияси ишлаб чиқариш соҳасида 56% ни, машинасозликда 54%, кумир Индустрал иқтисодтётида 33% ни ташкил этади. Айланма фондларнинг таркиби факат тармоқларда эмас, корхоналарда ҳам бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Бу ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасига, жорий этилаётган технологиянинг усулига, йўлига, корxonани ихтисослашиш даражасига, ишлаб чиқариш жараёнининг давомийлигига, ишлатиладиган материалларнинг таркибига боғлиқ. Айланма фондларнинг таркибини иқтисодий таҳлил этиш ва уларнинг таркибига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ҳамда уларнинг таъсир кучи натижаларини топиш, тармоқлар ва корхона тараккиётини белгилашга катта ёрдам беради. Айланма фондларнинг таркибини аниқлаш, улардан фойдаланишни яхшилаш йўллари белгилаш учун моддий баланслар тузилади. Бу баланслар ҳар бир тармоқ иккинчи тармоққа қандай буюмлар етказиб беришини тавсифлайди.

14.2. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш масалалари

Ижтимоий ишлаб чиқариш ва унинг хом ашё бўғини бўлган корхона фаолияти самарадорлигини оширишда моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади. Моддий ресурслардан фойдаланишнинг жуда кўп йўллари мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

моддий ресурслардан комплекс (ҳар тарафлама) фойдаланиш;
чиқиндилардан ёки иккиламчи хомашё ва материаллардан фойдаланиш.

Хомашё ва бошқа айланма фондлардан фойдаланишни яхшилаш учун даставвал фан ва техника тараккиётини жадаллаштириш керак. Эски техникани янги техника билан алмаштириш, айниқса, ҳозирги замонда ривожланган хорижий мамлакатлар технологиясини

⁷⁶ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

жорий этиш зарур. Бу борада хозирги пайтда республикада анчагина ишлар амалга оширилмокда. АКШ, Олмония, Япония, Франция, Жанубий Корея, Туркия, Италия ва бошка бир катор давлатлар билан хамкорликда Индустиал иқтисодтёти корхоналари техник ва технологик жихатдан яхшиланмокда. Корхоналарда ишлаб чикариш жараёнини компьютерлаштириш кучаймокда. Баъзи бир машина-механизмлар модернизация килинмокда. Ишлаб чикариш жараёнлари такомиллашмокда. Бу эса, корхоналарда ишловчиларнинг малакаси ошишига таъсир курсатмокда, окибатда ҳар бир махсулот бирлигига сарфланаёган меҳнат буюми камаймокда. Хомашё, ёқилғи, энергетика ресурслари, яъни айланма фондларнинг яхши ишлатилиши туфайли катта самара олиш борасида факат техникавий омилларгина катта урин тутмасдан, ижтимоий-иқтисодий омиллар хам етарли рол ўйнайди.

Айланма фондлардан самарали фойдаланишда хўжалик механизмининг аҳамияти катта. Хусусан бунга, хўжалик механизмининг режалаштириш, баҳолаш, молиялаш, кредитлаш, хужалик ҳисобини юритиш, бошкариш, моддий ва маънавий рағбатлантириш каби элементлари хам таъсир кўрсатади. Айланма фондлардан оқилона фойдаланиш учун ракобатни жорий этиш керак. Ракобат эса, махсулотни энг сифатли, энг арзон ва кўплаб ишлаб чикариш воситасидир. Ракобат бўлиши учун бир хил махсулотни ишлаб чикарадиган корхоналар сони кўп бўлиши керак.⁷⁷

Айланма фондлардан режали фойдаланишни ташкил қилишда уларнинг айрим турларини махсулот бирлигига сарф этишни илмий асосда нормаллаштириш катта аҳамият касб этади. Бу ишни бажариш ишлаб чикариш харажатларини пасайтириш, ишлаб чикаришнинг рентабеллигини ошириш, моддий техника таъминотини ташкил этиш, техника ва технологияларни такомиллаштиришнинг хом ашё воситаси ҳисобланади. Барча нормалар илмий жихатдан асосланган ва уз хусусиятлари бўйича давр талабига жавоб берадиган бўлишлар зарур.⁷⁸

Моддий ресурсларни сарфлаш нормалари турлича бўлиши мумкин:

1. Фойдаланиш муддатига кўра нормалар: а) истиқболли; б) йиллик ва оператив нормалар.
2. Қўлланиш миқёси бўйича нормалар икки хил: шахсий нормалар ва расмийлашган нормалар.
3. Нормаллаштирилаётган маблағнинг деталлаштирилиш даражаси тайёр махсулот ёки унинг айрим қисмлари бўйича ажратилиши мумкин.
4. Материалларни деталлаштирилиш бўйича йиғма нормалар, материал сарфи бўйича йириклашган нормалар бўлиши мумкин.

Моддий ресурсларни тўғри, оқилона сарфлашни нормаллаштириш учун уларнинг таркибини белгилаш катта аҳамиятга эга. Нормалар таркибида қуйидагилар эътиборга олинади:

- махсулот бирлигига сарфланадиган фойдали хомашё ва материалнинг миқдори.
- зарурий техник чиқинди ва бошкалар.

Нормалар тажриба, лаборатория, техникавий, аналитик, статистик усуллар билан тузилади.

14.3. Айланма маблағлар ва уларнинг айланишини тезлаштириш

Индустиал иқтисодтёти корхоналари фаолиятининг хом ашё ва айланма фондлар ҳамда айланма маблағлар билан узвий боғлиқлиги алоҳида аҳамият касб этади. Муомаладаги ишлаб чикариш фондларининг йиғиндиси айланма маблағларни ифодалайди. Айланма маблағлар 2 та фондни ўз ичига олади:

36. - айланма фондлар;

⁷⁷ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

⁷⁸ Крум, Э.В. Экономика предприятия: Учебное пособие / Э.В. Крум. - Мн.: ТетраСистемс, 2013. - 192 с.

37. - муомала фондлари.

Айланма фондлар, ўз навбатида ишлаб чиқариш жамғармаси, тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр харажатлари ва омборлардаги тайёр маҳсулотлардан иборат бўлади.

Муомала фондларига жўнатишга юкланган маҳсулотлар ва давлат банкидаги пул маблағлари киритилади.

Айланма маблағларнинг таркибини 6-чизмада кўрши мумкин:

Корхонанинг айланма маблағлари кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида муҳим роль ўйнайди. Чунки улар ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигига шароит яратиб борадилар. Айланма маблағлари камайиб кетган корхона (фирма)лар банкротликка юз тутадилар.

Ташкил этилиш усулига қараб айланма маблағлар нормаллаштириладиган ва нормаллаштирилмайдиган маблағларга бўлинади.

Нормаллаштириладиган айланма маблағлар корхонанинг узлуксиз ишлашини таъминлаш учун керак бўлган маблағларнинг минимал миқдоридир.

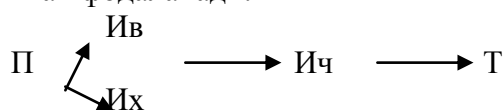
Айланма маблағларнинг айланиш даври 3 қисмдан иборат бўлади:

1. Маблағларнинг ишлаб чиқаришдаги жамғарма шакли;
2. Ишлаб чиқариш жараёнидаги шакли;
3. Тайёр маҳсулот ёки ҳисоб-китоб счётидаги шакли.

Нормаллаштиришнинг хом ашё вазифаси ишлаб чиқариш жамғармаларини, тугулланмаган ишлаб чиқариш ҳажмини, тайёр маҳсулот қолдиғини аниқлашдан иборат.

Нормаларга биноан ишлаб чиқариш жамғармалари режалаштирилади. Уларнинг миқдори корхоналарда камроқ, лекин ишлаб чиқариш жараёнига етарли булиши керак.

Айланма маблағлар доимо ҳаракатда бўлиб, пул ва ишлаб чиқарилган товар шаклида рўй бериши мумкин. У қуйидагича ифодаланади:

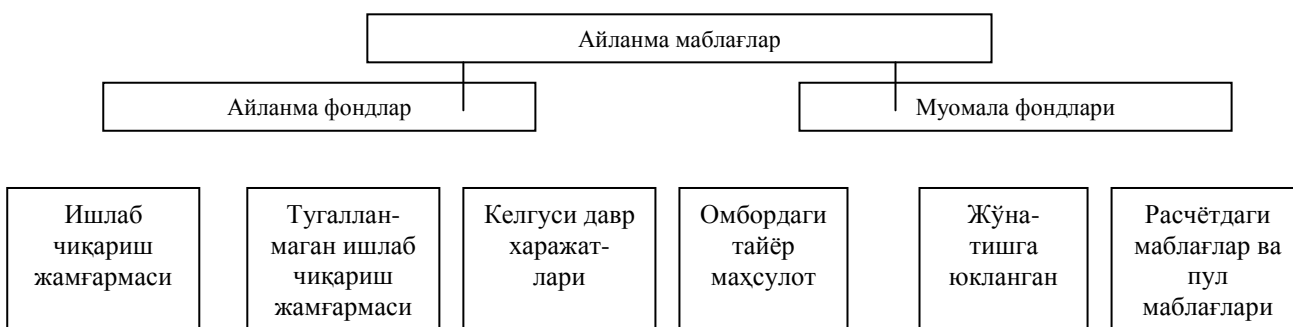
Бунда: П — корхонанинг пул шаклидаги маблағлари; ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш учун (Ив) ва иш ҳақи (Их), сўм ҳисобида.

Ич — ишлаб чиқариш воситаларининг унумли истеъмоли, сўм ҳисобида;

Т — ишлаб чиқариш воситаларининг ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилиниши натижасида ишлаб чиқарилган товарлар қиймати, сўм ҳисобида;

П¹ — ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш натижасида ҳосил бўлган пул, сўм ҳисобида.

Ҳар бир корхона айланма маблағларни сақлаш ва улардан оқилона фойдаланишни ва уларнинг айланишини тезлаштиришни таъминлаши керак. Фақат шундагина у самарали ишлаган бўлади. Айланма маблағларнинг иқтисодий самарадорлиги уларнинг доиравий шаклда айланиши тезлашишидир. Бунга эришилганда ортикча маблағларнинг бўшашига ва улар бошқа мақсадларда қўлланишига шароит яратилади.

14.1-чизма. Айланма маблағлар (индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши бўйича)

Айланма маблағларнинг айланиши турли кўрсаткичлар билан белгиланади. Айланма маблағларнинг айланиш коэффициенти куйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$K_a = M_{cm} / \text{Ай.қ.}$$

Бунда: M_{cm} — сотилган маҳсулот миқдори, сўм ҳисобида;

Ай.қ. — айланма маблағларнинг ўртача йиллик қолдиғи, сўм ҳисобида.

Айлана маблағларнинг 1 та айланиш даврини куйидаги формула билан ҳисоблаш мумкин:

$$A_d - (A_{\text{й.қ.}} * 360) / M_{cm}$$

Айланма маблағларнинг айланиш даврини ҳисоблашни осонлаштириш учун йилдаги кунлар сонини 360 кун, квартални 90 кун, ойликни 30 кун деб қабул қилинган.

Қисқача хулосалар

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришида хом ашё фондлар билан бир вақтнинг ўзида меҳнат буюмлари ҳам ҳаракатда бўлади. Шу сабабли уларни айланма фондлар деб атайдилар. Айланма фондларнинг ашёвий мазмунини хом ашё ва ёрдамчи материаллар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, яримфабрикатлар, эҳтиёт қисмлар, кам баҳоли ҳамда тез тўзийдиган буюм ва инвентарлар, турли идишлар (таралар) ташкил этади. Айланма фондларга тайёр маҳсулот, йўлдаги маҳсулот ва ҳисобдаги пуллар ҳам киради.

Айланма фондлардан фойдаланишни яхшилаш мавжуд хомашё ва материаллар билан ишлаб чиқариш кўламини юқори даражага кўтариш, тармоқлар ўртасида юқори тежамли нисбатларни (пропорцияларни) белгилаш, ижтимоий меҳнат унумдорлигини ошириш ва маҳсулот таннархини пасайтиришга имкон яратади. Ишлаб чиқаришни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш хомашё ва материаллардан, ёқилғи ва электр энергиясидан оқилона фойдаланишни талаб этади.

Моддий ресурсларни тежаш мақсадида кўп омиллардан фойдаланиш мумкин. Ресурсларни тежашнинг хом ашё ишлаб чиқариш — техник омилларига ишлаб чиқаришнинг техник даражасини узлуксиз ошириш, технологик жараёнларни мукамаллаштариш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришни яхшилаш, тежамкорликни рағбатлантирувчи дастак ва стимуллардан кенг фойдаланиш киради.

Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш жуда катта халқ хўжалиги аҳамиятига эга. Чунки у пул маблағларини бўшатишга имконият яратади.

Айланма маблағлар айланишини тезлаштиришнинг хом ашё йўллари қуйидагилардан иборат:

- ишлаб чиқариш циклининг давомийлигини, узоқлигини қисқартириш;
- нормативдан ташқари ва ошиқча заҳираларни йўқотиш;
- тайёр маҳсулотларни сотишни тезлаштириш ва ҳ.к.лар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Айланма фондларнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни нималардан иборат?
2. Айланма фондлар хом ашё фондлардан қайси хусусиятлари билан фарқланади?
3. Айланма фондларнинг таркиби ва тузилмаси тўғрисида нималарни биласиз?
4. Моддий ресурслардан фойдаланишнинг хом ашё йўналишлари нималардан иборат?
5. Айланма фондлардан самарали фойдаланиш механизми нималарни ўз ичига олади?
6. Айланма маблағлар деганда нималарни тушунасиз? Уларнинг турларини изохлаб беринг.

7. Айланма маблағларнинг айланиш тезлигини оширишнинг аҳамияти нималардан иборат?
8. Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш йўллари изохлаб беринг.
9. Бу мавзу бўйича ечими топилмаган қандай муаммолар мавжуд?

Мавзу. 15 ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДТЎТИ МАҲСУЛОТИНИНГ СИФАТИ ВА УНИНГ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИ

Таянч иборолар

Сифат , сотиш ҳажми, ишлаб чиқариш ҳажми, маҳсулот сотиш, ички харажатлар, ташқи харажатлар, доимий харажатлар, ўзгарувчан харажатлар, ўртача харажатлар, ялпи кўрсаткичлар, чегаравий харажатлар, чегаравий даромадлар, чегаравий фойда.

Режа

1. Сифат тушунчаси ва сифатни ошириш зарурияти
  2. Сифат категориясининг моҳияти ва аҳамияти.
  3. Маҳсулот сифати кўрсаткичлари. Сифат, баҳо ва баҳолаш. Маҳсулот сифатини бошқариш.
  4. Стандартлаштириш ва стандартлар.
- Сертификациялаш ва сертификатлар. Сифат ва хорижий тажрибалар.

15.1. Сифат тушунчаси ва сифатни ошириш зарурияти

Замонавий бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариладиган маҳсулот сифатига қатъий талаблар кўяди. Чунки ҳозирги замонда ҳар қандай фирманинг омон қолиши, унинг товарлар ва хизматлар бозоридаги мустақкам мавқеи рақобатбардошлик даражаси билан белгиланади. Рақобатбардошлик икки кўрсаткич - баҳо ва маҳсулот сифатининг даражаси билан боғлиқдир.⁷⁹

Ишлаб чиқаришни эркинлаштириш даврида иккинчи омил биринчи ўринга кўтарилмоқда. Чунки сифат корхонанинг обрўси ва янада гуллаши ҳамда сифатни бошқариш - бу, барча ходимлар, раҳбардан тортиб аниқ иш бажарувчи учун ишнинг альфа ва омегаси, яъни аввали ва охиридир. Шу туфайли давлатнинг иқтисодий, шу жумладан, Индустириал иқтисодтўти сиёсатида сифат масаласи муҳим ўрин эгаллайди. Маҳсулот сифатини ошириш - бу, оқибат-натигада унинг миқдори, ресурсларни тежаш, ижтимоий ва шахсий эҳтиёжларни тўлароқ қондириш масаласи ҳисобланади. Яъни, ҳар қандай маҳсулот энг юқори техникавий-иқтисодий ва эстетик ҳамда бошқа бир қатор талабларга мувофиқ келиши, жаҳон бозорида рақобат қилиш қобилиятига эга бўлиши керак. Агар сифат муаммоси ҳал этилмаса, ижтимоий ишлаб чиқариш ва аҳолининг товарларга бўлган эҳтиёжларини қондириб бўлмайди.

Сифат нима?

Маҳсулот (иш, хизмат) сифати - муайян шу маҳсулотнинг ҳар томондан фойдаланишга мукамал эканлигини белгиловчи хусусиятлар йиғиндисидир.

Маҳсулот сифати - бу, шу маҳсулотдан маълум мақсадда фойдаланиш учун унинг яроқлилиқ даражаси, маҳсулотнинг ҳалқ хўжалиги эҳтиёжларини, истеъмолчиларнинг талаб ва дидларини қондириш қобилиятидир.

Индустириал иқтисодтўти маҳсулоти сифати тармоқнинг, корхона (фирма)нинг фаолиятини режалаштиришда ва уни аниқлашда қўлланиладиган хом ашё кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Унда меҳнатни ташкил қилиш, унинг жиҳозланиш даражаси, мутахассисларнинг малакаси, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ҳолати ифодаланади. Маҳсулот сифати иқтисодий жиҳатдан истеъмол қийматининг ўлчови ва фойдаланиш даражаси кўринишида намоён бўлади.

---

⁷⁹ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

Маҳсулот сифати иқтисодий категория бўлиб, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларнинг муносабатларини, сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, режа топшириқларини бажариш ҳамда маҳсулотга баҳо белгилаш бўйича корхонанинг давлат билан муносабатларини ифода этади. Ундан ташқари, маҳсулот сифати корхоналар ўртасидаги сифатли маҳсулот учун моддий рағбатлантириш ва сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқарилгани учун моддий жавобгарликка тортиш бўйича муносабатларни ифодалайди.

Маҳсулот сифати техника тараққиётининг суръатларини, меҳнат унумдорлигини ва шу орқали ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини таърифловчи иқтисодий категориядир. Маҳсулот сифатини мунтазам равишда яхшилаш иқтисодий ривожлантиришнинг зарур шarti, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, халқ фаровонлигини ўстиришнинг хом ашё омилларидан бири ҳисобланади.

Маҳсулотнинг микдори ва сифати ўзаро диалектик боғлиқдир. Юқори сифатли маҳсулот сифатсиз тайёрланган маҳсулотга нисбатан жамият эҳтиёжларини юқорироқ даражада қондиришга қодир. Демак, маҳсулот сифатини яхшилаш ишлаб чиқариш ҳажмини кўшимча харажатларсиз ошириш, демакдир. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифати ва микдорининг ўзаро боғлиқлиги маҳсулот сифатини ошириш, жамият эҳтиёжларини тўла қондиришга имкон беради, мамлакатимиз ишлаб чиқарувчи кучлари ўсишининг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Сифатли маҳсулот доимо ўз харидорларига эга. Ҳозирги даврда мазкур талаб қондирилгандагина маҳсулотни дунё бозорига чиқариш мумкин.⁸⁰ Бу эса, ўз навбатида, мамлакатга экспортдан келадиган валюта тушумини кўпайтириш орқали янги техника ва технологиялар сотиб олиш, ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтириш, самарадорлигини ошириш имконини беради. Юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришга ва уни сотишга эришган корхона (фирма) ўз ишлаб чиқариш салоҳиятини янада юксалтириш имкониятига эга бўлади. Бундай субъектларнинг кўпайиши эса мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг хом ашё омилларидан бири ҳисобланади. Мамлакат иқтисодиётининг тараққий этиши эса, унинг аҳолисини даромадлари ва демак, турмуш даражасининг ҳам юксалишига олиб келади. Натижада сифатли маҳсулот ва юқори даражада кўрсатилган хизматларга талаб кўпаяди. Яъни, сифатли маҳсулот (таклиф) ўзининг сифатли истеъмолчиси (талаб)ни яратади. Пировардида жамиятда янада юқорироқ даражада иқтисодий ўсиш таъминланади.

13.2. Маҳсулотнинг сифат кўрсаткичлари ва уларни баҳолаш усуллари

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқариши ўз маҳсулотларининг гоят турли-туманлиги билан тавсифланади. Бу маҳсулотлар табиий хусусиятларига кўра, ҳар хил меъёр ва хилма-хил сифат кўрсаткичларига эга. Лекин, маълум Индустриал иқтисодтёти маҳсулотларининг муайян гуруҳи учун умумий кўрсаткичлар ишлатилиши, бошқа гуруҳи учун эса ўзига хос кўрсаткичлар қўлланилиши мумкин.

Маҳсулот сифатига ва унинг техникавий хусусиятларига баҳо бериш учун куйидаги кўрсаткичлар тизими қўлланилади:

Истеъмол қилиш хусусиятлари бўйича талабни қондириш кўрсаткичлари. Бундай кўрсаткичлар маҳсулотдан тайинли, белгиланган равишда фойдаланиш натижасида керакли (зарурий) самарани тавсифлайди. Ишлаб чиқариш - техник вазифани бажарувчи маҳсулот учун меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи хизмат қилиши мумкин. У баҳоланаётган маҳсулот ёрдами билан қандай ҳажмдаги маҳсулотни тайёрлаш ёки маълум давр ичида қандай ҳажмдаги ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиши мумкинлигини ифодалайди.

Мустаҳкамлик кўрсаткичлари - буюмларнинг бузилмаслиги, яхши сақланиши, таъмирлашга қулайлиги, шунингдек, чидамлилигидир. Машина ва ўлчов асбоб ларининг сифати уларнинг мустаҳкамлигига ва узоқ ишлаш қобилиятига қараб аниқланади. Ҳар бир

⁸⁰ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

буюмнинг мустаҳкамлиги мўлжалланган муддатда, ўз хизмат параметрларини ўзгартирмай, зиммасига юклатилган вазифаларни бошқариш; воситанинг, яъни қурулнинг ишлаш муддати — мўлжалланган вақтда ишлаш қобилиятини ўзгартирмаслик хусусиятидир.

Технологик кўрсаткичлар маҳсулотни тайёрлаш ва таъмирлаш **жараёнида** юқори меҳнат унумдорлигини таъминлаш учун конструктор-технологик ечимлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлардир. Айнан техника ва технология ёрдамида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг оммавийлиги, материал харажатларини, маблағлар, меҳнат ва вақтни оқилона тақсимлаш таъминланади.

Стандартлаштириш ва унификациялаш кўрсаткичлари — маҳсулотнинг стандартли, унификациялашган ва оригинал, яъни **ажойиб**, ажралмас қисмлар билан қондирилганлиги, тўйдирилганлиги, шунингдек, бошқа буюмларга нисбатан унификациялашганлик даражаси. Улар **тракторни** бошқариш учун **керак** бўлган кучлар, музлатгичда дастакнинг жойлашиши, ҳарорат, намлик, ёруғлик, **шовкин**, вибрация, нурланиш, ёнувчи маҳсулотларда учар газни ва сув буғининг йиғилиши бўлиши мумкин.

Эргономик кўрсаткичлар инсоннинг буюм билан муносабатини ва бу буюмдан фойдаланишда рўй берадиган гигиеник, физиологик ва рухий хусусиятлар мажмуини акс эттиради.

Эстетик кўрсаткичлар буюмларнинг бадиий-конструкторлик хусусиятларини ифодалайди. Улар буюмнинг товар қиёфаси жонлилигини, шаклининг маъқуллигини, композициянинг бутунлилигини, мукамал бажарилганлилигини ва барқарорлигини тавсифлайдилар.

Транспортабеллик кўрсаткичлари маҳсулотнинг ташиш учун мослашганлигини ифодалайди.

Патент-ҳуқуқий кўрсаткичлар маҳсулотнинг патентли ҳимоясини ва патентли сархиллигини (асиллигини) тавсифлайди ва рақобатбордошлигини аниқлашда муҳим омил ҳисобланади. Патент-ҳуқуқий кўрсаткичларни аниқлашда буюмларда янги техник омиллар борлигини, шунингдек, мамлакатда патентлар билан ҳимояланган ечимларни ҳисобга олиш керак бўлади.

Экологик кўрсаткичлар атроф-муҳитга хавфли таъсир кўрсатиш даражаси. У маҳсулотни эксплуатация қилиш ёки истеъмол қилишда юзага келади. Масалан, зарарли қотишмаларнинг бўлиши, маҳсулотни саклаш, ташиш ва истеъмол қилишда зарарли қисмлар, газлар ва нурларни чиқариш мумкинлиги.

Хавфсизлик кўрсаткичлари — харидор ва хизмат кўрсатувчи ходимларнинг хавфсизлиги учун маҳсулот хусусиятларини тавсифлайди, яъни маҳсулотни монтаж қилиш, хизмат кўрсатиш, таъмирлаш, саклаш, ташиш, истеъмол қилишда хавфсизликни таъминлайдилар.

Юқорида қайд қилиб ўтилган кўрсаткичларнинг йиғиндиси маҳсулот сифатини ташкил этади. Буюм мустаҳкам (пишик), эстетик жихатдан кўзни қамаштирадиган, ўз вазифасини яхши бажарадиган бўлиши лозим. Лекин, юқорида қайд этилган кўрсаткичлардан ташқари буюмнинг баҳоси ҳам муҳим. Чунки иқтисодий оптимал сифат масаласи баҳо билан чамбарчас боғлиқдир. Харидор буюм сотиб олганда буюм баҳоси у эга бўлган хоссалар тўпламини қоплашини билиш учун уларни доимо таққослайди.⁸¹

Иқтисодий оптимал сифат деганда, сифат ва харажат нисбати ёки сифат бирлигининг баҳоси тушунилади ва у куйидаги формула билан ҳисобланади:

$$Kopt = \frac{Bc}{Xc},$$

Бу ерда: Копт — иқтисодий оптимал сифат;

Бс - буюм сифати;

---

⁸¹ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

X^E - буюмни сотиб олиш ва эксплуатация қилиш харажатлари, сўм.

Формуланинг махражини аниқлаш мураккаб эмас, чунки у буюмнинг сотиш баҳосини, эксплуатация, таъмирлаш ва утилизация қилиш харажатларини ўз ичига олади. Формула суратини аниқлаш эса, қийинроқ кечади, чунки буюмнинг сифати жуда кўп ва турли - туман кўрсаткичлардан иборат. Бу билан алоҳида фан «Кваламетрия» шуғулланади. У сифатни сон жихатдан, яъни бир сўмлик харажатта буюм сифати бирлиги ўсишини баҳолашнинг етарли даражада маъқул усулини ишлаб чиққан.

Демак, ҳозирги замон ишлаб чиқариши шароитида маҳсулот сифати — корхона (фирма) самарадорлигининг, рентабеллигининг муҳим таркибий қисмидир. Шу сабабли унга доимо эътибор бермоқ зарур. Сифат билан барча - корхона директоридан тортиб, аниқ иш бажарувчигача шуғулланиши керак.

Сифатни таъминлаш, лойиҳалаш, сақлаш бўйича барча жараёнлар сифатни бошқариш тизимига бирлаштирилган.

15.3. Маҳсулот сифатини бошқариш ва уни ошириш йўллари

Ҳар қандай ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва юксак даражага кўтариш учун уни бошқариш керак. «Бошқариш» иборасини маҳсулот сифатига қўллаганда, маҳсулот сифати ва унинг рақобатбардошлигини доимий назорат қилиш, унинг белгиловчи шартлари ва омилларини мақсадга мувофиқ таъсир қилдириш йўллари билан маҳсулот сифатини лойиҳалаштириш, ишлаб чиқариш ва фойдаланишда унинг зарур даражада ўрнатилишини, таъминланишини ва сақланишини тушунмоқ керак.

Маҳсулотнинг сифатини бошқариш операциялари муҳандис-техник, ташкилий-технологик, назорат ва бошқа жараёнларнинг ўзаро боғлиқлиги мажмуасини ташкил этувчи тартиб доирасида олиб борилади.

Маҳсулот сифатини бошқариш жараёни қуйидаги операциялардан иборат:

- маҳсулот сифати даражасини белгилаш;
- маҳсулот сифатига таъсир кўрсатувчи буюм ва уни ишлаб чиқариш жараёнининг фаолияти тўғрисидаги ахборотларни йиғиш ва ўрганиш;
- маҳсулот сифатини бошқариш тўғрисида қарор қабул қилиш ва объектга таъсир кўрсатишга тайёрланиш;
- бошқарувга тегишли буйруқларни бериш;
- бошқариш натижасида маҳсулот сифатининг ўзгариши ҳақидаги ахборотларни йиғиш ва таҳлил қилиш.

Маҳсулот сифатини бошқаришда қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

- маҳсулотнинг техникавий даражаси ва сифатини узоқ муддатларга чамалаш;
- маҳсулот сифатини оширишни режалаштириш ва башорат қилиш;
- маҳсулот сифатини аттестация қилиш;
- маҳсулот лойиҳасини чизиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш;
- маҳсулот сифатини моддий-техник томондан таъминлаш;
- ишлаб чиқаришни технологик тайёрлаш;
- маҳсулот сифатини ўлчашни ташкил этиш;
- мутахассисларни танлаш, жойлаштириш, ўқитиш ва тарбиялаш;
- сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш даражасини бир текисда олиб бориш;
- ишлаб чиқариш воситаларини сақлаш, таъмирлашни ташкил этиш;
- маҳсулот сифатини оширишни рағбатлантириш;
- маҳсулот сифатини назорат қилиш;
- стандартларга, ўлчаш воситаларига ва техник шартларга риоя қилиш;
- маҳсулот сифатини бошқариш ҳуқуқини таъминлаш.

Маҳсулот сифатини бошқариш унинг хоссалари, технологик жараёнларнинг ихтисослаштириш хусусиятлари, ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари ва усулларини ҳисобга олган ҳолда бажарилади.

Маҳсулот сифатини яхшилашга оид вазифалар ва тадбирлар тузилаётганда уларни амалга ошириш имкониятлари ва мақсадга мувофиқлиги техникавий-иктисодий жиҳатдан асосланади.

Бунинг учун қуйидагилар асос қилиб олинади:

- ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатига бўлган талаблар ва келгусида уни такомиллаштириш имкониятлари;

- маҳсулотнинг сифат даражасини баҳолаш;

- ишлаб чиқарилган маҳсулотда учраган нуқсонларни юзага чиқариш ва таҳлил этиш;

- лабораториядан ўтказилган синов натижалари, истеъмолчилар томонидан юборилган норозилик ҳужжатлари, техникавий назорат ва маълумотлар;

- илгор корхоналарнинг маҳсулотлари билан таққослаш.

Маҳсулот сифатини яхшилашга оид тадбирлар мажмуасига қуйидагилар киради:

- маҳсулотнинг сифат кўрсаткичларини яхшилашга қаратилган хом ашё тажриба ва лойиҳалаштириш ишлари ҳамда ташкилий-техникавий тадбирлар;

- ишлаб чиқариш техникаси ва технологиясини такомиллаштиришга оид тадбирлар;

- хомашё ва материаллар сифатини ошириш бўйича таъминловчиларга қўйиладиган талаблар;

- маҳсулот сифатини ошириш бўйича ўтказиладиган илмий-тадқиқот, тажриба ва лойиҳалаштириш юзасидан илмий-текшириш, лойиҳалаштириш ташкилотларига бериладиган топшириқлар;

- техникавий ҳужжатларни яхшилаш тадбирлари:

- технологик интизомга риоя қилишни текшириш шароити, ишлаб чиқаришни ўлчов асбоблари билан таъминлаш, уларнинг аниқ ишлашини кузатиб туриш тадбирлари;

- стандартларни ўзлаштириш, уларга риоя қилиш, буюмларни унификациялаштириш, юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, нуқсонларнинг олдини олиш ва истеъмолчилар томонидан бўладиган норозиликларни камайтириш бўйича тадбирлар.

Бу каби тадбирлар ўз вақтида бажарилишини тўла-тўқис таъминлаш учун уларнинг бажарилиш муддатлари, масъул кишилар, муайян харажатлар ва уларнинг иктисодий самарадорлиги, рақобатбардошлиги ҳамда бошқа кўрсаткичлар аниқланади.

Маълумки, рақобат ва рақобатбардошлик ўртасида диалектик алоқадорлик мавжуд бўлиб, бири иккинчисидан келиб чиқади. Рақобат корхона (фирма)ларни рақобатбардош товарлар ишлаб чиқаришга ва хизматлар кўрсатишга ундайди.

Рақобатбардошлик нисбий ўлчов бўлиб, хусусияти шундан иборатки, уни рақобат предмети (маҳсулот рақобатбардошлиги)га нисбатан ҳам қўллаш мумкин.

Маҳсулотнинг рақобатбардошлиги деганда, истеъмолчининг аниқ эҳтиёжларини қондириш ва уни харид қилиш ҳамда кейинчалик ундан фойдаланиш учун сарфланадиган харажатлар даражалари бўйича уни, яъни маҳсулот бошқа шундай товарлардан ажралиб турадиган тавсифлар йиғиндиси тушунилади.

Маҳсулотнинг рақобатбардошлиги - бирор бир фирма томонидан ишлаб чиқарилган, рақобатчи фирмаларнинг худди шундай товарларига қараганда яхшироқ истеъмол хусусиятлари ва техник-иктисодий параметрларига эга бўлган товарларнинг истеъмолчилар томонидан ажратиб олинishi «қобилияти»дир.

Рақобатбардошлик айнан бозорда кузатилади ва товарларнинг истеъмолчи эҳтиёжларига мувофиқ келиши солиштириб ва текшириб кўрилади. Ана шунда товарнинг рақобатбардошлиги реал харидни амалга ошираётган харидор учун жозибадорлик даражасини кўрсатади.

15.4. Стандартлаштириш, сертификатлаштириш, аттестация ва назорат қилиш

Маҳсулот сифати муаммосига тегишли масалалардан бири стандартлаштиришдир.

Стандартлаштириш - стандартларни белгилаш ва қўллаш жараёни. У нормал ижодий фаолият булиб, сифатнинг оптимал кўрсаткичларини, маҳсулотнинг параметрик қаторларини, назорат қилиш, синаш усуллари ва хоказоларни ишлаб чиқишни ва қатъи белгалашни уз ичига олади.

Стандартлаштириш махсулот сифатини бошқаришнинг ташкилий ва норматив асоси хисобланади. У барча нормаларни стандарт, йўриқнома, махсулотни асослаш учун керакли шартлар усули каби хужжатларда акс эттиради.

Стандартлаштиришнинг энг муҳим аҳамияти шундаки, у ишлаб чиқаришнинг ривожланиш суръати ва даражасига зарурий таъсир кўрсатади. Бунинг учун эса стандартлаш фан ва техника ҳамда амалий тажрибаларнинг охириги ютуқларига таянади.

Ўзбекистонда стандартлаштириш миллий иқтисодиётни бошқариш ва ташкил этиш билан чамбарчас боғлиқ. Стандарлашнинг хом ашё, энг муҳим вазифаси халқ хужалиги, аҳоли, мамлакат мудофааси учун тайёрланадиган махсулотларга юқори талаблар белгиловчи норматив-техник хужжатлар тизимини яратиш ҳамда ушбу хужжатдан тўғри фойдаланишни назорат қилишдан иборат.

Ҳаракатдаги, мавжуд стандартлаштириш тизими қуйидагиларни ишлаб чиқишга ва доимий фаол ҳолатда бўлишига имконият яратади:

- ягона техник тил;
- махсулотнинг муҳим техник тавсифининг унификациялашган қаторлари, яъни ўлчам айирмаси (қўйим ва тушиш, кучланиш, тез-тез қайталаниш ва бошқалар);
- умуммашинасозликда ишлатиладиган буюмларнинг типоразмер қаторлари ва намунали конструкциялари (подшипниклар, крепеж, кесувчи асбоблар ва бошқалар);
- техник-иқтисодий ахборотлар классификаторлари тизими;
- материаллар ва моддалар хоссалари тўғрисида аниқ маълумотлар берадиган далилларни.

Ўзбекистон стандартлаш тизими халқаро, регионал ва миллий тизимлар билан уйғунлашиши ва қуйидагиларни таъминлаши лозим:

- сифат ва махсулот номенклатураси, хизмат ва жараёнлар, инсонларнинг ҳаёти ва соғлиғи, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари бўйича истеъмолчилар ва давлат манфаатларини;
- махсулот мос келишининг ўзаро алмашуви, яъни бир-бирини алмаштира олишини;
- инсон ва моддий ресурсларни тежашга кўмаклашиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг иқтисодий кўрсаткичларини яхшилашни;
- ижтимоий-иқтисодий дастурлар ва йирик лойиҳаларнинг норматив-техник базасини яратишни;
- ишлаб чиқаришда ва савдода техник тўсиқларни бартараф этишни, дунё бозорида махсулот рақобатбардошлигини, халқаро меҳнат тақсимоотида самарали қатнашишини ва ҳ.к.ларни таъминлаши керак.

Стандартлаштириш бир қатор тамойилларга асосланади:

- тармоқланиш - умумий хусусиятга эга бўлган нарсалар, жараёнлар, муносабатлар татбиқ этиш мумкин бўлган объектлар доирасини аниқлайди;
- вариантлик - оқилона хилма-хиллик, ранг-барангликни яратиш - стандартлашган объектга кирувчи стандарт элементларнинг оқилона турлари минимумини таъминлайди;
- тизимлик - стандартга тизим элементи сифатида қарайди;
- ўзаро алмашувчанлик - техникага мувофиқ турли вақт-маконнинг турли нуқталарида тайёрланган бир хил деталларни йиғиш ёки алмаштиришни назарда тутди.

Стандарт деганда нима тушунилади?

Стандарт инглизча «standard» сўздан ачинган бўлиб, норма, намуна, ўлчам маъносини билдиради. У бошқа объектларни таққослаш учун дастлабки объект деб қабул қилинган намуна, эталон, модель, стандартланадиган объектга қуйиладиган ва ваколатли идоралар томонидан тасдиқланган нормалар, қоидалар, талабларни белгиловчи норматив-техник хужжат. Стандарт инсон фаолиятининг барча соҳасига, илм-фанга, техникага, Индустриал иқтисодга, кишлоқ хўжалигига, қурилишга, транспорт ва алоқага, таълим ва бошқа соҳаларга тааллуқлидир.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасининг Давлат стандартлаш тизими (ДСТ) шаклланди ва у Ўзбекистонда стандартлар тузиш, изохлаш ва тарқатиш жараёнларини тартибга келтирди. Бу борада Ўзбекистон Стандартлаштириш, метеорология ва сертификатлаштириш агентлиги («Ўзстандарт») олиб бораётган кенг кўламли ишларни алоҳида эътироф этиш жоиз.

«Ўзстандарт» агентлиги бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулотнинг сифат даражасини белгиловчи, кўрсаткичлар рақобатдошлигини таъминловчи, ишлаб чиқарувчиларга етарли миқдорда ахборотлар етказиб берувчи марказдир.

«Ўзстандарт» агентлиги томонидан ишлаб чиқилган «Сифат менежменти ва маҳсулотларни синаш» тизими маҳсулот сифат кўрсаткичини баҳолаш билан бирга меъёрий ҳужжатлар асосида тўғри маълумотга эга бўлиш талабларини ўрнатади.

Ҳозирги кунда Давлат стандартлаш тизими (ДСТ) бешта хом ашё стандартни ўз ичига олади:

1. Ўзбекистон Республикаси стандартлаштириш тизими. Хом ашё қоидалар;
2. Тармоқ стандартлари.
3. Техник шартларни келишиш, тасдиқлаш ва рўйхатдан ўтказиш тартиби;
4. Корхонанинг стандартлари. Умумий қоидалар.
5. Халқаро (давлатлараро, минтақавий) стандартлар.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан Халқаро стандартлаштиришнинг роли, аҳамияти бекиёс даражада кучайди. Чунки, халқаро стандартлаштириш илмий-техника ва иқтисодий ҳамкорликни ривожлантиришга катта имконият яратади. Улар халқаро алоқаларни кенгайтиришга, мавжудларини такомиллаштиришга ёрдам беради. Ҳозирги кунда жаҳонда 400 дан ортиқ Халқаро ва регионал (худудий) ташкилотлар мавжуд (2010 йил). Стандартлаштириш соҳасида йирик халқаро ташкилотлар — БМТга қарашли Европа иқтисодий комиссияси (ЕЭКООН), стандартлаштириш бўйича Халқаро ташкилот (ИСО) ишлаб турибди.

Маҳсулот сифати назарияси ва амалиётида маҳсулотни сертификатлаштириш масаласи муҳим ўрин тутаяди.

Маҳсулотни сертификатлаштириш унинг аниқ белгиланган талабларга мувофиқлигини тасдиқлаш усуллари билан бири ҳисобланади.

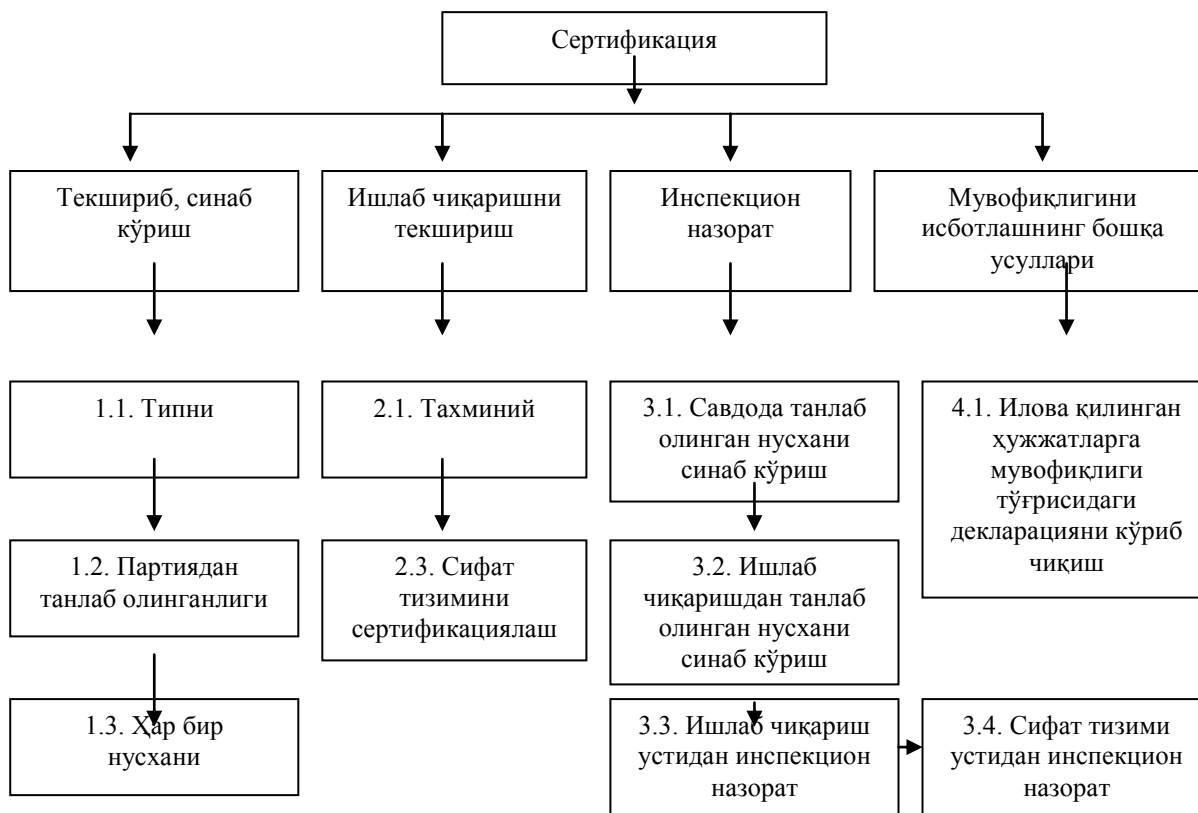
Маҳсулот ёки бажарилган ишнинг белгиланган талабларга мувофиқлигига оид фаолият учун тегишли ҳужжат берилаяди. Уни «сертификат» деб атайдилар.

Сертификат латинча «certificatis» сўзидан олинган бўлиб, тасдиқланган деган маънони билдиради. Биринчидан, у бирор фактни тасдиқловчи ҳужжат (масалан, малака оширилганлиги тўғрисидаги ҳужжат); иккинчидан, махсус облигациялар ва акцияларнинг номи; учинчидан, суғурта шартномасида унинг шартлари ёзиладиган ҳужжат; тўртинчидан, махсус идоралар (савдо палатаси, Давлат инспекцияси ва бошқалар) берадиган ва маҳсулот, товар, буюм, мол сифатини тасдиқлайдиган ҳужжат; бешинчидан, **қишлоқ** хўжалигида уруғлик навини ва сифатини тасдиқлайдиган ҳужжат. Сертификати бўлмаган тақдирда **уруғлик** (оддий) навсиз дон сифатида қабул қилинади.

Мувофиқлигини тасдиқлаш жараёнида бажариладиган операциялар, яъни ҳар бир айрим иш фаолиятларини қуйидаги чизмада кўриш мумкин:

Республикада сертификатлаш ишларини яхшилаш мақсадида 1993 йилнинг 28 декабрида Олий Мажлис томонидан «Маҳсулот ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида»ги қонун қабул қилинган. Мазкур қонун сертификатлаштиришнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини, шунингдек, мажбуриятлар ва жавобгарликларни белгилаб беради. Ушбу қонун 4 та Мавзу ва 23 моддадан иборат бўлиб, уларда умумий қоидалар, сертификатлаштириш фаолиятига доир умумий талаблар, маҳсулотларни мажбурий ва ихтиёрий сертификатлаштириш, низоларни қараб чиқиш, сертификатлаштириш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлиги учун жавобгарлик масалалари баён этилган.

Стандартлаштириш ва сертификатлаштириш ишларини ташкил этиш, мувофиқлаштириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистон Давлат стандартлаш, метрология ва сертификация маркази «Ўздавстандарт», Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси, табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги зиммасига юклатилган.

15.1-чизма. Сертификатлаштириш Қисқача хулосалар

Маҳсулот сифати индустриал иқтисодтёти ишлаб-чиқариш хўжалик фаолиятининг хом ашё, энг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Маҳсулот сифати маҳсулотнинг истеъмол хусусиятлари мажмуи бўлиб, унинг халқ хўжалиги ва аҳолининг муайян эҳтиёжларига яроқлилигини ифодалайди.

Маҳсулот сифати тайёрланган маҳсулотнинг мустақиллиги, қулайлиги, ишончлилиги, чидамлилиги, тежамкорлиги, гўзаллиги ва бошқа бир қатор хусусиятлари билан белгиланади. Шу сабабли маҳсулот сифатини яхшилаш жамиятга жуда катта самара келтиради: маблағларни тежайди, таннархни камайтиради, фойдани кўпайтиради ва шу асосда мамлакат хазинасини тўлдиришга имкон беради.

Маҳсулот сифатини яхшилаш ва унинг рақобатбардошлилигини таъминлаш давлат сиёсатининг энг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли Олий Мажлис қонунларида, Президент фармонларида ва ҳукумат қарорларида маҳсулот ва иш сифатини оширишга алоҳида эътибор берилиб, уларда барча турдаги маҳсулотларнинг техник даражаси, тежамлилиги ва сифати оширилсин дейилади, янги ўзлаштириладиган маҳсулотлар ўзининг сифат ва техник-иқтисодий тавсифлари жиҳатидан жаҳон фан-техника ва технологияси эришган илгор ютуқларга мос бошқа бир қатор кўрсатмалар берилган.

Маҳсулот сифати муаммосига тегишли масалалардан бири стандартлаштиришдир. Яна бир муҳим масала — сертификатлаштиришдир. Бу икки фаолият фан-техника, амалий

тажрибаларнинг охирги ютуқларига таянган ҳолда ишлаб чиқариш ривожига жуда катта таъсир кўрсатади.

Маҳсулот сифати оширилишини аттестация килиш ва рағбатлантириш алоҳида аҳамият касб этади. Маҳсулот сифатини моддий рағбатлантиришда маҳсулотнинг бир меъёردа ишлаб чиқарилиши кўрсаткич сифатида эътиборга олинаши лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Замонавий бозор иқтисодиёти ва сифат сиёсати.
2. Сифат категориясининг моҳияти ва аҳамияти.
3. Маҳсулот сифати кўрсаткичлари.
4. Сифат, баҳо ва баҳолаш.
5. Маҳсулот сифатини бошқариш.
6. Стандартлаштириш ва стандартлар.
7. Сертификациялаш ва сертификатлар.
8. Сифат ва хорижий тажрибалар.
9. Мустақиллик йилларида маҳсулот сифатини ва унинг рақобатбардошлигини ошириш борасидаги ютуқлар ва истикболдаги вазифалар.

Мавзу 16. ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДТЎТИДА ТАННАРХ, ФОЙДА ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ РЕНТАБЕЛЛИГИ

Таянч тушунча ва иборалар:

Қиймат, баҳо, таннарх, баҳонинг шаклланиши, тўғри харажатлар, эгри харажатлар, калкуляция, доимий харажатлар, ўзгарувчан харажатлар, талб, таклиф, ўртача фойда.

Режа

1. Қиймат ва таннарх назарияси, ишлаб чиқариш сарфларини камайтиришнинг илмий асослари
2. Таннархнинг таркиби, структураси ва уни пасайтириш йуллари.
3. Фойда ва уни максималлаштириш масалалари. Рентабеллик ва уни ҳисоблаш усуллари.
4. Баҳо - бозор муносабатларининг иқтисодий категорияси сифатида

16.1. Қиймат ва таннарх назарияси, ишлаб чиқариш сарфларини камайтиришнинг илмий асослари

Иқтисодиёт назариясида қиймат ва таннарх масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, қиймат тушунчаси борасида бир қатор мунозарали фикрлар мавжуд. Айрим иқтисодчи олимлар товарнинг қийматини унинг натижалчилиги билан боғласалар, айримлари товар қиймати — товар ишлаб чиқарувчиларнинг товарда гавдаланган ва унда моддийлашган ижтимоий меҳнати, деб ҳисоблайдилар. Бошқалари эса, товарнинг қийматини ушбу товарга бўлган талаб ва таклиф, яъни товарнинг ноёблиги белгилайди, дейилади.

Умуман олганда, товарнинг қиймати унинг бошқа товарга айирбошлана олиш даражасини аниқлаш учун зарурдир. Нарх (баҳо) ва қиймат тушунчалари орасида деярли фарқ йўқ. Факатгина нарх (баҳо) — бу, товар қийматининг пулдаги ифодасидир ҳалос.

Иқтисодиётда маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи категориясидан ҳам кенг фойдаланилади. Қиймат ва ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тафовут ишлаб чиқариш субъектининг даромади ёки фойдаси ҳисобланади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи — маҳсулотни ишлаб чиқариш, яъни ишлаб чиқариш технологияси билан боқлик бўлган харажатларнинг пулдаги ифодасидир.

Индустриал иқтисодтёти олдида турган хом ашё вазифалардан бири — маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайтиришдир. Бу вазифанинг бажарилиши натижасида ишлаб

чиқаришни ривожлантиришга ва аҳолининг турмуш даражасини оширишга имконият яратилади. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида барча ресурслардан бекаму-кўст фойдаланиш бу курсаткичларнинг ролини оширишни тақозо этади. Шу сабабли «таннарх» атамасининг моҳияти, ахамияти, мазмуни ва шакллари яхши билиш ҳамда уни пасайтириш масаласига катта эътибор бериш керак.

Бирон-бир маҳсулот ишлаб чиқариш учун маълум миқдорда хомашё ва материаллар, меҳнат ва ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган бошқа юклама харажатлар сарфланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ булган харажатларнинг пулдаги ифодаси маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи деб аталади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи **кўрсаткичи** ишлаб чиқаришни ривожлантиришда ва уни ташкил этишда муҳим роль ўйнайди.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайтириш ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш, яъни фойдани кўпайтиришнинг, мавжуд ресурслар билан ишлаб чиқариш ҳажмини ўстиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи кўрсаткичи ишлаб чиқариш сифат кўрсаткичлари орасида алоҳида ўрин тутади.⁸²

Ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил этиш, техника ва материаллардан фойдаланиш, моддий-техника таъминотини такомиллаштириш, маҳсулот сифатини яхшилаш борасидаги ҳамма ўзгаришлар харажатлар даражасида акс этади. Шу сабабли ҳам биз маҳсулот таннархи ишлаб чиқариш самарадорлигининг сифат кўрсаткичлари тизимида муҳим урин эгаллайди, дея оламиз. Бинобарин, шунинг учун ҳам маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатларни уларнинг иқтисодий мазмунига кўра гуруҳлаш муҳим аҳамият касб этади.

16.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатларни гуруҳлаш

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш ва уни ҳосил қилувчи харажатларни туркумлаш мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»га мувофиқ амалга оширилади.

Маҳсулот (ишлар, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра, куйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

- ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқарилиб ташланган ҳолда);

- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага **ажратмалар**;

- хом ашё фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган **бошқа** харажатлар.

I. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатлар.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатларга қуйидагилар тегишли бўлади:

1. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот асосини ташкил этиб, унинг таркибига кирадиган ёки маҳсулот тайёрлашда (ишларни бажаришда, хизматлар кўрсатишда) зарур таркибий қисм ҳисобланган четдан сотиб олинadиган хомашё ва материаллар.

2. Нормал технология жараёнини таъминлаш ва маҳсулотларни ўраш учун маҳсулот (ишлар, хизматлар) ёки бошқа ишлаб чиқариш эҳтиёжларига сарфланadиган (асбоб -ускуналар, бинолар, иншоотлар ва бошқа хом ашё воситалар синовини ўтказиш, назорат қилиш, сақлаш, тузатиш ва улардан фойдаланиш), ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган, харид

⁸² Крум, Э.В. Экономика предприятия: Учебное пособие / Э.В. Крум. - Мн.: ТетраСистемс, 2013. - 192 с.

қилинадиган материаллар, шунингдек, асбоб -ускуналарни тузатиш учун эҳтиёт қисмлар, инструментлар, мосламалар, инвентар, приборлар лаборатория асбоб -ускуналари ва хом ашё фондларга кирмайдиган бошқа арзонбаҳо ашёларнинг эскириши.

3. Сотиб олиннадиган, келгусида ушбу хўжалик юритувчи субъектда монтаж қилинадиган ёки қўшимча ишлов бериладиган бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар.

4. Ташқи юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектнинг ички таркибий бўлинмалари томонидан бажариладиган, фаолиятнинг хом ашё турига тегишли бўлмаган, лекин ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ишлар ва хизматлар.

Ишлаб чиқариш характериға эга бўлган ишлар ва хизматларға маҳсулот тайёрлаш бўйича айрим операцияларни бажариш, хомашё ва материалларға ишлов бериш, истеъмол қилинаётган ашё ва материаллар сифатини аниқлаш учун синовлар ўтказиш, белгиланган технологик жараёнларға риоя этилиши устидан назорат қилиш, хом ашё ишлаб чиқариш фондларини тузатиш ва бошқалар тегишли бўлади.

Хўжалик юритувчи субъект ичида ташқи юридик шахсларнинг транспорт хизматлари (хомашё, материаллар, деталлар, инструментлар, инвентарлар, юкларнинг бошқа турларини базис (марказий) омбордан цехға келтириш ва тайёр маҳсулотни сақлаш учун омборға келтириш) ҳам ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган хизматларға тегишли бўлади.

5. Табиий хомашё (ер рекультивациясига ажратмалар, ихтисослаштирилган юридик шахслар томонидан амалға ошириладиган ерни рекультивация қилиш ишларига ҳақ тўлаш), илдизи билан бериладиган дарахтға ҳақ тўлаш, Индустириал иқтисодтёти корхоналари томонидан сув хўжалиги тизимидан белгиланган лимитлар доирасида ва ундан ортиқча олиннадиган сув учун ҳақ тўлаш. Индустириал иқтисодтётининг хомашё тармоқлари учун — ёғоч-тахта материаллардан ёки фойдали қазилмалардан (рудадан) фойдаланишға ҳуқуқларнинг амортизация қилинадиган қиймати еки атроф-мухитни тиклаш харажатлари.

6. Технологик мақсадларға, энергиянинг барча турларини ишлаб чиқаришға, биноларни иситишға сарфланадиган ёнилғининг четдан сотиб олиннадиган барча турлари, хужалик юритувчи субъектларнинг транспорти томонидан бажариладиган ишлаб чиқаришға хизмат кўрсатиш бўйича транспорт ишлари.

7. Хўжалик юритувчи субъектнинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш ҳамда хўжалик эҳтиёжларига сарфланадиган барча турдаги харид қилинадиган энергия. (Хужалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан ишлаб чиқариладиган электр энергияси ва энергиянинг бошқа турларига, шунингдек, харид қилинадиган энергияни истеъмол жойигача трансформация қилиш ва узатиш харажатлари харажатларнинг тегишли элементларига киритилади).

8. Ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг табиий йўқолиш нормалари доирасида ва улардан ортиқча йўқотилиши, яроксизланиши ва кам чиқиши.

9. Хўжалик юритувчи субъектнинг транспорти ва ходимлари томонидан моддий ресурсларни етказиш билан боғлиқ харажатлар (юклаш ва тушириш ишлари ҳам шу жумлага киради) ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементларига кириши керак (меҳнатға ҳақ тўлаш харажатлари, хом ашё фондлар амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар).

10. Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан моддий ресурсларни етказиб берувчилардан олиннадиган идишлар ҳам моддий ресурслар қийматиға киритилади.

11. Маҳсулот таннархиға киритиладиган моддий ресурслар харажатларидан қайтариладиган чиқитлар қиймати, идиш ва ўраш-жойлаш материаллари қиймати уларнинг амалда сотилиши, фойдаланиши, ишлатилиши ёки омборға кирим қилиниши нархи бўйича чиқариб ташланади.

12. «Моддий харажатлар» элементи бўйича акс этириладиган моддий ресурслар қиймати сотиб олиш нархидан, жумладан, бартер битишувларида, қўшимча нарх (устама)дан, таъминот, ташқи иқтисодий ташкилотлар томонидан туланадиган воситачилик тақдирлашларидан, товар биржалари хизматлари қийматидан, хусусан, брокерлик хизматларидан, божлар ва

йиғимлардан, транспортда ташишга ҳақ тўлашдан, ташқи юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган сақлаш ва етказиб беришга ҳақ тўлашдан келиб чиқиб шаклланади.

II. Ишлаб чиқариш хусусиятига эга булган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари.⁸³

Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари таркибига қуйидаги моддалар киритилади:

1. Хўжалик юритувчи субъектда қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ бажариладиган нархномалар, тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб ҳисобланган, амалда бажариладиган иш учун ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган иш ҳақи, шу жумладан, бажарилган ишни ҳисобга олиш бўйича дастлабки ҳужжатларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар.

2. Касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар.

3. Иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ булган компенсация тусидаги тўловлар, шу жумладан:

- технологик жараён жадвалида назарда тутилган тунги вақтда, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам (ишланмайдиган) кунларида ишлаганлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар ва қўшимча ҳақ;

- кўп сменали режимда ишлаганлик, касбларни бирга кушиб олиб борганлик ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик учун устамалар;

- ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхати бўйича оғир, зарарли, алоҳида зарарли меҳнат ва табиий-иқлим шароитларида ишлаганлик учун устамалар, хусусан, ушбу шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун устамалар;

- алока, темир йўл, **дарс**, автомобиль транспорти ва катта йўллар ходимлари доимий иши йўлда ўтадиган ёки қатнов тусига эга бўлган бошқа ходимларнинг иш ҳақи, хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан жўнаган пайтадан бошлаб шу жойга қайтиб келган пайтигача тўланадиган йўлда ўтган ҳар бир сутка учун тўланадиган устамалар;

- қурилишда, реконструкция қилишда ва мукамал таъмирлашда бевосита банд бўлган, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда вахта усули билан ишларни бажарган ходимларга ишнинг кўчма ва қатнов хусусията учун устама;

- доимий равишда ер ости ишларида банд бўлган ходимларга уларнинг шахтада (конда) иш жойига жўнаб кетишларидан ва орқага қайтишларигача ўтадиган норматив вақт учун қўшимча ҳақ;

- меҳнатга ҳақ тўлашнинг районлар бўйича тартибга солинишига, шу жумладан, район коэффицентлари ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ чўл, сувсиз ва юқори тоғ жойларида ишлаганлик учун коэффицентлар билан белгиланган тўловлар;

- хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан (йиғилиш пунктдан) иш жойига ва орқага қайтадиган йўлда ўтадиган кунлар учун вахтада ишлаш жадвалида назарда тутилган, шунингдек, ходимларнинг метеорология шароитларига кура ва транспорт ташкилотлари айби билан йўлда тутилиб қолинган кунлар учун тариф ставкаси.

4. Иш вахта усулида ташкил этилганда, иш вақти жамланиб ҳисобланганда ва қонун ҳужжатлари билан белгиланган бошқа ҳолларда ходимларга уларга иш вақтининг нормал давом этишидан ортиқ ишлаганлиги муносабати билан бериладиган дам олиш (ортиқча ишлаган иш вақти учун дам олиш) кунлари учун ҳақ тўлаш.

5. Ишламаган вақт учун ҳақ тўлаш:

- амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ навбатдаги (ҳар йилги) ва қўшимча таътилар, навбатдаги (ҳар йилги) фойдаланилмаган ва қўшимча таътилар учун компенсациялар, ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, болани овқатлантириш учун оналар ишидаги танаффуслар, шунингдек, тиббий кўриқдан ўташ билан боғлиқ вақт учун ҳақ тўлаш;

⁸³ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

- мажбурий таътилда бўлган ходимларга хом ашё иш ҳақини қисман сақлаб қолган ҳолда ҳақ тўлаш;

- донор ходимларга қонини текшириш, топшириш кунлари учун ва қон топширилган ҳар бир кундан кейин бериладиган дам олиш кунлари учун ҳақ тўлаш;

- давлат вазифаларини бажарганлик учун (ҳарбий йиғинлар, фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқалар) меҳнат ҳақи тўлаш.

6. Хўжалик юритувчи субъект штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига улар томонидан **фукаролик-хукукий** тусдаги тузилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб хўжалик юритувчи субъект томонидан амалга оширилса, пудрат шартномаси ҳам шу жумлага киради.

7. Белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида катнашувчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш фондига киритиладиган тўловларнинг бошқа турлари.

III. Ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар.⁸⁴

Ижтимоий суғуртага ажратмаларга қуйидагилар киради:

1. Қонун ҳужжатлари билан белгиланган нормалар бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш фондига ижтимоий тусдаги мажбурий ажратмалар.

2. Нодавлат пенсия жамғармаларига, ихтиёрий тиббий суғуртага ва ихтиёрий суғуртанинг бошқа турларига ажратмалар.

IV. Хом ашё воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси.

Хом ашё воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси бўйича харажатлар таркибига қуйидагилар киради:

1. Хом ашё ишлаб чиқариш фондларининг дастлабки (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмалари суммаси (ҳисобланган эскириш), лизинг бўйича ва белгиланган тартибда тасдиқланган нормалар, қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган жадаллаштирилган амортизация ҳам шу жумлага киради.

2. Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар эскириши ҳар ойда хўжалик юритувчи субъект томонидан дастлабки қиймати ва улардан фойдали фойдаланиш муддатидан (бирок, хўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас) келиб чиқиб ҳисобланадиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига тегишли бўлади. Фойдали фойдалаган муддатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскириш нормаси беш йил ҳисобига белгиланади, бирок хўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас.

V. Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар.

Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатларни ҳисобга олишнинг навбатдаги комплекс моддалари **I, II, III, IV** бандларда келтирилган харажатлар элементлари бўйича ажратилади.

1. Ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш харажатлари:

- ишлаб чиқаришни хомашё, материаллар, ёнилғи, энергия, инструмент, мосламалар ва бошқа меҳнат воситалари ва буюмлари билан таъминлаш харажатлари;

- хом ашё ишлаб чиқариш фондларини иш ҳолатида сақлаш харажатлари (техник кўрик ва қаров, жорий ва мукамал тузатиш харажатлари). Хом ашё ишлаб чиқариш воситаларини барча турда (жорий, ўртача, мукамал) тузатишларни хўжалик юритувчи субъектнинг ўз кучи билан ўтказиш харажатлари ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементлари (моддий харажатлар, меҳнат ҳақи тўлаш харажатлари ва бошқалар) бўйича маҳсулот (ишлар, хизмат)лар таннархига киритилади.

Зарурат булганда айрим тармоқларнинг хўжалик юритувчи субъектлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг руҳсати билан мукамал тузатиш ишларини ўтказиш учун

⁸⁴ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

маблағлар захирасини ташкил қилишлари мумкин. Ушбу заҳирага ажратмалар «Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар» элементи таркибида акс эттирилади ва кўзда тутилаётган харажатлар қиймати ҳамда хом ашё воситалар ҳар бир объектини мукамал тузатишларнинг даврийлигидан келиб чиққан ҳолда аникланади. Заҳирага ажралмалар нормаси ҳар бир ҳисобот йили охирида қайта кўриб чиқилади ва зарур бўлганда янги молия йили учун ажратмалар миқдори кўпайтирилиши ёки камайтирилиши мумкин. Агар мукамал тузатишга заҳира маблағлари суммаси ушбу объектни тузатишга килинган ҳақиқий харажатлар суммасидан ошиб кетса, ошиб кетган сумма бўйича тузатиш киритилиши керак: агар ҳақиқий харажатлар заҳирадагидан ошиб кетса, у ҳолда ошиб кетган сумма «Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар» элементи таркибида акс эттирилади.

- ёнгиндан сақлаш ва кўриқлашни ҳамда хўжалик юритувчи субъектларни техникавий фойдаланиш қоидалари, назарда тутилган бошқа махсус талаблар билан таъминлаш улар фаолиятини назорат қилиш харажатлари.

Идорадан ташқари, кўриқлаш харажатлари бундай кўриқлаш мавжуд бўлишини талаб қилувчи мазкур ишлаб чиқаришга махсус талаблар мавжуд бўлган тақдирда махсулот (ишлар, хизматлар) таннархига киритилиши мумкин.

- ишлаб чиқариш фаолиятига тегишли бўлган хом ашё воситаларни жорий ижарага олиш билан боғлиқ харажатлар;

- табиатни муҳофаза қилиш мақсадларидаги фондларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ жорий харажатлар, жумладан, ифлослантарувчи моддаларни атроф-муҳитга йўл қўйиладиган нормалар доирасида ва ундан ортиқча чиқарганлик учун тўловлар;

- ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган меҳнатнинг нормал шароитлари ва техника хавфсизлигини таъминлаш харажатлари;

- ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашиши билан боғлиқ бўлган соғлиқни муҳофаза қилиш тадбирлари;

- текин кўрсатиладиган коммунал хизматлар, озиқ-овқат, айрим тармоқлар ходимларига озиқ-овқатлар қиймати, Хўжалик юритувчи субъект ходимларига бериладиган текин уй-жой ҳақини тўлаш харажатлари (ёки уй-жой, коммунал хизматлар ва бошқалар учун пул компенсацияси суммаси).

- амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ текин бериладиган ва шахсий фойдаланишда қоладиган буюмлар қиймати (шу жумладан, формали кийим-бош, махсус оқатлар ёки улар пасайтирилган нархлар бўйича сотилиши муносабати билан имтиёзлар суммаси);

- ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган бошқарувнинг техник воситаларини, алоқа узелларини, сигнализация воситаларини, бошқарувнинг бошқа техник воситаларини, ҳисоблаш марказларини сақлаш ва уларга хизмат кўрсатиш харажатлари;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларни тиббий кўриқдан ўтказганлик учун тиббий муассасаларга ҳақ тўлаш.

2. Ишлаб чиқариш ходимларини белгиланган ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган хизмат сафарларига юбориш бўйича нормалар доирасида ва улардан ортиқча харажатлар.

3. Ишлаб чиқариш ишчиларини ва ишлаб чиқариш активларини мажбурий суғурта қилиш харажатлари.

4. Брак туфайли келиб чиқадиган йўқотишлар.

5. Ишлаб чиқаришнинг ички сабабларига кура бекор туришлар туфайли йўқотишлар.

6. Кафолатли хизмат муддати белгиланган буюмларни кафолатли тузатиш ва уларга кафолатли хизмат кўрсатиш харажатлари.

16.1-маддал

Ўзбекистон Индустрал иқтисодтёти тармоқлари бўйича Индустрал иқтисодтёти махсулотини ишлаб чиқаришга кетган барча харажатлар (фоиз ҳисобида)

	Жами харажатла	Шу жумладан		
		Ишлаб чиқариш	иш хақи ва	амортизац

	р	материал харажатлари	ундан ажратма	ия	харажатла р
Хамма Индустриниал иқтисодтёти					
2011 й.	100	81,6	9,9	4,8	3,7
2017 й.	100	81,3	8,3	5,7	4,7
Электрэнергетика					
2011 й.	100	79,1	10,2	1,8	8,9
2017 й.	100	67,7	6,8	7,9	17,6
Ёкилги Индустриниал иқтисодтётии					
2011 й.	100	89,0	5,2	3,4	2,4
2017 й.	100	77,0	5,7	12,3	5,0
Кора металлургия					
2011 й.	100	84,4	14,2	1,3	0,1
2017 й.	100	81,8	11,4	2,9	3,9
Рангли металлургия					
2011 й.	100	64,0	21,0	11,0	4,0
2017 й.	100	68,2	18,9	9,6	3,3
Кимё ва нефтькимё Индустриниал иқтисодтётии					
2011 й.	100	79,0	14,3	1,9	4,8
2017 й.	100	80,1	11,4	5,0	3,5
Машинасозлик ва метални кайта ишлаш					
2011 й.	100	69,3	27,1	0,4	3,2
2017 й.	100	89,7	6,7	1,6	2,0
Урмончилик, егоч ишлаш Индустриниал иқтисодтётии					
2011 й.	100	80,7	14,7	2,1	2,5
2017 й.	100	81,7	12,0	5,7	0,6
Курилиш материаллари Индустриниал иқтисодтётии					
2011 й.	100	76,3	15,5	1,6	6,6
2017 й.	100	78,9	15,4	4,2	1,5
Енгил саноати					
2011 й.	100	87,7	7,7	1,8	2,8
2017 й.	100	89,7	4,4	3,2	2,7
Озик-овкат Индустриниал иқтисодтётии					
2011 й.	100	87,8	6,8	2,3	3,1
2017 й.	100	88,6	5,3	3,6	2,6

Манба: Статистик тулпламлар. 2012-2017 йиллар.

7. Махсулот (хизматлар)ни мажбурий сертификация килиш харажатлари.

8. Ишлаб чиқариш жароҳатлари туфайли меҳнат қобилияти йўқотилиши муносабати билан тегишли ваколатли органларнинг қарорлари асосида ва қарорларисиз тўланадиган нафақалар.

9. Умумий фойдаланиладиган йўловчилар транспорти хизмат кўрсатмайдиган йўналишларда ходимларни иш жойига олиб бориш ва олиб келиш билан боғлиқ харажатлар.

Махсулот таннархи назариясида махсулот таннархи структураси деган муҳим тушунча мавжуд. У айрим харажатларнинг махсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган жами харажатлар суммасидаги нисбатини кўрсатади. Одатда, структура фоиз ҳисобида ўлчанади.

Таннарх структураси тармоқлар ва корхоналарнинг хусусиятига, ишлаб чиқариш технологияси ва ишлаб чиқаришнинг ташкил қилинишига боғлиқдир.

Махсулот таннархининг структураси ўзгармас миқдор ҳисобланмайди. Индустриниал иқтисодтётининг ўсиши, техника ва ишлаб чиқариш технологияси такомиллашиши, хом ашё ва

айланма фондлардан фойдаланишнинг яхшиланиши, иш ҳақи миқдорининг ўзгариши, истеъмол буюмлари баҳоларининг тартибга тушиши ва транспорт тарифларининг ўзгариши билан маҳсулот таннархи структураси ҳам ўзгаради.

Маҳсулот таннархида қайси гуруҳдаги харажатлар хом ашё ўрин тутишига караб, Индустириал иқтисодтёти тармоқлари бир-биридан фарк қилади — кўп меҳнат, кўп материал, кўп энергия, кўп маблағ талаб қиладиган бўлади. Буни 20 - жадвалдаги маълумотлардан кўриш мумкин.

Иш ҳақи учун қилинадиган харажатлар (меҳнат харажатлари) салмоғи энг катта бўлган ишлаб чиқариш тармоғи кўп меҳнат талаб қиладиган тармоқ ҳисобланади (кўмир индустириал иқтисодтёти, ёғоч тайёрлаш индустириал иқтисодтёти ва бошқалар).

Хомашё ва материалларга қилинадиган харажатлар салмоғи энг катта бўлган ишлаб чиқариш тармоғи кўп материал талаб қиладиган тармоқ ҳисобланади (енгил саноати ва озик-овқат индустириал иқтисодтёти, машинасозлик).

Харажатларнинг кўп қисми хом ашё воситалар амортизацияси учун сарфланадиган тармоқлар кўп маблағлар талаб қиладиган тармоқларга киради (Масалан, нефть ва газ қазиб чиқариш, гидро-электростанцияларда электр энергияси ишлаб чиқариш).

Ишлаб чиқаришнинг тармоқ хусусиятларини ҳисобга олиш, таннарх структурасини ва ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий таҳлил қилиш ишлаб чиқаришда юз берадиган хом ашё техник-иқтисодий жараёнларни ўрганиш, ишлаб чиқаришдаги чиқимларни камайтиришнинг хом ашё йўллари белгилашга имкон беради.

16.3. Фойда ва уни максималлаштириш

Индустириал иқтисодтёти ва унинг барча бўғинлари ишини тавсифловчи муҳим сифат кўрсаткичларидан бири фойда ва рентабелликдир. Фойда бозор муносабатларининг муҳим категорияси сифатида иқтисодиётда маълум функция (вазифа)ларни бажаради.⁸⁵

- ишлаб чиқариш фаолиятининг натижасидан олинган иқтисодий самарани тавсифлайди, чунки у сўнгги молиявий натижани ифодалайди;
- турли даражадаги бюджетларни шакллантиради;
- ходимларнинг манфаатларини ҳимоя қилади ва бу борада иқтисодий дастак ва стимул ролини ўйнайди;
- илмий — техникавий, ташкилий ва ижтимоий ишларни амалга оширишга имконият беради.

Фойда Индустириал иқтисодтёти, тармоқ ва корхонанинг ҳамма ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти натижаларини умумлаштирувчи кўрсаткичдир. Балансдаги фойда ёки фойданинг умумий суммаси — корхона балансидаги мавжуд ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришдан ташқари, хўжаликларнинг молия-хўжалик фаолиятлари натижасида олинган фойда суммасидир. Фойданинг умумий суммаси товар маҳсулотини сотишдан, ишлаб чиқаришдан ташқари, бажарилган ишлар ва хизматлардан олинган даромадлардан, корхона ёрдамчи хўжаликларининг маҳсулотларини сотишдан олинган даромадлардан, реализациядан ташқари фойда ва уй-жой коммунал хўжалиги, ҳар хил жарималар, пеня ва ҳоказолардан ташқил топади.

Хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг молиявий натижалари фойданинг куйидаги кўрсаткичлари билан тавсифланади.⁸⁶

- маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда (ЯФ), бу сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тафовут сифатида аниқланади:

$$\mathbf{ЯФ = ССТ - МИТ,}$$

⁸⁵ Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000

⁸⁶ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

Бу ерда: **ЯФ**— ялпи фойда;

ССТ—сотишдан олинган соф тушум;

МИТ—сотилган махсулотнинг ишлаб чиқариш таннари.

- хом ашё фаолиятдан кўрилган фойда — бу, махсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут ва кўшимча хом ашё фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки минус бошқа зарарлар сифатида аникланади:

$$A\Phi\Phi = Я\Phi - ДХ + БД + БЗ,$$

Бу ерда: **AΦΦ**—хом ашё фаолиятдан олинган фойда;

ДΦ—давр харажатлари;

БД— хом ашё фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

БЗ—хом ашё фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар.

- хўжалик фаолиятдан олинган фойда (ёки зарар) — бу, хом ашё фаолиятдан олинган фойда суммаси плус молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус зарарлар сифатида ҳисоблаб чиқилади:

$$У\Phi = A\Phi\Phi + МД - МХ,$$

Бу ерда: **УΦ**—умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда;

МД—молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;

МХ— молиявий фаолият харажатлари.

- солиқ тўлагунгача олинган фойда — бу умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда, плус фавкулдда (кўзда тутилмаган) вазиятлардан кўрилган фойда ва минус зарар сифатида аникланади:

$$СТ\Phi = У\Phi + \Phi П - \Phi З,$$

Бу ерда: **СТΦ**—солиқ тўлагунгача олинган фойда:

ΦП— фавкулдда вазиятлардан олинган фойда:

ΦЗ—фавкулдда вазиятлардан кўрилган зарар.

- йилнинг соф фойдаси — бу, солиқ тўлангандан кейин хўжалик юритувчи субъект ихтиёрида қолади, ўзи дадаромади (фойдаси)дан тўланадиган солиқни ва минус қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни чиқариб ташланган ҳолда солиқлар тўлагунга қадар олинган фойдани ифодалайди:

$$С\Phi = СТ\Phi - ДС - БС,$$

Бу ерда: **СΦ**—соф фойда;

ДС — даромад (фойда)дан тўланадиган солиқ;

БД—бошқа солиқлар ва тўловлар.

Ҳар бир корхона (фирма) яшаши ва равнақ топиши учун фойда олиши керак. Корхона фойдани ўз ривожини таъминловчи биринчи муҳим омил деб билади. Фойдани максималлаштириш билан шуғулланмайдиган корхонанинг яшаб кетиш имконияти кам бўлади. Макроиктисод соҳасида узок муддатга фойдани максималлаштириш масаласига катта эътибор берилиши шундай иборатки, шу асосда фирма фаолияти олдиндан башорат қилинади,

Мулк эгасини ўзи бошқарадиган, унчалик катта бўлмаган корхона (фирма)да, уларни юритиш билан боғлиқ бўлган ҳамма қарорларда фойдани кўпайтириш хом ашё ўрин тутаети. Жуда катта ва йирик корхона (фирма)ларда раҳбар (бошқарувчи)лар кундалик қарорларни қабул қилишда мулк эгалари ҳар доим ҳам бошқарувчилар фаолиятини назорат остида сақлай олмайдилар. Шунинг учун бошқарувчиларда ва корхонага раҳбарлик қилишда маълум даражада эркинликлар бўлиб, улар фойдани мшхсималлаштириш билан етарли шуғулланмасликлари, мулк эгаси бўлмаганликлари учун узок муддатли манфаат ўрнига қисқа манфаатни афзал кўришлари мумкин. Бошқарувчилар кўпинча фойдани максималлаштириш ўрнига даромадни кўпайтириш ёки акциядорларни қизиқтириш учун дивидендни оширишга ҳаракат қилишлари мумкин. Бундан ташқари, улар юқори лавозимга эришиш ёки катта мукофотлар олиш максидида фойда кейинчалик камайиб кетса ҳам ҳозирги куннинг ўзида

оширишга ҳаракат қиладилар. Шу туфайли бундай раҳбарлар ўз лавозимларидан четлаштирилиши ва корхонани бошқа раҳбарларга топшириш зарурияти юзага келади.

Юқорида келтирилган фойда турларидан ташқари, унинг яна бир қанча турлари мавжуд:

- ҳақиқий фойда;
- ўртача фойда;
- монопол фойда ёки иқтисодий рента;
- максимал фойда.

Ҳақиқий фойда — бу, ҳақиқатда ҳисобот маълумотлари, яъни ҳақиқий харажатлар асосида аниқланган фойда ҳисобланади. Бу фойда корхона молиявий фаолиятини ташкил этишда хом ашё манбадир.⁸⁷

Ўртача фойда деганда, бошқа ҳамма корхоналар каби сарфланган капиталга бир хил фойда олиш ёки бир хил рентабелликка эга бўлиш тушунилади. Ўртача фойда корхона (фирма)нинг фаолият кўрсатаётган соҳада, тармоқда қолишини таъминлайди. Бундай фойданинг юзага келиши бозорнинг узоқ муддатли барқарорликка эришганидан далолат беради. Ўртача фойдани кўпинча иқтисодий фойда деб атайдилар.

Иқтисодий фойда қачон пайдо бўлади? Агар корхона бир маҳсулотни тайёрлаб, сотиб, ҳақиқатда 100 минг сўм фойда олган бўлса-ю, ана шу маблағни бошқа маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфлаб, уни сотганда 150 минг сўмлик фойда олса, бундай фойдани иқтисодий фойда деб тушуниш керак. Бу ҳолда фойда ижобий тус олади. Ижобий иқтисодий фойда корхонани бирон-бир инвестор фаолият бошлашига рағбатлантирса, ижобий ҳақиқий фойда ишлаб чиқариш ёки фирманинг анча оёққа туриб олганидан дарак беради.

Монопол фойда ёки иқтисодий рента — бу, чекланган ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш натижасида содир бўлган фойда ҳисобланади. Масалан, иккита корхона бир хил ерга эга бўлиб, ерни олиш билан боғлиқ харажатлар бир хил бўлишган шароитида биринчи ер транспорт тармоғига яқин бўлганлиги учун маҳсулотни ташишга 10 млн. сўм кам сарф қилиниши мумкин, ана шу 10 млн сўм унинг қўшимча фойдаси ҳисобланади. Иқтисодий рента ишлаб чиқариш омиллари чекланганлигидан келиб чиқади ва у ёки бу ишлаб чиқариш омилига бериш ҳолатини билдирган баҳо билан шу омилнинг энг кам баҳоси ўртасидаги фарқдан иборат бўлади.

Максимал фойда — бу, бир бирлик қўшимча маҳсулотни сотишдан олинган даромадни шу бир бирлик қўшимча маҳсулотга килинган харажат микдори билан баб-баробар келиши натижасида олинган фойда. Шу ҳолда рентабелликнинг энг юқори даражасига эришилган бўлади. Шунга кура, фойдани максималлаштириш дегани, энг юқори рентабелликни таъминлаш, деганидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида индустриал иқтисодтёти соҳасида ўтказилаётган туб иқтисодий тадбирлар мажмуида фойдани тақсимлаш масалалари муҳим ўрин тутаяди, зеро уни, адолат юзасидан ва тўғри тақсимлаш жамоа ва ҳар бир ходимнинг манфаатдорлигини уйғунлаштириш учун шароит яратади.

Индустриал иқтисодтёти корхоналарининг муҳим молиявий кўрсаткичларидан бири рентабелликдир. Ишлаб чиқариш рентабаллиги корхона (фирма) иши самарадорлигини умумлаштирувчи кўрсаткичлардан биридир. У корхонанинг даромад олиш даражисини ифодалайди.

Рентабаллик назариясида унинг бир қанча турлари мавжуд бўлиб, уларга жумласига қуйидагилар киради:

- сотиш рентабаллиги;
- хом ашё фаолият рентабаллиги;
- хусусий капитал рентабаллиги;

---

⁸⁷ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

- хом ашё капитал (фондлар) рентабаллиги;
- перманент капитал рентабаллиги;
- айланма капитал рентабаллиги;
- қарзга олинган капитал рентабаллиги;
- реал хом ашё капитал рентабаллиги;
- инвестирашган капитал самарадорлиги.

1. Сотиш рентабаллиги деганда, ҳар бир сотилган маҳсулот суммасига канча харажат килинганлик даражаси тушунилади. Демак, бу кўрсаткич сотилган маҳсулот қиймати билан ана шу маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни таққослаш асосида юзага келади. Бундай коэффициент баҳолаш сиёсатидаги ўзгаришларни ва сотилган маҳсулот таннархини назорат қилиш бўйича корхонанинг қобилиятини тавсифлайди.

Сотиш рентабаллигини қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$P_c = \frac{\text{Сотилган маҳсулот таннархи}}{\text{Ҳақиқий сотилган маҳсулот}}$$

2. Хом ашё фаолият рентабаллиги — бу, ишлаб чиқаришнинг фойдалилиги, натижалилigidир. Бу кўрсаткич ишлаб чиқариш самарадорлигини тавсифлайди ва қуйидагича ифодаланади:

$$P_a = \frac{\text{Маҳсулот сотишдан олинган фойда}}{\text{Маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатлари}} \\ \text{(ишлаб чиқариш таннархи)}$$

3. Хусусий капиталнинг рентабаллиги — бу, корхона (фирма), тармоқ хусусий капиталининг фойдалилиги ва натижалилigidир. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$P_{хк} = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Хусусий харажатларнинг уртача қиймати}}$$

Бундай коэффициент хусусий капиталдан фойдаланиш даражасини, яъни корхона томонидан хусусий капиталнинг ўртача қийматига қанча соф фойда олинганлигини кўрсатади.

4. Хом ашё капитал (фондлар) рентабаллиги — бу, хом ашё фондлар ва бошқа оборотдан ташқари активларнинг фойдалилиги. У қуйидагича аниқланади:

$$P_{ак} = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Қўлмуддатли активларнинг қиймати}}$$

5. Перманент капитал рентабаллиги — бу, перманент капиталнинг фойдалилиги, натижалилigidир. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$P_n = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Перманент капиталнинг уртача қиймати}}$$

6. Айланма капиталнинг рентабаллиги — бу, айланма капиталнинг фойдалилиги, натижалилigidир. У ҳар бир сўмли айланма капиталдан қанча фойда олиш мумкинлигини кўрсатади. Уни қуйидаги формула асосида аниқлаш мумкин:

$$P_a = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Айланма капиталнинг уртача қиймати}}$$

7. Қарзга олинган капиталнинг рентабаллиги — бу, қарзга олинган капиталнинг фойдалилиги, унумлилиги. У қуйидагича аниқланади:

$$P_k = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Қарзга олинган капиталнинг уртача қиймати}}$$

Бу коэффициент ҳар бир сўмли қарзга олинган капитал қанча фойда келтирганлигини ифодалайди.

8. Реал хом ашё капиталнинг рентабаллиги унинг фойдалилигини ифодалайди ва ҳар бир сўмли реал хом ашё капитал қанча

сум фойда келтирганлигини курсатади. У қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$P_{pk} = \frac{\text{Соффойда}}{\text{Реаласосий капитал}}$$

9. Инвестиранган капитал рентабеллиги — бу, инвестиция маблағларининг натижаллиги, фойдалилиги. Бу кўрсаткич инвестиция туфайли олинган маблағларнинг қанчалар самара беришини ифодалайди ва қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$P_{ik} = \frac{\text{Солиқларсизфойда} + \text{туланганфоицларсуммаси}}{\text{Хусусийкапитал} + \text{узкумуддатликкарзликкапитал}}$$

Рентабеллик даражаси кўрсаткичининг юқори бўлиши корхона (фирма) ихтиёридаги хом ашё ва айланма фондлардан оқилона фойдаланилаётганини ва корхона (фирма)нинг маълум миққорда фойда (даромад) олаётганлигини курсатади.⁸⁸

Рентабеллик даражасини кўтариш учун Индустириал иқтисодтётининг барча тармоқлари ва корхоналари сотилган маҳсулот ҳажмини оширишга, уни ишлаб чиқариш учун сарфланаётган харажатларни камайтиришга, ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини оширишга қаратилган тадбирларни амалга оширишлари зарур.

Меҳнат унумдорлигини ошириш, хомашё ва материал, ёқилғи ва электр энергия харажатларини камайтириш, хизмат кўрсатиш ва бошқариш сарфларини қисқартириш, ишлаб чиқаришдан ташқари, харажатларни тежаш Индустириал иқтисодтёти маҳсулоти таннархини пасайтиришнинг энг муҳим манбалари ҳисобланади.⁸⁹

Меҳнат унумдорлигини ошириш учун янги техника, технология жараёнларини ва ишлаб чиқаришни ўстириш ёки ташкил этишнинг илгор усулларини жорий қилиш орқали ҳар бир меҳнатчи томонидан тайёрланаётган маҳсулотни кўпайтириш керак. Бу ҳолла ҳар бир маҳсулот бирлигига сарфланадиган иш ҳақи қисқаради, аммо ишчининг умумий иш ҳақи эса ортиб боради. Меҳнат унумдорлиги иш ҳақиға нисбатан жадал ўсгандагина таннарх пасаяди.

Меҳнат унумдорлигининг ўсиш моҳияти шундан иборатки, бунда маҳсулот ишлаб чиқаришга кетадиган жонли меҳнат улуши камаяди, ил гари сарфланган меҳнатнинг улуши эса ортади, бироқ маҳсулот бирлиги учун кетадиган меҳнат сарфи қисқаради.

Материал, ёқилғи ва электр энергия харажатларини камайтириш учун уларни тежаб сарфлаш, қимматбаҳо материалларни арзон, лекин яхши материаллар билан алмаштириш, уларни сотиб олиш ва корхонаға келтириш билан боғлиқ бўлган сарфларни қисқартириш керак бўлади.

Хизмат кўрсатиш ва бошқариш учун кетадиган харажатларни қисқартиришға эса тармоқ ва корхоналардаги маъмурий-бошқарув аппаратининг сарфларини камайтириш, асбоб -ускуна, бино ва иншоотларни саклаш, ёритиш, иситиш учун кетадиган маблағларни тежаб-тергаб сарфлаш орқали эришилади.

Унумсиз харажатларни (жарима тўлаш, пеня ва ҳоказолар) тугатиш маҳсулот таннархини пасайтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Техника тараққийети ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ижтимоий шаклларини такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни рационал жойлаштириш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни корхонанинг ичида уюштиришни яхшилаш маҳсулот таннархини пасайтиришни таъминловчи омиллар ҳисобланади. Масалан, техника тараққийети маҳсулот таннархини пасайтиришнинг барча манбаларига таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқаришни электрлаштириш ва

⁸⁸ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

⁸⁹ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

электронизациялаш ҳамда комплекс автоматлаштириш, кимёлаш маҳсулот тайёрлаш учун сарфланадиган солиштирма харажатларни камайтиради.

Ҳар бир корхонада маҳсулот таннархини пасайтириш даражасини ҳисоблаш учун, энг аввало, ундаги захира, фойдаланилмаётган имкониятларни аниқлаш керак. Улар кўзга ташланадиган, юзаки, жуда мураккаб, кўз илғамайдиган бўлиши мумкин. Фақат чуқур, ҳар тарафлама иқтисодий-техник таҳлилдан кейин уларни аниқлаш, топиш мумкин бўлади.

Заҳиралар ҳар хил белгиларга қараб гуруҳларга ажратилиши мумкин. Улар, энг аввало, тўпланиш жойига кура, ички ишлаб чиқариш ва ташқи резервларга ажралади.

Ташқи резервларга тармоқлар бўйича резервлар, регионал (худудий) ва табиий-экологик резервлар киради.

Резервлар сафарбар этилиши муддати бўйича жорий ва истиқболли резервларга ажралади.

Резервларни ишлаб чиқариш жараёнларининг элементлари бўйича ҳам гуруҳларга бўлиш мумкин. Бундай резервларга меҳнат, моддий ва хом ашё фондлардан фойдаланиш резервлари киради.

Корхона ёки тармоқ фаолиятини таҳлил этиш учун резервларни иккига бўлиб кўриш мумкин:

- ташкилий-техникавий резервлар;
- ижтимоий - иқтисодий резервлар.

Юқорида келтирилган барча резервлар, яъни фойдаланилмаётган имкониятларни сафарбар этиш, ишга солиш ҳамда шу асосда таннархни кескин пасайтириш учун бир катор омиллардан кенг фойдаланиш ва уларни ҳисоблаб чиқиш керак. У ишнинг методикаси, усулини «Корхоналар фаолиятини ташкил этиш, режалаштириш ва бошқариш» фани бўйича маърузаларда, амалий машғулотларда чуқурроқ ва ҳар томонлама тушунтириб берилади.

Маҳсулот таннархини режалаштириш меҳнат, моддий ва молиявий маблағлардан оқилона фойдаланиш асосида ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлигига эришишга қаратилгандир. Таннарх режаси қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади:

1. Маҳсулот таннархини пасайтириш режаси;
2. Маҳсулот таннархини калькулякиялаш;
3. Ишлаб чиқариш харажатлари сметаси;
4. Товар ва сотиладиган маҳсулот таннархининг ҳисоби.

Таннарх режаси, икки босқичда ишлаб чиқилади. Биринчи босқичда, энг аввало, ҳисобот йилида режаларнинг бажаралиши таҳлил этилади, маҳсулот таннархини пасайтириш, фойда ва рентабелликни ошириш резервлари аниқланади ва аниқланган резервлардан фойдаланиш тадбирлари белгиланади, режа лойихаси ишлаб чиқилади. Иккинчи босқичда эса режанинг узил-кесил лойихаси ишлаб чиқилади ва бу режа топшириқлари корхона бўлимларига етказилади.

Маҳсулот таннархи ва уни пасайтириш топшириқлари давлат ва корхона режасида юқоридан белгиланмайдиган, аксинча, корхоналарнинг ўзида ҳисоб қилинадиган кўрсаткич ҳисобланади. Шунга қарамай, маҳсулот таннархи Индустириал иқтисодтёти кўрсаткичларидан бири бўлиб қолаверади. Чунки Индустириал иқтисодтёти маҳсулоти таннархини пасайтириш ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражасини ошириш резервларидан бири ҳисобланади. Маҳсулот таннархи қанчалик паст бўлса, албатта, бошқа шарт-шароитлар бир хил бўлган ҳолда (масалан, худди ўша маҳсулотнинг нархи барқарор бўлганда) уни сотишдан келган фойда ҳам шунчалик кўп бўлади.

16.2- расм. Таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари

Учинчидан – қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатдошлигини ошириш.

Шу мақсадда яқинда хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий тизимдаги етакчи тармоқ ва соҳаларда маҳсулот таннархини камида 20 фоиз туширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш борасидаги таклифлари маъқулланганини қайд этиш лозим.

Бунинг учун ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз фаолият йўналиши бўйича таннархни пасайтириш омиллари тўғрисида кенг ва чуқур тасаввурга эга бўлиши лозим. Умумий ҳолда, мамлакатимиз корхоналарида таннархни пасайтиришнинг хом ашё йўналишлари сифатида қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир (16.2-расм).

16.4. Баҳо - бозор муносабатларининг иқтисодий категорияси сифатида

Баҳо бозор категорияси бўлиб, товарлар айирбошланганда юз берадиган муносабатларни англатади. Оқилона, илмий жихатдан асосланган баҳо ва баҳолаш иқтисодийнинг илмий ва амалий воситаларидан бири ҳисобланади.

Баҳо сиёсати давлат иқтисодий сиёсати ва иқтисодий стратегиясининг муҳим ажралмас қисмидир. Шу сабабли ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштиришда, меҳнаткашларнинг ташаббуси ва омилкорлигини ривожлантиришда баҳо белгилаш сиёсати алоҳида ўрин эгаллайди. Баҳони хўжалик механизми ва ўзини ўзи пул билан таъминлашнинг устуни дейиш мумкин. Жамоанинг ва айрим ходимнинг даромадлари, улар иқтисодий манфаатлари нархнинг, яъни баҳонинг тўғри белгиланишига боғлиқ.

Баҳо бамисоли барометр каби бозор ҳолатини кўрсатиб туради, у пасайиб кетса, товар бозори касодга учрайди, товар нафсиз булиб, уни бошқа товар билан алмаштириш ёки сифатини яхшилаш зарурлиги кун тартибига қўйилади.⁹⁰

Баҳо пул муомаласи ҳолати, кредитлаш самарадорлиги ва иқтисодийнинг молиявий соғломлиги билан боғлиқ. Давлатнинг, корхона (фирма)лар ва уларда ишловчиларнинг, умуман, аҳолининг ўзаро режали боғланиши баҳо ёрдамида амалга оширилади, ижтимоий ресурслардан фойдаланиш таъминланади, ялпи ички маҳсулотни ҳисобга олиш ва тақсимлаш амалга оширилади. Баҳони товар қиймати белгилайди, аммо бозор иқтисоди шароитида у аниқ қийматдан юқори ёки кам бўлиши мумкин. Бу эса, бозордаги ўша маҳсулотга бўлган талаб ва таклифга боғлиқ. Товар баҳосининг даражаси, шунингдек, товарнинг ижтимоий фойдалилиги

⁹⁰ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

даражаси ва бошқа товарлар ўрнини боса олиши, муомаладаги пулнинг харид қувватига ҳам боғлиқ бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида баҳо ёрдамида корхоналар ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг хом ашё муоммоларидан бири, нима ишлаб чиқариш фойдали эканлигини ҳал этишдир. Баҳо товар таклифи, аҳолининг тўлов қобилияти, ишлаб чиқариш ресурсларининг ошиб ёки камайиб кетиши тўғрисида корхона эгаларига ахборот берувчи восита ҳамдир. Баҳонинг яна бир вазифаси қиймат ўлчовидир. Бунда қилинган харажатлар ва олинган натижа маълум бир нарх ёрдамида ҳисоб-китоб қилинади.

Хўжалик юритиш амалиётида эса баҳо муҳим иқтисодий восита, дастак деб каралади. Маълумки, қиймат ишлаб чиқариш категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришдаги меҳнат сарфланиши билан боғлиқ муносабатларни ифода этади. Товарнинг яратилишида моддийлашган ва жонли меҳнат сарф этилади. Уларнинг мажмуаси - қийматдир. Аммо қиймат ҳар қандай меҳнат сарфи эмас. Қиймат - товарни яратишга кетган ижтимоий зарур меҳнат сарфи, аниқроғи, эҳтиёжни қондира олгани сабабли бозорда тан олинган меҳнат сарфидир, чунки меҳнатнинг бир қисмини, агар у керакли бўлмаса, бозор инкор этади ва шу қисми қийматни яратишда иштирок этмайди. Муайян баҳо шароитида кўпроқ фойда олиш учун харажатларни камайтириш зарур.

Баҳолар товар-пул муносабатлари муомаласининг шакли ва реализация қилинадиган маҳсулот турига кўра фарқланади. Баҳонинг турлари бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлиб, улар ягона тизими ташкил этади. Мазкур тизимнинг муҳим элементлари куйидагилардир:

а) улгуржи баҳолар. Улар фирмалар ўз маҳсулотларини катта ҳажмда бошқа фирмаларга ёки воситачиларга ва улгуржи савдо ташкилотларига сотаётганлирида қўлланилади. Улгуржи баҳо корхоналарга ишлаб чиқариш харажатларини қоплашни, зарур фойда олишни таъминланиши зарур;

б) чакана баҳолар. Улардан товарларни бевосита истеъмолчиларга сотишда фойдаланилади. Бу баҳоларга давлат савдоси, хусусий мулк эгалари дўконлари ва бозорда юзага келаётган баҳолар киради. Чакана баҳо даражаси аҳолининг реал даромадлари билан балгиланади.

в) харид баҳолари қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг давлат томонидан сотиб олинлишида ишлатилади.

г) дунё баҳолари халқаро савдо муносабатларида кулланилади.

Баҳолар товар ишлаб чиқаришнинг ривожланишига ўз вазифалари орқали таъсир этади. Бозорда турли меҳнат сарфлари умумий, яъни ижтимоий зарур меҳнат сарфига келтирилади ва шу сарфнинг пулда ифодаланиши баҳони ҳосил қилади.

Бозорда сотувчи билан харидор ўртасидаги иқтисодий муносабат бўлганидан нархнинг шаклланишида ҳар икки томон иштирок этади. Харидор деганда, биз товар ва хизматларни истеъмол этувчилар - фуқаролар, ишлаб чиқаришни юргизиш учун ресурсларни сотиб олувчи фирмаларни тушунамиз. Баҳоларнинг шаклланишида товарни ишлаб чиқаришдан тортиб, истеъмолга етгунгача бўлган меҳнат сарфлари иштирок этади. Жамики харажатлар баҳо таркибига киради.

Баҳони шакллантирадиган хом ашё омиллар эса куйидагича:

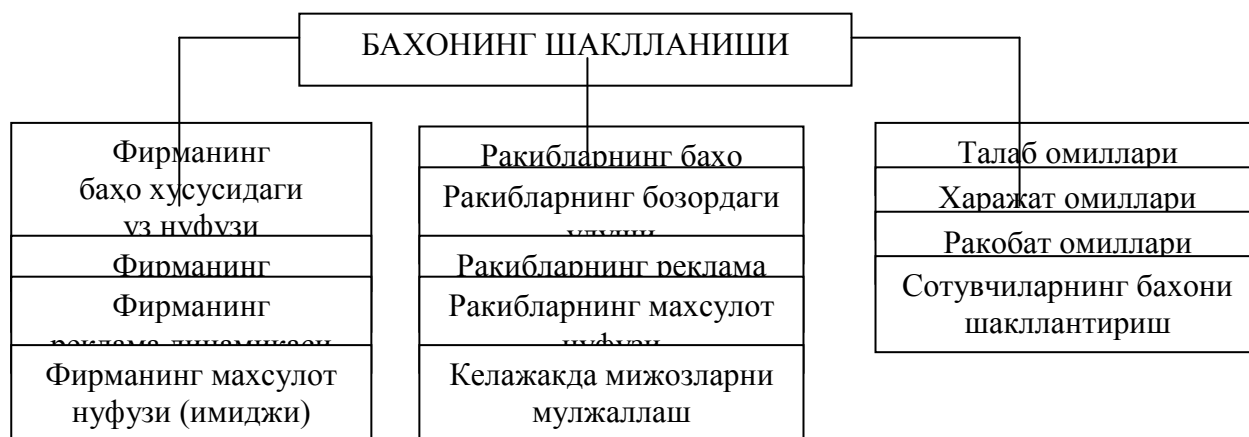
1. Иқтисодий харажат даражаси;
2. Товарларнинг нафлилик даражаси;
3. Товарга бўлган талаб ва унинг таклифи;
4. Рақобат шакллари ва усуллари;
5. Товарни истеъмол қилиш вақти.

Рақобат чекланган бозорларда (соф монополия, монополистик рақобат, олигополия) ишлаб чиқарувчиларнинг ўрни бозор нархларини белгиловчи муҳим омиллардан ҳисобланади. Монополия шароитида бозорда бир турдаги маҳсулотлар таклиф қилиниши сабабли баҳо устидан тўлиқ назорат амалга оширилади.

Бу дегани монополист ишлаб чиқарувчиларнинг нарх белгилашдаги ҳукмронлиги, истеъмолчи даромадлари чекланганлиги билан тўқнаш келади. Урнини босувчи товарларнинг мавжудлиги ҳам уларнинг баҳо белгилашдаги мутлақ имкониятини чеклайди. Олигополия шароитида эса алоҳида ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар) бир-бирига боғлиқ бўлганликлари сабабли баҳоларни мустақил белгилашга ботина олмайдилар. Фақат баҳо белгилашда яширинча келишилари мумкин.

Баҳонинг шаклланишини қуйидагича ифодалаш мумкин: ⁹¹

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида баҳонинг роли ва ахамияти бекиёсдир. Маълумки, ҳозирги замон иқтисодиёти бозор иқтисодиётидир. Бу иқтисодиёт Ер юзидаги кўпгина давлатларда турли даражада ва ўзига хос хусусиятлар билан ривожланиб бормокда. Унинг моҳият белгиларини энг ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида кўриш мумкин. Шундай белгиларидан бири, нархларнинг либераллашуви, нарх-навонинг эркин шаклланишидир. Товарлар нархини давлат юқоридан белгиламайди. У бозордаги талаб ва таклифга қараб, харидор билан сотувчининг савдолашуви асосида юзага келади. Келишилган нархлар эса бозор муносабатларига хизмат қилади. Нарх пул билан ўлчанади. Бозор иқтисодиёти пулсиз бўлиши мумкин эмас. Пул эса, иқтисодий муносабатларнинг хом ашё воситаси бўлиб, иқтисодиётда ўта муҳим роль ўйнайди. Пул муносабатлари бозор иқтисодиётининг ажралмас қисми ҳисобланади. Пул обороти, пул эмиссияси, қадри-қиммати, инфляция, валюта курси каби ҳодисалар иқтисодий вазиятнинг кўзгуси ҳисобланади. Бозор иқтисодиётида товар тақчиллиги бўлмайди, шу сабабдан бозорда ишлаб чиқарувчи эмас, балки истеъмолчи (харидор) ўз измини ўтказади, товар ва хизматларни сифати ва нархига қараб танлаб олиш имкониятига эга бўлади.

16.2-чизма. Баҳонинг шаклланиши

Баҳо шаклланишида рақобат муҳим ўрин тутаети. Рақобатда ютиб чиқиш ёки ютказиш баҳони белгилашга ҳам боғлиқ. Рақобатлашув жараёнида харидор кўп бўлса, юқори нарх ташкил топади. Агар сотувчилар кўп бўлиб, улар рақобатлашишса, паст баҳолар вужудга келади.

Рақобат курашида харажатларни қопламайдиган, бинобарин, зарар келтирадиган ўта паст баҳолар ҳам пайдо бўлади. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, хўжалиқни оқилона юритиш эса молиявий алоқалар ва қиймат қонунларидан фойдаланишни талаб қилади.

Айрим буюмларнинг баҳосини ўзгартириш эвазига давлат уларга бўлган эҳтиёжни ҳамда уларни харид қилишни бошқаради. Жумладан, инсон соғлиғига путур етказувчи маҳсулотларнинг нархини ошириш эвазига уларнинг харид қилинишини чегаралаш ва аксинча, баъзи озиқ-овқат маҳсулотларининг нархини меъёрда ушлаб туриш орқали эҳтиёжларни тўлароқ қондириш мулоҳазамига далил бўла олади.

⁹¹ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

Назарий жиҳатдан олиб қаралганда, баҳо - товар қийматининг пулдаги ифодасидир.⁹² Амалий жиҳатдан қаралганда эса, баҳо - муҳим иқтисодий восита, дастак ҳисобланади. Маълумки, қиймат ишлаб чиқариш категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришнинг ўзидаги меҳнат сарфи билан боғлиқ муносабатларни ифода этади. Товарнинг яратилишида моддийлашган ва жонли меҳнат сарф қилинади, уларнинг мажмуаси қиймат, демакдир. Аммо қиймат ҳар қандай меҳнат сарфи эмас. Қиймат товарни яратишга кетган ижтимоий зарур меҳнат сарфи, аниқроғи, эҳтиёжни қондира олгани сабабли бозорда тан олинган меҳнат сарфидир, чунки меҳнатнинг бир қисмини, агар у керакли бўлмаса, бозор инкор этади ва шу қисм қийматни яратишда иштирок этмайди. Бозорда турли меҳнат сарфлари умумий, яъни ижтимоий зарур меҳнат сарфига келтирилади ва шу сарфнинг пулда ифодаланиши баҳони ҳосил қилади.

Баҳонинг иқтисодий мазмунини унинг фушциялари яққол кўрсатиб беради. Баҳо нимага тегишли бўлишидан қатъи назар (товар, хизмат, иш кучи, қарз пули нарҳини — бунинг фарқи йўқ) беш хом ашё функцияни бажаради:

1. Бозор мувозанатини таъминлаш функцияси. Бунда баҳо бозордаги талаб ва таклифнинг ҳажми ва таркибига таъсир этиш орқали уларни мувозанат ҳолатига келтиради.

2. Ҳисоб-китоб, ўлчов функцияси. Баҳо қийматнинг пулдаги ифодаси, чунки бажарилган иш ҳажми, фойда-зарарнинг барчаси баҳо асосида ҳисоб-китоб қилинади.

3. Иқтисодий регулятор функцияси. Баҳо бозор иқтисодиётининг хом ашё воситаларидан биридир. Ундаги ўзгариш бозор ҳолати (конъюктураси)ни билдиради.

4. Рақобат воситаси функцияси. Рақобат бозор иқтисодиётини ҳаракатга келтирувчи куч, баҳо воситасида беллашув рақобатнинг хом ашё кўринишларидан бири ҳисобланади. Фирмалар ўз рақибларини енгиш, уларни бозордан сиқиб чиқариш учун баҳони ўзгартириб турадилар.

5. Ижтимоий ҳимоя функцияси. Баҳо айрим аҳоли тоифаларини камбағалликдан саклаш вазифасини ўтайди. Одатда, аҳолининг ночор ва муҳтож қатламларига товарлар арзонлаштирилган баҳоларда сотилади.

Булар ижтимоий дотацияланган баҳолар бўлиб, уларни молиявий жиҳатдан давлат бюджети ёки бюджетдан ташқари маблағлар таъминлайди. Дотацияланган баҳоларни давлат белгилайди.

Бозор иқтисодиётининг ўзига хос тизими борки, у ўзаро боғланган, бир-бирини такозо этувчи, аммо турли мақсадларда қўлланувчи баҳолар мажмуасидан ташкил топади. Баҳонинг шаклланиш жараёни мураккаб бўлиб, унинг иштирокчилари ғоят кўпчиликни ташкил этади. Баҳолар турли вазифаларни бажарганлиги сабабли ҳам уларнинг тури кўп.

Баҳоларнинг хом ашё турларига **қуйидагилар** киради:

1. Улгуржи баҳолар. Товарлар кўтарасига катта миқдорда сотилганда бу баҳолардан фойдаланилади. Бундай баҳони асосан улгуржи савдо-сотик олиб бориладиган савдо марказларида учратиш мумкин.

2. Чакана баҳолар. Товарлар бевосита истеъмолчиларга сотилганда фойдаланилади. Бу баҳо ўз ичига товар улгуржи нарҳини, чакана савдо ташкилотчиларининг харажати ва фойдасини олади.

3. Нуфузли баҳолар. Бу баҳолардан обрўталаб истеъмолчиларга товарлар сотилганда ва хизматлар кўрсатилганда фойдаланилади.

4. Дотацияли баҳолар. Бунда товарлар давлат бюджети ҳисобидан арзонлаштирилган баҳоларда олинади.

5. Давлат баҳолари. Бу ишлаб чиқарувчиларга давлат томонидан буюртма берилганда қўлланилади.

6. Мавсумий баҳолар. Бу мавсумий ишлаб чиқариладиган товарларга белгиланади.

7. Миллий ва жаҳон баҳолари—алоҳида товарнинг байналмилал харажатлари. Бунда жаҳон бозоридаги талаб ва таклиф нисбати ҳисобга олинади.

---

⁹² Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

8. Стандарт баҳолар. Харидор чўнтагидаги пулга қараб, маълум давргача ўзгармайдиган катъи стандарт нархлар қўлланилади.

9. Прейскурант баҳолар. Бу баҳолар сотувчи учун мулжал баҳо, харидор учун билдиришлик ёки маълумот баҳо ҳисобланади.

10. Ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш учун музокараларга тайёргарлик кўриш мобайнида тадбиркор энт аввало, ўзи учун мақбул бўлган баҳо кўрсаткичларини аниқлашга ҳаракат қилади. Шу мақсадда у баҳони учга ажратади. Яъни *maximal* (энг юқори), *minimal* (энг паст) ва объектив баҳо.

Максимал баҳо — (сотувчи нуқтаи назаридан) - бу музокараларни шу баҳодан бошлаш мумкин бўлган кўрсаткичидир.

Минимал баҳо — (кўшилиши мумкин бўлган энг паст баҳо) - бу товар нархининг шундай кўрсаткичики, тадбиркор музокаралар давомида ундан тушмасликка ҳаракат қилади.

Объектив баҳо — бу, таркибида ўртача сифат кўрсаткичларига эга бўлган у ёки бу товарнинг ўртача баҳосидир.⁹³

Баҳонинг иқтисодиётдаги ўрни беқиёс бўлганидан унинг ҳар бир туридан оқилона фойдаланиш тадбиркорлик учун муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли корхоналар ва фирмалар нарх балгилашга катта эътибор берадилар. Улар ўзларининг нарх стратегиясини ишлаб чиқишда куйидаги мақсадларни кўзлайдилар:

- товар сотишни кўпайтириш;
- кўпроқ фойда олиш;
- ўрнини муайян мавқеини сақлаб қолиш.

Товар сотишни кўпайтиришдан уч натижа кутилади: а) товар сотишни кўпайтириш орқали бозорда ўз хиссасини ошириш, имкон бўлганда бозорни ўз назоратига олиш; б) ҳар бир товарни (товар бирлигини) сотишдан тушадиган фойданинг камайишига рози бўлган ҳолда товарларни кўплаб сотиш орқали келадиган ялпи фойдани ошириш; в) товарни кўп сотиш натижасида унинг ҳажмига нисбатан савдо-сотик харажатларини қисқартириш.

Бозордан рақибларни суриб чиқариб, ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун фирмалар махсус нарх қўллайдилар, уни бозорга кириб олиш нархи ёки демпинг нарх деб аталади.

Бу нарх рақибни синдиришга қаратилганлигидан давлат уни **таъқиқлайди**, шу сабабли фирмалар уни яширин қўллайдилар ва бу иш расмий нархнинг бир қисмини кечиб юбориш шаклида бўлади.

Қисқача хулосалар

Маҳсулот таннархи Индустириал иқтисодтёти корхоналари фаолиятининг муҳим кўрсаткичларидан бири бўлиб, у маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишга сарфланган маблағлардан ташкил топади. Шу сабабли маҳсулот таннархини арзонлаштиришнинг аҳамияти беқиёсдир. Уни пасайтириш фойда (даромад)нинг ошишига, нархларнинг пасайишига имконият яратади.

Фойда (даромад) корхона (фирма) фаолиятини умумлаштирувчи курсаткичдир. У моддий ишлаб чиқаришда яратилган соф даромаднинг бир қисми бўлиб, давлат бюджети даромадларининг шаклланишида хом ашё манбалардан бири ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш рентабеллиги Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқариши, унинг тармоқлари ва корхоналарнинг иқтисодий самарадорлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан биридир. Рентабеллик даражасини аниқлашнинг бир неча усули мавжуд бўлиб, улар корхонанинг хўжалик фаолиятини баҳоловчи восита (инструмент) вазифасини ўтайди

Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқариши иқтисодиётининг энг муҳим муаммоларидан бири бу тармоқ корхоналарида тайёрланадиган маҳсулот баҳосини белгилашдир.

⁹³ Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press 1999

Бозор иқтисодиёти шароитида баҳо Индустириал иқтисодтёти тармоклари ва корхона (фирма)ларнинг молиявий аҳволига етарли (сезиларли) таъсир этувчи энг муҳим синтетик кўрсаткичлардан бири хисобланади. Бу шу билан тушунтириладики, корхона ва унинг маҳсулоти рақобатбардошлиги билан тижорат ташкилоти фойдасининг микдори ўртасида чамбарчас боғлиқлик бордир.

Маҳсулот баҳоси жуда кўп омилларга боғлиқ: маҳсулотга бўлган талаб, ишлаб чиқарувчининг таклифи, давлатнинг нарх сиёсати, харажатлар, рақобат ва ҳ.к.лар.

Фан-техника тараққиётини жадаллаштиришда, маҳсулот ҳажмини кўпайтиришда ва унинг сифатини оширишда, истеъмолчилар эҳтиёжини қондиришда баҳо билан рағбатлантиришнинг роли беқиёсдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

Баҳо сиёсати - давлат иқтисодий сиёсатининг ажралмас қисмидир.

Баҳо ва баҳолашнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни.

Баҳо функциялари.Баҳонинг турлари.

Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришида баҳолаш тизимини яхшилаш йўллари.

Таннарх ва киймат муаммолари.

Таннархнинг таркиби, структураси ва уни пасайтириш йуллари.

Фойда ва уни максималлаштириш масалалари.

Рентабеллик ва уни ҳисоблаш усуллари.

МАВЗУ 17. ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТДА МАРКЕТИНГ ФАОЛИЯТИ

Таянч иборалар

Маркетинг, маркетинг муҳити, маркетинг элементлари, маркетинг мақсади, маркетингни бошқариш, реклама, маркетинг тамойиллари, силжитиш сиёсати, коммуникация.

Режа:

- 1.Маркетингнинг моҳияти ва унинг асосий элементлари .
- 2.Корхона маркетинг хизмати ва унинг ташкил қилиниши..
- 3.Реклама ва реклама фаолияти.

17.1. Маркетингнинг моҳияти ва унинг асосий элементлари

Маркетинг – бу харидорнинг маҳсулот ёки хизматга бўлган талабини аниқлаш ва уни сўнгги истеъмолчига даромад олиш мақсадида сотишни изоҳлаш ва тарқатиш жараёнидир. Маркетинг – бу менежментнинг жавобгарлиги даражасини аниқлаш, олдиндан кўриш ва талабларни қондириш учун рағбатлантириш жараёнидир. Маркетинг – бу сотиш бозорларини ёки талабни бунёд этиш.⁹⁴

Маркетинг хизмати вазифаларининг асосий мақсади корхона тўла хўжалик, спорт ва тижорат фаолиятини ривожланиш қонунларига бўйсунтиришдир. Бундан ишлаб чиқарувчилар ҳам, маҳсулот истеъмолчилар ҳам манфаатдордирлар. Маркетинг хизмати бўлимлари ўзаро жипс боғланган. Уларнинг ҳар бири ўз масалаларини ечади, бу эса бозор сўровини аниқлашдан истеъмолчилар талабларини қониқтириш, сотишни таъминлаш, сервис хизматини йўлга қўйишдан иборатдир. Тижорат ва спорт фаолияти маҳсулот ва хизмат реклама масалаларини билиш, талаб ва эҳтиёжни ўрганиш ва конъюнктура талабнома ва буюртмани ҳосил қилиш, ҳуқуқий ва прецензион ишлар.

Мутахассис ишида маркетинг йўналишига ўтишнинг хусусияти нимадан иборат? Ўзининг ишларига асосланиб ишлаб чиқариш ва маҳсулотни яхшилаш аввало, бу сифатли

⁹⁴ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

маҳсулот олиш олий эксплуатация хоссалари ва тавсифга, уларни арзон нархда сотишдан иборат. Ҳозирги давр маркетинг концепцияси истеъмолчини талабини ўрганишга йўналтирилган. Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ассортиментини белгилаш маълум мақсадни бозор ва рақобатчилар фаолиятини ўргангандан сўнг белгилаш мумкин. Юқоридаги шуни кўрсатадики, маркетинг концепцияси фақат бозор хусусиятинигина эмас, балки спорт ва маҳсулотлар янги бозорини ташкил этиш ва хизматини аниқлаш, ҳосил қилиш ва талабини бошқаришдан иборат.

Маркетинг ҳозирги давр концепцияси ёрдамида мутахассиснинг ижодий фаолиятини икки бошланишини бирлаштиради: ишлаб чиқариш ва тижорат. Ўз навбатида маркетинг ишлаб чиқариш имкониятларини маҳсулотларни сотиш ва хизмат қилишни бирлаштиради, тўла ишни режалаштиришга асосланиб харидорлар фойдасини ҳам эътиборга олади, маҳсулотни тез ҳаракатига ва хизмат қилишни ўз ўрнига қўяди, бунинг натижасида нархни оширишни таъминлайди. Агар ишлаб чиқариш жараёни ўз вақтида маҳсулотни таклиф этса нафақат талаб этилган жойга етказишни таъминлайди, балки истеъмолчининг олган маҳсулотини фойдалилигини белгилайди. Шундай қилиб маркетинг ҳозирги давр концепциясида бизнинг мақсадимиз замонавий тутишга мос истеъмолни ҳосил қилишдир.⁹⁵

Корхонада маркетинг бошқарувининг мақсади. Маркетингни бошқариш – маркетинг ҳамма элементларига таъсир этиш жараёнидир, бу ўз навбатида харидорлар билан ўзаро боғлиқ алоқалар ўрнатиш ва мустаҳкамлашдан иборатдир.

Маркетинг фаолиятида самарали натижаларни рўёбга чиқариш, асосан, маҳсулот, унинг нархи ва бозорда қай даражада силжиши ҳамда жойлашишидан иборат. Маркетинг бошқаруви ташкилий тизими – бутун органлар тизими хўжалик субъекти олдида қўйган мақсадга эришишдаги унумли ишдан иборат. Маркетингни бошқариш ташкилий тизими, маълум фаолият турини алоҳида ишбилармон менежер ёки алоҳида тизимли қисмлар орасида тақсимлашни белгилайди. Маркетингни бошқариш функционал ташкилий тизими тизим бўғинларининг масъулиятини таъминлашни белгилайди ва уларни маркетинг функциясига боғлиқ равишда ихтисослайди: ассортиментни режалаш ва янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш, спорт соҳасида ютуқларга эришиш, маркетинг изланиши, маҳсулотнинг бозордаги ҳаракати, реклама ва сотишни рағбатлантириш, савдо хизматини ташкил қилиш ва хизмат кўрсатиш. Маркетингнинг асосий мақсади – бозорни ҳар томонлама ўрганиш, таҳлил қилиш ва конъюнктура ўзгаришини олдиндан билиш асосида юқори фойда олишдир. Бизнес муаммосининг қулайлиги ва кўп рўйхатлилиги, шу жумладан, унинг кичик шакллари, бир қатор мақсадларини ишлаб чиқариш жараёнида, сотишда, реклама ишларида куйиши ва ечилишини кўзда тутати. Шунинг учун «Маркетинг» тушунчаси тўғрисида турли таклифлар ўрин олган ва бир неча турдаги маркетинг ажратиб кўрсатилган.

Маркетинг – бу харидорнинг маҳсулот ёки хизматга бўлган талабини аниқлаш ва уни сўнгги истеъмолчига даромад олиш мақсадида сотишни изоҳлаш ва тарқатиш жараёнидир. Маркетинг – бу менежментнинг жавобгарлиги даражасини аниқлаш, олдиндан кўриш ва талабларни кондириш учун рағбатлантириш жараёнидир. Маркетинг – бу сотиш бозорларини ёки талабни бунёд этиш.

17.2. Корхона маркетинг хизмати ва унинг ташкил қилиниши

Маркетингни ташкил қилиши. Маркетингни ташкил қилиш деганда унинг вазифаларини бажарувчи таркибий бўлимларнинг тузилиши ва уларнинг ўзаро масъулиятларини ҳамда боғлиқликларини ифодаловчигизимни яратиш тушунилади. Бундай тизим, оддий фирма (корхона) дан тортиб бозорда иштирок этаётган барча субъектлар, давлат ёки нодавлат, тижорат

⁹⁵ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

ёки нотижорат, туман, шаҳар, вилоят ва республика миқёсида фаолият кўрсатаётган ташкилотлар ва спорт муассасаларида тузилган маркетинг хизматларини ўз ичига олади.

Маркетингнинг ташкил этилиши қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

- маркетинг хизматининг махсус вазифалари – бозорни ўрганиш, товар ҳаракати, баҳо, талабнинг шаклланиши, сотишни рағбатлантириш ва бошқаларнинг бажарилишини уюштириш шаклида;

- маркетинг вазифаларини фирма (корхона) товарлари ёки гуруҳлари бўйича бажариш тарзида;

- маркетинг вазифаларини бозорлар (ички, регионал, ташқи) бўйича ижро этиш шаклида.

Компаниялар ушбу маркетинг хизматлари шаклини бир-бирига қўшиб ёки мослаб ташкил этишлари мумкин. Аммо маркетинг таркибини танлаш ҳар бир фирма (корхона, спорт муассасалари) нинг ўз олдига қўйган мақсадига боғлиқ.

Махсулот ишлаб чиқарувчи ва сотувчи корхоналар маркетингга ҳар бир маълум бозор сегментлари бўйича муайян бир даврга белгиланган, энг юксак иқтисодий самарага йўналган мақсадларга эришиш воситаси сифатида қарайди. Бундай шароитда маркетинг корхона ишлаб чиқариш тижорат фаолиятини узоқ муддатли ва оператив режалаштириш учун, ишлаб чиқаришнинг экспорт дастурини тузиш, корхона жамоасининг илмий-техникавий, технологик, инвестиция ва ишлаб чиқариш – сотиш ишлари учун пойдевор бўлиб хизмат қилади. Маркетинги бошқариш эса корхона бошқариш тизимининг муҳим элементи бўлади.

Маркетинги ташкил этишда икки жиҳат муҳим: мақсадлар ва маркетинг хизмати мақоми эътиборга олинади. Маркетинги ташкил этишга киришган корхонаниннг мақсадлари қандай бўлиши керак? Маркетингнинг тан олинган пешқадамлари бўлмиш японлар тажрибасидан келиб чиқадиган бўлсак, асосий мақсадлар (афзаллиги тартибига қараб) қуйидагилардан иборат:

- сотиш ҳажми;

- ўсиш суръатлари (сотув ёки фойда ҳажми);

- бозордаги ҳиссаси;

- режаланган фойда, бу фойданиннг ҳажми, фойданиннг сотув ҳажмига нисбати, барча сармоёдаги фойда меъёри, фойданиннг ҳиссадорлар сармоёсига нисбати ва бошқаларда акс этиши мумкин;

- сармоянинг таркиби, яъни фаолларнинг умумий суммасига ёрдам шаклидаги сармоянинг нисбати (бу Японияда тахминан 20% га тенг).

Бу рўйхатни бошқа турлича мақсадлар билан ҳам тўлдириш мумкин. Масалан, махсулот сифатини ошириш, ҳаражатларни камайтириш ва шу қабилилар. Мақсадларни ишлаб чиқишда улар корхона ходимларининг ниятларини акс эттириши зарурлигига алоҳида эътибор бериш керак. Акс ҳолда ишловчиларнинг ишлаб чиқариш жараёнидан «ички узилиши» рўй беради. Шунинглаш муҳимки, корхонада маркетингнинг чинакамига жорий қилиниши учун унда тегишли хизматни тузишнинг ўзи етарли эмас. Гап – ана шу хизматга қандай мақом берилганида. Маркетинг бўлими диққат марказига махсулотнинг пировард истеъмолчилари билан боғлиқ барча муаммолар тушади, бу пайтда бошқа бўлинмалар ўз эътиборини турли жузъий вазифаларга қаратган бўлади. Шунинг учун ҳам маркетинг бўлими бутун фаолиятни мувофиқлаштириб туришини тан олиш мутлоқо табиийдир. У ишлаб чиқариш жараёнида етакчи бўлиши учун унинг мақомини бошқа бўлинмалар ичида энг юқори қилиб белгилаш лозим. Корхонаниннг аниқ маркетинг мўлжалининг гарови ҳам ана шунда!

Маркетингни бошқариш. Маркетинги бошқариш – уни ташкил қилишда фирма (корхона, ташкилот, спорт муассасалари) олдига қўйилган мақсадларга эришиш, таҳлил, режалаштириш, ҳаётга тадбиқ этиш ва назорат қилиш босқичларини ўз ичига олади. Маркетинги бошқариш жараёни бир-биридан ажралмас уч қисмдан иборат: 1. Ташкилий – фирма бўлимларини керакли бозор ахборотлари билан таъминловчи; 2. Изланишлар олиб борувчи –

фирма маркетинг фаолиятидаги – бозор, ассортимент, баҳо, реклама доираларида услубий ва тадқиқот ишларини бажариш; 3. Дастурий – назорат ишларини – мақсадли дастурлар, стратегия ва тактикани шакллантириш ва бозор фаолиятини жорий назоратини олиб боради. Маркетингни бошқариш функцияси унинг махсус хизмати орқали олиб борилади. Маркетинг хизмати ҳар бир корхонада бажарилиши кўзда тутилган ўзига хос аниқ вазифалар, ишчиларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, корxonанинг бошқа бўлимлар билан ўзаро муносабати ва бошқалар ҳисобга олинган «Низом» асосида ташкил этилади. Маркетинг хизмати вазифалари унинг ўзига хос тамойиллари асосида келиб чиқади. Бунга қуйидагилар киради:

- корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ва бозор ҳақидаги ахборотларни тўплаш ва таҳлил қилиш;

- корxonанинг маҳсулот ишлаб чиқариш, савдо ва хўжалик фаолияти, реклама қилиш, спорт, молиявий ва бошқа жиҳатлар бўйича манфаатларига мос қарор қабул қилиш учун зарур ҳисоб-китоб кўрсаткичларини тайёрлаш;

- талаб шаклланишини фаоллаштириш ва сотишни тезлаштириш.

Хизматлар маркетинги хусусиятлари – маркетинг хизмат кўрсатиш доирасида, ўз ичига товарлар ижараси, уларнинг таъмирлаш ёки ўзгартириш ва шахсий хизматларни олади. Баъзида товарлар ва хизматлар фарқланиши қийин бўлади. Умуман, хизматларнинг тўрт хил тавсифи бор: пайқай олмаслик; сақлашга қобилиятсизлиги; хизмат кўрсатувчидан ажратиб бўлмаслиги ва сифати жиҳатидан ўзгарувчанлиги. Хизматларни пайқай олмаслигимиз – уларни намоиш қилиш, ташиш, сақлаш, ўраш (қадоқлаш) ёки сотиб олингандан кейин ўрганишнинг иложи йўқлигини билдиради.

Маркетинг хизмати функцияси. Маркетинг хизмати корхонадаги барча маркетинглар фаолияти функциясини бажаришни таъминлайди:

- корхона маҳсулотини сотиш, савдо талаб ва конъюктураси, рақобатчилар сиёсати ҳамда баҳони, бозор тараққиётини олдиндан ўрганиш ва тадқиқ қилиш;

- корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг рақобатбардошлилиги баҳоси, унинг ассортиментини шакллантиришга оид таклифлар бериш, келгусида ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ҳақидаги янги ғояларни топиш;

- бозорга чиқарилган маҳсулотларни тез сотиш йўллари белгилаш, сотиш ва сақлашни ташкил этиш, туриб қолганлик ҳақидаги шикоятларни ўрганиш;

- реклама тадбирини йўлга қўйиш орқали маҳсулот сотилишини маҳсулот сотилишини тезлаштириш ва аҳоли талабини шакллантириш.

Маркетинг хизмати ҳуқуқлари кўриб чиқиб тасдиқлаш учун қуйидагиларни ишлаб чиқади ва тақдим этади:

1. Корхона маркетинг хизмати фаолиятининг қисқа, ўрта ва узоқ муддатларга мўлжалланган яхлит дастурлари (режалари) ни яратиш.

2. Маркетинг хизматининг корхонадаги бошқа бўлимлар фаолияти билан алоқаси ва координациясига доир таклифлар бериш.

3. Корхона ишчиларининг иқтисодий, савдо фаолиятидаги ва спорт соҳасидаги ютуқларини рағбатлантириш тўғрисида таклифлар киритиш.

4. Корхона фаолияти билан боғлиқ маркетинг хизматига дахлдор молиявий ҳужжатлар ва кадрлар масаласи.

5. Корxonанинг бозор фаолияти ҳисобот ва истикболни белгилашга оид ҳужжатлар лойиҳасини келишиш.

Ташкилотларда маркетинг хизматини йўлга қўйиш. Маркетинг хизмати корхоналарда иқтисодий аҳвол (фойда, баҳо ва конъюктура) ўзгариб бораётганда бозордаги истеъмолчиларнинг талаби билан корхона ишлаб чиқариши, савдо ва хўжалик фаолияти муносабатларини мувофиқлаштириш учун ташкил қилинади.

Маркетинг хизмати - бу бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида корхона бошқаруви учун етишмай турган шундай бир фаолият турики, у ишлаб чиқариш, молия, савдо-хўжалик, спорт,

технологик, кадрлар масаласи ва бошқа соҳаларда бозор заҳираларини қондириш ва фойда олишга асосланган йўналишлар жараёнини яратади. Маркетинг хизмати раҳбари корхонада маркетинг тадқиқотлари ташкил этиш, режа ва таклифларни ишлаб чиқиш, белгиланган мақсадга эришиш учун назорат ва режаларнинг бажарилиши учун масъулдир. Барча вазифа ва мажбуриятлар барча бўлим ходимлари ўртасида қамраб олинishi керак. Маркетинг хизмати бўлими гуруҳи таркибига бозор муносабатларини ўрганувчи маҳсулот турларини шакллантирувчи, баҳо берувчи, савдо ва реклама соҳаларининг мутахассислари киритилиши керак. Шунинг билан бирга ташкилий тартиб бошқарувчини енгиллаштирадиган, юқори натижаларга етказадиган қонун-қоидалар мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат:

- Бошқарувнинг ташкилий шакли охиригача оддий бўлиши керак.

- Бошқарув ташкилий структурасининг тархи оддий, тушунарли бўлиши керак.

- Ҳар бир ишчига ёзма иш инструкцияси берилган бўлиши керак. Инструкциялар янгиланиб туриш мақсадида бир йилда икки мартадан текшириб турилиши зарур.

- Алоқалар тизими самарали бўлиши керак, у аниқ ахборотлар алмашинувини таъминласин.

- Ижрочилик ва масъуллик чегараси аниқ, кўзга ташланиб турадиган бўлсин. Асосий масъулият доимо фирманинг бош раҳбарида туради. Бошқа ҳар бир ижрочи ўз бошлиғи олдида жавоб беради.

Баъзида товарлар ва хизматлар фарқланиши қийин бўлади. Умуман, хизматларнинг тўрт хил тавсифи бор: пайқай олмаслик; сақлашга қобилиятсизлиги; хизмат кўрсатувчидан ажратиб бўлмаслиги ва сифати жиҳатидан ўзгарувчанлиги. Хизматнинг кўпгина турлари уни ким тақдим этишидан қатъий назар, бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Истеъмолчилар билан алоқаларга кўпинча хизматни тақдим этишнинг ажралмас қисми сифатида қаралади

17.3. Реклама ва реклама фаолияти

Реклама (лотинча - кичкирмок) бу бирор корхона, маҳсулот, хизмат тури, ижтимоий фаолиятнинг бирор турини оммалаштириш мақсадида килинган ишдир. Шу мақсадда реклама уша корхона ёки ижтимоий фаолиятининг бирор-бир маҳсулотига ёки хизмат турига кенг жамоатчиликнинг эътиборини жалб этади. Яхши ташкил этилган реклама бозор талабини олдиндан кура билиш ва бозор шароитидан ҳаридорлар оқимини бошқара олиш имконини беради. Рекламанинг тарихи катта. У узок йиллар давомида вужудга келган маҳсулотнинг харидорга етиб боришнинг синовдан ўтказилган усулларини куллайди. "Реклама - савдони ҳаракатга келтирувчи кучдир" - деган иборанинг кулланилиши тасодиф эмас.⁹⁶

Маҳсулотнинг харидорга етиб бориши ҳар гал ҳам автоматик равишда амалга ошмайди. Фақат маҳсулот такчиллиги шароитидагина бозор туғри келган маҳсулотни "ютиб" юбориши мумкин. Бундай ҳолда бозор талабини вужудга келтирувчи сифат, баҳо, мавсумийлик каби маҳсулотнинг муҳим омилларини ҳисобга олмайди. Шунини таъкидлаш зарурки, маҳсулот такчиллиги пайтида уларга ва хизмат турларига бўлган талаб қондирилмай қолаверади. Нормал ривожланаётган бозор шароитида эса кўпгина маҳсулотлар, уларни харидорлар сотиб олиши учун маълум фаол тижорат тарғиботи тайёргарлигидан утиш керак. Мана шунга реклама жуда керак бўлади. У узига ажратилган муҳим ролни уйнайди, яъни реклама эски талабларни синдириб, харидорларнинг кизиқишлари ва манфаатларига таъсир килиш орқали янги талабларни вужудга келтиради. Мана шу тарика реклама талабини пайдо қилади.

Рекламанинг асосий вазифаси - маҳсус ахборотлардан фойдаланиб маҳсулот, хизмат

---

⁹⁶ **Analysis for Marketing Planning, 7th ed.** Donald R. Lehmann and Russell S. Winer. Boston: McGraw-Hill/Irwin, c2010. Call Number:

турлари ва уларнинг ҳарид килиш жойи ҳақида ахборот беришдир.⁹⁷ Лекин рекламанинг вазифаси фақат бу билан чегараланиб қолмайди. Унинг узига хослиги шундаки, реклама ахборотни тарғибот ва ташвиқот билан бирга олиб боради. Шундай қилиб, фаол реклама ахборот берувчи ва айни вақтда ишонтирувчи, маълум мақсадга йуналтирувчи бўлиши лозим. Шу турдаги реклама талабни маълум йуналишга солади, уни бир турдаги хизмат ва маҳсулотдан бошқасига кучиради, талабларни очади ва ҳаридорнинг ниятларига таъсир қилади. Реклама ишлаб чиқарувчи, савдо ва ҳаридор уртасида тижорат ахборот алмашишига имкон беради. Реклама - бу маҳсулот ва хизмат турининг ишлаб чиқаришдан савдо ва ҳаридоргача бўлган йули ҳақидаги хилма-хил ахборотлар оқимидир. Рекламанинг охириги мақсади - бозорда таклиф қилинган маҳсулотларнинг ҳаридор томонидан қабул қилиниши эҳтимолини оширишдир. Реклама қилинаётган маҳсулотларнинг сотилиши, уларнинг олдиндан режалаштирилган реализация миқдори билан ҳамоҳанг ушиб бормоғи керак. Бу шунинг учун ҳам муҳимки, маҳсулотларга бўлган талабни ҳисобга олмай реклама қилиш талаб ва таклифнинг бир-бирига мос келмаслигича олиб келиши мумкин. Бу мақсад босқичма босқич амалга оширилади. Ҳар бир босқичда ҳар хил вазифа қўйилади: ҳаридорлар диққатини маҳсулотга жалб этиш, уларда қизиқиш уйғотиш, талабларни шакллантириш, ҳарид имкониятини қорхонанинг ҳаридор талабини бажара олиш имконига йуналтириш. Бироқ реклама яна психологик омил ҳамдир. Унинг таъсир кучи катта. Масалан, қўп ҳаридорлар баҳога маҳсулотнинг обрўси сифати деб қўрашади. Одамлар қимматроқ тулашга тайёрлар, охири маҳсулот алоҳида хусусиятини таклиф қилаяптику. Реклама саноат ва савдо қорхоналари манфаатларининг мос тушиши, аҳоли талаблари ва ҳариднинг амалга ошиши, тижорат сиёсатининг тез амалга ошишига имкон беради. Аммо, фақат реклама у ёки бу маҳсулотнинг қўпайишига хизмат қилар экан деб уйлаш нотўғри бўлади. Ҳаридорнинг қарори сифат, баҳо, унинг жўйлаштирилиши, ҳамда сотилгандан кейинги аҳволидан қелиб чиқади.

Реклама, унинг самарадорлигини ошириш талабларига жавоб бериши керак, яъни аниқ ва ҳаққоний, маъноли ва илмий асосланган, қўпроқ ахборотни узичига олган ва дидли, фойдали бўлмоғи лозим. Рекламани ишлаб чиқарувчи ҳам, сотувчи ҳам амалга ошириши мумкин. Бу ҳолда ишлаб чиқарувчи узреламасини ҳар томонлама олувчига қаратади.

Савдо ходимлари узлари сотаётган маҳсулотларни яхши билмоғи керак. Шунинг учун ишлаб чиқарувчининг рекламаси ҳаридорларда қамроқ ҳиссиёт уйғотади, лекин қўпроқ ахборот етказилади. Савдо рекламаси эса ҳаридорларга аталган бўлиб, маҳсулот ҳақидаги ахборот билан бирга савдо маданияти ва эстетикасини оширишга қўмақлашиши лозим. Режалаштириш, ташкил қилиш ва умуман реклама фаолияти, айниқса аниқ маҳсулотлар рекламаси фақат бозор ва талабни урганиш шароитидагина самаралидир. Талаб тез ўзгарадиган ёки ҳали талаб шаклланимаган маҳсулотларга бошқа реклама керак. Реклама фаолиятининг ахборот қўлами: умуман ва алоҳида маҳсулотга бўлган талаб ҳақидаги маълумотлардан (миқдор, структура, шаклланиш хусусиятларидан), умумий иқтисодий ахборотлардан, ишлаб чиқариш ва истеъмол туғрисидаги, савдо қўнъюктурасидаги ўзгаришлар ва савдо хизмати қўрсаткичининг жойи ҳақидаги хабардан иборат.

Талаб ҳақидаги турли ахборотлар реклама фаолиятида қўйидагилар учун фойдаланилади:

- * реклама қилишга тавсия этилган маҳсулотнинг танлови, маҳсулот рекламасининг иқтисодий асосланганлиги ва реклама қилишга режалаштирилганлиги;
- * реклама тадбирларини ўтказиш ва ташкил қилиш;
- * реклама воситаларининг манзилани ишлаб чиқиш, рекламанинг ҳаридорлар аҳволидан

---

⁹⁷ **Analysis for Marketing Planning, 7th ed.** Donald R. Lehmann and Russell S. Winer. Boston: McGraw-Hill/Irwin, c2010. Call Number:

келиб чиқиб исботийлигини кўрсатиш, рекламани жойлаштириш ва бериш каналларини аниклаш;

- * реклама килиш вақти ва оралиғини аниклаш;
- * рекламанинг психологик ва иқтисодий таъсирини баҳолаш.

Шунингдек, рекламанинг вазифасини, унинг ижодий йуналишини (стратегиясини) ҳам аниқлаб олишимиз зарур. Йуналишни асослашда авваламбор маҳсулотни ишлаб чиқаришда етарлилигини ҳисобга олиш, маҳсулот захиралари, узлуксиз таъминлаб тура олиш имкониятларини ҳам ҳисобга олиш керак. Шунингдек, бошка маълумотлар ҳам муҳимдир, маҳсулот бозорининг кулами; унинг микдордагидан ошқик захиралари, маҳсулотнинг келажаги ва хоказолар.

Мавзу 18. ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДТЁТИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ЖОЙЛАШТИРИШ

Таянч иборалар

Жойлаштиришнинг тамойиллари, ишлаб чиқаришини жойлаштириш, жойлаштиришга шарт-шароитлар, ҳудудий меҳнат тақсимооти, жойлаштиришдаги силжишлар

Режа

1. Индустриал тармоқларда жойлаштиришнинг тамойиллари (фундаментал қоидалари).
2. Индустриал тармоқларда ишлаб чиқаришини жойлаштиришнинг моҳияти ва аҳамияти.
3. Индустриал тармоқларда жойлаштиришга қандай шарт-шароитлар.
4. Тармоқларни жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар.
5. Индустриал иқтисодтётини жойлаштиришдаги силжишларнинг иқтисодий самарадорлиги

18.1. Индустриал иқтисодтётини жойлаштириш тамойиллари

Индустриал иқтисодтётини мамлакат ҳудудида оқилона жойлаштириш — жамият қурилишининг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб, республика ва ҳар бир иқтисодий район халқ хўжалигини юқори даражага кўтариш ва ривожлантиришнинг зарурий шартидир.

Маълумки, ишлаб чиқарувчи кучлар ва унинг энг муҳим элементи бўлган Индустриал иқтисодтётини жойлаштиришнинг хом ашё қонуниятлари ишлаб чиқариш усули билан белгиланади. Шу сабабли ҳозирги бозор муносабатларини шакллантиришда, унинг барча тармоқларини жойлаштиришда иқтисодий ислохотни давлат амалга оширмакда ва бу унинг таркибий қисми ҳисобланади ҳамда уни амалга ошириш миллий иқтисодиётимизнинг ҳозирги ҳолати ва стратегик вазифалари билан белгиланади.

Индустриал иқтисодтётини жойлаштириш деганда, уни ер шари ҳудудида, шунингдек, айрим мамлакат ёки иқтисодий районларда тақсимланиши тушунилади.

Индустриал иқтисодтётини ишлаб чиқаришини жойлаштириш унинг ҳудудий ташкил этиш шакллари ифодалади ва корхона (фирма)ларни маъмурий ва иқтисодий районларда жойлаштиришда намоён бўлади.

Миллий иқтисодиётнинг бу реал секторини жойлаштириш ҳам бевосита ҳудудий меҳнат тақсимооти билан боғлиқ. Ижтимоий меҳнат тақсимооти унсури бўлган ҳудудий меҳнат тақсимооти (ХМТ) соддароқ қилиб айтганда, турли жойларнинг: мамлакат ёки вилоятлар, туманлар, шаҳарларнинг ҳар хил маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашишидир. Натижада ана шу жойларнинг иқтисодий «башорати» шаклланади ва уларнинг ҳудудий тизимдаги ўрни ўз ифодасини топади.⁹⁸

⁹⁸ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

ҲМТ кенг маънода — бу ишлаб чиқариш соҳа (тармоқ)ларини ҳудуднинг табиий шароити ва бойликлари, аҳолиси, меҳнат ва бошқа ресурслари каби ҳамда минтака бозорининг ҳажми, аҳолисининг сотиб олиш қобилияти, инфратузилма ва коммуникацион тизимининг ривожланганлик даражаси каби омилларга қараб жойлаштирилишини назарда тутлади.⁹⁹

Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини оқилона жойлаштириш — кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини юқори суръатларда амалга ошириш, мамлакат табиий бойликларидан ҳар томонлама самарали фойдаланиш ва бунинг натижасида ижтимоий меҳнат унумдорлигини юксалтириш, ҳар бир корхонада маҳсулот таннархини пасайтириш, мамлакат барча иқтисодий ҳудудларини бир текис ривожлантириш, шаҳар ва қишлоқ ҳамда Индустриал иқтисодтёти ва қишлоқ хўжалиги ўртасидаги тафовутни йўқотиш, мамлакат муҳофаа қобилиятини ошириш имконини беради.

Индустриал иқтисодтётининг оқилона жойлашиши транспорт ва қишлоқ хўжалигининг жойлашишига ҳамда янги шаҳар ва қишлоқларнинг пайдо бўлишига, айрим иқтисодий ҳудудларнинг муайян маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашувига олиб келади. Индустриал иқтисодтётини иқтисодий ҳудудлар бўйлаб жойлаштириш ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга катта таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқариш жараёнига узлуксиз эришиш, тежамкор ижтимоий меҳнат унумдорлиги ўсиши ҳамда аҳолининг моддий ва маданий фаровонлиги кўтарилиши Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини жойлаштиришнинг иқтисодий-ижтимоий самарадорлиги мезонидир. Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг фундаментал тамойиллари мавжуд бўлиб, улар ишлаб чиқариш кучларини, хусусан, Индустриал иқтисодтётини мамлакат бўйича оқилона жойлаштириш, иқтисодий сиёсатни амалга оширишда илмий асос бўлиб хизмат қилади. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини авваламбор хомашё, ёқилғи-энергетика манбаларига яқин ва ниҳоят, Индустриал иқтисодтёти маҳсулотларини истеъмолчи ҳудудларга тобора яқинроқ жойлаштириш;

- иқтисодий ҳудудлар ўртасида меҳнатни оқилона тақсимлаш ва иқтисодий ҳудудлар хўжалигининг мажмуали ривожланишини таъминлаш;

- ҳар қайси вилоят ва туманнинг иқтисодий ривожланиш даражасини бараварлаштиришга интилиш;

- Индустриал иқтисодтёти тармоқларини жойлаштиришда республиканинг муҳофаа стратегиясига асосланиш;

- мамлакатлараро иқтисодий алоқаларда ўзаро тенг манфаатли муносабатларни ўрнатиш, халқаро меҳнат тақсимоти негизида самарадорликка эришиш, жаҳон хўжалишига интеграциялашувни жадаллаштириш;

- Индустриал иқтисодтёти корхоналарини жойлаштиришда ҳудуднинг экологик вазиятини ҳисобга олиш, атроф — муҳитга чиқиндилар чиқаришнинг меъёрий нормаларига асосланиш ва ҳоказо.

Юқорида келтирилганлардан маълум бўлаяптики, Индустриал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини хомашё манбаига ва истеъмолчи ҳудудларга яқин жойлаштириш Индустриал иқтисодтётини оқилона жойлаштиришнинг энг муҳим тамойилларидан бири ҳисобланади. Индустриал иқтисодтётининг хомашё базасига яқин бўлиши қайта ишлашнинг барча тадрижий босқичларида ушбу ресурсни қайта ишлашдан тортиб, яримфабрикатдан тайёр маҳсулот олишга қадар, меҳнатнинг энг кам сарфлаш имкониятини назарда тутлади. Масалан, электроэнергетика кўпинча сув ёки ёқилғи базасида ривожланади, тўқимачилик Индустриал иқтисодтётини хомашё манбаига яқинлаштирилади, озиқ-овқат Индустриал иқтисодтётини эса кўпроқ истеъмолчи ҳудудларда жойлаштирилади. Индустриал иқтисодтётини хомашё ва

⁹⁹ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

ёқилғи-энергетика манбаига яқинлаштириш ҳудудларда мавжуд ресурсларни қайта ишлаш соҳасига жалб этиш, корхона (фирма)ларнинг оқилона ўлчамини (размерини) белгилаш имкониятини беради. Хомашё, ёқилғи ва тайёр маҳсулотни узок масофага ташишни камайтиради ва шу асосда ижтимоий меҳнатни анчагина тежашга олиб келади.

Индустриал иқтисодтётининг хомашё, ёқилғи-энергетика манбалари ва истеъмолчиларга яқин жойлаштирилиши Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқариши мамлакат бўйлаб бир текис тақсимланишини таъминламайди. Чунки мамлакат бўйлаб ишлаб чиқариш ресурслари нотекис тақсимланган.

Индустриал иқтисодтётини бир текисда жойлаштириш Индустириал иқтисодтёти тараккиётининг бозор иқтисодиёти шароитига мос сифат хусусиятидир. Лекин унинг барча соҳаларини дуч келган ҳудудга мажбуран жойлаштириш тавсия этилмайди. Ҳудудларнинг Индустириал иқтисодтёти ривожланиши орасида бундай тенгликка эришиш кўп ҳолларда бир қатор Индустириал иқтисодтёти корхоналарини уларга тегишли шарт-шароитлар йўқ ҳудудларга сунъий равишда жойлаштиришга, ижтимоий меҳнатнинг ортиқча харажатларига олиб келиши мумкин.

Индустриал иқтисодтётини хомашё ва ёқилғи-энергетика манбаига яқинлаштириш ва ишлаб чиқаришни мамлакат ҳудуди бўйлаб бир текис жойлаштириш интенсив равишда руй берадиган фан-техника тараккиётига имконият туғдиради. Электронизациялаштиришнинг ҳар тарафлама ривожланиши, ишлаб чиқаришни компьютерлаштириш, янги технологиялардан кенг фойдаланиш, Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришининг табиий-жуғрофий (географик) муҳитга тобелигини сусайтиради, Индустириал иқтисодтётини жойлаштириш пунктларини анча эркин пухта) танлаб олишга моддий-техник шарт-шароитлар яратиб беради. Электронизациялаш ва кимёлаштириш ишлаб чиқариш соҳасига янгидан-янги материалларни, ишлаб чиқариш чиқиндиларини, иккиламчи ресурсларни жалб этади. Хомашёдан мажмуали фойдаланиш турли хилдаги ишлаб чиқаришларни бирлаштиради.

Фан-техника тараккиёти геологик - қидирув ишларини кенгайтиришга, мамлакатнинг турли ҳудудларида минерал хомашёнинг янги конларини очишга имконият туғдиради. Индустириал иқтисодтётини жойлаштириш режаси, янги корхоналар ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари жойлаштириладиган ҳудудлар ва пунктлари танланишининг ҳар томонлама иқтисодий асосланишини талаб қилади.

Индустриал иқтисодтётини **жойлаштиришнинг** иқтисодий самарадорлиги ижтимоий меҳнат унумдорлигида намоён бўлади. Иқтисодий районлар ўртасида меҳнатни оқилона тақсимлаш ва иқтисодий районлар хўжалигининг мажмуали ривожланиши Индустириал иқтисодтётини жойлаштиришнинг муҳим тамойили бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий районлар хўжалиги мажмуали ривожланиши ҳудудларнинг ўзаро меҳнат тақсимоти натижасида ўзига хос ихтисослашувига олиб келади. Айрим иқтисодий районларнинг ихтисослашуви уларда мавжуд бўлган табиий бойликларга ва ушбу бойликлардан халқ хўжалиги миқёсида оқилона фойдаланиш даражасига боғлиқ бўлади.

Мамлакат ички ресурсларидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш ҳар бир ҳудуднинг республика миқёсида айрим бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашувини талаб қилади ва шу билан бирга ҳар бир ҳудудда шу ҳудуд талабларини қондирадиган тармоқлар ривожланишига олиб келади.

Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг яна бир муҳим тамойили - мамлакатлараро дўстлик ва ўзаро иқтисодий ёрдам асосида ташкил топган халқаро меҳнат тақсимотидир. Бундай меҳнат тақсимоти ҳар бир мамлакатда оқилона иқтисодиёт таркибини барпо этиш ва унинг ривожланиши учун табиий ва иқтисодий жиҳатдан қулай шароитга эга бўлган Индустириал иқтисодтёти тармоқларининг ихтисослашувини таъминлайди.

18.2. Индустириал иқтисодтётини жойлаштириш омиллари

Юқорида қайд қилинган тамойилларни амалга оширишда корхоналар ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари жойлаштириладиган жойларни танлашга таъсир кўрсатувчи омиллар эътиборга олинади.

Индустриал иқтисодтётини жойлаштиришга табиий ва техник-технологик, демографик, иқтисодий, экологик омиллар, ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил қилиш шакллари, транспорт воситалари, ишлаб чиқаришни жойлаштириш характери таъсир курсатади.

Табиий омилларга: фойдали казилмалар, гидроэнергетика ва ўрмон бойликларининг микдор ва сифат кўрсаткичлари, ҳудуднинг иқлим шароитлари, табиий сув йўллари ҳамда меҳнат ресурсларининг жойлашиши киради. Юқоридаги барча омиллар экологик омил билан ҳисоблашишлари шарт. Ҳозирги экологик вазият шуни тақозо этади. Тоғ-кон Индустриал иқтисодтётини ва гидроэнергетика тармоқларида табиий шароит корхоналарининг техник-иқтисодий кўрсаткичларига таъсир курсатади ва бу тармоқ корхоналарини жойлаштириш фойдали казилмалар ва гидравлик ресурслар жойланишига боғлиқ бўлади. Қора металлургия ва кимё Индустриал иқтисодтётини корхоналарининг жойлашиши асосан сув ресурсларига боғлиқ.

Аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг жойлашиши ўртасида ўзаро мустақкам алоқа мавжуд. Меҳнат ресурсларининг географик жойлашиши, аввало, кўп меҳнат сарфланадиган Индустриал иқтисодтётини тармоқларининг жойлашишига таъсир этади. Шунинг учун аҳоли сийрак бўлган ҳудудларда кўп меҳнат талаб қиладиган Индустриал иқтисодтётини тармоқлари (асбоб созлик, радиотехника, енгил саноати) жойлаштирилмайди.

Индустриал иқтисодтётини тармоқларини жойлаштиришда айрим ҳудудлар меҳнат ресурсларининг таркиби ва тузилиши ҳамда малакавий даражаси муҳим аҳамиятга эга. Масалан, машинасоzликнинг (автомобилсоzлик, асбоб соzлик, аниқ машинасоzлик) юқори малака талаб қилувчи тармоқлари шундай малакали кадрлар бор ерда жойлаштирилади, хотин-қизлар меҳнатини талаб қилувчи енгил саноати аҳолининг зич ва аёллар ишчи кучи таклифи юқори бўлган ҳудудларда ривожлантирилади¹⁰⁰.

Фан-техника тараққиёти ҳамма Индустриал иқтисодтётини тармоқларини жойлаштиришнинг хом ашё омили ҳисобланади. Кимёлаштириш Индустриал иқтисодтётини жойлаштиришга тобора кўпроқ таъсир кўрсатмоқда. Кимёвий усулларни қўллаш Индустриал иқтисодтётининг жойлашишига иқлим таъсирини камайтирмоқда, натижада унинг республика ҳудуди бўйлаб бир текис жойлашувига шароит яратмоқда. Индустриал иқтисодтётининг жойлашишига технологик жараёнлар характери ҳам таъсир этади. Биринчидан, ишлаб чиқариш технологияси талаб қилинадиган хомашё ва энергия характери, ишлаб чиқарилувчи тайёр маҳсулот тури ва хусусиятлари, хомашё ва тайёр маҳсулотни ташиш шароитларининг ўзгаришига боғлиқ. Иккинчидан, ҳудуднинг ўзига хос хусусиятлари жойлаштириладиган корхоналарнинг технологик жараёнини танлашда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ер ости бойликларини қазиб чиқариш ва хомашё ҳамда ёқилғини бойитиш технологиясининг такомиллашуви тоғ-кон Индустриал иқтисодтётини текис жойлаштириш имконини беради. Ишлаб чиқариш жараёнларини комплекс автоматлаштириш ва компьютерлаштириш маҳсулотга сарфланадиган меҳнатни камайтиради. Шу туфайли компьютер технологиясига асосланган корхона (фирма)лар аҳоли сийрак ҳудудларга жойлаштирилса, катта самара олиш мумкин.

Индустриал иқтисодтётини жойлаштиришда концентрациялаш, ихтисослаштириш, кооперативлаштириш ва комбинатлаштириш каби ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг прогрессив шакллари катта роль ўйнайди.¹⁰¹ Ишлаб чиқаришнинг

---

¹⁰⁰ Шкваря, Л.В. Мировая экономика. Схемы и таблицы: Учебное пособие для студентов вузов / Л.В. Шкваря. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. - 391 с.

¹⁰¹ Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

концентрациялашуви натижасида корхона истеъмол килиши учун жуда катта хомашё ва энергетика базасини вужудга келтириш, корхона маҳсулотини истеъмол қилувчи ҳудудни кенгайтириш талаб қилинади. Натижада транспорт харажатлари ошиб кетади, корхоналарни жойлаштириш нуктаси ва майдонини танлаш масаласи анча кийинлашади. Шу сабабли бозор шароитига ўтишнинг ҳозирги босқичида йирик корхоналарни жойлаштириш ўрнига ўрта ва кичик корхоналарни асослашда транспорт омилини ҳисобга олиш керак.

Ихтисослаштириш ҳам индустриал иқтисодтётини жойлаштиришга ҳудудни концентрациялаштириш каби таъсир курсатади, чунки ихтисослаштириш бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришни мужассамлаштиришдан иборатдир. Шунинг учун ихтисослаштириш даражаси ошган сари транспортга талаб ортиб боради. Корхона (фирма)ларни у ёки бу ҳудудга жойлаштиришда бундай харажатларнинг миқдорини албатта, ҳисобга олиш керак.

Корхоналарни кооперативлаштиришнинг индустриал иқтисодтётини жойлаштиришга таъсирини ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини барпо қилиш мисолида кўриш мумкин. Ҳудудий индустриал иқтисодтёти мажмуи узок вақт узаро кооперативлашган алоқа қилувчи ҳар хил индустриал иқтисодтёти тармоғига хос бўлган бир қатор корхоналардан иборат. Кооперативлаш омилини ҳисобга олмай туриб жойлаштирилувчи объект ёки мажмуаларнинг иқтисодий самарадорлигини тўғри аниқлаш мумкин эмас.

Ишлаб чиқаришни комбинатлаштириш индустриал иқтисодтётини жойлаштиришга турлича таъсир кўрсатади. Комбинатлар — юқори мужассамлашган корхоналар. Шунинг учун уларни жойлаштириш мужассамлаштиришга ўхшашдир.

Республика мудофаа қобилиятини янада юқори даражага кўтариш Индустриал иқтисодтётини жойлаштиришни ташкил этишда, албатта, эътиборга олиниши керак бўлган муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Индустриал иқтисодтётини жойлаштиришга олдиндан мерос қолган ишлаб чиқаришни жойлаштириш характери ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, дастлаб ташкил этилган хунармандчилик марказлари, улар инфратузилмасини шу ернинг ўзида ёки шу ҳудудга яқин бўлган жойларда барпо этилиши заруратини тугдиради.

18.3. Айрим индустриал иқтисодтёти тармоқларини жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар

Айрим Индустриал иқтисодтёти тармоқларининг ўзига хос иқтисодий хусусиятлари ишлаб чиқаришни жойлаштиришга алоқадордир. Шунинг учун айрим тармоқларни жойлаштиришни режалаштириш ва иқтисодий асослашда уларнинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиш зарур.

Электр станцияларини жойлаштиришда минерал ёқилғиларни ташиш мумкин бўлган ҳолда, сув ресурсларини кўчириш мумкин эмаслиги ҳисобга олинади.

Қора металлургия индустриал иқтисодтётини корхоналарини жойлаштиришда унинг хомашё базаси, ишлаб чиқариладиган маҳсулот номенклатураси, корхона тури, тармоқнинг сувга талаби ҳамда йирик металлургия комбинатларининг бошқа тармоқлар **жойлашишини** ва йирик шаҳарлар пайдо бўлишини эътиборга олиш зарур.

Кимё индустриал иқтисодтётининг турли тармоқларини **жойлаштиришда** замонавий кимё технологиясининг ўзига хос хусусиятлари, яъни кимё Индустриал иқтисодтётини тегишли хомашё кўплиги, энергетика ресурслари ҳамда кўп тармоқларнинг чиқиндиларини мажмуали тарзда қайта ишлаш, бир турдаги хомашёдан турли ва бир турдаги маҳсулотларни ҳар хил хомашёдан олиш, синтетик материалларни барча иқтисодий ҳудудларда ишлаб чиқариш мумкинлиги ҳисобга олинади.

Машинасозлик индустриал иқтисодтётини жойлаштиришда ишлаб чиқариладиган маҳсулот хусусиятлари, тармоқнинг металлга бўлган талаби, уларни ташиш масалалари, айрим иқтисодий районлар Индустриал иқтисодтётининг ихтисослашуви, иқтисодий ҳудудларнинг индустриал ривожланиш даражаси, машинасозлик корхоналарида ишлаб чиқаришни

ихтисослаштириш ва кооперативлаштириш, машинасозлик индустриал иқтисодтёти маҳсулотларига барча ҳудудларда талабнинг доимийлиги этиборга олиш зарур.

Енгил саноати, озиқ-овқат саноати нинг кўпгина тармоклари мамлакатнинг барча иқтисодий районлари, бир қатор тармоқлар эса муайян ҳудудларда жойлашади. Булар — тикувчилик, трикотаж, пойабзал, қандолат, ун-ёрма, макарон маҳсулотларидир. Нон ва алкогольсиз ичимликлар индустриал иқтисодтёти эса ҳар бир аҳоли пунктида жойлаштирилиши керак.

Юқорида кўрсатилган тармоқлар ва тўқимачилик индустриал иқтисодтёти истеъмол бозори доираси кенг ҳудудларда жойлашади. Бунга сабаб хомашёни тайёр маҳсулотга нисбатан ташиш осонроқ, тайёр маҳсулот ассортименти истеъмол қилувчи маълум ҳудуд аҳолисининг жинсий ва ёш жиҳатдан таркибига, миллий менталитетига боғлиқ бўлишидир. Хомашё базасига яқин жойда эса шакар, ёғ-мой, консерва, спирт, виночилик, пахта тозалаш ва шу каби тармоқлар жойлашади. Шундай қилиб, корхоналарни жойлаштиришни режалаштириш ва иқтисодий асослаш пайтида ҳар бир тармоқнинг ўзига хос хусусиятларини тўғри ҳисобга олиш, ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг умумий тамойилларига таяниш бутун индустриал иқтисодтётини жойлаштиришнинг юқори самарадорлигини таъминлаш имконини беради. Натижада ижтимоий меҳнат унумдорлига ошади. Бу эса, миллий иқтисодиётнинг ривожига катта таъсир кўратади.

18.4. Айрим корхоналарни жойлаштиришни иқтисодий асослаш усули

Индустриал иқтисодтёти корхонасини жойлаштириш ҳудуди ва жойини танлаш янги қуриладиган корхона хажми ва ихтисослашишини, уларнинг ишлаб турган, лойиҳаланаётган корхоналар билан алоқаларини аниқлаш индустриал иқтисодтёти корхоналарини фақат жугрофий жиҳатдан тўғри жойлаштириш учунгина эмас, балки янги ва ишлаб турган корхоналарни реконструкция қилишни лойиҳалаш учун ҳам муҳимдир. Лойиҳанинг юқоридаги масалаларига бағишланган қисми қолган барча қисмларининг ишлаши учун манба бўлиб хизмат қилади. Бу қисмда корхонани мазкур жойда қуришнинг мақсадга мувофиқлиги, хомашё, ёқилғи, энергия ва сув манбалари, лойиҳаланаётган корхонанинг қиймати ва техник-иқтисодий кўрсаткичлари аниқланади:

а) корхоналарни жойлаштириш ҳудудини танлаш;

Индустриал иқтисодтёти корхонасини қуриш учун танланган ҳудуд (иқтисодий ҳудуд) қуйидаги талабларга жавоб бермоғи лозим: ҳудудда хомашё, ёқилғи, хом ашё ва ёрдамчи маҳсулотлар мавжуд бўлмоғи ҳамда лойиҳалаштирилаётган корхона маҳсулотига старли талаб бўлиши зарур. Бундан ташқари, қурилаётган корхона учун танланган ҳудуд ишлаб чиқариш кучлари мажмуаси ривожланишини ва маҳаллий хомашё, энергетика ресурсларидан тўла фойдаланишни, танланган ҳудудда қуриладиган корхоналар улар мансуб бўлган тармоқларнинг мамлакат ҳудуди бўйлаб бир текис жойлашишини таъминламоғи керак.

б) корхонани жойлаштириш пунктини асослаш;

Янги корхонани жойлаштириш ҳудуди ҳар томонлама иқтисодий асосланиб бўлгач, шу ҳудуд ичида корхона қурилиш ўрни (пункти) белгиланади. Корхонани жойлаштириш пункта тўғри танланганлиги қурилишнинг қанча давом этишига, унинг қиймати ва корхонанинг истиқболда иқтисодий самарадорлигига таъсир кўратади.

Корхонани жойлаштириш пунктини асослашда йирик шаҳарларда Индустриал иқтисодтётининг ҳаддан ташқари, мужассамлашиб кетишига йўл қўйиб бўлмаслигига, корхоналарни ягона энергетика ва умумий коммуникацияларга эга бўлган ишлаб чиқариш шаклида қуриш мақсадга мувофиқлигига, аҳоли жойларининг ривожланишини ҳамда қабул қилинган санитария-гигиена талаблари ва нормаларига риоя қилиниши зарур.

Танланган қурилиш пункти транспорт харажатлари кам бўлиши учун хомашё манбаига ва истеъмол жойларига максимал яқин булмоғи лозим. Пунктни танлашда корхонани қуриш учун майдонни танлаш ва уни иқтисодий баҳолаш алоҳида аҳамият касб этади. Майдон горизонтал юзага эга бўлмоғи лозим. Барча бинолар, иншоотлар, корхона, транспорт хўжалигини майдонда

рационал жойлаштириш, келажакда кенгайтириш, темир йўл магистралига осон кўшилиш, сув билан осон таъминланиш ва ортиқча сувларни оқизиб юбориш, яқин ораликда жойлашган аҳоли пунктига эга бўлган санитария-гигиена талабларига жавоб бериши зарур.

18.5. Индустириал иқтисодтётини жойлаштиришдаги силжишларнинг иқтисодий самарадорлиги

Мустақиллик йилларида индустириал иқтисодтётини ишлаб чиқаришини жойлаштиришда йирик ўзгаришлар рўй берди. Айрим ҳудудлар ўртасида янгидан-янги алоқалар ўрнатилди, уларнинг ўзгаришлар давригача бўлган ихтисосланиши тубдан ўзгарди. Индустириал иқтисодтётини кайта ишлаш учун янги ҳудудларда жойлашган бир қатор фойдали қазилма конлари ишга туширилди. У ерларда кучли индустириал иқтисодтётини мажмуалари ташкил топди. Бу ўзгаришлар юқорида айтиб ўтилган индустириал иқтисодтётини жойлаштириш тамойиллари Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегияси ва тактикаси асосида рўй берди ва бу ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг оширилишига олиб келди.

Индустириал иқтисодтётини жойлаштиришда рўй берадиган туб ўзгаришларнинг иқтисодий самарадорлиги кўпгина кўрсаткичлар ёрдамида ҳисобга олинади. Лекин, бу ўзгаришларнинг бир қисмини миқдор жиҳатдан ўлчаш мумкин эмас, чунки улар силжишларнинг сифат жиҳатидан натижасини курсатади. Булар қаторига янги ҳудудларнинг жуда катта фойдали қазилма ресурсларини Индустириал иқтисодтётини фойдаланиш учун ишга тушириш, илгари нисбатан қоқоқ ҳудудларнинг индустириал ва аграр ҳудудларга бўлинишини йўқотиш ва шу қабилар қиради.

Индустириал иқтисодтётини жойлашишидаги силжишларнинг иқтисодий самарадорлигини миқдор жиҳатдан ҳисоблашда биринчи навбатда халқ хўжалигига сарфланган капитал маблағлар самарадорлигини ошириш кўзда тутилади.

Индустириал иқтисодтётини жойлаштиришдаги силжишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг муҳим кўрсаткичларидан яна бири меҳнат унумдорлигининг ошишидир. Республиканинг марказий ҳудудларида жойлашган бир қатор тармоқ корхоналари бошқа ҳудудлардаги корхоналарга нисбатан юқорироқ меҳнат унумдорлигига эга. Лекин бошқа ҳудудларда қурилаётган корхоналар нафақат иқтисодий, балки ижтимоий муаммоларни ҳам ҳал этадилар.

Индустириал иқтисодтётини жойлаштиришнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлайдиган яна бир кўрсаткич — маҳсулот таннархидир. Бошқа ҳудудларда жойлашган корхоналар маҳсулотининг таннархи ривожланган ҳудудлардаги корхоналарникидан бирмунча паст бўлиши мумкин. Лекин бундай йўқотиш мамлакат миқёсида амалга оширилаётган иқтисодий-ижтимоий тараққиёт туфайли барҳам топади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан амалга оширилган анчагина силжишлар билан бирга, мустақилликка эришилгунгача мамлакат индустириал иқтисодтётини жойлаштиришда йўл қўйилган қатор камчиликлар ҳали ҳам тўла барҳам топгани йўқ. Ҳудудлар ичра ва ҳудудлараро кооперативлаштиришда ҳам бир қатор муаммолар мавжуд. Буларнинг барчаси Индустириал иқтисодтётини маҳсулотларининг хом ашё турларини, хомашё ва ёқилғини ниҳоятда узоқ ва қарама-қарши тарафларга ташиш заруриятини туғдириши натижасида ижтимоий меҳнат унумдорлиги кўтарилишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шу боис бозор иқтисодиётининг кейинги босқичига ўтиш даврида индустириал иқтисодтётини оқилона жойлаштириш масаласига катта эътибор бериш керак.

Индустириал иқтисодтётини жойлаштириш борасидаги муаммоларни ҳал этиш учун қуйидаги масалаларга алоҳида эътиборни қаратиш зарур:

- республикада ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш бозор шароитига мос равишда олиб борилиши, унинг табиий бойликларидан оқилона ва самарали фойдаланиш ҳамда кооперативлаштириш афзалликларидан тўла-тўқис фойдаланиш;

- кичик ва ўрта бизнесга тегишли Индустириал иқтисодтёти корхоналарини кишлокларда яратиш, айникса, кишлок хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи Индустириал иқтисодтёти тармоқларини олиб кириш мақсадга мувофиқ бўлар эди;

- Индустириал иқтисодтёти объектларининг курилиш муддатини қисқартириш ва улардан фойдаланиш харажатларини кескин камайтириш;

- табиат ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш шароитларини яратиш ва ҳ.к.лар.

Индустириал иқтисодтёти объектларини жойлаштириш самарадорлигини аниқлашда капитал қўйилманинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг расмий усулидан фойдаланиш мумкин. Бу усулга биноан индустириал иқтисодтёти корхонасини жойлаштиришнинг иқтисодий жиҳатдан энг қулай лойиҳа-маҳсулот бирлигига сарфланадиган ижтимоий меҳнат камайишини таъминловчи вариант танлаб олинади. У куйидаги формула билан ифодаланади:

$$X = T + E_k \cdot K,$$

Бу ерда:

T — конкрет ҳудуд шароитида тайёрланадиган маҳсулотнинг тўла таннархи;

E_k — капитал қўйилманинг норматив қиёсий самарадорлик коэффициенти;

K - ишлаб чиқариш қувватини яратиш учун лозим бўлган капитал қуйилма миқдори.

Индустириал иқтисодтёти объектларини жойлаштиришнинг қиёсий самарадорлигини аниқлаш капитал қуйилма ва маҳсулот таннархини ҳисоблашни ва бошқа шароитларни ҳам батафсил аниқлаш ҳамда ҳар томонлама таққослашни ва барча имкониятларни назарда тутишни тақозо этади.

Қисқача хулосалар

Индустириал иқтисодтётини оқилона жойлаштириш — ишлаб чиқаришни изчил ривожлантириш ва мамлакат муҳофаазини мустаҳкамлашнинг муҳим шартларидан биридир.

Ўзбекистонда эришилган мустақиллик ва уни мустаҳкамлаш мамлакат Индустириал иқтисодтётини ҳудудлар бўйича **жуғрофий** жойлаштиришга тубдан ўзгартиришлар киритди. Индустириал иқтисодтётини жойлаштириш Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегияси ва тактикаси, иқтисодиётнинг қонуниятлари билан боғлиқ бўлган тамойиллар асосида амалга оширилмоқда. Индустириал иқтисодтётини хомашё манбаларига ва маҳсулотни истеъмол қилувчи ҳудудларга яқинлаштириш мамлакат табиий ресурсларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, хомашё ва тайёр маҳсулотни ташишда жуда катта тежамкорликка эришиш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва ишлаб чиқариш сарфларини камайтиришга имконият туғдирмоқда.

Индустириал иқтисодтётининг алоҳида тармоқларини жойлаштиришнинг характерини аниқлашда тармоқ хусусиятлари, жумладан, ишлаб чиқариладиган маҳсулот хизмати (иши, вазифаси), истеъмол қилинадиган хомашё материаллари ва уларни қайта ишлаш технологиясининг хусусиятлари, корхонанинг типи, ушбу тармоқнинг иқтисодий район ихтисослашуви ва шаҳарлар ташкил топишига таъсир даражаси ҳисобга олинади.

Индустириал иқтисодтётини жойлаштириш жараёнида ҳудуд ва объектнинг курилиш жойини танлашни асослашда корхона курилишининг ва ушбу объектни келажакда ишлатишнинг ҳам максимал тежамкорлигини назарда тутиш керак. Айникса, янгидан яратилаётган корхона учун майдон танлаш иқтисодий жиҳатдан пухта асосланиши зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини жойлаштиришнинг моҳияти ва аҳамияти нимада?

2. Индустириал иқтисодтётини жойлаштиришнинг тамойиллари (фундаментал қоидалари) нималардан иборат?

3. Индустириал иқтисодтётини жойлаштиришга қандай шарт-шароитлар таъсир этади?

4. Тармоқларни жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар нималарда намоён бўлади?

5. Индустириал иқтисодтёти ишлаб чиқаришини жойлаштиришдаги силжишлар ва истиқболдаги вазифалар нималарни кўзда тутуди?

19 -МАВЗУ: ИНДУСТРИАЛ ТАРМОҚЛАРДА КАПИТАЛ ҚЎЙИЛМАЛАРНИНГ ВА ИНВЕСТИЦИОН ЛОЙХАЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ

Режа

1. Индустриал тармоқларда инвестициялаш.
2. Индустриал иқтисодиёти корхоналарида инвестициялашнинг асосий тамойиллари.
3. Индустриал иқтисодиётда инвестициялар самарадорлигини ҳисоблаш усуллари.

Таянч тушунча ва иборалар:

Инвестиция, молиявий инвестиция, реал инвестиция, сармоя, инвестицион самарадорлик, инвестор, банк фоиз ставкаси, инвестицион муҳит, капитал қўйилма, хорижий инвестиция, хорижий инвестицияли корхоналар(ХИК).

19.1. Индустриал тармоқларда инвестициялаш.

«Инвестиция» лотинча «инвест» сўзидан олинган бўлиб, пул сарф қилмоқликни англатади. Амалиётда «инвестициялар» тушунчаси корхона томонидан қандайдир узоқ муддатли харажатларни амалга оширишга нисбатан ишлатилади. Бунда корхоналар инвестицияларни ишлаб чиқариш соҳасига, муомала соҳаси ҳамда молиявий соҳага ишлатадилар.

Инвестициялар ҳақида гап кетганда, инвестор ҳақида, нима ва қаерга сарф қилиниши ва қандай мақсадда эканлиги ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш керак. Асосий маблағ сарфловчилар(инвесторлар) бўлиб корхоналар, давлат ва аҳоли ҳисобланади. Агар нима сарфланаяпти (инвестиция қилинаяпти) деган саволга жавоб бермоқчи бўлсак, у қуйидагича бўлади, яъни бу умумий ва кенг маънода капиталдир ҳамда у қуйидаги шаклларда намоён бўлади:¹⁰²

-банклар ва бошқа молия-кредит муассасаларнинг молиявий ресурслари;

-корхоналарнинг молиявий-иқтисодий фаолиятининг натижалари сифатида уларнинг фойдалари;

-хусусий шахсларнинг омонатлари;

-касбий маҳорат ва қобилиятлар(ноу-хау);

-тадбиркорликнинг (бизнесменнинг) соғлиги ва вақти.

Инвестицияларни амалга оширишнинг мақсади бўлиб даромад ва фойда олиш ҳисобланади. Бунда фойда деганда фақатгина корхона томонидан олинган қўшимча фойдани эмас, балки рентабелликнинг етишган даражасини сақлаб қолиш мумкин бўлган зарарларни камайтириш, маҳсулот истеъмолчилари доирасини кенгайтириш, мавжуд бўлган маҳсулотни сотиш бозорларини кенгайтириш ва янгиларини қўлга киритишни ҳам тушуниш зарур.

Инвестицияларнинг асосий соҳалари қуйидагилар:

-*молиявий соҳа*: турли акциялар, облигациялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар, суғурта, (Бундай инвестициялашда биз «пулни пул қилади» каби ҳолат билан учрашамиз ва бунда товар бозорини тўлдириш содир бўлмайди);

-*моддий соҳа*: инвестициялаш ҳақиқий ишлаб чиқаришда амалга оширилади. Бунда маблағлар асосий ишлаб чиқариш фондларини тўлдириш, алмаштириш ва

¹⁰² Symeonidis, George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years

замонавийлаштиришга, зарур айланма фондларни шакллантиришга, корхона кадрларини шакллантиришга, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига ва бошқаларга йўналтирилади.

Инвестициялаш – ҳар қандай маблағларни даромад ва фойда олиш мақсадида ҳар қандай соҳага қўйишидир.

Корхоналар учун энг ишончли ва истиқболли инвестициялаш бўлиб, моддий соҳани инвестициялаш жуда муҳим ҳисобланади.

Инвестициялашнинг барча вариантлари учун харажатлар ва натижаларни ўзаро ўлчаш, яъни инвестициялар самарадорлигини баҳолаш умумийдир. Бу жараён инвестициялашнинг барча босқичларида узлуксиз амалга оширилади: маблағни сарфлашни амалга оширишнинг мақсадга мувофиқлигини техник-иқтисодий асослаш босқичида, инвестициялаш даврида, инвестициялаш тугагандан кейин, узлуксиз амалга оширилади.

Инвестициялашнинг барча босқичларида корхона самарали инвестиция сиёсатини амалга оширишга йўналган қуйидаги доимий таҳлилий ишни олиб боради:

- а) асосий ва четдан маълумотни пухта йиғиш;
- б) қизиқтирадиган объектлар бўйича бозор конъюктураси истиқболларини белгилаш;
- в) инвестиция сиёсатини, айрим ҳолларда эса стратегияни ҳам эгилувчан, жорий тўғрилашни амалга ошириш.

Қоидага кўра инвестициялашнинг энг самарали варианты(инвестициялаш усуллари) танлови муқобил вариантлар асосида амалга оширилади.

Инвестициялашнинг энг яхши вариантини танлаш бўйича таҳлилнинг умумий чизмаси қуйидагича:

1. Инвестициялашнинг асосий ва алоҳида мақсадларини ифода қилиш.
2. Қўйилган мақсадларга эришиш учун вазифалар доирасини белгилаш ва шу асосда корхона фаолиятининг аниқ дастурини ишлаб чиқиш.
3. Фойдаланадиган ресурсларнинг арзонлиги ва муқобиллигини баҳолаш.
4. Инвестициялашнинг барча босқичлари ва даврларида харажатларни баҳолаш ва асослаш.
5. Инвестиция лойиҳасининг, шу жумладан, бутун инвестицион цикл босқичлари бўйича умумий самарадорликни аниқлаш.

Инвестициялашнинг энг яхши варианты бўйича таҳлилнинг бундай чизмаси инвестициялашни амалга оширишнинг қисқа муддати билан бирга узок муддати учун ҳам қўлланилади.

19.2. Индустрал иқтисодиёти корхоналарида инвестициялашнинг асосий тамойиллари.

Инвестициялашнинг чегаравий самарадорлик тамойили. Инвестициялашнинг бундай тамойили графикда яхши изоҳланади (19. 1-расмга қаранг).¹⁰³

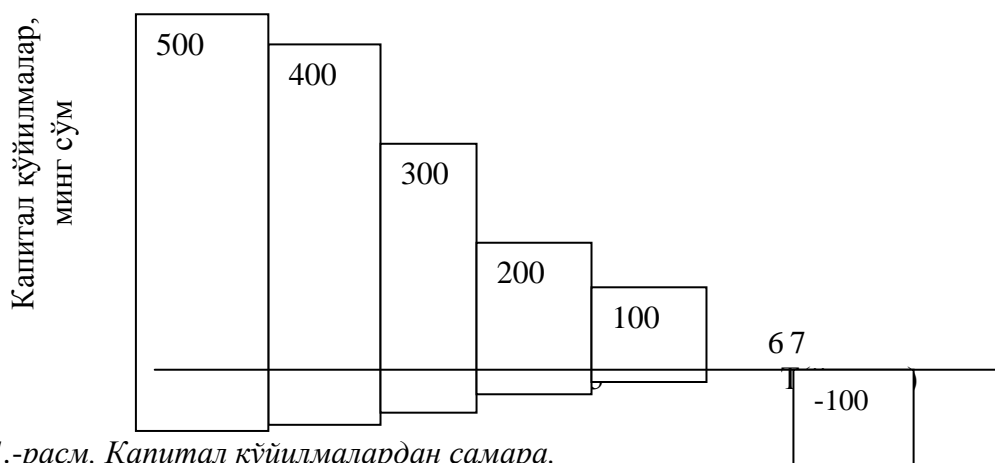
Чизмадан кўшимча капитал қўйилмаларнинг ҳар бир порциясидан кейинги ҳар бир капитал қўйилманинг самарадорлигининг камайиши кўриниб турибди.

Инвестициялашнинг бу тамойилидан фойдаланилганда корхона, тадбиркор олдида қуйидаги масала пайдо бўлади: тажриба йўли билан ёки иқтисодий-математик усуллардан фойдаланиб капитал қўйилмалар самарадорлигини баҳолаш графигини белгилаб, унинг ёрдамида инвестицияларнинг кейинги порцияси қачон фойдасиз бўлишини тушуниш, яъни инвестицияларнинг чегаравий ҳажмини аниқлаш керак.

Бизнинг тахминий мисолимизда капитални беш йил мобайнида қўйиш қулай бўлади. Шу билан бирга олтинчи ва айниқса, еттинчи йилдаги қўйилмалар фойдасиздир, чунки бунда ялпи самара кўпаймайди, еттинчи йилда эса умуман камайиб кетади. Беш йилдан камроқ капитални

¹⁰³ Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization/.MIT Press 1992

кўйиш ҳам, масалан, уч йил мобайнида иктисодий фойдасиздир, чунки корхонанинг ялпи даромадни олиш бўйича имкониятлари тўлиқ амалга ошмайди. Бундай йўл билан ўзига хос оптимизация масаласи ечилади.

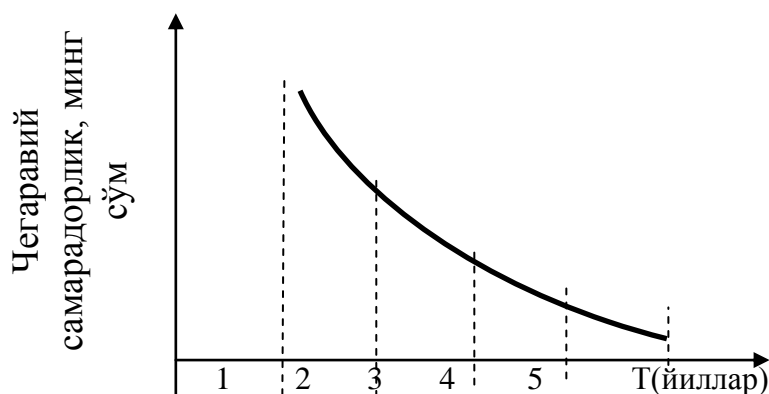
19. 1.-расм. Капитал қўйилмалардан самара.

Инвестицияларнинг чегаравий самарадорлиги усули бўйича у ёки бу лойихага сарфланадиган маблағларни тўлиқ баҳолаш учун инвестициялашнинг чегаравий самарадорлиги графигини кўриш зарур(19. 2-расмга қаранг).¹⁰⁴

Бу чизманинг тиккалик даражасини таҳлил қилиб, узоқ муддатли инвестицияларнинг фойдалилиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Инвестицияларнинг чегаравий самарадорлиги графигининг тиккалиги икки асосий омилларга боғлиқ бўлади:

-ишлаб чиқариш харажатларининг ўсиш суръатидан (қоидага кўра қўлланиладиган технология беради);

-ишлаб чиқаришнинг монополизация даражасидан.

19. 2.-расм. Инвестициялашнинг чегаравий самарадорлик графиги.

Б. «Устидан бўяш» тамойили.

Бу тамойил инвестициялаш самарадорлигини баҳолашда янги ёндашувни беради. Фараз қилайлик, керакли ишларни бажаришда устидан бўяш учун бўёкнинг бир парчаси мавжуд. Унинг устидан бўяш учун бўёқдан кўп йўналишлар бўйича фойдаланишимиз мумкин ва ундан фойдаланишимиз билан бизда ундан қўлланиш имкониятлари қисқара бошлайди. Шу билан бирга бирламчи ҳолатга қайтиш жуда қийин. Бундай ҳолат инвестициялар билан ҳам содир бўлади.

¹⁰⁴ Tirole, Jean(Tir) The Theory of Industrial Organization/.MIT Press1992

Бу тамойилнинг моҳияти шундан иборатки, биз инвестициялашни амалга оширмай туриб инвестициялаш вариантларини танлашда максимал эркинликка эга бўламиз, лекин «устидан бўяш»га тегинишимиз билан биз унда ботиб қоламиз. Инвестициялаш устидан бўяш ишига ўхшайди. қарорларни қабул қилиш эркинлиги уни амалга оширишда кўпроқ эркинсизлик билан алмашиб боради.

Фараз қилайлик, корхона янги буюмларни ишлаб чиқариш учун янги ускунани сотиб олишга кредит олди. Бир йилдан кейин қандайдир сабабларга кўра бу маҳсулот талабга эга эмаслиги, яъни ускунадан бундан кейин фойдаланиш самарасиз эканлиги аниқланди. Нима қилиш керак...? Энг яхшиси бу хатони эртaroқ тузатиш ва керак бўлмай қолган ускунани тезроқ сотиб юбориш лозим. Бу ҳар доим ҳам осон эмас. Кўзланмаган пул харажатларини қилишга мажбур қилади. Бошқарув меҳнатидан самарасиз фойдаланилади, вақт йукотилади, ишдаги алоқалар бузилади ва ҳоказо. Хатоларни тузатиш бўйича чиқимлар корхона чўнтагидан кетади, яъни «бўёқ»қа ботиб ундан чиқиш қийин бўлади.

Агар бундай вазият бир неча инвестиция лойиҳаларида содир бўлса, унда корхона жуда қийин иқтисодий ҳолатга тушиши мумкин, бундан етарли даражада бемаъни, аммо аҳамияти кам бўлмаган, корхона инвестиция лойиҳалари самарадорлигини, уларни бошламасдан ҳисоблаб чиқиш зарурлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

В. Капитал қўйилмалар самарадорлигини моддий ва пул томондан баҳолашни уйғунлаштириш тамойили.

Самарадорликни баҳолашнинг уч вариантыни ажратиш мумкин:

1) нисбий нархлар, харажатлар ва ишлаб чиқаришни таққослаш, яъни фақат қиймат ва пул таҳлили орқали. Ривожланган мамлакатлар тажрибасидан фақат капитал қўйилмаларнинг пул баҳосига таяниш етарли эмаслигини кўрсатади, чунки кутилмайдиган инфляция шароитида туюладиган мувафакқиятли қиймат баҳоси остида корхонанинг ҳақиқий ёмон ҳолати яшириниши мумкин.

2) самарадорликнинг пул ва техника мезонларининг уйғунлиги. Бундай ёндашув ишончлироқ, чунки корхона учун инвестицияланадиган технология, ускунага қандай имкониятлар киритилганлиги катта аҳамият касб этади. Кўп ҳолларда аниқ технология инвестиция мақсадларини амалга ошириш тартибига таъсир кўрсатади. қиймат ва техник баҳолаш биргаликда инвестицион фаолият самарадорлигига ҳақиқийроқ баҳо беради.

3) инвестициялаш самарадорлигини баҳолашнинг соф техник ёндашуви ҳам қўлланилиши мумкин, аммо бунда бозор баҳоси ҳисобга олинмайди. Бундай баҳолаш қўлланишнинг чегараланган доирага эга, айниқса ривожланган бозор иқтисодиётига эга давлатларда.

Г. Мослаштирилган харажатлар тамойили.

Мослаштирилган харажатлар деганда, янги инвестицион муҳитга мослашиш билан боғлиқ барча харажатларни тушуниш зарур. Улар ишлаб чиқаришни қайтадан ташкил этиш натижасида йўқотилган маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажмида ўлчанади. Корхона ўзгарган конъюнктура учун кадрларни қайта тайёрлаш ва ускунани қайта созлашга кўшимча харажатлар қилади. Вақтнинг йўқолиши даромаднинг йўқолиши деб ҳисобланади.

Шароитларга ҳар қандай мослашув ўзининг чиқимларига эга: янги маълумотлар, янги технология, кадрларни қайта тайёрлаш учун маблағлар ва бошқалар керак. Шароитга мослашув учун баҳо-жорий даромадлиликнинг бирдан пасайишидир. Бундан мослашув харажатларини нарх ҳисобига киргизиб янги маҳсулотни шу нархда сотиш кераклиги ҳақида муҳим хулоса келиб чиқади. Янги маҳсулотга талаб қанчалик юқори бўлса, корхона ҳам шунчалик мослашув харажатларини қилишга имкон олади.

Д. Мультипликатор (кўпайтирувчи) тамойили.

Бу тамойил соҳаларнинг ўзаро боғлиқлигига асосланган. Масалан, автомобилларга талабнинг ошиши, ўз навбатида, автоматик равишда технологик йўлдош товарларга: металл, пластмасса, резина ва бошқаларга талабнинг ошишини келтириб чиқаради. Агар машинасозликнинг бошқа соҳалар билан технологик боғлиқлиги маълум бўлса, унда бу

боғлиқликнинг мультипликацион самарасини олдиндан ҳисоблаб чиқариш мумкин. Демак, мультипликатор соҳалар орасидаги мавжуд боғлиқликни ифода этади ва бу боғлиқликни миқдорий таърифлайди.

Айрим ҳолларда мультипликатор сувга ташланган тош билан таққосланади. Тошдан сувда доира кўринишидаги тўлқинлар ёйилиб, бизнинг моделдаги ўзаро боғлиқ соҳалар ҳисобланади. Тош эса-бу инвестицион мультипликаторнинг манбаи, генераторидир (қандайдир фойдали соҳа). Агар биз қайси соҳада инвестицион шов-шув ва сезиларли ўсиш бўлишини билсак, унда бизнинг соҳадаги корхонагача фаоллик «тўлқини»ни тарқалиш истикболига эга бўлиб, корхонанинг инвестицион стратегиясида бу ҳолатларни ҳисобга олиш зарур. Мультипликатор корхонага аниқ таъсир кўрсатиш вақтини ва иқтисодий кучини олдиндан билиш ҳамда бу маълумотни фойдали қўллаш имконини беради.

Мультипликатор самараси бу соҳанинг талаб ва даромадлилик соҳа –генератордан узоқлашган сайин кучсизланади ҳамда ўчиб боради.

3-савол баёни:

Одатда инвестициялар узоқ муддат давомида амалга оширилади ва характерли томони шундаки, аввал тўловлар дастлабки босқичда амалга оширилса (масалан, асосий ишлаб чиқариш фондларини сотиб олиш), ундан кейин тушумлар навбати (масалан, сотиб олинган фондлардан фойдаланиб, маҳсулот сотишдан тушган) келади. Энг умумий кўринишда инвестициялар самарадорлигининг ҳисоби режалаштирилган капитал қўйилмалардан кутиладиган иқтисодий натижаларни кўрсатишни ифода этишдир.

Инвестициялаш самарадорлигини ҳисоблаш учун одатда қуйидагилардан фойдаланилади: қопланиш муддати, назорат йили, унга нисбатан эса кутиладиган иқтисодий самара ҳисоби юритилади, йиллик даромад фоизи ёки «инвестор» усули, ҳар йилги харажатлар усули, қопланишнинг ички меъёри ҳисоби, фойданинг оддий меъёри, компаундинг (кенгайтириш), дисконтлаш (келгуси даромадларни соф жорий қийматга келтириш усули).

Қопланиш муддати – бу лойиҳани амалга оширишдан фойда ҳисобига дастлабки капитал қўйилмаларни қоплаш учун зарур даврдир. Бунда фойда деганда солиқлар ҳисобдан чиқарилгандан кейинги соф фойда тушунилади. қопланиш даврини ҳисоблаш осон, аммо бу усулда сезиларли камчилик мавжуд-яъни иқтисодиётдаги ўзгарадиган ҳодисалар ҳисобга олинмайди.

*Компаундинг усули*нинг моҳияти биз даромаднинг ҳар йилги ўсиш фоизида инвестиция капиталининг асосий суммаси қандай ошишини ҳисоблаб чиқишимиз мумкинлигидадир. Ҳар йилги қўйилган капитал ва ундан олинган фоизлар тўлиқ қайта инвестициялашни, яъни «юмалоқланган қор» самараси бўлиши назарда тутилади.

Компаундинг усулидан фойдаланган ҳолда инвестор маълум давр ичида белгиланган фоизда капиталнинг зарур суммасига чиқиши мумкинлигини аниқлайди. Агар мавжуд шароитларда инвестор керакли суммага чиқа олмаса, унда у қуйидагиларни кўпайтириш имкониятларини баҳолайди: бошланғич маблағлар, қўйилган капиталга даромаднинг ҳар йилги фоизи, инвестицион капиталдан фойдаланиш муддати ёки олдинги йўналишларнинг ўзаро бирикмаси. Агар бу имкониятлар капиталнинг зарур суммасига чиқишга ёрдам бермаса, унда инвестор бу инвестициялашдан самараси йўқлиги учун бош тортиши зарур.

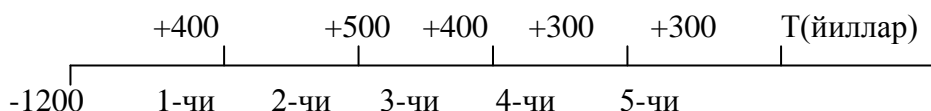
Амалиётда кўпроқ *дисконтлаш усули*ни қўллайдилар ва биз унга батафсил тўхталиб ўтамиз.

Инвестицияларни амалга оширишни мақсадга мувофиқлиги ҳақида масала муҳокама қилинганда одатда вақт нуқтаи назаридан кутиладиган тўловлар ва тушумларни кўрсатувчи инвестиция циклини кўриб чиқадилар. Инвестицион цикл таҳлилида вақт омили муҳим аҳамиятга эга.

Инвестициялар самарадорлигини баҳолаш бўйича кенг тарқалган усуллардан бири дисконтлашган қиймат усулидир.

Юқорида таъкидлангандай, одатда инвестициялар бир марта амалга оширилади ва қатор йиллар мобайнида корхонага бир йўла харажатлар натижаси сифатида тушумлар келади. Тушумлар суммаси инвестицион капитал миқдоридан ошиши кераклиги табиий.

Тахминий инвестицион циклни кўриб чиққанимизда (19. 3- расмга қаранг) бир қарашда бу инвестицион цикл иқтисодий фойдали эканлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин, чунки тушумларнинг умумий суммаси-1900 минг сўм, инвестицияланган капитал ҳажмидан-1200 минг сўм ошади.

19. 3.- расм. Тўлов ва тушумларнинг инвестицион цикли.

Аммо ҳақиқий иқтисодиётда бу пулларни бевосита таққослаш мумкин эмас, чунки пулларнинг бир суммасининг ҳақиқий қимматлиги ҳозирги лаҳзада келажакдагига қараганда юқориқдир, масалан, ҳозирги вақтда инвестицияланган 1 сўмнинг қимматлиги билан бир йилдан кейин тушган 1 сўм қимматлиги орасида фарқ бор. Агар йиллик фоиз ставкаси – 50%дан келиб чиқадиган бўлсак, бир йилдан кейин 1 сўм 1,5 сўмгача ошади.

Вақт бўйича таққосланадиган турига нисбатан инвестиция циклининг турли даврларига тўғри келадиган тўлов ва тушумлар суммасини келтириш учун мураккаб фоизлар формулаларидан фойдаланган ҳолда дисконтлашган қиймат усули қўлланилади. Бу усул бўйича корхона инвестициялар самарали бўлиши мумкин бўлган фоизнинг минимал равишда йўл қўйиладиган ставкани олдиндан белгилаши назарда тутилади. Бундай олдиндан «белгиланган» фоиз ставкаси *корхона фоизининг ҳисоб ставкаси* (ёки фоизнинг «субъектив» ставкаси) дейилади¹⁰⁵.

Фоизнинг ҳисоб ставкаси белгиланганда асос (таянч нуқта) бўлиб, корхонанинг ўзи кредиторларга тўлаши керак бўлган қарз капиталига фоиз ставкасининг ўрта ҳисобдаги миқдори хизмат қилади. Бошқа ёндашувда фоизнинг ҳисоб ставкаси «Бой берилган имкониятлар» тамойили ёрдамида топилиши мумкин. «Бой берилган имкониятлар» тамойилининг моҳияти – корхона молиявий ресурсларни у ёки бу лойихага сарфланганда инвестициялашнинг бошқа имкониятларидан воз кечишидан (қўлдан бой беради) иборатдир. Шу муносабат билан бой берилган даромад йўқотилган имкониятларнинг чиқимлари деб аталади ва унинг миқдори ҳам фоизнинг ҳисоб ставкасини ҳисоблаш учун таянч ҳисобланади.

Йўқотилган (бой берилган) имкониятлар чиқими деганда хўжалик операцияларини амалга оширишнинг усулларидан бирини, бошқа мавжуд усуллардан воз кечиб, танлаб олиш ҳисобига пайдо бўладиган даромаднинг чиқимлари ва йўқотишлари тушунилади.

Инвестицияларнинг самарадорлигини ҳисоблашда соф дисконтлашган қиймат миқдори аниқланади(19. 1-жадвалга қаранг).

19.1-жадвал.

Соф дисконтлашган қийматни ҳисоблаш.

¹⁰⁵ Шкваря, Л.В. Мировая экономика. Схемы и таблицы: Учебное пособие для студентов вузов / Л.В. Шкваря. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. - 391 с.

Йил	Тўловлар ва тушумлар цикли, мингсўм	Дисконтлаш коэффициенти, йилига 14%	Жорий дисконтланган қиймат, минг сўм
0	-1200	1,0000	-1200
1	+400	0,8722	+349
2	+500	0,7695	+385
3	+400	0,6750	+270
4	+300	0,5921	+178
5	+300	0,5194	+156
Жами	+700		+138

Соф дисконтлашган қиймат – бу инвестициялардан тушум қийматидаги фоизнинг ҳисоб ставкаси асосидаги жорий, дисконтлашган ва капитал қўйилмалар орасидаги миқдорларнинг фаркидир. Инвестициялар самарадорлигини баҳолашни қопланишнинг ички меъёри ҳисоби усулидан фойдаланиб амалга ошириш мумкин. Бу усул инвестициялар қопланишнинг ички (чегаравий) меъёрини фоизнинг самарали ставкаси билан таққослашга асосланган.

Қопланишнинг ички меъёри – фоизнинг шундай ставкаси-ки, бунда соф дисконтлашган қиймат нолга тенг бўлишига эришилади.¹⁰⁶

Кўрилатган мисолда соф дисконтлашган қиймат фоиз ставкаси 14%га тенг бўлганда +138 минг сўмга тенгдир. Бунда қопланишнинг ички меъёри юқорироқ бўлиши кераклиги табиийдир (19. 2-жадвалга қarang).

19.2-жадвал.

Қопланишнинг ички меъёрини ҳисоблаш

Йил	Тўловлар ва тушумлар цикли, минг сўм	Дисконтлаш коэффициенти, йилига 19%	Жорий дисконтланган қиймат минг сўм
0	-1200	1,0000	-1200
1	+400	0,8403	+336
2	+500	0,7062	+353
3	+400	0,5934	+237
4	+300	0,4987	+149
5	+300	0,4190	+125
Жами:	+700		0

¹⁰⁶ Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization/.MIT Press 1992

--	--	--

Демак, қопланишнинг ички меъёри 19%га тенгдир.

Мавзу бўйича асосий хулосалар:

- Корхоналарда инвестициялашни давлат, корхоналар ва аҳоли амалга ошириши мумкин.
- Инвестициялаш нафақат пул кўринишида, балки профессионал кўникмалар ва қобилиятлар, вақт кўринишида амалга оширилиши мумкин.
- Инвестициялаш – даромад ва фойда олиш мақсадида ҳар қандай воситаларни ишлаб чиқаришга қўйишдир.

МАВЗУ 21. ИНДУСТРИАЛ ТАРМОҚЛАРИНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИ.

Таянч иборалар

Ташки иқтисодий фаолитнинг қонунчилик негизи; валюта сиёсати; солиқ сиёсати; тариф ва нотариф дастаклар; компенсация, демпингга қарши чоралар; ташки савдо; микродорий чекловлар экспорт ва импорт; давлат монополияси; товарларни сертификатлаш; техникавий стандартлар, формакология стандартлар, санитария, ветеринария стандартлар, фитосанитария, экология стандартлар;

Режа

1. Ташки иқтисодий фаолиятни моҳияти ва ахамияти.
2. Ташки иқтисодий фаолиятни ривожланишига таъсир этувчи омиллар.
3. Ўзбекистон Республикасида ташки иқтисодий фаолиятни ташкил этиш ва бошқариш.

21.1. Ташки иқтисодий фаолиятни моҳияти ва ахамияти.

Дунё хужалигининг XX аср охиридаги фаолиятини узига хос хусусиятларидан бири – давлатлар уртасидаги халқаро иқтисодий муносабатларни янада ривожланиши ва такомиллашишидир.

Ҳар бир давлат бу шароитда ўз ташки иқтисодий фаолиятини ўз иқтисодиётини ҳар томонлама ривожлантириш, дунё хужалигига интеграциялашув жараёнларини, ҳар томонлама уйлаган ҳолда, ташкил этишга қаратган бўлади.¹⁰⁷

Ташки иқтисодий фаолиятни амалга оширишни асосий шароитларидан бири бўлмиш – ташки савдони (экспорт ва импорт жараёнларини) амалга оширишда давлатнинг роли асосан савдо сиёсатини амалга ошириш ва ташки савдони тартибга солиш чора тадбирларини ишлаб чиқаришга, қўллашга қаратилган бўлади.

Бу чора тадбирлар дунё хужалигида маълум устиворликларга эришишга қаратилган бўлади. Дунё тажрибаси шуни қўрсатадики, ташки савдони давлат томонидан тартибга солиш:

- бир томонлама, яъни давлат томонидан ишлаб чиқилган чора тадбирлар давлат органлари томонидан савдо бўйича шерик давлатлар билан келишилмасдан ва улар билан маслаҳатлашмаган ҳолда қўлланилади.

Одатда бирор бир давлат томонидан амалга оширилаётган бир томонлама чора тадбирлар, бошқа давлатлар томонидан худди шундай тартибда қабул қилинган чора тадбирларни қарама-қарши ҳолда қўллашга олиб келади.

Бу эса ўз навбатида савдо бўйича шерик давлатлар уртасида сиёсий зиддиятларни пайдо бўлишига олиб келади.

¹⁰⁷ Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization/.MIT Press 1992

- икки томонлама, яъни савдо сиёсати чоралари узаро шерик булган давлатлар уртасида келишилган холда амалга оширилади.

- куп томонлама, яъни давлатларни савдо сиёсатини келишилган холда, куп томонлама шартномалар асосида амалга оширилади.

Давлатни халқаро савдо жараёнларига аралашуви даражасига кура халқаро савдо сиёсати протекционистик савдо сиёсатига ҳамда эркин савдо сиёсатига булинади.

Эркин савдо – давлатни ташки савдо жараёнларига аралашувини камайиши, яъни ташки савдони эркин бозор талаби ва таклифига асосан ривожланиш.

Протекционистик – тариф ва нотариф усулларни куллаш орқали ички бозорни чет рақобатчиларидан химоя қилишга қаратилган давлат сиёсати.

Буларнинг қайси бири қандай афзалликка эга, эга эмаслиги бир биридан устунлиги иктисодчилар уртасида куп йиллар давомида мавжуд бўлиб келган тортишувларнинг асосидир. Ташки савдо амалиёти тарихида бир савдо сиёсатидан иккинчи савдо сиёсатига утиш даврларини кузатиш мумкин.

50-60 йилларда дунё хужалиги иктисодиёти учун протекционистик сиёсатидан эркин савдо сиёсатига утиш хос булган.

70– йилларнинг бошларда эса тесқари тенденция, яни эркин савдо сиёсатидан тарифлар орқали айниқса нотариф усуллари ёрдамида ички бозорни химоя қилиш сиёсатига утиш кузатила бошлади.

Бу ерда шуни таъкидлаб утиш лозимки, замонавий протекционизм нисбатан тор соҳаларда амалга оширила бошлади. Мисол учун, ривожланган давлатлар уртасида қишлоқ хужалиги, текистил саноати ва қийим кечак ишлаб чиқаришда булса, ривожланган давлатлар билан ривожланаётган давлатлар уртасида – ривожланаётган давлатларни саноат товарлари экспорт соҳасида.

Протекционистик тенденция таракқиёти протекционизмни бир неча шаклларга ажратиш имконини беради:

- селетив протекционизм – айрим давлатлар, айрим товарларга қарши қаратилган.
- соҳа протекционизми - халқ хужалигини маълум соҳасини химоя қилишга (қишлоқ хужалиги) қаратилган.

- коллектив протекционизм – маълум давлатлар гуруҳи томонидан шу гуруҳга қирмаган давлатларга нисбатан қулланиладиган чора тадбирларни ишлаб чиқишдир.

Эркин савдо сиёсати яхшими ёки протекционистик савдо сиёсатими?

Бу масала доимо иктисодчиларни қизиқтириб келган.

Хозирги қундаги иктисодиётни янада глобаллаштириш шароитида иктисодиётни очиклаштиришига интилиш қонунийдир.

Галверт университетида 115 та давлат буйича утқазилган илмий изланишлар шуни қурсатадики, ёпик иктисодиёт сиёсатини олиб бораётган давлатларда ички ялпи маҳсулот ҳажмини йиллик узиши 0,7% ни ташқил қилган бир пайтда, очик иктисодиёт сиёсатини олиб бораётганда бу қурсатқич уртача 5 марта юқори булди. (Албатта очик ташки иктисодийсиесатни олиб боришни яхши ривожланган ва тез суратлар билан ривожланаётган давлатлар олиб бораётирлар). Лекин хозирги қунда протекционизм сиёсатининг баъзи бир тадбирлари барча давлатларда бор. Ривожланган давлатлар учун тариф эсқалацияси уринлидир, яъни хом ашё ва тайёр маҳсулотларга белгиланган импорт божлари уртасидаги қатта фарқ. ГАТТни Уругвай раундидан сунг ривожланган давлатлар томонидан олиб чиқилаётган хом ашёга белгиланган тариф ставқалари, тайёр маҳсулотларга белгиланган ставқаларга нисбатан

3,5 баровар кам ва тайёр махсулотларга куйилган ставкаларга нисбатан эса 7,5 баровар кам булди.¹⁰⁸

Мустакилликнинг дастлабки кунлариданок ташки иктисодий мажмуани бошқаришнинг узига хос тизимларини тезкор шакллантириш, ташки алоқаларни йулга куйиш, тамойилларини ишлаб чиқиш, республиканинг жахон иктисодий тизимига интеграциялашуви йулларини мустакил белгилаб олиш вазифаси куйилган эди. Айни пайтда, республика ҳукумати томонидан ташки иктисодий фаолиятни ривожлантиришга қаратилган бир қатор чора тадбирларни амалга оширилиши ва зарурий ҳуқуқий асосларнинг яратилиши Ўзбекистон Республикаси юридик ва жисмоний шахсларининг хорижий мамлакатлар юридик ва жисмоний шахслари, шунингдек халқаро ташкилотлар билан узаро фойдали ҳамкорлик алоқаларини урнатилиши ва ривожлантиришига имкон берди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси «Ташки иктисодий фаолият тугрисида» ги Қонуннинг қабул қилиниши ташки иктисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш асосий тамойилларини белгилаб берди. Мазкур қонуннинг 17 – моддасига биноан ташки иктисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш куйидаги йуллар билан амалга оширилади:¹⁰⁹

- ташки иктисодий фаолиятнинг қонунчилик негизини шакллантириш ва такомиллаштириш;
- валюта сиёсати орқали тартибга солиш;
- солиқ сиёсати орқали тартибга солиш;
- тариф ва нотариф дастлақлар орқали тартибга солиш;
- Ўзбекистон Республикасининг иктисодий манфаатларига риоя этилиши учун химоя, компенсация ва демпингга қарши чораларни қўллаш;
- ташки савдо фаолиятини амалга ошириш тартибини белгилаш, шу жумладан миқдорий чекловлар урнатиш ҳамда товарларнинг айрим турлари экспорт ва импорт қилиниши устидан давлат монополиясини урнатиш;
- олиб қириладиган ва олиб чиқиладиган товарларни сертификатлаш;
- техникавий, формақология, санитария, ветеринария, фитосанитария, экология стандартлари ва талабларини белгилаш;
- ташки иктисодий фаолият субъектлари учун преференция ва имтиёзлар бериш.

Республикада олиб қириладиган «Очиқ эшиқлар сиёсати» - савдо иктисодий алоқаларни эркин ва жадал ривожлантириб бориш, икки томонлама ва қўп томонлама асосда тенг ҳуқуқи ва узаро фойдали ҳамкорлик алоқаларини қўллаш, рақобат ва ҳамкорлик уртасидаги ҳақиқий мувозанатни таъминлаш замонавий техника ва технологияларни республикага олиб қириладиган хорижий инвесторлар ва алоҳида мамлакатларга нисбатан қўлай савдо режимини шакллантириш, халқаро ҳуқуқий нормаларнинг миллий меъерларига нисбатан устиворлигини таъминлаш, ГАТТ/ЖСТ принциплари ва қоидаларига амал қилиш асосида ташки савдо режимини босқичма – босқич эркинлаштириш ва республиканинг мазкур ташкилотига интеграциялашиб боришини таъминлаш сингари бир қатор мақсадларга қаратилгандир. 2000 – 2001 йиллар Ўзбекистон Республикаси ҳукумат томонидан миллий иктисодиётни янада эркинлаштириш буйича фаол чора тадбирларни амалга ошириш йиллари булди. Ҳозирги пайтда иктисодий ислохотларни амалга оширишнинг энг устивор йўналишларидан бири, республика ҳукумати томонидан ички валюта бозорини эркинлаштиришга қаратилган чора тадбирларнинг амалга ошириладиганидир. Хусусан, 2000 – 2001 йиллар давомида мазкур йўналишда қабул

---

¹⁰⁸ Джинджолия, А.Ф. Мировая экономика и международные экономические отношения: Учебное пособие / Л.С. Шаховская, А.Ф. Джинджолия, Е.Г. Попкова. - М.: КноРус, 2013. - 256 с.

¹⁰⁹ Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization/.MIT Press 1992

килинган меъёрий актлар валютани тартибга солиш соҳасини янада эркинлаштириш учун мустахкам асос булиб хизмат килди.

Купчилик мамлакатлар узи ишлаб чиқарган махсулотларнинг халқаро бозорларда айирбошлашни яхшилаш мақсадида уларни халқаро стандарт талабларига мослаштиришга ҳаракат қиладилар. Ўзбекистонда ҳам ташқи савдо фаолиятини бошқаришда бир қатор иқтисодий дастаклардан фойдаланилади¹¹⁰. Хусусан, Ўзбекистон ҳудудига олиб кирилатган товарлар ҳам республикада амал қиладиган техник, формакологик, санитар, ветеринар, фитосанитар, экологик стандарт талабларига жавоб бериши. Юқорида қайд этилган стандарт ва талабларга жавоб бермайдиган, сертификатсиз, махсус белгисиз товарларни мамлакат ҳудудига олиб кириш таъқиқланади. Республика ҳукумати импортни камайтиришга, саноатни ривожлантиришга катта аҳамият бериб келмоқда. Хусусан, дон, гушт, сут махсулотлари импортини камайтиришга қаратилган кескин чора тадбирлар ишлаб чиқилган. Бундан ташқари, сифатсиз махсулотларга эга булган нархи баланд ёки ноқонуний импорт қилинган махсулотларга эга булган импортерларни чет эл валютасига эга булмасликларини қафолатловчи чора тадбирлар ҳам ишлаб чиқилган.

Ўзбекистон Республикасида товарлар экспорти ва импорти Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг вакиллик органлари томонидан бериладиган махсус руҳсатнома асосида амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси президентининг 1998 йил 18 февралдаги «Импорт операцияларини тартибга солишнинг қушимча чора тадбирлари тугрисида» ги Фармонида асосан Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида фақат эркин алмашинадиган валюта (СКВ) га эга булган ҳужалик юритувчи субъектларининг импорт шартномаларини рўйхатга олинishi кузда тутилади. Солиқ солиниши шарт булган товарлар мажмуи, шунингдек лицензиялаш ва солиққа тортиш тартиблари ҳам Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгилаб берилди. Бирок лицензиялашни амалга ошириш аксарият ҳолларида экспорт ва импортни чегаралаш орқали ташқи савдо ривожланишига салбий таъсир қурсатиши ҳам мумкин.¹¹¹

Сунгги йилларда Республика ҳукумати томонидан ташқи савдо фаолиятини янада кенгайтириш, мамлакат экспорт салоҳиятини юксалтиришга қаратилган стратегик сиёсатнинг амалган оширилиши, республика ташқи савдо балансида ижобий сальдо ни таъминлаш ва муддати узайтирилган ташқи қарздорликнинг камайтириш имконини берди. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси кредит мажбуриятларини бажариш, мамлакат олтин валюта захираларини кенгайтириш, ички валюта бозорини эркинлаштиришга қаратилган чора тадбирларни муваффақиятли амалга ошириш имконияти тугулди. Хусусан, 2012 йилга келиб республика ташқи савдо оборотининг ҳажми 2000 йилга нисбатан қарийб 12 баробарига ўсди ва бундай натижага Ўзбекистон экспорти номенклатураси тартибига қирувчи ҳам ашё товарларига нисбатан жаҳон баҳоларининг қарийб 20 – 40 фоизга пасайиб кетиши шароитида эришилди. Шунингдек, ташқи савдонинг жуғрофия тузилмасида ҳам кескин ўзгаришлар содир булди ва унинг кенгайиб бориш аломатлари кузатилди. Холбуки, 2000 йилда у амалда фақат МДХ мамлакатлари томон йўналтирилган булса, 2012 йил якуний натижаларига қараганда республика ташқи савдосида узок хорижий мамлакатларнинг улуши 63%ни, товарлар ва хизматлар экспортида эса 64,1%ни ташқил этди. Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий сиёсатининг устивор йўналишлари сифатида АКШ ва Европа иттифоқи мамлакатлари билан қўп томонлама ҳамкорлик алоқаларини янада ривожлантириш ва чуқурлаштириш буйича аниқ вазифалар белгилаб олинган. Бундан ташқари, Ташқи савдода МДХ мамлакатлари билан ҳам

---

¹¹⁰ Джинджолия, А.Ф. Мировая экономика и международные экономические отношения: Учебное пособие / Л.С. Шаховская, А.Ф. Джинджолия, Е.Г. Попкова. - М.: КноРус, 2013. - 256 с.

¹¹¹ Tirole, Jean (Tir) The Theory of Industrial Organization/.MIT Press 1992

анча ижобий натижаларга эришилмоқда. Фикримизча, минтакавий барқарорлик, минтака даражасидаги интеграция жараёнларини ривожлантириш масалаларини баратраф этишда МДХ давлатлари билан устивор иктисодий алоқаларни ривожлантириш, эркин савдо зоналарини ташкил этиш ва МДХ мамлакатларига ўзбек товарларини экспорт қилиш учун асосий бозорлардан бири сифатида қараш лозимдир. Ҳозирги пайтда республика экспорти дуненинг 80 дан ортиқ мамлакатлари томон қаратилган бўлиб, унинг таркибини иктисодий таҳлили этиш шуни курсатадики, сунгги йилларда анъанавий хом ашё товарлари билан бир қаторда, турли қуринишдаги жихозлар, озик овқат маҳсулотлари, хизматлари, самолёт, автомобиллар ва шунингдек, бошқа тайёр маҳсулотлар улуши ортиб бормоқда, яъни экспорт таркибида қийматга эга бўлган маҳсулотлар улуши салмоқли даражада ўсган. Республикада 900 турдаги янги саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилишини йўлга қўйиш орқали экспорт таркиби босқичма босқич кенгайтирилди. 2012 йилнинг якуний натижаларига қўра, экспорт умумий ҳажмида қўшилган қийматга эга бўлган маҳсулотлар улуши 36%ни ташкил этди. Ваҳоланки, 2000 йилда бу курсаткич атиги 25 %га тенг бўлган эди. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг асосий мақсади, энг аввало, ташқи савдони тарифлар орқали тартибга солишнинг нисбатан самарали усулларига қаратилгандир. Аини пайтда, ташқи савдони ривожлантириш учун зарурий инфратузилма яратилган бўлиб, ташқи иктисодий фаолиятда иштирок этувчи корхоналарнинг сони 2000 йилда 5000 тани, хорижий мамлакатларда ташкил этилган савдо ўйлар, ваколатхоналар ва қўшма корхоналар сони эса 200 тани ташкил этди.

21.2. Ташқи иктисодий фаолиятни ривожланишига таъсир этувчи омиллар.

Давлат ташқи иктисодий сиёсатининг энг муҳим жиҳатларидан бири бу мамлакат иктисодиётига хорижий инвестициялар жалб қилиш бўйича лойиб борилаётган сиёсат ҳисобланади. Ўзбекистонда инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун кенг қуламли солиқ имтиёзлари тизими яратилган ва шунингдек, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар фаолиятини рағбатлантирувчи бир қатор чора тадбирлар ишлаб чиқилган. Гарб экспертларининг фикрича, яратилган бундай имтиёзлар тизими МДХ мамлакатлари ичида энг мақбул ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида фаол инвестиция сиёсатини амалга оширишдан бош мақсад миллий иктисодиётни турли соҳаларда таркибий ўзгаришларни жадал амалга ошириш, табиий хом ашё ресурсларини замонавий технологиялар асосида чуқур қайта ишлаш ҳам ички, ҳам ташқи бозор талабларига жавоб берадиган рақобатдош маҳсулотларни ишлаб чиқаришдан иборатдир. Ўзбекистон Республикаси иктисодиётининг реал соҳаларига жалб этилган хорижий инвестицияларнинг умумий ҳажми қарийб 12 млрд. АКШ долларини ташкил этди.

Республика ҳудудида хорижий капитал иштирокида 3800 та қўшма корхоналар ташкил этилди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон узок хорижий мамлакатларининг 38 таси билан қўлай савдо иктисодий режимига эга бўлиб, улар билан «Инвестицияларни химоя қилиш ва узаро кенгайтириб бориш тугрисида» ги битимни имзолаган.

Бизнингча, мамлакат иктисодиёти ва жаҳон иктисодиёти тизимида рўй бераётган мураккаб вазиятларни ҳисобга олган ҳолда мамлакат иктисодиёти ўсишини таъминлаш ва аҳоли турмуш шароити юксалтиришга қаратилган ташқи иктисодий сиёсатни янада такомиллаштириш зарур. Ташқи иктисодий сиёсат соҳасида белгиланган стратегик вазифаларни амалга ошириш учун: мамлакат иктисодиётига хорижий инвестициялар жалб этилишини янада жадаллаштириш, анъанавий экспорт маҳсулотлари рақобатдошлигини ошириш ва улар экспорт номенклатурасини кенгайтириб бориш; қўшилган қийматга эга бўлган экспорт маҳсулотлари ишлаб чиқарилишини янада қўлайлаштириш орқалигина эришиш мумкин.

Утган давр мобайнида Ўзбекистон Республикасида ташқи иктисодий фаолиятни қўллаб қувватлаш бўйича янги инфратузилма институтлари ташкил этилган бўлиб, у ўз ичига

хорижий инвестицияларни сугурталаш «Узбекинвест» миллий компанияси, «Узиинвестлойиха» инжиниринг компанияси, ривожланган банк тизимлари, маслахат ва лизинг компаниялари камраб олади. Гарчи, мамлакатда ташки савдо инфратузулмасини такомиллаштириш ва мамлакат салохиятини ривожлантиришга қаратилган иқтисодий ислохатлар амалга оширилаётган булсада, экспорт таркибида ҳамон ҳамон хом ашё маҳсулотлари устунлик макомини эгаллаб келмоқда. Бой табиий ва қулай иқлим шароитларига эга булган Ўзбекистон хозирга қадар ананавий равишда дуненинг қупчилик мамлакатлари бозорларига қишлоқ хужалиги ва унга туташ булган саноат тармоқлари маҳсулотларини етказиб бериш билан шугулланади. Хусусан 2012 йилда қурук мевалар ва ёнгоқлар экспорти 1,6 баробарга ҳул мевалар ва сабзавотлар 1,5 баробарга саноат ва табиий мақсадларда усимлик экспорти эса 1,2 баробарга ортди. Шунга қарамасдан, Ўзбекистон экспортида озик овқат маҳсулотлари улуши 5,4 %ни, импортида эса 12,3 %ни ташкил этган. Бундан қуришиб турибдики, зарурий озик овқат маҳсулотларини ишлаб қикариш ва уни экспорт қилиш буйича улқан имқониятларга эга булган Ўзбекистон уни истемол қилиш буйича жаҳон хорижий бозорларига боғлиқ булиб қолмоқда. Қолбуқи, хозирги пайтда узок хорижий мамлакатларда ҳам республиқамизда етиштиралаётган меваларнинг мазасига ва юқори сифатга эга булган вино маҳсулотларига юқак баҳо берилаётган булиб, Ўзбекистон қорқоналарига қишлоқ хужалига маҳсулотларини қайта ишлаш асосида ишлаб қикарилган тайёр маҳсулотлар узок ва яқин хорижий мамлакатар бозоларида ҳам уз харидларига эга булиши мумқиндир. Айни пайтда Ўзбекистонда мева сабзавот маҳсулотларини қайта ишлаш орқали тайер экспортбоп товарларни яратиш имқониятлари мавжуддир. Бундай маҳсулотларнинг яратилиши қишлоқ жойларида мулкчилик шаклларини узғариши, хужалиқ юритиш шаклларини бозор муносабатлари асосида ривожлантириш ва такомиллаштиришни, мева сабзавот маҳсулотларини қайта ишловчи бир қатор қорқоналарни замонавий техника ва технологиялар асосида моделезация қилишни назарда тутайди.

Ўзбекистон Республикасининг жаҳон иқтисодий ҳамжамятига интеграллашуви ҳамда яқин ва узок хорижий мамлакатлар билан янги турдаги ташки иқтисодий алоқаларнинг йулга қуйилганлиги нафакат янғича қорқоналарни ташкил этиш, балқи мавжуд ишлаб қикариш қорқоналарини модернизация қили шва техник жихатдан қайта қуроллантириш ва шунинг, юқори қушилган қийматулушига эга булган маҳсулотлар ишлаб қикарилишини таъминловчи янги замонавий, илғор қорқоналарга ташкил этишга қаратилди. Рақобатдош товарлар ишлаб қикаришни йулга қуйиш қорқоналарнинг самарали ишлаши ва беқиёс ривожланишининг зарурий шароити булиб қолмоқда. Барча турдаги янги товарлар саноат тармоқлари, хорижий инвестициялар иштирокидаги қушма қорқоналар, қичик ва урта бизнес қорқоналари томонидан узгартириб борилмоқда. Турли фаолият соқалари буйича янги қорқоналарнинг ташкил этилиши, янги саноат тармоқлари, хусусан, автомобилсозликни ривожлантирилиши пировард натижада Ўзбекистон товар абороти таркибида, унинг экспорт ва импорти уз ифодасини топмоқда. Хусусан Республика саноат тармоқлари буйича турли машиналар ва жихозлар экспорти 2000 йилда 8,3 фойизга узгарди. Ўзбекистонда ишлаб қикарилган автомобиллар қупрок янги хорижий мамлакатлар тамон жунатилмоқда. 2000 йилда уларнинг экспорти 1,3 баробарга ортган. Хусусан, «Уз ДЭУ авто», «СамҚочАвто» қушма қорқоналарида ишлаб қикарилган автомобиллар МДХ мамлакатлари бозорларида уз харидорларига эга булиб, улар харид нархининг нисбатан пастиги, мустақамлиги ва сифат қурсатқичларининг юқорилиги билан ажралиб туради. Бирок, Ўзбекистон ишлаб қикарилаётган автомобиллар ва автобуслар экспортини узок хорижий мамлакатларга тутри қеладиған хиссаси хозирча унқалиқ қатта микдорни ташкил этмайди.

21.3.Ўзбекистон Республикасида ташки иқтисодий фаолиятни ташкил этиш ва бошқариш.

Ўзбекистон автомобилсозлик маҳсулотлари экспортини қенгайтириш стратегияси ривожланган узок хорижий мамлакатларга эмас, балқи ривожланаётган узок хорижий

мамлакатлари томон каратилмоги лозимдир. Чунки, ривожланган хорижий мамлакатлар бозорлари сегментининг катта қисми дунёда автомобилсозлик саноати бўйича шухрат қозонган йирик трансмиллий корпорациялар тамонидан запт этилган бўлиб, ушбу ҳолат Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган автомашиналарнинг мазкур бозорларида айрибош қилиш имкониятларини чегаралаб қуяди ёки харид нархларининг тушишага сабабчи бўлади.

Республикада ишлаб чиқарилган автомобиллар ва автобуслар харид нархларининг нисбатан пастлиги ривожланаётган мамлакатлар бозорлари учун айни муқоодир. Қолаверса, ривожланаётган мамлакатларда ишлаб чиқарилган турдош маҳсулотлар сифати унчалик юқори даражада эмаслиги билан изоҳланади. Бундан ташқари, ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий жиҳатдан тараккий этмаган бўлиб, улар ҳам ривожланган мамлакатларда замонавий технологиялар асосида ишлаб чиқарилган сифати юқори, бироқ нархи қиммат бўлган автомашиналарни сотиб олиш имкониятларига эга эмасдилар. Айни пайтда, Ўзбекистонда ишлаб чиқарилаётган автомашиналар экспортини ривожланаётган мамлакатлар томон қенгайтириб бориш мақсадга мувофиқдир.

Республикамизда ташқи савдо муаммолари билан махсус шугулланадиган илмий тадқиқот институтларининг йўқлиги, мавжудларининг эса ушбу масалалар билан деярли шугулланмаслиги оқибатида илмий асосланган тавсиялардан амалиётда фойдаланиш имкониятлари деярли чегаралангандир. Фикримизча, бозор субъектлари билан яқиндан ҳамкорлик қиладиган, шунингдек макро ва микро иқтисодиёт муаммоларини тулик тадқиқ эти шорқали ташқи савдони такомиллаштириш ва ривожлантириш борасида илмий асосланган тавсиялар билан узлуксиз таъминланиб турадиган рақобатдош ташқи савдо илмий тадқиқот институтлари ва ташқи иқтисодиёт муаммолари бўйича мустақкам ва амалий илмий тажрибалар олиб борадиган илмий текшириш марказларини шакллантириш ута муҳимдир. Ташқи иқтисодиёт сиёсатида ечилиши лозим бўлган муҳим масалалардан яна бири бу экспортёрларни давлат тамонидан қўллаб қўвватлаш тизимининг яратилишидир. Дуненинг қўқчилик мамлакатлари узининг потнциал экспортёрларига ахборотлар бериш, савдо қўрғазмаларини ташқил эти шва чет элда бизнес фаолиятини олиб бориш учун алоқа урнатиш қабихизматларни тақлиф этади. Бевосита ва билвосита субсидиялар мамлакатдаги соҳаларга, мамлакат ичида ва ташқарисида хорижий маҳсулотлар билан рақобат қила олишлари чун берилади. Иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг асосий қисми уз экспортёрларига қрерит хатарини сугурта қилиш борасида катта имкониятлар яратиб беради. Бу эса хорижга чиқарилган товарлар тулови хавфини қамайтиради. Экспортни муваффақиятли амалга ошириш учун мамлакатда мустақкам макроиқтисодий шарт шароитлар яратиш, яъни мустақкам валюта алмашиниш курсини урнатиш лозимдир. Экспортёрларни макроиқтисодий курсатқичларнинг истикболдаги ҳолатдан ҳабар қилиш, вазиятни тўғри баҳолаб шартномаларни имзолашга урғатиш аккредит очиш шартлари билан яқиндан таништириш ва шунингдек улар валюта алмаштириш жараенида ишончли шароитларни яратиб бериш лозим.

Бундан ташқари, қелгусиди, Ўзбекистон Республикасида ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш ва ташқи иқтисодий мажмуани янада такомиллаштириш борасида қуйидаги масалаларни ҳал этиш мақсадга мувофиқдир:

- Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият қатнашчилари манфаатларини ҳам ички, ҳам ташқи бозорларда ҳимоя қилиш;
- Миллий иқтисодиётнинг ривожланиши ва унинг жаҳон иқтисодиёти тизимида интеграциялашувини рағбатлантиришга қаратилган зарурий шарт-шароитларни яратиш;
- Ташқи иқтисодий фаолиятнинг давлат тамонидан тартибга солиш тизимларини янада ривожлантириш;
- Экспорт салоҳиятини ривожлантиришга қаратилган давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва уларнинг амалга оширилишини таъминлаш;
- Ишлаб чиқарувчилар ва экспортёрлар фаолиятини ҳар тарафлама қўллаб қўвватловчи тизимларни янада такомиллаштириш;

- Иктисодиётнинг барча жабхаларида рақобатдош ва илм талаб маҳсулотларни ишлаб чиқаришга мулжалланган халқаро стандартларни жорий этиш;
  - Хорижий мамлакатлар билан замонавий технологияларни стандартлаштириш, метрология ва сифатни сертификация қилиш соҳасида ҳамкорлик қилиш қуламини янада кенгайтириш;
  - Халқаро стандарт талабларига мос равишда сифат устидан назоратни жорий этиш;
  - Тугридан тугри хорижий инвестицияларни жалб этиш ва халқаро стандартларга жавоб берадиган ҳамда жаҳон бозорида рақобатдош бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатнинг турли ҳудудларида қўшма корхоналар яратилишини таъминлаш;
  - Ўзбекистон Республикасининг хорижий мамлакатлар ва бошқа халқаро ҳуқуқ субъектлари билан савдо – иқтисодий ва молиявий ҳамкорликларни янада кучайтириш;
  - Кичик ва урта бизнес субъектлари ташқи иқтисодий фаолиятни ривожланишига ҳамкорлик қилиш;
  - Халқаро транспорт коммуникацияларини ривожлантириш орқали экспорт товарларнинг транспортда ташиш харажатларини камайтириш;
- Фикримизча, ташқи иқтисодий фаолиятни такомиллаштириш ва янада ривожлантиришга тўсқинлик қилиб кетаётган бундай бундай масалаларнинг ўз вақтида бартараф этилиши Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодий ҳамжамиятида самарали иштирок этиши имконини беради.

1.2. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР УЧУН ИШЛАНМА

1-МАВЗУ	«ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТИ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МАЗМУНИ.
---------	---

Амалий машғулотни олиб бориш технологияси

Дарс мақсади: Талабаларда ишлаб чиқариш корхонаси, унинг турларга таснифланиши, корхонанинг ички ва ташқи муҳити, йирик замонавий корхоналар тўғрисида тушунчалар ҳосил қилиш.

Ишни бажариш тартиби:

1. Бозор иқтисодиёти шароитида «Индустриал иқтисодиёти» фанининг моҳияти нимадан иборат?
2. «Корхоналар тўғрисида» ги қонуннинг мақсадини ёритинг.
3. «Индустриал иқтисодиёти» фанининг предмети нима?
4. «Индустриал иқтисодиёти» фанининг мақсади нимадан иборат?
5. «Индустриал иқтисодиёти» фанининг хом ашё вазифаларини баён этинг.
6. «Индустриал иқтисодиёти» фани қандай иқтисодий фанлар билан боғлиқ?
7. «Индустриал иқтисодиёти» фани қандай ижтимоий фанлар билан ўзаро алоқада иш олиб боради?

1.1-илова

Эксперт варағи №1

«Индустриал иқтисодиёти» фанининг моҳияти ва предмети

1. Индустриал иқтисодиёти тушунчаси.
2. Индустриал иқтисодиёти фанининг предмети.
3. Индустриал иқтисодиёти фанининг вазифалари

Эксперт варағи №2

«Индустриал иқтисодиёти» фанининг мазмуни ва асосий мазмуни.

1. Индустриал иқтисодиёти тушунчаси.
2. Индустриал иқтисодиёти фани ўрганадиган муаммолар.
3. Индустриал иқтисодиёти фанининг вазифалари.

Эксперт варағи №3

«Индустриал иқтисодиёти» фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги.

1. Фанининг бошқа фанлар билан алоқаси.
2. Лизинг ва саноат иқтисодиёти фанлари билан алоқаси нимада.
3. Корхоналарда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқа фанлар билан алоқаси.

1.2-илова

Гуруҳларда ишлаш қондаси

Шеригингизни диққат билан тингланг.

Гуруҳ ишларида ўзаро фаол иштирок этинг, берилган топшириқларга жавобгарлик билан ёндашинг.

Агар ёрдам керак бўлса, албатта муурожаат қилинг.

Агар сиздан ёрдам сўрашса, албатта ёрдам беринг.

Гуруҳлар фаолиятининг натижаларини баҳолашда ҳамма иштирок этиши шарт.

Аниқ тушунмоғимиз лозим:

- Бошқаларга ўргатиш орқали ўзимиз ўрганамиз;
- Биз битта кемадамиз: ёки биргаликда сузиб чиқамиз, ёки биргаликда чўкиб кетамиз.

1.3-илова

Эксперт варағи №1

Корхонанинг ижтимоий ҳаётдаги роли ва уни турлари.

1. Корхоналарни ташкил этишнинг аҳамияти.
2. Корхона тўғрисидаги тасаввурларнинг ривожланиши.
3. Корхона тузилмалари назарияси.

(Маълумот жадвал /структуравий-мантикий схема /кластер ва ҳоказаларда тақдим этилади)

Эксперт варағи №2

Корхоналарни таснифлашнинг назарий асослари.

1. Корхоналарни тармоқларга кўра тақсимланиши.
2. Корхоналарнинг турлари ва уларнинг вазифалари.
3. Синдикат, трестлар ва интеграция жараёлари ҳақида.

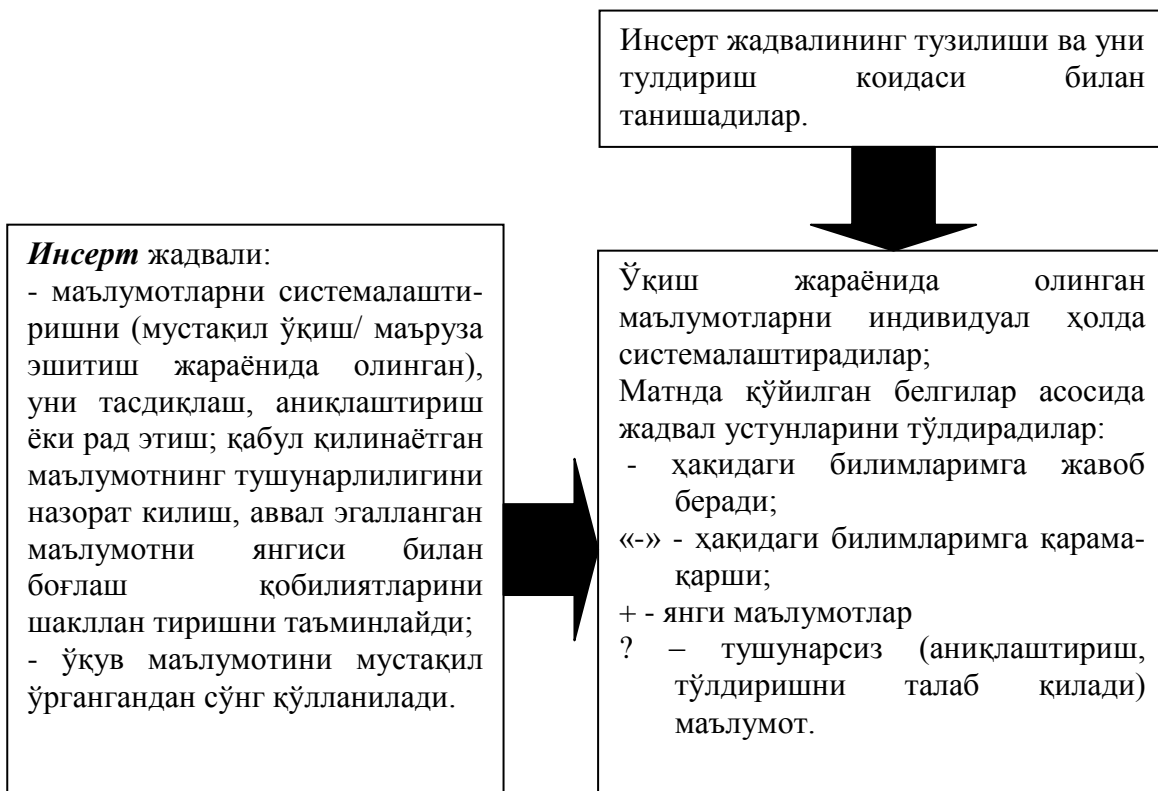
(Маълумот жадвал /структуравий-мантикий схема /кластер ва ҳоказаларда тақдим этилади)

1.4-илова

Ўз-ўзини текшириш ва баҳолаш учун назорат саволлар ва топшириқлари:

1. Миллий иқтисодиёт тушунчаси ва корхоналарнинг мамлакат халқ хўжалиги мажмуасидаги роли.
2. Саноат корхоналарига хос бўлган белгилар.
3. Саноат корхоналарининг вазифалари ва функциялари.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Корхона иқтисодиёти» ги қонун ва унинг мазмуни .
5. Корхонанинг давлат рўйхатидан ўтиш учун қандай ҳужжатлар талаб қилинади?
6. Саноат корхоналарининг тавсифи.
7. Корхоналарни таснифлашда ишлатилувчи мезонлар.
8. Корхоналарнинг умумий ва ишлаб чиқариш тузилмаси тушунчалари.
9. Корхона тузилмасини белгилаб берувчи омиллар.
10. Корхона тузилмасини мукаммалаштириш йўллари.

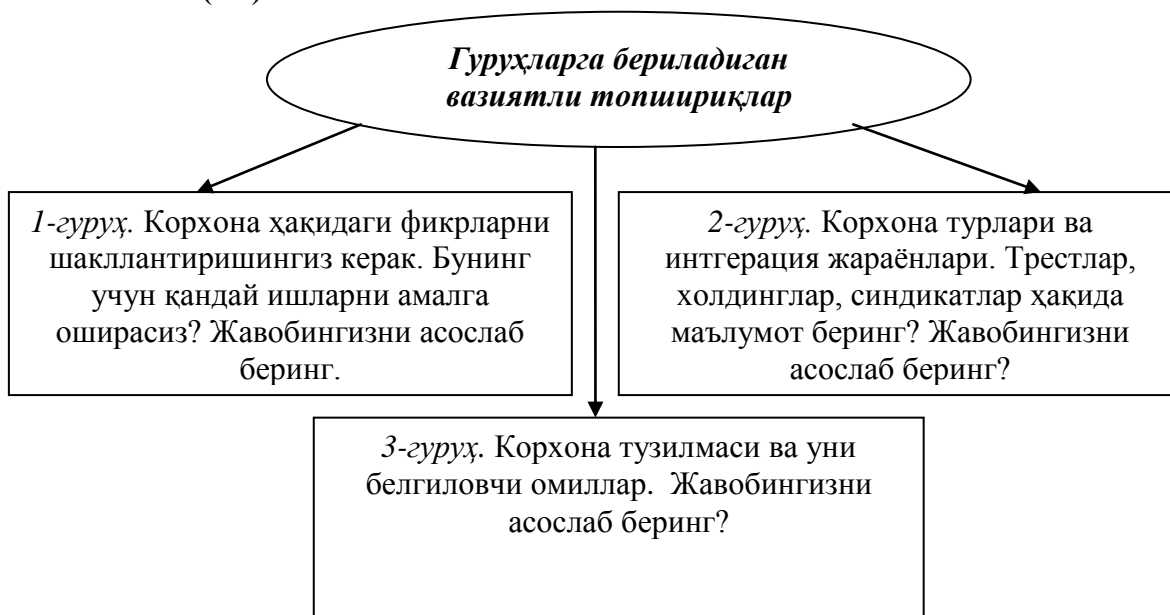
1.6-илова

Инсерт жадвали

	+	-	?

1.7-илова (2.1)

1. Корхона иқтисодиёти. Ю. Додобоев, А.Худойбердиев. Ўқув қўлланмаси. «Андижон нашриёти» 2002 йил. (10-34 бетлар)
2. Экономика предприятия. Учебник. Под ред. О.И. Волкова. М.: Инфра-М, 1997. (Стр.11-33).
3. Экономика предприятия. Курс лекций. В.А.Кейлер. Москва-Новосибирск. ИНФРА-М-Сибирское соглашение. 2000 год. (6-18 стр.)
4. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006, – 208 б.
5. Экономика предприятия: Учебник. 5-е изд./ Под ред. акад. В.М. Семенова. – СПб.: Питер, 2008.- 416 с.

2-МАВЗУ

САНОАТ - ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЕТАКЧИ ТАРМОҒИ

Амалий машғулотни олиб бориш технологияси

Дарс мақсади: Талабаларда ишлаб чиқариш корхонаси, унинг турларга таснифланиши, корхонанинг ички ва ташқи муҳити, йирик замонавий корхоналар тўғрисида тушунчалар ҳосил қилиш.

Идентив ўқув мақсадлари:

- 1.1.1. Корхона тўғрисида тушунчага эга бўлади.
- 1.1.2. Корхоналарни таснифлаш тўғрисида маълумот бера олади.
- 1.1.3. Корхона ички ва ташқи муҳитини ташкил этувчи элементларни санаб бера олади.
- 1.1.4. Иқтисодиётда кичик ва йирик корхоналарнинг ўзига хос ўрнини тавсифлаб бера олади.
- 1.1.5. Корхоналарни ташкилий-ҳуқуқий шакллари бўйича фарқлай олади.
- 1.1.6. Иштирок тизими тушунчасига изоҳ бера олади.

Керакли жиҳоз ва материаллар: видеопроектор, компьютер, лазерли фонар, доска.

Ишни бажариш тартиби:

1. Корхоналар мулкчилиги шаклига кўра қандай таснифланади? 15. (27 бет).
2. Корхона қандай ўзига хос белгиларга эга? 15. (24-25 бетлар).
3. Корхоналар қайси белгиларига кўра таснифланади? 16. (27-29 бетлар).
4. Корхонанинг ички ва ташқи муҳити ташкил этувчиларини сананг 13. (11-12 бетлар).
5. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхона тўғрисида”ги Қонуни ва унинг мазмуни (3).
6. Жисмоний шахс ва юридик шахс тушунчаларининг фарқини изоҳланг. 1.(3-боб,16-модда, 4-боб,39-модда)
7. Юридик шахсни давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини изоҳланг.6.(4-боб,40-модда)
8. Корхона ҳуқуқ ва мажбуриятларини санаб кўрсатинг.6.(15-16-бетлар)
9. Ўзбекистон Республикасида мулк шакллари санаб кўрсатинг. 2.(5-модда).
10. “Хусусий мулк” тушунчасига таъриф беринг. 2. (7-модда).
“Хусусий корхона” тушунчасига таъриф беринг. 3. (3-модда)

Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари

Гуруҳ	Баҳо	Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари			
		Маълумотнинг тўлаллиги	Гуруҳ иштирокчиларининг фаоллиги	Маълумотнинг тақдим этилиши	Жами
	Балл	1,0	0,5	0,5	2
1					
2					
3					

Гуруҳ ишларини умумлаштирувчи баҳо

Гуруҳ	1	2	3	Жами балл	Баҳо
1					
2					
3					

1,5 – 2 балл - «аъло»

1,0 – 1,4 балл - «яхши»

0,5 – 0,9 балл - «қониқарли»

0 - 0,4 балл - «қониқарсиз»

0 - 0,4 балл - «қониқарсиз»

2.1-илова

Эксперт варағи №1

Корхонанинг миллий иқтисодий ривожланишидаги ўрни

1. Мустақилликка эришгандан сўнг корхоналарнинг ташкил этилиши.
2. «Корхоналар тўғрисида» ги қонуннинг қабул қилиниши.
3. Корхонанинг белгилари ва вазифалари.

Эксперт варағи №2

Корхоналарни ташкил этишнинг назарий муаммолари

1. Корхонанинг ўзига хос бўлган белгиларини ажратиб кўрсатинг.
2. Корхоналарни тармоқларга қараб таснифланиши график ҳолатида кўрсатинг.
3. Корхоналар интеграциялашувини ихтисослашувига кўра ажратиб беринг.

2.2-илова

Назорат учун саволлар (ўқитувчининг варианты):

1. Миллий иқтисодиёт тушунчаси ва корхоналарнинг мамлакат халқ хўжалиги мажмуасидаги роли.
2. Саноат корхоналарига хос бўлган белгилар.
3. Саноат корхоналарининг вазифалари ва функциялари.
4. Ўзбекистон Республкасининг «Корхона иқтисодиёти» ги қонун ва унинг мазмуни .
5. Корхонанинг давлат рўйхатидан ўтиш учун қандай ҳужжатлар талаб қилинади?
6. Саноат корхоналарининг тавсифи.
7. Корхоналарни таснифлашда ишлатилувчи мезонлар.
8. Корхоналарнинг умумий ва ишлаб чиқариш тузилмаси тушунчалари.
9. Корхона тузилмасини белгилаб берувчи омиллар.
10. Корхона тузилмасини мукаммалаштириш йўллари.

Назорат учун тест саволлари (ўқитувчининг варианты):

1. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси корхоналари тўғрисида»ги қонун қайси қабул қилинган.
А) 1990 йилнинг 30 сентябрида
Б) 1991 йилнинг 15 феввалида
В) 1992 йилнинг 25 ноябрида
Г) 1993 йилнинг 2 мартада
Д) 1995 йилнинг 5 январиди.
2. Корхона - бу
А) давлатнинг мулкый комплекси
Б) мустақил хужалик юритувчи бозор субъекти
В) тадбиркорлик ва бизнес соҳасидаги субъекти
Г) маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва сотиш шакли
Д) маъмурий - хўжалик бирлиги
3. Ўзбекистонда фаолият кырсатаётган корхоналарнинг умумий сонида уларнинг энг куп тарқалган қандай ташкилий-ҳуқуқый шакллари мавжуд ?
А) ижара шакли
Б) қўшма корхона
В) хусусий
Г) акционерлик

Д) давлат

4. Маъсулияти чекланган жамиятлар.

А) пайларга ажратилган устав капиталини миқдори таъсис хужатлари билан белгиланувчи ва ўз мулки чегарасида мажбуриятлар бўйича маъсулиятга эга бўлган жамият

Б) таъсис шартномаси асосида тузилган жамиятни устав капиталига мажбурий равишда пул ёки мулк пайлар билан кирган, уларнинг миқдори орқали ҳар бир таъсисчини маъсулияти белгиланади

В) пайларга ажратилган мавжуд устав капитали, уларнинг миқдори таъсис хужатлари билан белгиланади, таъсисчилар ва банклар орқали тан олинади.

Г) таъсисчилар ва банклар орқали тан олиниб, устав капитали пайларга ажратилиб, уларнинг миқдори таъсис хужатлари билан белгиланади.

Д) капитали пайларга таъсисчилардан тузилиб, экспортдан ташқари турли хил фаолият билан шуғуланувчилар.

Кейс стади № 1.

Қуйида келтирилган воқеани шошилмасдан диққат билан ўқинг.

Бир куни оқшом пайтда.

Бугун жума, ойнанинг ўрталари, оқшом пайт. Рустам иш кунидан кейин уйга келиб, кейинчалик нима қилиши тугрисида уйлади. Унинг чўнтагида бир қанча нақд пул бор. Рустам совутгични очиб кўрди, лекин бундан коникмади. Озиқ-овқат маҳсулотлари кам ва улар уни тўйдира олмас эди, айниқса бугун у тушликсиз ишлаган эди. Озиқ-овқат маҳсулотлари учун дўконга ёки кафега овқатланишга бориш керак. Кафе унинг уйдан бир ярим соатлик йўлда жойлашган ва кечки овқатга Рустамнинг ҳамма пуллари кетиши мумкин эди. У бир оз ғамгин бўлиб ўзи келтирган қоғоз тўдасига қаради. Уларни у қисқа ёзма баён тузиш ва ўзи ишлаётган бўлим ишининг натижалари маълумотларини таҳлил қилиш учун келтирган эди. Бошлиқ унга шундай шарт қўйган эдики, агар-да у бу ишни тезда бажарса, унга қўшимча тарзда ишдан озод бўлиш тухфа қилинади. Рустамни бу таклиф қизиқтирди, негаки у Собир дўсти билан аниқ даромад келтириши мумкин бўлган бир тадбирни ўтказмоқчи бўлишганди ва бу пуллар Рустамнинг зарарларини ортиғи билан қоплаши мумкин эди. Телефон жириглаб қолди. Телефон гўшагини кўтаргандан сўнг Рустам анча ўзига келди, чунки уни кечки овқатга онаси таклиф қилди. Улар беш минутларча сўзлашдилар ва Рустам келишга ҳаракат қилишини, лекин ваъда беролмаслигини айтди. Унинг онаси уйдан эллик беш минутлик йўлда турар эди. Автобусни кутиш керак, лекин у онасининг уйигача ўн беш минутда олиб боради. Барибир харажатлар. Рустам онасига қайта телефон қилиб, у тушган вазиятни тушунтириб берди ва маслаҳат сўради. Онаси эса, ҳамма вақт бир нарсадан воз кечиш керак бўлади, деб жавоб берди.

Бу воқеани таҳлил қилишда heptagon ни қўлланг.

Топшириқлар:

Бу ҳикояда қандай муаммонинг ечилиши кўрилаяпти?

1. Фараз қиламиз, келтирилган вақтда Рустамда етарлича пул бор эди. Унда муаммо қандай ўзгаради?
2. Келтирилган ҳолатда тўнқалган харажатлар тушунчасини қандай қўллаш мумкин?

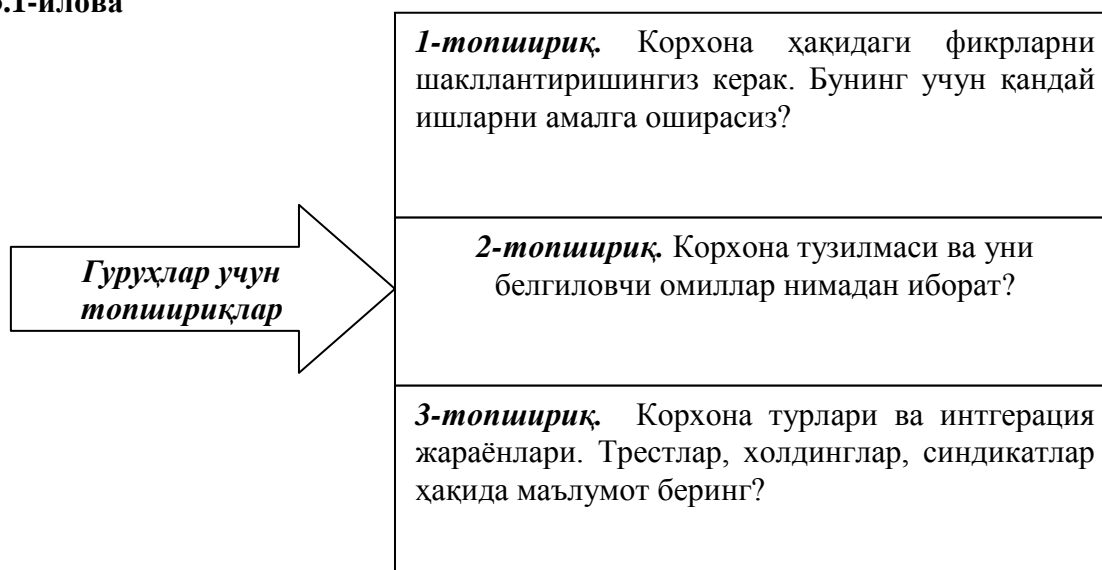

Дарс мақсади: Талабаларда корхона асосий фондларининг шаклланиши, уларнинг эскириши тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш, уларни баҳолай олиш кўникмаларини шакллантириш

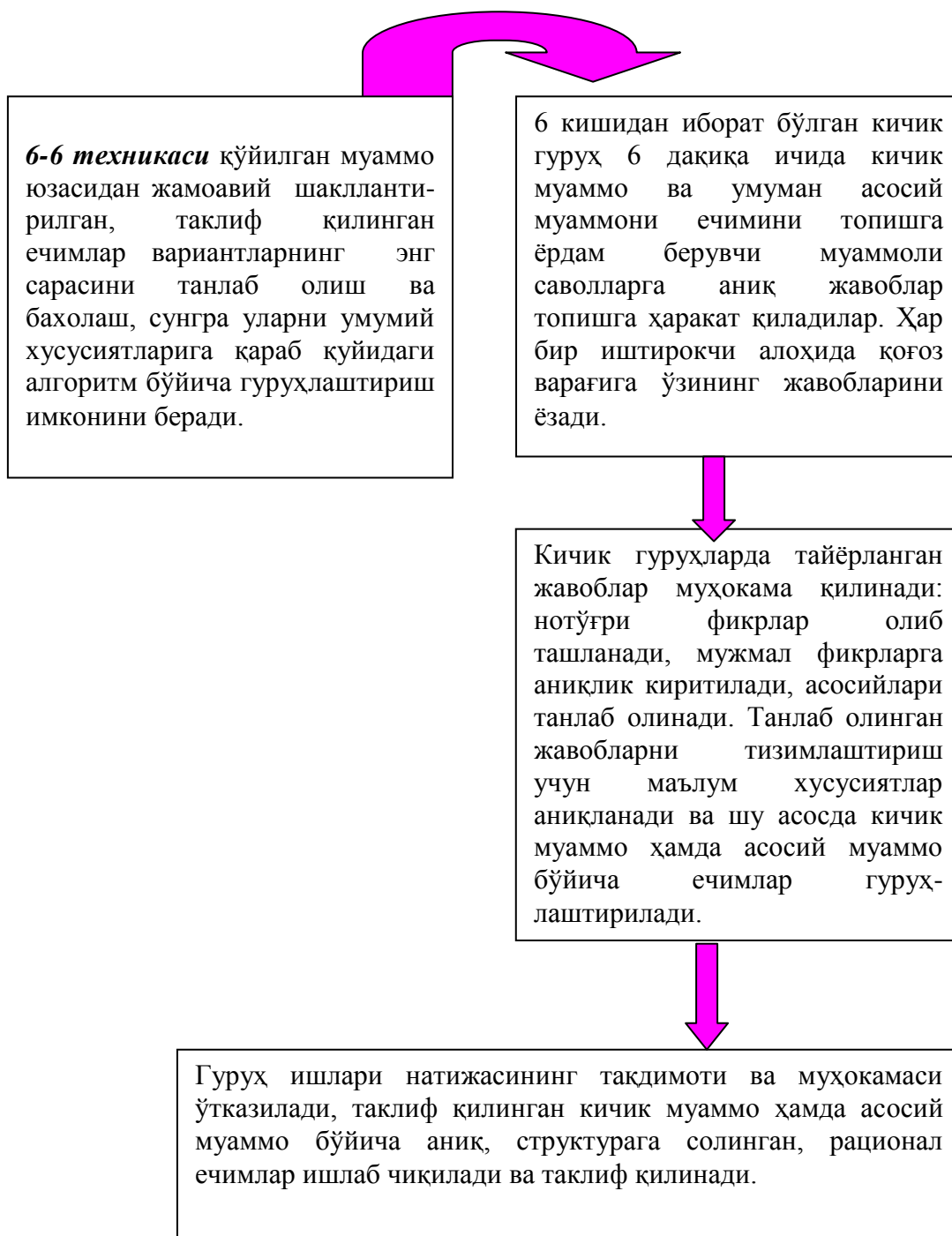
Ишни бажариш тартиби:

1. Иқтисодий харажатларга таъриф беринг.
2. Корхонадаги ички ва ташқи харажатларнинг фарқини айтинг.
3. Меҳнат ресурслари ўзгаришининг ишлаб чиқариш ҳажми, чегаравий ва ўртача унумдорликка таъсирини тушунтириб беринг.
4. Доимий харажатлар деб, қандай харажатларга айтилади?
5. Ўзгарувчан харажатлар деб, қандай харажатларга айтилади?
6. Узоқ муддатли ишлаб чиқариш харажатлари нима?
7. Узоқ муддатли даврда ўрта харажатлар ўзгариши сабаблари нима ва оқибатлари нимага олиб келади?
8. Узоқ муддатли даврда тармоққа хос бўлган ўрта харажатлар ўзгаришини изоҳлаб беринг.
9. Узоқ муддатли даврда ўртача харажатлар эгрисининг ёйсимонлигини нима билан изоҳлаш мумкин?
10. Камайиб борувчи қайтим қонунини нима учун узоқ муддатли ўртача умумий харажатларни таҳлил қилишда қўллаб бўлмайди?
11. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилишнинг оптимал ҳажмини аниқлашдан асосий мақсад нима?
12. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилишнинг оптимал миқдори қандай усуллар билан аниқланади?
13. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг оптимал ҳажмини аниқлашнинг ялпи кўрсаткичларни солиштириш усули моҳиятини тушунтиринг.
14. Чегаравий кўрсаткичларни таққослаш усули нималарга асосланган?
15. Товар баҳоси бозорда вақтинча пасайган пайтда нима учун сотиш баҳоси ўртача ўзгарувчан харажатлардан паст бўлмаслиги керак?

3.1-илова

2-илова (3.1)

Назорат учун тест саволлари:

1. Маъсулияти чекланган жамиятни устав капитали қўйидагиларга асосланиб ташкил этилади:
  - А) таъсис ҳужжатларига асосан уларни миқдори чегараланган ҳолда
  - Б) жамият рўйхатдан ўтиш вақтидаги қонунларда белгиланган 50-минимал иш ҳақидан кам бўлмаган ҳолда
  - В) жамият рўйхатдан ўтиш вақтида 50-минимал иш ҳақидан кўп бўлмаган ҳолда
  - Г) таъсис ҳужжатлари қабул қилинганда 100-минимал иш ҳақи миқдоридан кўп бўлмаган ҳолда.

- Д) таъсис хужжатлари қабул қилинганда 100-минимал иш хақи миқдоридан кам бўлмаган ҳолда
2. Хўжаликдаги ўртоқлик уюшмаларига қўйдагилар киради.
- А) ўртоқликни бошқаришдаги таъсисчиларни шахсий иштирокига асосланган уюшмалар
 Б) иштирокчиларни мулкӣ ва пул улушларига асосланган уюшмалар
 В) таъсисчиларни мулкӣ бадаллари ва шахсий фаолиятига асосланган уюшмалар
 Г) фойдани тақсимлашда иштирок этувчи таъсисчилар
 Д) ишлаб чиқаришдан ташқари бошқа фаолият билан шуғуланувчилар
3. Бозор иқтисодиёти шароитида корхона қандай афзал белги билан ажралиб туради.
- А) ишлаб чиқарадиган маҳсулотни характери билан
 Б) фойдали бўлиши
 В) ишчиларни тўла иш билан таъминланганлиги
 Г) хусусийлаштириш формаси
 Д) хорижий фирмалар билан ҳамкорликда ишлаши билан
4. Акциядорлик жамияти деб тан олинади...
- А) алоҳида ажратилган мулкга эга бўлган ва уларни нархи акцияларга бўлинган хўжалик субъектлари.
 Б) қонун доирасида ўзини акцияларини ишлаб чиқариб, уларни сотиш билан шуғулланадиган жамиятлар
 В) устав капитали маълум бирликлардаги акцияларга бўлиниб, акционерларга нисбатан жамият мажбуриятларини тасдиқловчи хужалик субъекти
 Г) активлар ҳисобидан акциялар чиқарувчилар
 Д) корхонанинг оддий ва имтиёзлий акцияларига эга бўлган акционерлар уюшмаси
5. Акциядорлик жамияти таъсисчиларитаркиби.
- А) чекланган
 Б) чекланмаган
 В) акционерлик жамияти тури билан белгиланади
 Г) таъсис хужжатлари билан белгиланади
 Д) мулк қўмитасининг ҳудудлараро органлари билан белгиланади
6. Очӣқ турдаги акциядорлик жамияти деб тан олинади...
- А) қимматли қоғозлар бозорида эркин ҳолатда муамолада бўлган жамиятлар
 Б) очӣқ жамият акциялари бир шахсдан иккинчи шахсга, бошқа хиссадорларнинг розилигисиз ўтиши мумкин бўлган жамиятлар
 В) акцияларга очӣқ ҳолда обуна бўлиш ва уларни эркин ҳолда сота оладиган жамиятлар
 Г) биргаликда фаолият юритиш учун кишиларни ва мажбуриятларни бирлаштирган жамият
 Д) чегаралган миқдордаги пул улушлари доирасида фаолият натижалари учун жавоб берадиган жамият
7. Ёпиқ турдаги акционерлик жамиятлари деб...
- А) акциялари фақат уни таъсисчилари орасида ёки олдиндан белгиланган доирасида тақсимланадиган жамият
 Б) уларни акциялари фақат уларни таъсисчилари орасида тақсимланадиган жамият
 В) уларни акциялари фақат ёпиқ обуна холида тақсимланадиган жамият
 Г) маблағи акцияларга ажратилган юридик шахс
 Д) уларнинг уларнинг мавкеи таъсис хужжатлари билан белгиланадиган жамият
8. Акциядорлик жамиятнинг устав капитали шакланади:
- А) кредиторлар манфаатини кафолатловчи жамият мулкнинг миқдорида қараб
 Б) акционерлар томонидан сотиб олинган жамият акцияларининг номинал қийматидан
 В) акцияларга оммавий обуна бўлиш орқали
 Г) акцияларга шахсий обуна бўлиш орқали

Д) тўғри жавоб йўқ

9. Очиг турдаги акционерлик жамиятининг устав капитали миқдори:

А) жамият рўйхатдан ўтиш давридаги қонун билан белгиланган 150 минимал иш ҳақи миқдоридан кам бўлмаслиги керак.

Б) жамият рўйхатдан ўтиш давридаги қонун билан белгиланган 200 минимал иш ҳақи миқдоридан кам бўлмаслиги керак

В) чегараланмаган миқдорда

Г) қонун асосида белгиланган таъсис ҳужжатларига қўл қўйиш муддатида 200 минимал иш ҳақи миқдоридан кўп эмас

Д) тўғри жавоб йўқ

10. Ёпиқ турдаги акционерлик жамиятининг устав капитали миқдори..

А) чегараланмаган миқдорда

Б) жамият рўйхатдан ўтиш вақтида қонун билан белгиланган 100 минимал иш ҳақи миқдоридан кам булмаслиги керак

В) жамият рўйхатдан ўтиш вақтида қонун билан белгиланган 100 минимал иш ҳақи миқдоридан кўп бўлмаслиги керак

Г) таъсис ҳужжатлари тасдиқланган вақтидаги 200 минимал иш ҳақи миқдори

Д) таъсис ҳужжатлари билан чегараланган вақтидаги 200 минимал иш ҳақи миқдори

Кейс стади № 1

Вазифа:

Қуйида келтирилган воқеани шошилмасдан диққат билан ўқинг.

Ўлчам тушунчасини кичрайтириш.

1990-йилларда корхоналарнинг асосий мақсади унинг ўлчамининг йириклашуви ҳисобланади, деган қарашдан йироқлашиш кузатилди, чунки кўпчилик йирик корхоналарлар қийинчиликларни бошдан кечирашаётган эди. Айни вақтда 1990 йилларда бизнесда амал қилишнинг бошқа услуби намоён бўлди - катта бўлмаган ўлчам, енгиллик ва ўзгарувчанлик. Ўзбекистонлик бир гуруҳ олимларнинг аниқлашларича, охириги ўн йилликда жаҳон бўйича яратилган янги иш жойларининг ҳар 10 тасидан 8 таси кичик фирмалар томонидан таклиф қилинган.

Кичик бизнеснинг ўсиши ва ривожланиши сабабларини тушуниш қийин эмас. Капитал бозорининг эркинлашуви, яъни бизнесга инвестиция учун капитал қўювчилар ўртасида рақобатнинг ўсиши билан микротехнологияларнинг жорий этилиши ошиши, бозорга янгиларнинг кириб келиши тўсиқларини пасайтиришга олиб келди. Жаҳон бўйича «Эгилувчанлик» тушунчаси асосий шиор бўлди ва илгари компаниянинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлган «Кўлам самараси»ни сиқиб чиқарди.

Яқинда бу нуқтаи назарни Ўзбекистонлик бир гуруҳ олимлар шубҳа остига олишди. Унинг тасдиқлари тўрт тахмин билан ифодаланди:

Биринчидан, катта бизнесни қоралаш бўрттириб юборилган. Баъзи йирик корхоналарлар қийинчиликни бошдан ўтказишига қарамасдан, гуллаётган йирик корхоналарни ҳам кўплаб мисол келтириш мумкин. Бундай йирик корхоналарга кўлам самараси уларнинг рақобатбардошлиги учун ҳали ҳам муҳим рол ўйнамоқда.

Иккинчидан, йирик корхоналарнинг кўпчилигида қайта қуриш ва реструктуризация ўтказилди, бу эса 1990-йилларда иқтисодий тушкунликни бошларидан ўтказишлари натижаси эди. Улардан кўплари катта бўлиш билан бир вақтда «эгилувчан» бўлиш ҳам мумкинлигини тушуна бошлашди.

Учинчидан, кичик бизнеснинг иш ўринларни яратишдаги аҳамияти ҳаддан ташқари бўрттирилган, бундан 1990 йилларнинг охирида олинган маълумотлар гувоҳлик беради. Бундан ташқари, йирик корхоналарга нисбатан кичик корхоналар иш

ўринларининг йўқотилиши каттароқ қисмни ташкил этган, ва шу билан бирга нисбатан кам даражада замонавий технология ва илғор малакани ишлатган.

Тўртинчидан, кичик фирмалар кўпчилигининг яшаши кўп ҳолда йирик корхоналарга бағлиқ. Бу тенденция охириги вақтда йирик корхоналардан кичик фирмаларга баъзи фаолият турларини олиб бориш ҳуқуқини бериш билан кучаймоқда. Бу эса уларнинг йирик корхоналардан бағлиқлигини янада оширади.

Охириги тенденцияни ҳисобга олиб, тасдиқлаш мумкинки, йирик ва кичик фирмалар ўртасидаги фарқ тобора камайиб бормоқда. Йирик фирмалар кичик фирмаларнинг эгилувчанлиги ўз структураларида кўпроқ автоном бўлинмаларни ташкил этиш йўли билан жорий этишмоқда. Масалан, баъзи бир йирик корхоналар ўз тасарруфларида кўплаб кичик фирмаларни ташкил этмоқда. Кичик фирмалар эса ўз заиф томонларини тўлдириш ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида йирикроқ корхоналарлар билан иттифоқлар тузишга, узоқ муддатли муносабатлар ўрнатишга ҳаракат қилишади.

Бу янгиликлар натижасида корхоналарини «йирик» ёки «кичик» сифатида баҳолаш қийин бўлиб қолди.

Бу воқеани таҳлил қилишда heptagon ни қўлланг.

Топшириқлар:

1. Қайси омиллар бозорларга киришда бўладиган тўсиқларни пасайтирганлигини аниқланг?
2. Нима учун эгилувчанлик кўлам самарасига нисбатан кўпроқ муҳимлигини тасдиқлашганлигини айтинг?
3. Кичик фирма –яхши деган тасдиқни инкор қиладиган мисол келтиринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Экономика предприятия. Учебник. Под ред. О.И. Волкова. М.: Инфра-М,1997. (стр.378-399).
2. Корхона иқтисодиёти. Ю. Додобоев, А.Худойбердиев. Ўқув қўлланмаси. «Андижон нашриёти» 2002 йил.(348-358-бетлар).
3. Экономика предприятия. Курс лекций. В.А.Кейлер. Москва-Новосибирск. ИНФРА-М-Сибирское соглашение. 2000 год(стр.18-30).
4. Robert S. Pindyck, Daniel L. Rubinfeld. Microeconomics. New Jersey. Prentise Hall. 2001 year.
5. Микроиқтисодиёт. Ўқув қўлланмаси. Роберт Пиндайк, Даниэль Рубинфельд. Тошкент, Шарқ-2002.(167-191-бетлар).

www.ziyounet.uz+9

4-МАНЗУ	ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТИ ТАРМОҚЛАРИ ВА ДАВЛАТ ЎРТАСИДАГИ АЛОҚАДОРЛИК
----------------	---

Дарс мақсади: Талабаларга режалаштириш функциялари ва вазифаларини, режалаштириш технологиясини ўргатиш, корхона режасининг таркибий тузилишини тушунтириш, узоқ муддатли ва жорий режалаштиришнинг мазмун ва вазифаларини тушунтириш.

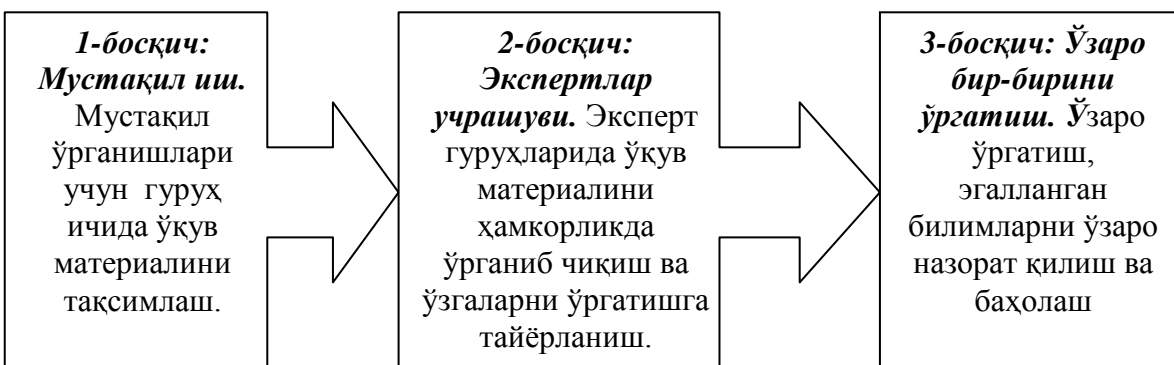
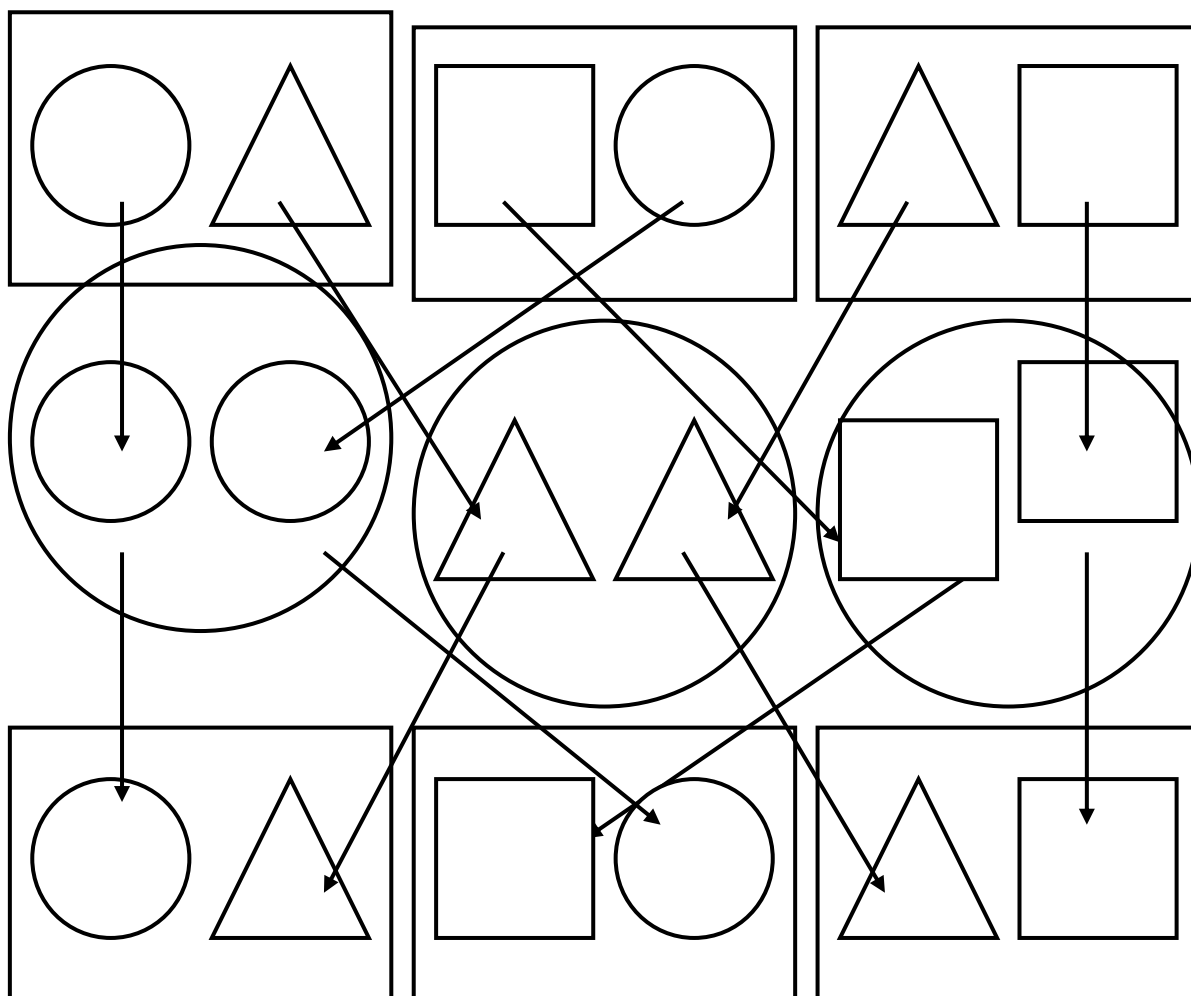
Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, лазер фонари, доска.

4.1-илова

«Зигзаг» техникаси

Ўзаро ўқитиш ягона тамойилга асослангандир: ўқув гуруҳи кичик гуруҳларга бўлинади. Ҳар бир гуруҳ аъзоси ўрганилаётган мавзунинг маълум соҳаси бўйича эксперт бўлади ва бошқаларга ўргатади.

Ҳар бир гуруҳнинг хом ашё мақсади: ҳар бир талаба мавзунини тўлиқ ўзлаштириши керак.

3-илова (4.1)

Эксперт варағи №1

Корхонани бошқариш тушунчаси ва унинг аҳамияти.

Корхонани бошқариш тушунчаси.

Корхонани бошқаришда Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўғрисида» ги қонунининг аҳамияти.

Корхонани бошқаришнинг мақсади ва вазифалари.

Эксперт варағи №2

Корхонани бошқаришнинг ташкилий тузилиши.

Корхонани бошқаришнинг ташкилий тушунчалари.

Корхонани бошқаришда матрицали бошқаришнинг аҳамияти.

Корхонани бошқаришда раҳбарлар, мутахассисларнинг аҳамияти.

Эксперт варағи №3

Корхонани бошқаришда ташқи муҳитнинг таъсири.

Корхонани бошқаришда ташқи муҳит.

Ҳозирги замон корхоналарини ташқи муҳит элементлари.

Корхонани бошқаришда жамоат бирлашмалари ва гуруҳларнинг таъсири.

Корхонани бошқаришга таъсир кўрсатувчи ташқи муҳитнинг омили.

4.4-илова

Ўз-ўзини текшириш ва баҳолаш учун назорат саволлар ва вазифалар:

- Корхонани бошқариш тушунчасига таъриф беринг.
- Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўғрисида» ги Қонуни қачон қабул қилинган?
- Корхонада бошқаришни шакллантиришда қандай омиллар таъсир қилади?
- Корхонани бошқаришнинг ташкилий мақсадларининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ҳақида тушунча беринг.
- Корхонани бошқаришнинг ташкилий тузилиши деганда нимани тушунасиз?
- Корхонани бошқаришнинг умумий белгиларига нималар киради?
- Ҳозирги вақтда корхонани бошқариш учун ташқи муҳитнинг қандай элементларини ажратиш мумкин?

4.5-илова

Тарқатма материалнинг тахминий нусхаси

ФСМУ технологияси

<p>(Ф) – Фикрингизни баён этинг. (С) – Фикрингиз баёнига бирон сабаб кўрсатинг. (М) – Кўрсатилган сабабни тушунтирувчи мисол келтиринг. (У) – Фикрингизни умумлаштиринг.</p>

Ушбу технология тингловчиларни ўз фикрини ҳимоя қилишга, эркин фикрлаш ва ўз фикрини бошқаларга ўтказишга, очиқ ҳолда баҳслашишга, эгалланган билимларни таҳлил қилишга, қай даражада эгаллаганликларини баҳолашга ҳамда тингловчиларни баҳслашиш маданиятига ўргатади.

Корхонани бошқаришда корхона раҳбарларидан нима талаб қилинади?

F - Фикрингизни баён этинг.
S - Фикрингизни баёнига бирор сабаб кўрсатинг.
M - Кўрсатилган сабабни тушунтирувчи мисол келтиринг.
U - Фикрингизни умумлаштиринг.

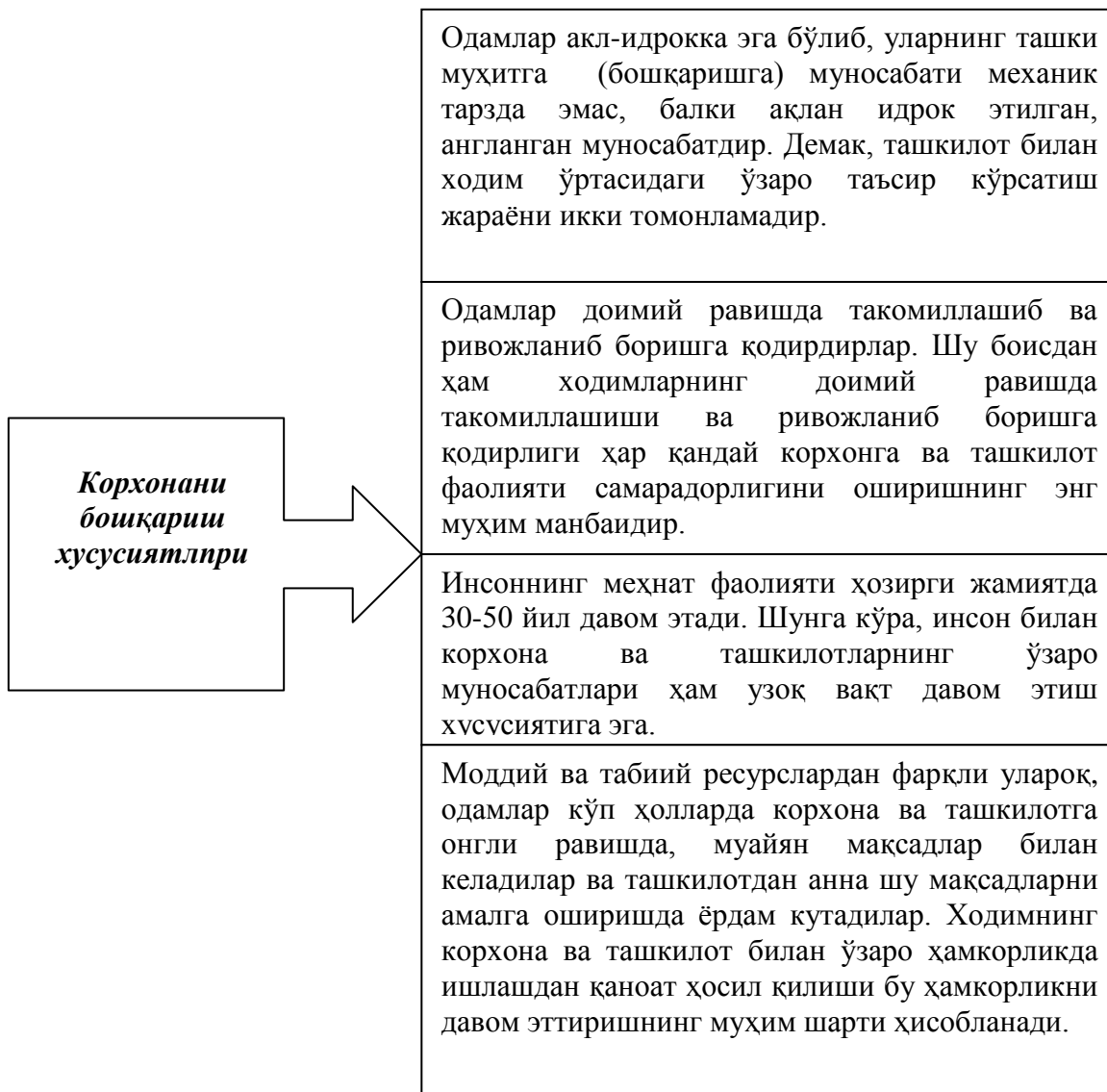
1-Слайд

2-слайд

3-слайд

4.5.-илова

Корxонада бошқарув объекти – корxона, ташкилот ва муассасалар субъектлари ва ишлаб чиқариш жараёни.

4.6.-илова

Корxонада бошқарув субъектлари:

1. Ҳаракатдаги раҳбарлик девони;
2. Корxонада бўйсинувчи бўлимлар, жамоа ходимлари;
3. Корxонада фаолият юритаётган турли хил ишчилар, касаба уюшмалари ташкилоти ва бошқа жамоат ходимлари ташкилотлари.

1. Артиков А. Саноат иқтисодиёти. Дарслик –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2012. 220 бет.
2. Бекмуродов А. Ш., Ғофуров У.В. Ўзбекистонда Иқтисодиётни либераллаштириш ва модернизациялаш: Натижалар ва устувор йўналишлар. Ўқув кўлланма. –Т.: 2005.-102 бет.
3. Зайцев Н.Л. Экономика промышленного предприятия. Учебник. –М.: «Инфра-М», 2008. – 410 стр.
4. Клейнер Г.Б. Стратегия предприятия. Учебник. – М.: «Дело», 2008. – 561 стр.

5-МАВЗУ	ИНДУСТРИАЛ ТАРМОҚЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ СТРАТЕГИЯСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ
----------------	--

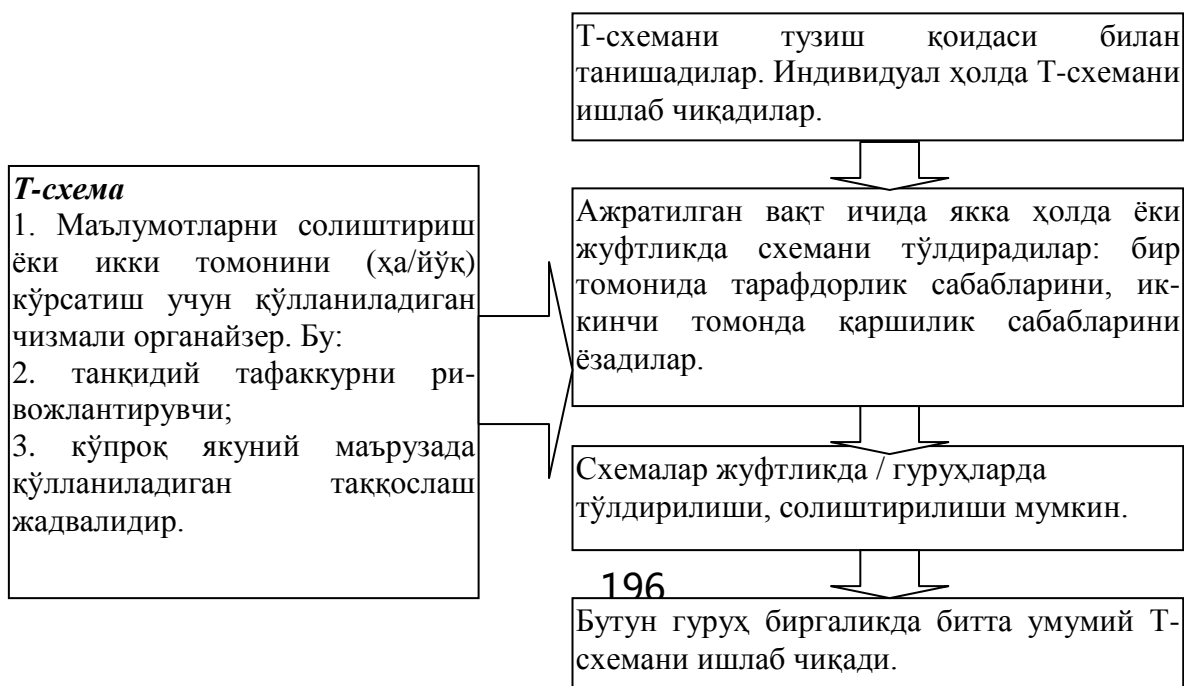
Дарс мақсади: Талабаларга режалаштириш функциялари ва вазифаларини, режалаштириш технологиясини ўргатиш, корхона режасининг таркибий тузилишини тушунириш, узок муддатли ва жорий режалаштиришнинг мазмун ва вазифаларини тушунириш.

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, лазер фонари, доска.

Ишни бажариш тартиби:

1. Корхона маҳсулотлари таннархи режалаштирилганда барча харажатлар қайси белгиларига кўра гуруҳланади?
2. Корхона харажатларини иқтисодий элементлар бўйича гуруҳлаш, деганда нимани тушунади?
3. Калкуляция моддалари нима?
4. Тўғри ва эгри харажатларга таъриф беринг.
5. Доимий ва ўзгарувчан харажатларга таъриф беринг.
6. Мажмуавий харажатлар сметаси нима?
7. Ускуналарни сақлаш ва эксплуатация қилиш харажатлари қайси модда ва элементлардан ташкил топади?
8. Умумзавад харажатлари қандай гуруҳланади?
9. Цех харажатлари, деганда нимани тушунади?
10. Цех харажатлари қайси усуллар ёрдамида ҳисобланиши мумкин?

5.1-илова

5.2-илова

Т-схема

ривожланиш стратегиясини шакллантириш аҳамияти

Ижобий томонлари	Камчиликлари
Т-схема. ривожланиш стратегиясини шакллантиришни бошқариш	
Т-схема. ривожланиш стратегиясини шакллантиришга таъсир этувчи ташқи муҳитнинг элементлари	

Назорат учун тест саволлари:

- Корхонани ташкил этишнинг таъсис хужжатлари
  - Мажлиснинг баённомаси ва таъсисчиларнинг розилиги
  - корхона ва банк томонидан тасдиқланган таъсис шартномаси
  - низом, таъсис шартномаси
  - низом, таъсис шартномаси, эмиссия проспекти
  - низом ва корхона паспорти
- Корхонани давлат рўйхатидан ўтказиш ким томонидан амалга оширилади ?
  - солиқ ва статистика ташкилотлари орқали
  - Ҳокимият ва қонун чиқарувчи ташкилотлар томонидан
  - солиқ ташкилотлари, хокимият ва молиявий ташкилотлар томонидан
  - давлат мулкни бошқарувчи ташкилотлар
  - вазирликлар ва идоралар томонидан
- Корхона фаолиятини қарорга асосан тўхтатиш.
  - солиқ идораларини қарори билан

- Б) хўжалик суди
  - В) лицензия берувчи ташкилот
  - Г) прокуратура
  - Д) мутасадди вазирликлар ва ташкилотлар
4. Корхонанинг банкротлиги аниқланади...
- А) молиявий коэффициентлар тизими билан
  - Б) корхонада мавжуд пул маблағлари ва юқори ликвидликкаэга бўлган активлар йўқлиги
  - В) қарзларнинг мавжудлиги билан
  - Г) фойда йўқлиги туфайли
  - Д) кадрлар кўнимсизлиги ва ишлаб чиқариш пасайиши орқали
5. Корхона самаралий фаолият юритади, қачонки:
- А) тўла бандлик
  - Б) ресурслардан тўлиқ фойдаланилганда
  - В) мажбуриятлар бўйича қарзларни йўқлиги
  - Г) экспорт имкониятлари юқори бўлганда
  - Д) устав капиталини кўпайиши ҳисобига

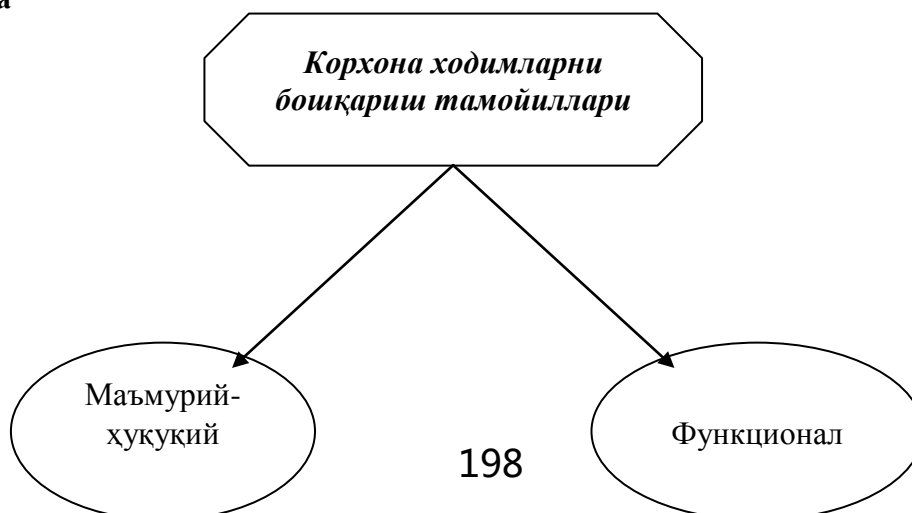
1. Артиков А. Саноат иқтисодиёти. Дарслик –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2012. 220 бет.
2. Бекмуродов А. Ш., Ғофуров У.В. Ўзбекистонда Иқтисодиётни либераллаштириш ва модернизациялаш: Натижалар ва устувор йўналишлар. Ўқув кўлланма. –Т.: 2005.-102 бет.
3. Зайцев Н.Л. Экономика промышленного предприятия. Учебник. –М.: «Инфра-М», 2008. – 410 стр.
4. Клейнер Г.Б. Стратегия предприятия. Учебник. – М.: «Дело», 2008. – 561 стр.

6-МАВЗУ	ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТДА ЗАМОНАВИЙ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ
----------------	--

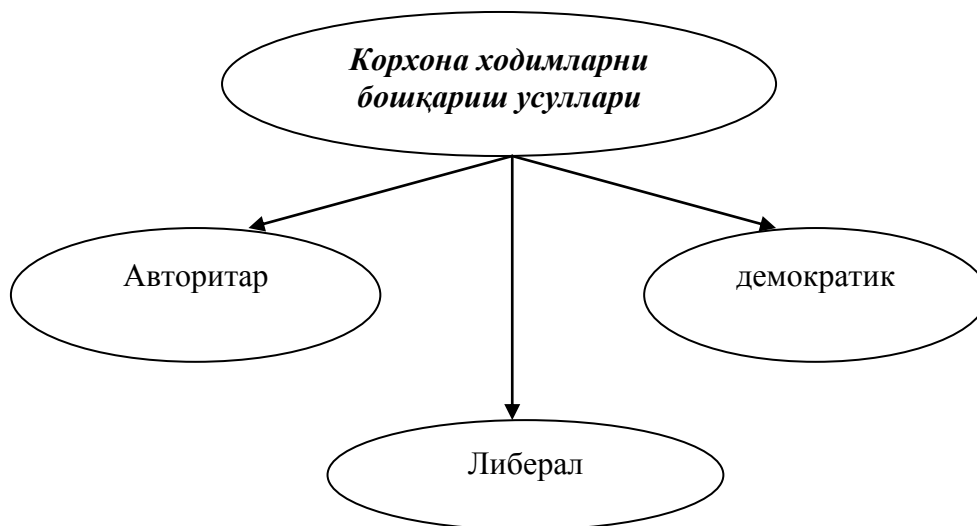
Ишни бажариш тартиби:

Бошқарувнинг: моҳияти, аҳамияти, зарурияти, мақсади ва вазифалари. Бошқарувнинг бозор иқтисодиёти шароитига мос ва хос тамойиллари ва усуллари. Саноат бошқаруви замонавий аҳволи. Бошқарувнинг истиқболи ҳамда уни иқтисодий ўсиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга йўналтириш. Бошқарувда хорижий мамлакатлар тажрибаси ва ундан кенг фойдаланиш.

6.1.-илова

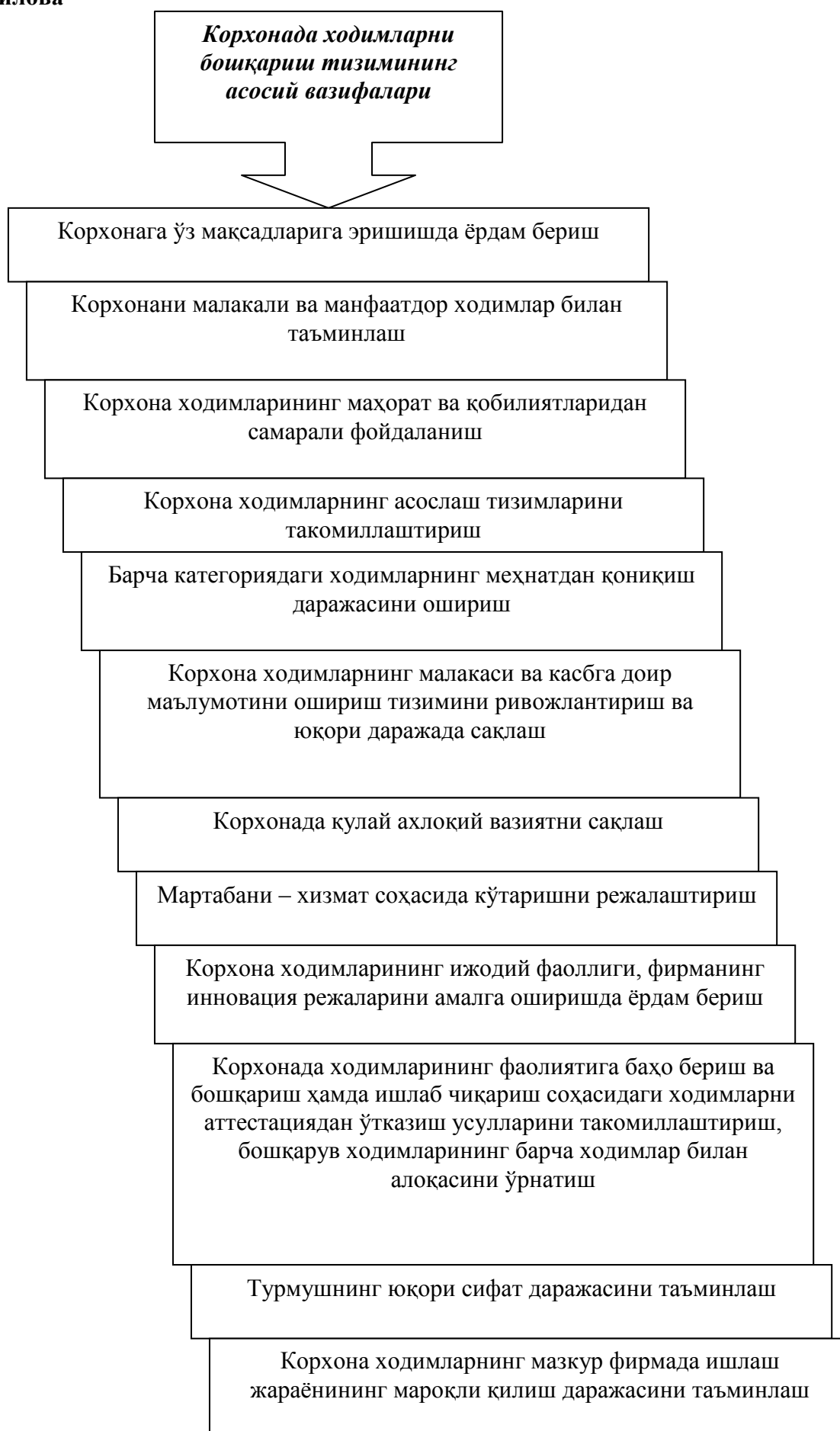
6.2.-илова

6.3.-илова

6.4-илова

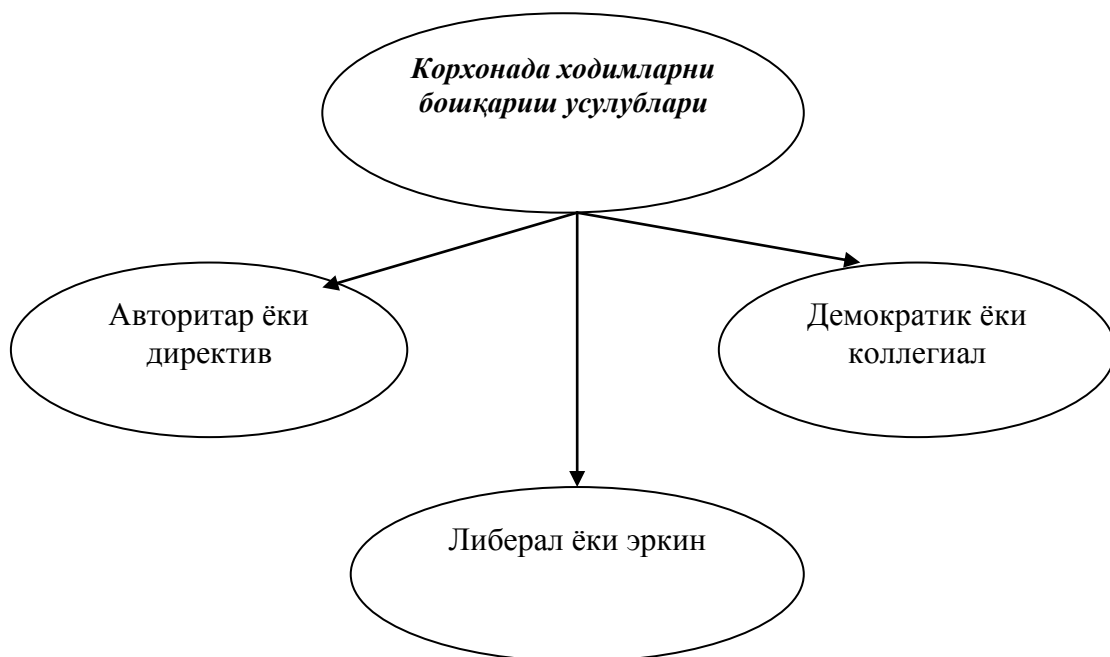

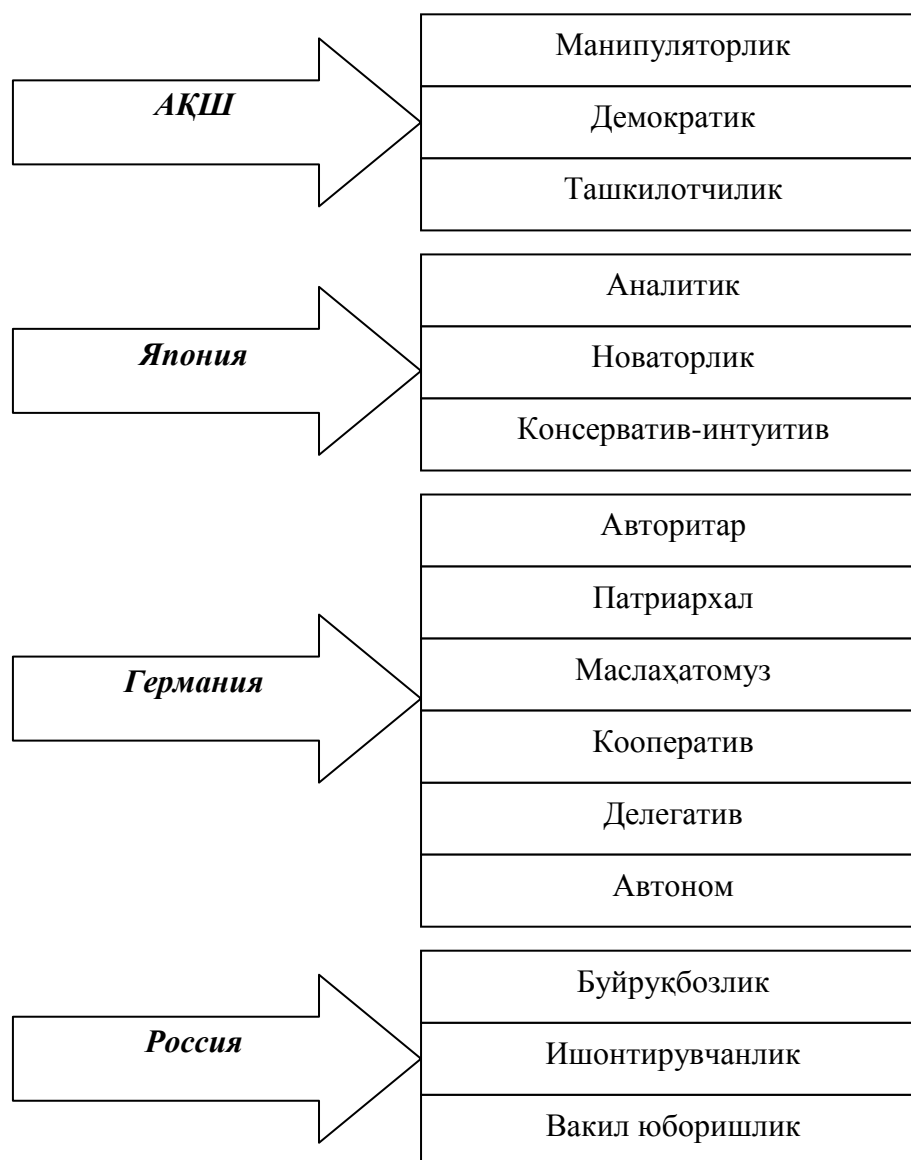
6.5.-илова

6.6.-илова

Бошқариш услубларининг бошқача тавсифланиши

1. Артиков А. Саноат иқтисодиёти. Дарслик –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2012. 220 бет.

2. Бекмуродов А. Ш., Ғофуров У.В. Ўзбекистонда Иқтисодиётни либераллаштириш ва модернизациялаш: Натижалар ва устувор йўналишлар. Ўқув кўлланма. –Т.: 2005.-102 бет.

3. Зайцев Н.Л. Экономика промышленного предприятия. Учебник. –М.: «Инфра-М», 2008. – 410 стр.

4. Клейнер Г.Б. Стратегия предприятия. Учебник. – М.: «Дело», 2008. – 561 стр.

7-МАВЗУ   **ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТЛАШ**

Дарс мақсади: Талабаларга режалаштириш функциялари ва вазифаларини, режалаштириш технологиясини ўргатиш, корхона режасининг таркибий тузилишини тушунтириш, узоқ муддатли ва жорий режалаштиришнинг мазмун ва вазифаларини тушунтириш.

Идентив ўқув мақсадлари:

- 1.2.1. Корхонада режалаштиришнинг функцияларини айта олади;
- 1.2.2. Корхонада режалаштиришнинг вазифаларини тушунтира олади;
- 1.2.3. Бошқарув ва режалаштириш муносабатларини сўзлаб бера олади.

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, лазер фонари, доска.

Ишни бажариш тартиби:

1. Режалаштириш нима?
2. Япония режалаштириш ва бошқарув муносабатлари ҳақида нима биласиз?
3. «Менежмент» тушунчасига таъриф беринг.
4. Корхона режасида нималар белгиланади?
5. Режалаштириш технологияси деганда нимани тушунаси?
6. Режалаштириш босқичлари деганда нимани тушунаси?
7. Корхона режаси қисмлари сони унинг мазмунига таъсир этадими?
8. Корхона режасини тузиш учун қайси ахборотлар талаб қилинади?
9. Корхона режасини тузиш нимадан бошланади?
10. Корхона режасининг таркибий тузилиши нима орқали аниқланади?
11. Корхона режасини тузиш учун қайси ахборотлар талаб қилинади?
12. Корхона режасининг мувофиқлаштириш вазифаси, деганда нимани тушунаси?
13. Корхона режасини қайси омиллар бўйича гуруҳлаш мумкин?
14. Режалаштириш муддатлари ҳақида нима биласиз?
15. Узоқ муддатли ва жорий режалар ўртасида қандай фарқ мавжуд?
16. Режалаштириш параметри нима?
17. Оператив-календар режа нима?
18. Режалар ва бошқарувнинг ташкилий-иқтисодий механизми орасида қандай боғлиқлик бор?

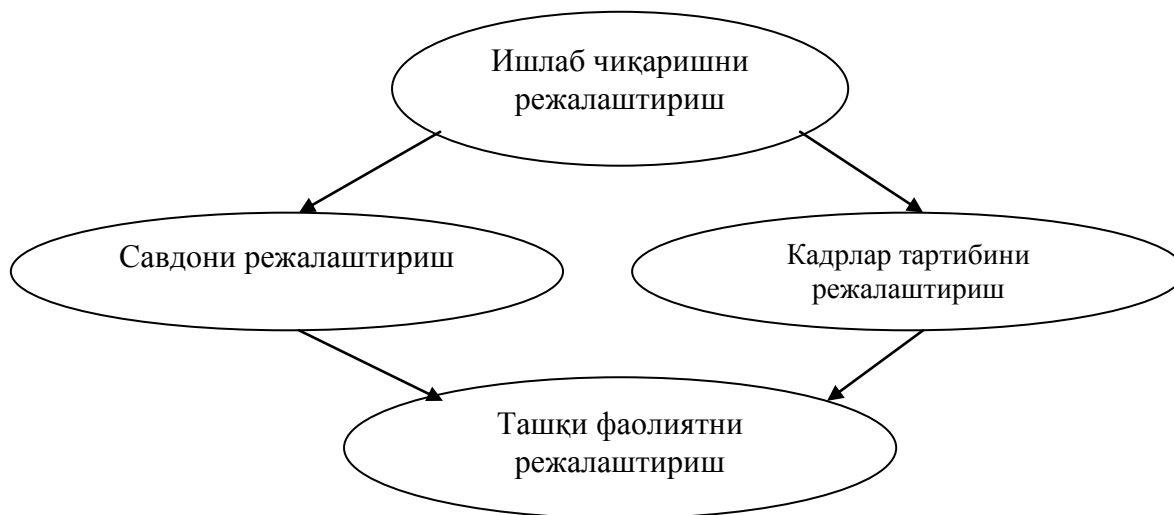
7.1-илова

Режалаштириш – ёрдамида бошқарув қарорларини амалга оширишнинг мақсад, вазифа ва усуллари аниқланади .

Тадбиркорлик – фаолиятининг муваффақиятга эришиши кўп жиҳатдан ишлаб чиқаришни ички режалаштиришнинг сифатига боғлиқ бўлади.

7.2-илов

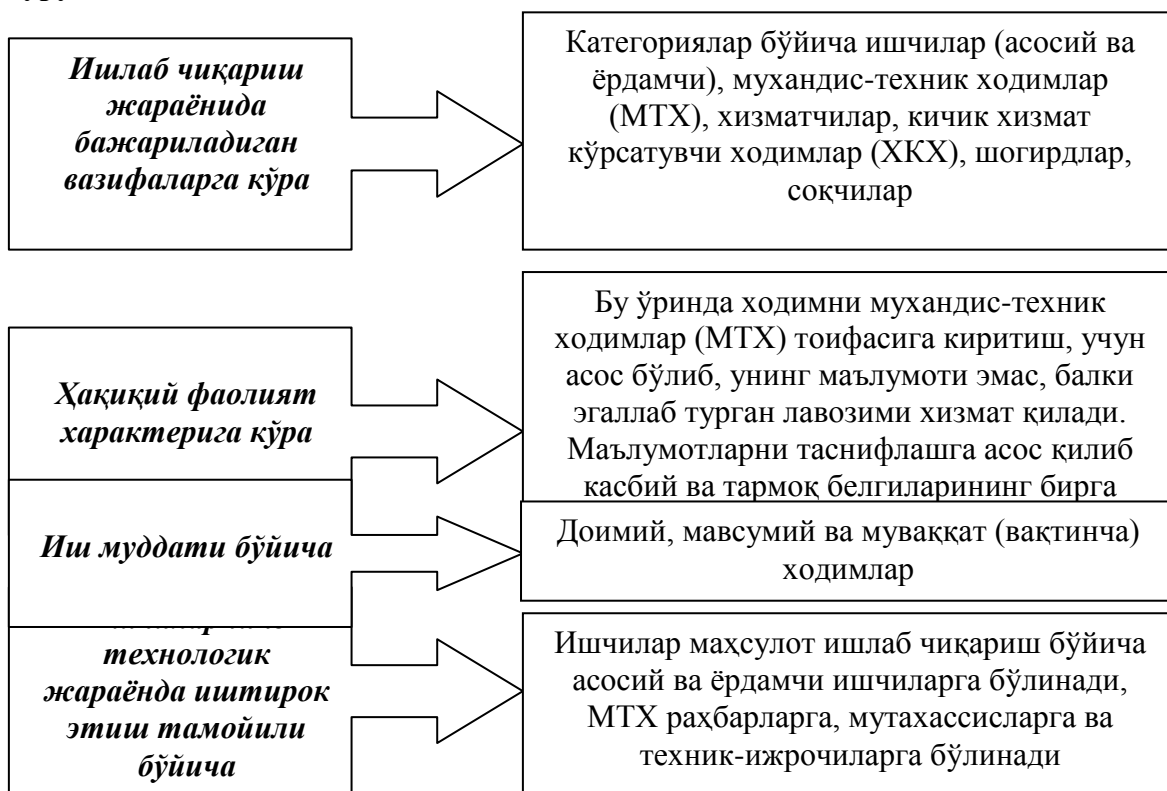
Корхона фаолиятини режалаштиришни ташкил этишнинг таркибий тузилиши

7.3.-илова

Функционал жиҳатдан ходимларни бошқариш – бу кадрлар соҳасидаги ишлар билан боғлиқ бўлган барча вазифалар ва қарорлар (масалан, кадрларни танлаш, улардан фойдаланиш, малакасини ошириш, меҳнатига ҳақ тўлаш, ишдан бўшатиш ва ҳоказо) демакдир.

Корхона ходимларини ўз касби бўйича режалаштиришда ходимларнинг малакавий гуруҳланиши

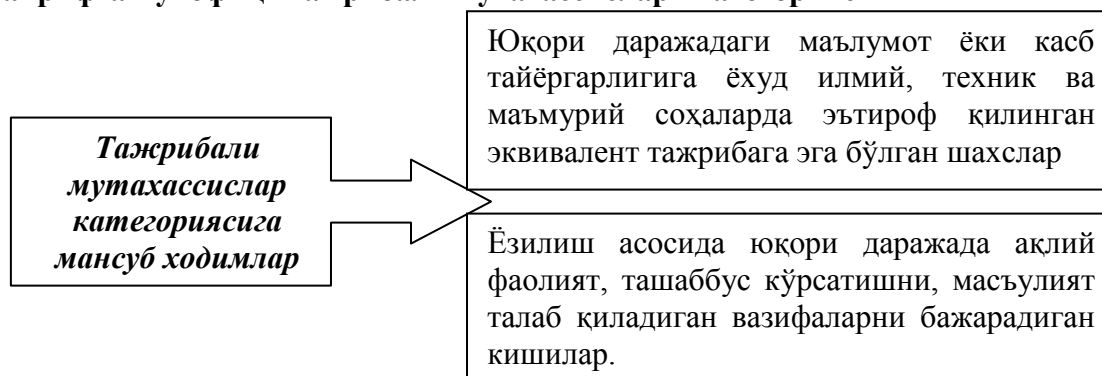
7.4-савол

Корхона ишини режалаштиришда корхона ходимларининг замонавий тузилиши

7.5.илова

Халқаро Меҳнат Ташкилотининг (ХМТ) Маъмурий Кенгаши қабул қилган таърифга мувофиқ «тажрибали мутахассислар» категорияси

АДАБИЁТЛАР

1. Экономика предприятия. Учебник. Под ред. О.И. Волкова. М.: Инфра-М, 1997. (стр.378-399).
2. Корхона иқтисодиёти. Ю. Додобоев, А.Худойбердиев. Ўқув қўлланмаси. «Андижон нашриёти» 2002 йил.(348-358-бетлар).
3. Экономика предприятия. Курс лекций. В.А.Кейлер. Москва-Новосибирск. ИНФРА-М-Сибирское соглашение. 2000 год(стр.18-30).
4. Robert S. Pindyck, Daniel L. Rubinfeld. Microeconomics. New Jersey. Prentise Hall. 2001 year.
5. Микроиқтисодиёт. Ўқув қўлланмаси. Роберт Пиндайк, Даниэль Рубинфельд. Тошкент, Шарқ-2002.(167-191-бетлар).
6. www.ziyonet.uz

www.gduportal.uz

8 –МАВЗУ ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ САМАРАДОРЛИГИ

Дарс мақсади: Талабаларга иқтисодий самарадорлик тушунчасининг моҳиятини тушунтириш, капитал қўйилмаларнинг таққослама иқтисодий самарадорлигини аниқлашни ўргатиш, янгиликларнинг иқтисодий самарадорлиги аҳамиятини тушунтириш.

Ишни бажариш тартиби:

1. ишлаб чиқариш самарадорлигининг моҳияти ва мақсади нимада?
2. Корхона фаолиятида самарадорлик нимадан иборат.
3. Бозор иқтисодиёти шароитида корхонада самарадорликни ошириш зарурати нималарда намоён бўлади?
4. Корхона самарадорлиги қандай омиллар таъсир кўрсатади?
5. Самарадорликнинг қандай турларини биласиз?
6. Самарадорликка эришиш учун корхоналар қандай талабларга жавоб бериши лозим
7. Корхонанинг ижтимоий самарадорлиги деганда нима тушунилади?
8. Корхонанинг иқтисодий самарадорлиги деганда нима кўзда тутилади?

8.1-илова

Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари

Гуруҳ	Баҳо	Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари			
		Маълумотни тўлиқ ёритиши	Гуруҳ иштирокчиларининг фаоллиги	Маълумотнинг тақдим этилиши	Жами
	Балл	1,0	0,5	0,5	2
1					
2					
3					

Гуруҳ ишларини умумлаштирувчи баҳо

Гуруҳ	1	2	3	Жами балл	Баҳо
1					
2					
3					

- 1,5 – 2 балл - «аъло»
- 1,0 – 1,4 балл - «яхши»
- 0,5-0,9 балл - «қониқарли»
- 0 - 0,4 балл - «қониқарсиз».

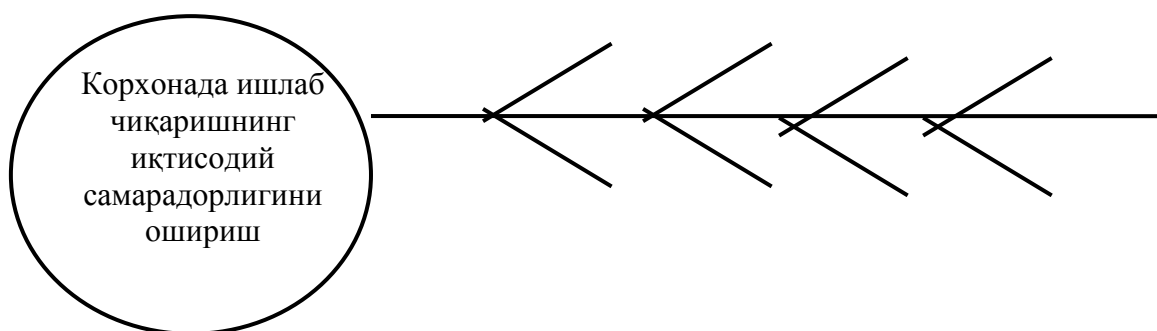
8.2-илова

«Балиқ скелети» техникаси

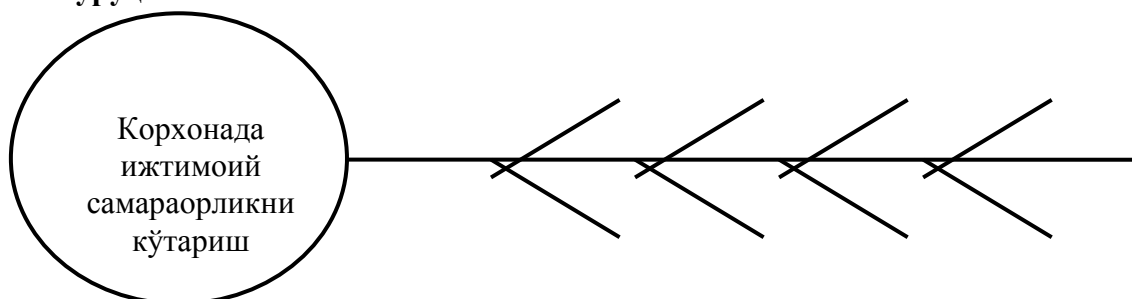
Ушбу технология катта муаммоларнинг ечимини топишга қаратилган. Юқори қисмида муаммолар тури ёзилса, пастки қисмида эса мисоллар билан изоҳланади.

Ўқув топшириқлари

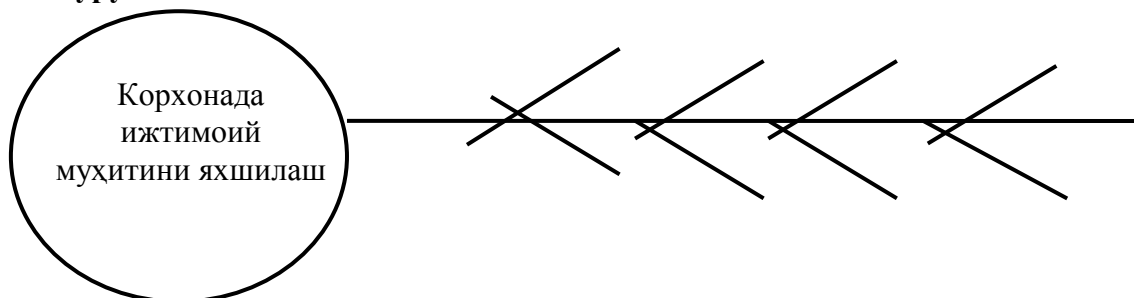
1-гуруҳ

2-гуруҳ

3-гурух

АДАБИЁТЛАР:

1. Экономика предприятия. Учебник. Под ред. О.И. Волкова. М.: Инфра-М, 1997. (стр. 344-363).
2. Корхона иқтисодиёти. Ю. Додобоев, А. Худойбердиев. Ўқув қўлланмаси. «Андижон нашриёти». 2002 йил. (334-347-бетлар).
3. Экономика предприятия. Курс лекций. В.А. Кейлер. Москва-Новосибирск. ИНФРА-М-Сибирское соглашение. 2000 год (стр. 101-112).
4. Микроиқтисодиёт. Роберт Пиндайк, Даниэль Рубинфельд. Тошкент-2002. (394-397-бетлар).
5. Интернет тармоғи. Referat.ru, Book.ru.

9-МАВЗУ

ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТДА ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ ВА ИННОВАЦИОН ТАРРАҚҚИЁТ.

Дарс мақсади: Талабаларга корхона харажатларининг иқтисодий моҳиятини тушунтириб бериш, корхонада қисқа муддатли даврда харажатларнинг ўзгаришини тушунтириш, маҳсулот бирлигига ўртача харажатлар кўрсаткичини аниқлаш таҳлилини ўргатиш.

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, лазер фонари, доска.

Ишни бажариш тартиби:

1. Иқтисодий харажатларга таъриф беринг.
2. Корхонадаги ички ва ташқи харажатларнинг фарқини айтинг.
3. Меҳнат ресурслари ўзгаришининг ишлаб чиқариш ҳажми, чегаравий ва ўртача унумдорликка таъсирини тушунтириб беринг.
4. Доимий харажатлар деб, қандай харажатларга айтилади?
5. Ўзгарувчан харажатлар деб, қандай харажатларга айтилади?

9.1-илова

Мунозара иштирокчисига эслатма

1. Мунозара муносабатларни хал этиш эмас, балки муаммоларни ечимини ҳамкорликда топиш методидир.
2. Бошқалар хам фикр билдиришларига имконият яратиш учун узоқ гапирма.
3. Ақлли фикрларинг мақсадга етиши учун сўзларингни тарозига сол, ўйлаб, сўнгра гапир, ҳис-туйғуларингни назорат қил.
4. Такризчи ва оппонент фикрини тўғри тушунишга ҳаракат қил. Унинг фикрини ҳурмат қил.
5. Фақат мунозара мавзуси бўйичагина, аниқ фикр билдир.
6. Ўз тақдимотинг билан кимгадир ёқишга ёки аксинча хафа қилишга уринма.

9.2-илова

Мунозара юргизиш ва хулосаларни шакллантириш учун саволлар

1. Бошқариш объекти бўлган корхоналарда кадрларнинг ижтимоий ривожланиши
2. Охирги пайтларда Ўзбекистон Республикасида корхоналарнинг кадрлар билан таъминланганлик даражаси аҳволига характеристика беринг.
3. Қайси соҳалардаги корхоналарда кадрлар сиёсати фаол ривожланмоқда?
4. Корхонанинг ижтимоий ривожланиши малакали кадрларнинг зарурати нимада?
5. Корхонада кадрлар салоҳиятининг ривожланишига нималар таъсир қилади?
6. Корхонани малакали кадрлар билан таъминланиши Ўзбекистон тараққиётида қандай рол ўйнайди?
7. Корхонани ўз вақтида малакали кадрлар билан таъланиш йўллари кўрсатинг.
8. Корхонани кадрлар билан таъминлаш жараёни олдида қандай муаммолар мавжуд.

Кадрларнинг ижтимоий ривожланиши

- 2.1. Ижтимоий ривожланишни бошқариш уз ичига нималарни олади?
- 2.2. Ўзбекистон Республикасида корхоналарида кадрларни ижтимоий ривожланишини бошқариш қай даражада?
- 2.3. Ўзбекистон миқёсида кадрларни ижтимоий ривожланишни бошқариш яхши даражада бўлган қандай корхоналарни биласиз?
- 2.4. Қайси корхоналарда кадрларнинг ижтимоий ривожланишини бошқариш танг ахволда?
- 2.5. Корхоналарда кадрларнинг ижтимоий ривожланишни бошқаришни тўғри йўлга қўйиш учун нималарни амалга ошириш зарур?

9.3-илова

Назорат саволлари ва топшириқлари:

1. Кадрларни ижтимоий муҳофаза қилиш деганда нимани тушунасиш?
2. Кадрлар тизимидаги ижтимоий-руҳий вазият нима?
3. Ижтимоий хизмат кўрсатиш соҳасига нималар киради?
4. Кадрлар ривожланишидаги ижтимоий муаммоларни ҳал қилишнинг хорижий тажрибаларини айтиб беринг.
5. Ижтимоий инфратузилмалар ва уларнинг объектларига нималар киради?
6. Ижтимоий хизмат кўрсатишнинг хом ашё вазифалари нимадан иборат?
7. Меҳнатга ҳақ тўлаш ижтимоий минимуми қандай белгиланади?
8. Оила бюджети нима ва у нима учун керак?
9. Ўзбекистондаги Халқаро Меҳнат Ташкилоти томонидан қабул қилинган чоратадбирлар нималардан иборат?
10. Ижтимоий муҳофаза тизимининг таркибий қисмлари нималардан иборат?

9.4-илова

Талабаларни баҳолаш мезонлари кўрсаткичлари

Гуруҳ	Баҳо	Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари			
		Маълумот-нинг тўлалиги	Гуруҳ иштирокчиларининг	Мисоллар келтира олгани	Жами

			фаоллиги		
	Балл	1,0	0,5	0,5	2
1					
2					
3					

Гуруҳларга қўйилган баллар кўрсаткичлари

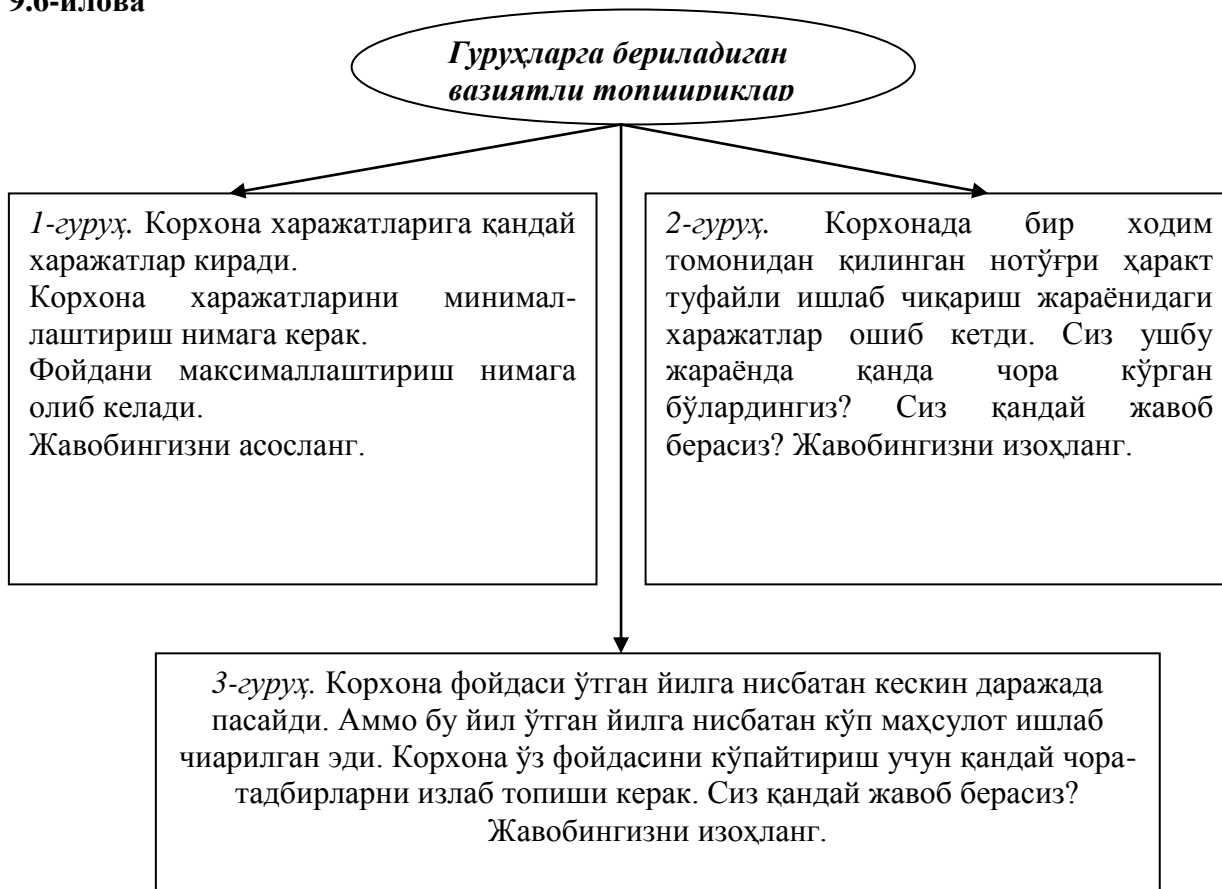
Гуруҳ	1	2	3	Умумий балл	Баҳо
1					
2					
3					

9.5-илова

Тезкор-суров саволлари:

Харажатлар деганда нимани тушунасиз?
 Фойда деганда нимани тушунасиз?
 Рентабеллик деганда нимани тушунасиз?
 Фойдани кўпайтириш эҳтиёжлари нимадан иборат?
 Таннарх деганда нимани тушунасиз?

9.6-илова

9.8-илова

ПИНБОРД ТЕХНИКАСИ

Пинборд техникаси

(инглизчадан: pin – маҳкамлаш, board – доска)
муаммони ҳал қилишга оид фикрларни тизимлаштириш
ва гуруҳлашни амалга оширишга, жамоа тарзда
ягона ёки аксинча қарама-қарши
позицияни шакллантиришга имкон беради

Ўқитувчи таклиф этилган муаммо бўйича ўз нуқтаи назарларини
баён қилишни сўрайди. Тўғридан-тўғри ёки оммавий ақлий
хужумнинг бошланишини ташкил қилади (рағбатлантиради)

Фикрларни таклиф қиладилар, муҳокама қиладилар, баҳолайдилар
ва энг оптимал (самарали) фикрни танлайдилар. Уларни таянч
хулосавий фикр (2 та сўздан кўп бўлмаган) сифатида алоҳида
қоғозларга ёзадилар ва доскага маҳкамлайдилар

Гуруҳ намоёндалари доскага чиқадиладар ва маслаҳатлашган ҳолда:
1) яққол хато бўлган ёки такрорланаётган фикрларни олиб ташлайдилар;

1. Зайцев Н.Л. Экономика промышленного предприятия. Учебник. –М.: «Инфра-М», 2008. – 410 стр.
2. Клейнер Г.Б. Стратегия предприятия. Учебник. – М.: «Дело», 2008. – 561 стр.
3. Maxmudov E.X. Korxonalar iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma.–T.: O'zbekiston yuzuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005. – 170 bet.

4. Ростова Ю.И. и др. Экономика организаций (предприятий) в схемах. Учеб. пособие. – М.: 2009. – 240 стр.
5. Г.А.Петранева. Цена и ценаобразование. –М.: Издательство МСХА, 2005.

10- МАВЗУ. ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТДА ИШЛАБ ЧИКАРИШНИ

Дарс мақсади: Талабаларда корхона ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш, уларни баҳолай олиш кўникмаларини шакллантириш

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, доска.

Ишни бажариш тартиби:

10.1. Режалаштирилаётган даврда заводда автомобиллар учун мўлажалланган аккумуляторлардан 17 минг дона, тормоз колодкомаридан 600 минг дона ишлаб чиқарилади. Режалаштирилаётган йилда бир аккумуляторнинг таннархи жорий йилдаги 17,2 минг сўмга нисбатан 15,8 минг сўмни, тормоз колодкаларининг таннархи эса тегишли равишда 8,8 ва 10,2 минг сўмни ташкил этади.

Қуйдагиларни аниқлаш талаб қилинади:

1. Режадаги тежамкорлик қандай бўлган?
2. Режалаштирилаётган йилда маҳсулот таннархи неча фоизга пасаяди?

10.2. Корхонанинг умумий фойдаси 1 йилда 5400 минг сўмни ташкил этди. Шу жумладан, ёрдамчи хўжалигидан олинган фойда 130 минг сўмни, халқ истеъмол молларини сотишдан олинган фойда 40 минг сўм. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати 9800 минг сўм, меъёрланган айланма маблағ қиймати эса 4700 минг сўм. Банк кредити учун фоиз 50 минг сўм.

Қуйдагиларни аниқлаш талаб қилинади:

1. Баланс ва ҳисобот фойда қанча.
2. Умумий ва ҳисобот рентабеллик даражаси.

10.3. Корхона улгуржи нархларда 6620 минг сўм ҳажмида маҳсулот ишлаб чиқарди. Ишлаб чиқариш таннархи 6040 минг сўм бўлди. Корхонанинг товар маҳсулотининг 1 сўмига ҳаражати башорат бўйича 92,3 тийинни ташкил этади.

Қуйдагиларни аниқлаш талаб қилинади:

1. Корхонанинг товар маҳсулотининг 1 сўмига қилинган амалдаги ҳаражатлари қанча?
2. Товар ишлаб чиқаришда тежамкорлик қандай?

Корхонанинг умумий фойдаси 1 йилда 790 минг сўмни ташкил этди. Шу жумладан, ёрдамчи хўжалигидан олинган фойда 130 минг сўмни, халқ истеъмол молларини сотишдан олинган фойда 110 минг сўм. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати 98000 минг сўм, меъёрланган айланма маблағ қиймати эса 700 минг сўм.

Қуйдагиларни аниқлаш талаб қилинади:

1. Баланс ва ҳисобот фойда қанча.
2. Умумий ва ҳисобот рентабеллик даражаси.

10.4, Завод учун белгиланган йиллик ишлаб чиқариш дастурининг ҳажми 4000 дона маҳсулотдан иборат. 1 дона маҳсулот учун хом-ашё сарфи – 12 кг. Йилнинг охирига хом-ашё захираси – 16 кунни ташкил этади. Режалаштирилаётган йил бошига амалдаги хом-ашё захираси – 500 кг.

Қуйдагиларни аниқлаш талаб қилинади:

1. Режалаштирилаётган йил охирига ўтувчи хом-ашё қолдиғи қанча?
2. Режалаштирилаётган йилда зарур хом-ашё етказиб бериш миқдори қанча?

10.5. Режалаштирилаётган даврда заводда автомобиллар учун мўлажалланган аккумуляторлардан 17 минг дона, тормоз колодкаларидан 600 минг дона ишлаб чиқарилади. Режалаштирилаётган йилда бир аккумуляторнинг таннархи жорий йилдаги

17,2 минг сўмга нисбатан 15,8 минг сўмни, тормоз колодкаларининг таннархи эса тегишли равишда 8,8 ва 10,2 минг сўмни ташкил этади.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади:

3. Режадаги тежамкорлик қандай бўлган?
4. Режалаштирилаётган йилда маҳсулот таннархи неча фоизга пасаяди?

Адабиётлар

1. Зайцев Н.Л. Экономика промышленного предприятия. Учебник. –М.: «Инфра-М», 2008. – 410 стр.
2. Клейнер Г.Б. Стратегия предприятия. Учебник. – М.: «Дело», 2008. – 561 стр.
3. Maxmudov E.X. Korxonalar iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma.–Т.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005. – 170 bet.
4. Ростова Ю.И. и др. Экономика организаций (предприятий) в схемах. Учеб. пособие. – М.: 2009. – 240 стр.
5. Г.А.Петронева. Цена и ценаобразование. –М.: Издательство МСХА, 2005.

11- МАВЗУ. ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТДА КАДРЛАР ВА МЕХНАТГА ҲАҚ ТУЛАШ

Дарс мақсади: Талабаларда корхона кадрлар ва меҳнатга ҳақ тулаш тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш, уларни баҳолай олиш кўникмаларини шакллантириш

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, доска.

Ишни бажариш тартиби:

11.1. Заводнинг саноат ишлаб чиқариш ҳодимларининг маош фонди ҳар йилга 850 млн. сўм миқдоридан белгиланган. Амалда эса маош фонди йилиги 925 млн. сўмни ташкил этди. Товар маҳсулот ишлаб чиқариш дастури 107,9% га бажарилган. Режали маош фондини меъёрга солиш кўрсаткичи – 0,6%.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади:

Маош жамғармаси бўйича натижа (тежалиш ёки меъёрдан ортиқ харажат) қандай?

11.2. Нефтни қайта ишлаш заводида 22 та цех фаолият кўрсатади, улардан 4 таси – асосий. Саноат ишлаб чиқариш ҳодимларининг рўйхат бўйича ўртача кўрсаткичи – 5802 кишини ташкил этса, улардан 5007 киши ишчилардир. Корхонанинг бутун меҳнат жамоаси йиллик маош жамғармаси – 6,1 млрд. сўм. Заводнинг маъмурий харажатлари бир йилда 3,5 млн. сўмни ташкил этди.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади:

1. Заводнинг бошқарув ҳодимлари сони;
2. 22 фоизлик қисқартиришдан сўнг заводнинг бошқарув ҳодимлари сони қанчани ташкил этади;
3. Бошқарув ҳодимларини қисқартириш ҳисобига меҳнатга ҳақ тулаш жамғармасини тахминан қанчага тежаб қолиш мумкин.

11.3. Завод бўйича жорий апрель ойига қуйидаги маълумотлар мавжуд (млн.сўм).

1. Ялпи маҳсулот 465
2. Ишлаб чиқарилган ярим фабрикатлар 124
бундан четга сотилгани 32
3. Корхонанинг четга кўрсатган хизматлари 24
4. Якунланмаган ишлаб чиқариш қолдиғи:
ой бошига 186

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади:

1. Товар маҳсулот ҳажми.
2. Тайёр маҳсулот ҳажми.

11.4. Ҳисобот йилида корхона 400 млн. сўмлик маҳсулот тайёрлаб сотди, 20 млн. сўмлик асбоб-ускуналар тамирлаш ишларини бажарди, буюртмачи хом ашёсидан 45 млн. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарди (шу жумладан буюртмачи хом ашёси баҳоси 28 млн. сўм), керакли асбоблар тайёрлаб, уларни асосий воситалар ҳисобига 12 млн. сўм деб киритиб қўйди. Тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғи йил бошига 30 млн. сўм, йил охирига 15 млн. сўм. Ҳисобот йили бошида омордаги тайёр маҳсулот қолдиғи ва ҳаридорга етказилган, бироқ ҳақи тўланмаган товарлар 25 млн. сўмлик, ҳисобот йили охирида 17 млн. сўм.

Қуйидагиларни аниқлаш талаб қилинади: товар, ялпи ва сотилган маҳсулот ҳажми қанча?

Адабиётлар

1. Зайцев Н.Л. Экономика промышленного предприятия. Учебник. –М.: «Инфра-М», 2008. – 410 стр.
2. Клейнер Г.Б. Стратегия предприятия. Учебник. – М.: «Дело», 2008. – 561 стр.
3. Махмудов Е.Х. Корхона iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma.–Т.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005. – 170 bet.
4. Ростова Ю.И. и др. Экономика организаций (предприятий) в схемах. Учеб. пособие. – М.: 2009. – 240 стр.
5. Г.А.Петранева. Цена и ценаобразование. –М.: Издательство МСХА, 2005.

12 –МАВЗУ ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТДА КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТЛАРИ

Дарс мақсади: Талабаларда корхона асосий фондларининг шаклланиши, уларнинг эскириши тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш, уларни баҳолай олиш кўникмаларини шакллантириш

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, лазер фонари, доска.

Ишни бажариш тартиби:

1) Асосий фондларга тавсиф бериш қоидаларини эслаб қолинг.

- тавсиф аниқ ва тушунарли бўлиши керак.
- тавсифлашда махсус иқтисодий атамалардан фойдаланилади.
- тавсифлашда кераксиз, гапни чўзиб юборадиган сўзлар ишлатилмайди.
- тавсифлашда қуйидаги кетма-кетлик сақланади:

а) ишлаб чиқариш фондлари;

б) моддий шаклнинг ўзгармаслиги;

в) қийматнинг маҳсулотга қисм-қисм ўтиши;

г) узок муддат давомида фойдаланишлиги;

е) меҳнат воситалари тўплами эканлиги.

2) Агар асосий фонд элементининг бошланғич қиймати 1000000 сўм, хизмат қилиш муддати 5 йил бўлса, амортизация нормаси ҳамда амортизация ажратмаси суммасини топинг.

3) Ишлаб чиқариш корхонаси билан савдо корхонаси устав капитали ҳамда асосий фондлари ўртасида қандай фарқли жиҳатлар бўлиши мумкин. Сизнингча бу нима билан изоҳланади?

4) Асосий ишлаб чиқариш фондларининг саноатдаги тахминий тузилмаси куйидагича(%да).

АИЧФнинг ҳаммаси	100,0
Пассив қисми.....	46,5
шу жумладан:	
бинолар.	26,7
иншоотлар.....	19,8
Актив қисми	
шу жумладан:	
узаткичлар.....	10,3
кучланиш машиналари ва ускуналар.....	7,4
ишчи машиналар ва ускуналар.	29,1
ўлчов ва бошқарув ускуналар.	1,8
ҳисоблаш техникаси.....	1,4
транспорт воситалари.....	2,4
бошқа АИЧФ.	1,1

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг таркибий тузилмаси қайси омиллар таъсирида ўзгаришини тушунтиринг.

- асосий фондлар деганда нимани тушунасиз?
- асосий фондлар билан хом ашё воситаларнинг бир-биридан қандай фарқи бор?
- асосий фондларнинг корхонадаги хом ашё вазифаси нимадан иборат?
- асосий воситаларнинг қандай турлари мавжуд?
- асосий воситалар қандай турларини биласиз?
- асосий воситалардан фойдаланишнинг мақсад нимада?
- Замонавий амортизация сиёсатининг моҳияти ва аҳамияти нимада?

12.1-илова

машгулот-анжуманда тақдим этиладиган мавзулар:

1. Асосий фондлардан фойдаланиш тизими .
2. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар асосий фондлардан фойдаланиш ҳолати ва унинг таҳлили.
3. Корхонанинг ишлаб чиқариш қувватлари

12.2-илова

Мунозара иштирокчиларини баҳолаш мезонлари

Баҳолаш мезонлари (баллда)	Доклад қилувчилар			
1. Доклад мазмуни (1,0): - долзарблиги; - баён қилинишининг тушунарлилиги, изчиллиги ва мантиқий боғлиқлиги; - хулосанинг аниқ шакллантирилиши.				
2. Фойдаланилаётган маълумотнинг янгилиги (0,5)				
3. Тақдимотда қўлланилган воситалар (0,4)				
4. Регламентга риоя қилиш (0,1)				

Жами:				
	такризчилар			
1. Докладни янгилик била тўлдирганлигига (0,5) 2. Докладнинг кучли ва бўш томонларини аниқ кўрсатганига (1,5)				
Жами:				
	Мунозара иштирокчилари			
1. Саволлар: - ҳажми (0,1 ҳар бир савол учун); - мазмуни ва моҳияти бўйича (0,3) 2. Қўшимча киритганига (1,0)				
Жами:				

12.3-илова

Анжуман иштирокчилари учун белгиланган регламент:

Докладчи – 5 дақиқа

Такризчи – 3 дақиқа

Докладчилар томонидан саволларга жавоб бериш – 3 дақиқа

Такризчилар томонидан саволларга жавоб бериш - 3 дақиқа

Муҳокама ва мунозара учун – 3 дақиқа

12.4-илова

Мунозара иштирокчисига эслатма

Мунозара муносабатларни ҳал этиш эмас, балки муаммоларни ечимини ҳамкорликда топиш методидир.

Бошқалар ҳам фикр билдиришларига имконият яратиш учун узок гапирма.

Ақлли фикрларнинг мақсадга етиши учун сўзларингни тарозига сол, ўйлаб, сўнгра гапир, хис-туйғуларингни назорат қил.

Такризчи ва оппонент фикрини туғри тушунишга ҳаракат қил. Унинг фикрини ҳурмат қил.

Фақат мунозара мавзуси бўйичагина, аниқ фикр билдир.

Ўз тақдимотинг билан кимгадир ёқишга ёки аксинча хафа қилишга ўринма.

12.6-Илова

БББ жадвалини тўлдириш учун тавсиялар

1. Таянч ибора ва тушунчалар билан танишиб чиқинг.

2. БББ жадвалини тўлдириш учун таянч ибора ва тушунчаларнинг тартиб рақамидан фойдаланинг.

Биламан	Билишни хоҳлайман	Билиб олдим
1	2	3

Таянч ибора ва тушунчалар

1.	Бино
2.	Хом ашё фондларнинг мазмуни
3.	Хом ашё воситалар турлари
4.	Асбоб-ускуна
5.	Корхона асосий фондлари
6.	Инвентаризация
7.	Амортизация
8.	Ишлаб чиқариш қуввати
9.	Эксплуатация
10.	Замоновий амортизация
11.	Фондлар тузилмаси
12.	Ишлаб чиқариш захираси
13.	Жисмоний эскириш
14.	Маънавий эскириш
15.	Фонд қайтими
16.	Фонд сиғими
17.	Фонд қайтими
18.	Фонд билан таъминланганлик
19.	Амортизация фонди
20.	Амортизация воситалари
21.	Хом ашё ишлаб чиқариш фондлари
22.	Хом ашё фондларнинг эскириши
23.	Фонд тушунчаси
24.	Ишлаб чиқариш тузилмаси

АДАБИЁТЛАР

1. Экономика предприятия. Учебник. Под ред. О.И. Волкова. М.: Инфра-М, 1997г
2. Корхона иқтисодиёти. Ю. Додобоев, А.Худойбердиев. Ўқув қўлланмаси. «Андижон нашриёти» 2002 йил.
3. Экономика предприятия. Курс лекций. В.А.Кейлер. Москва-Новосибирск. ИНФРА-М-Сибирское соглашение. 2000 год. (30-43 стр)
4. Корхона иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. Э.Х. Махмудов. Тошкент. Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти. 2004 йил. (106-123 бетлар)

Дарс мақсади: Талабаларга корхона харажатларининг иқтисодий моҳиятини тушунтириб бериш, корхонада қисқа муддатли даврда харажатларнинг ўзгаришини тушунтириш, маҳсулот бирлигига ўртача харажатлар кўрсаткичини аниқлаш таҳлилини ўргатиш.

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, лазер фонари, доска.

Ишни бажариш тартиби:

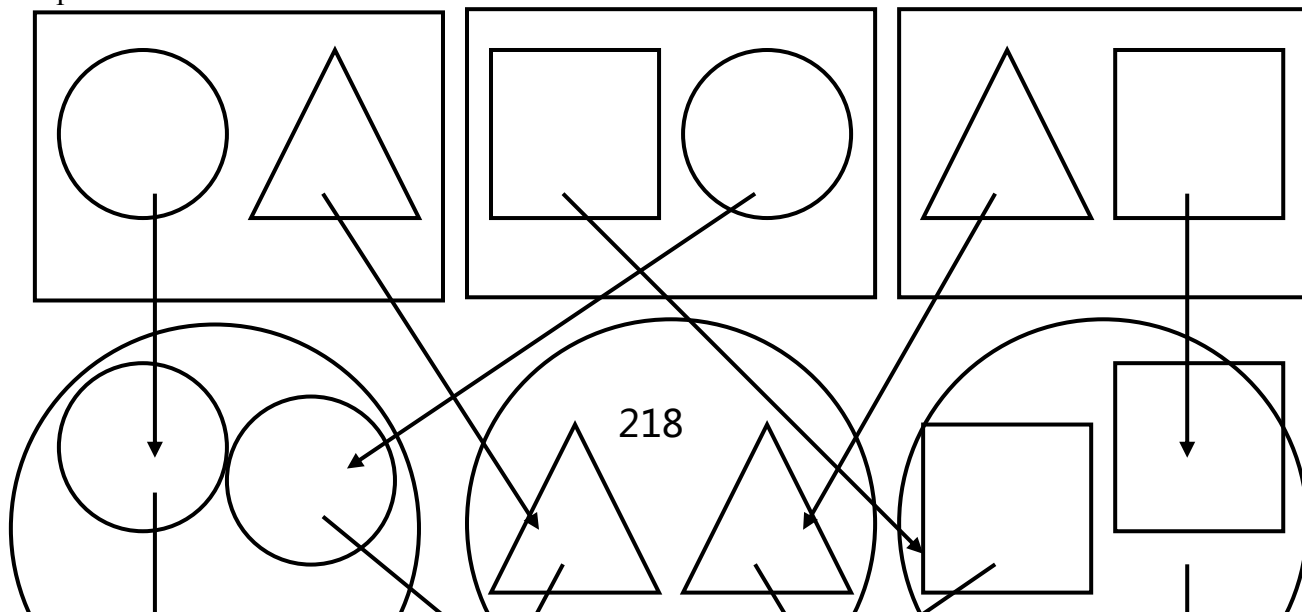
1. Иқтисодий хом ашё харажатларга таъриф беринг.
2. Корхонадаги ички ва ташқи харажатларнинг фарқини айтинг.
3. Меҳнат ресурслари ўзгаришининг ишлаб чиқариш ҳажми, чегаравий ва ўртача унумдорликка таъсирини тушунтириб беринг.
4. Доимий харажатлар деб, қандай харажатларга айтилади?
5. Хом ашё фондлар деганда нимани тушунаси?
6. Хом ашё фондлар билан хом ашё воситанинг бир-биридан қандай фарқи бор?
7. Хом ашё воситанинг корхонадаги вазифаси нима?
8. Инвентаризаци ўтказишнинг моҳияти нимада?
9. Хом ашё воситаларни ишлаш жараёнини назорат қилишнинг мақсади нимада?
10. Хом ашё ишлаб чиқариш фондлари нима?
11. Хом ашё ноишлаб чиқариш фондлари нима?
12. Корхонанинг ишлаб чиқариш қувватлари нимадан иборат?
13. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилишнинг оптимал ҳажмини аниқлашдан асосий мақсад нима?
14. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилишнинг оптимал миқдори қандай усуллар билан аниқланади?
15. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг оптимал ҳажмини аниқлашнинг ялпи кўрсаткичларни солиштириш усули моҳиятини тушунтиринг.
16. Чегаравий кўрсаткичларни таққослаш усули нималарга асосланган?
17. Товар баҳоси бозорда вақтинча пасайган пайтда нима учун сотиш баҳоси ўртача ўзгарувчан харажатлардан паст бўлмаслиги керак?

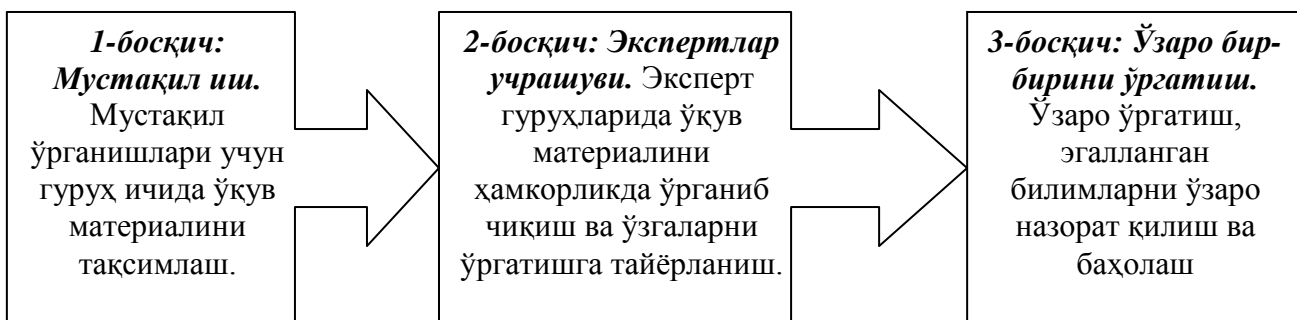
13.1-илова

«Зигзаг» техникаси

Ўзаро ўқитиш ягона тамойилга асослангандир: ўқув гуруҳи кичик гуруҳларга бўлинади. Ҳар бир гуруҳ аъзоси ўрганилаётган мавзунинг маълум соҳаси бўйича эксперт бўлади ва бошқаларга ўргатади.

Ҳар бир гуруҳнинг хом ашё мақсади: ҳар бир талаба мавзуни тўлиқ ўзлаштириши керак.

Эксперт варағи №1

«Хом ашё воситалар ва корхона фаолиятидаги аҳамияти»

Хом ашё фондлар тушунчаси.

Хом ашё фонд турлари.

Хом ашё фондларни инвентаризациядан ўтказиш.

Эксперт варағи №2

Хом ашё фондларнинг моҳияти ва уни баҳолаш тартиби

Хом ашё фондларни эскириши.

Хом ашё фондларни баҳолаш.

Хом ашё фондларни таъмирлаш ва ишлаш жараёнида назорат қилиш.

13.3-илова

1. Зайцев Н.Л. Экономика промышленного предприятия. Учебник. –М.: «Инфра-М», 2008. – 410 стр.
2. Клейнер Г.Б. Стратегия предприятия. Учебник. – М.: «Дело», 2008. – 561 стр.
3. Maxmudov E.X. Korxonalar iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma.–T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005. – 170 bet.
4. Ростова Ю.И. и др. Экономика организаций (предприятий) в схемах. Учеб. пособие. – М.: 2009. – 240 стр.
5. Г.А.Петранева. Цена и ценаобразование. –М.: Издательство МСХА, 2005.

14-МАВЗУ КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА ФОНДЛАРИ ВА АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ

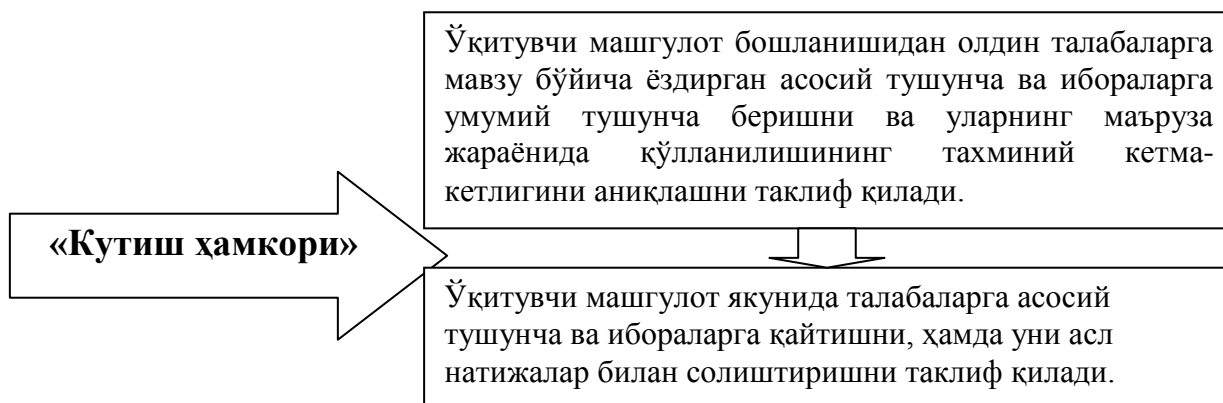
Дарс мақсади: Талабаларда корхона айланма фондларининг тузилмаси тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш, моддий бойлик захираларини бошқариш тизимини ўргатиш, айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўллариини ўргатиш.

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, лазер фонари, доска.

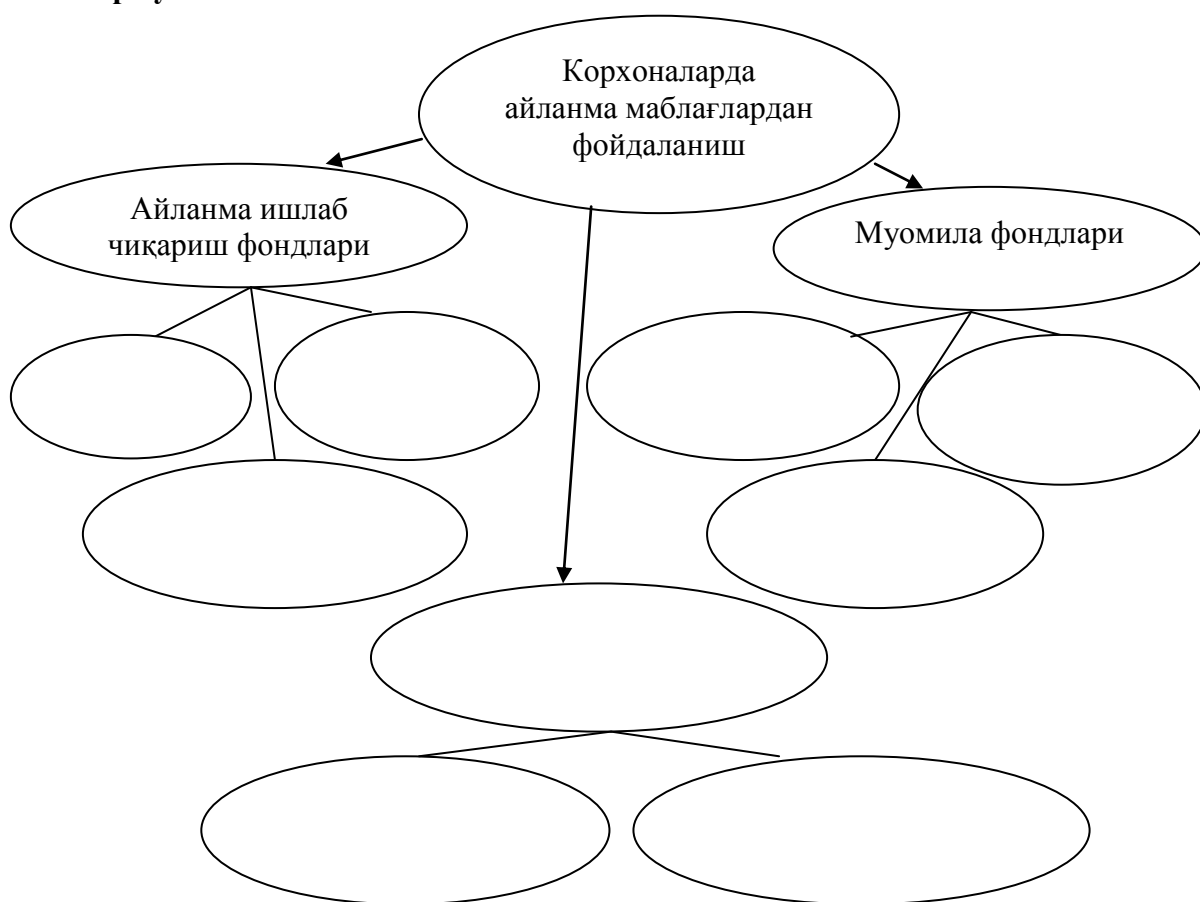
Ишни бажариш тартиби:

- 1) Корхона айланма маблағлари таркибий тузилишини изоҳлаб беринг. Айланма маблағларнинг ҳар бир элементиға таъриф беринг.
- 2) Ишлаб чиқариш захираларига кирувчи элементларни изоҳланг.
- 3) Тугалланмаган ишлаб чиқаришға кирувчи элементларни изоҳланг.
- 4) Келгуси давр харажатларига кирувчи элементларни изоҳланг.
- 5) Омбордаги тайёр маҳсулотға кирувчи элементларни изоҳланг.
- 6) Пули тўланмаган, юклаб жўнатилган товарларға кирувчи элементларни изоҳланг.
- 7) Ҳисоб рақамидаги ва кассадаги пул маблағлари элементини изоҳланг.
- 8) Бозор иқтисодиёти шароитида корхона айланма маблағларидан самарали фойдаланишнинг қайси йўллариини таклиф қилган бўлардингиз? Фикрингизни асосланг.

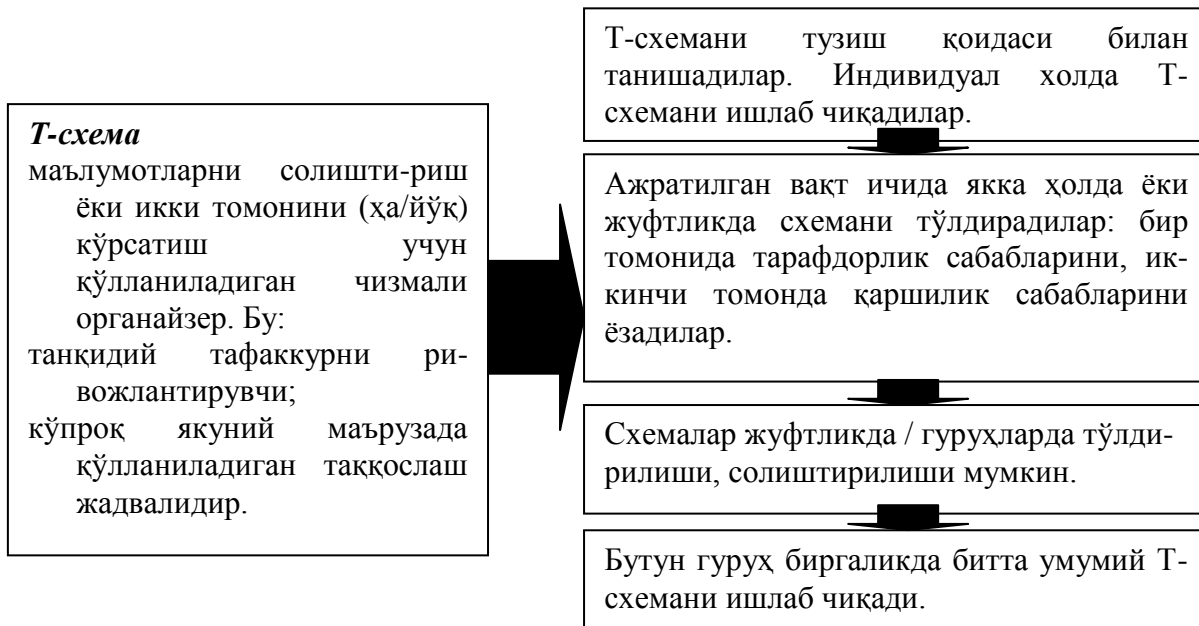
14.1-илова

14.2-илова
Кластер тузиш

14.3-илова

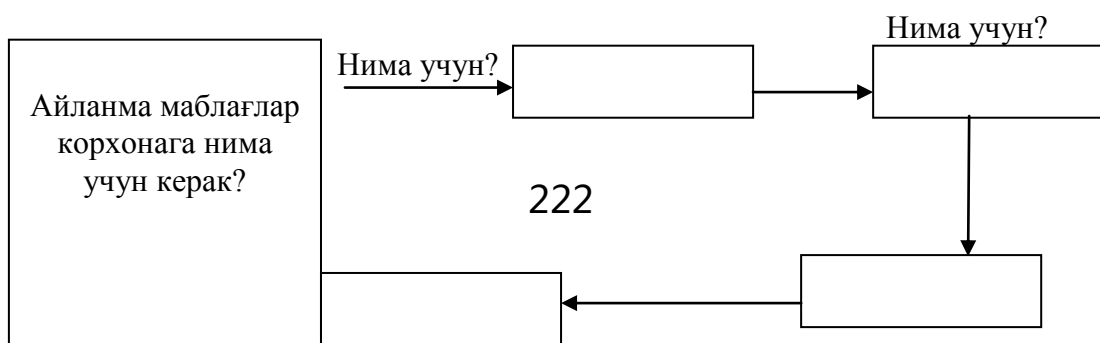
14.4-илова

	Маблағ
2.	Айланма маблағлар мазмуни
3.	Айланма маблағлар турлари
4.	Ишлаб чиқариш захираси
5.	Корхонанинг айланма маблағалари
6.	Айланма ишлаб чиқариш фондлари
7.	Айланма маблағлар тузилмаси
8.	Муомила фондлари
9.	Айланма фондлар
10.	Меъёрлаштириш
11.	Фондлар тузилмаси
12.	Ишлаб чиқариш захираси
13.	Хусусий айланма маблағлар
14.	Айланма маблағлар меъёри
15.	Жорий захира
16.	Суғурта захираси

14.5-илова

1-гуруҳ

«Нима учун?» техникаси

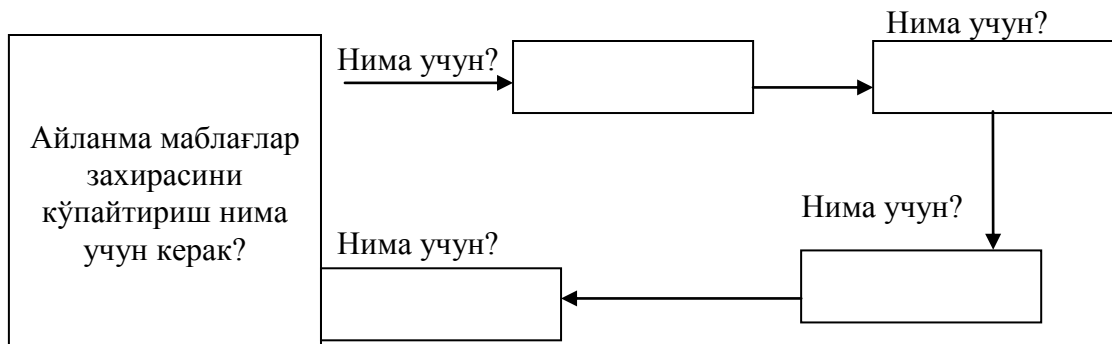

Нима учун?

Нима учун?

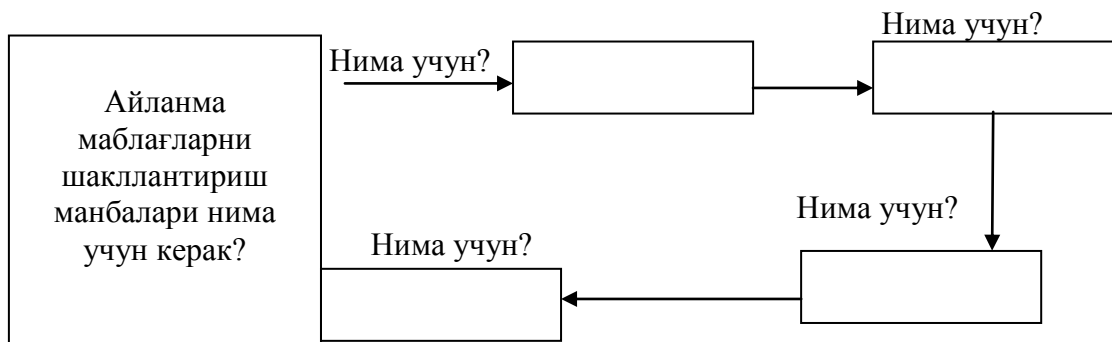
2-гурух

«Нима учун?» техникаси

3-гурух

«Нима учун?» техникаси

Назорат учун тест саволлари:

1. Корхонани айланма фондлари - бу ...

- А) маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш воситалари
- Б) ишлаб чиқариш жараёнида бир йил иштирок этадиган меҳнат буюмлари
- В) ишлаб чиқариш жараёнида бир неча марта қатнашиб, ўз қийматини ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархига ўтказиб борадиган меҳнат буюмлари
- Г) асосий ва ёрдамчи материаллар, корхонада ишлаб чиқарилган ярим фабрикатлар, бутловчи буюмлар
- Д) ишлаб чиқариш жараёнида бир маротаба қатнашиб, ўзининг тўлиқ қийматини ишлаб чиқарилган маҳсулотни тан нархига ўтказиб юборадиган ишлаб чиқариш воситаларининг бир қисми

2. Ресурсларнинг айланиши корхона қўйилмаларининг харажатлари ўсиши билан шартланган, ишлаб чиқариш эса, қисқариш тенденциясига учраган. Бу ҳолда материал захиралари.....

- А) кўпаяди
- Б) камаяди
- В) нолга тенг бўлади
- Г) ўзгармайди
- Д) мантиққа мос келмайди

3. Корхонани муомила фонди - бу...

- А) корхонани материал ресурслари
- Б) корхонанинг омборидаги тайёр маҳсулотлари, қабул қилинган маҳсулот, келаётган, яъни йўлдаги маҳсулот, молиявий маблағлар ва тугалланмаган ҳисоб воситалари
- В) тайёр маҳсулот, харидорларга юборилган маҳсулот, қимматли қоғозлар, ҳисоб рақамлари ва кассадаги пул маблағлари, амортизация ажратмалари
- Г) транспорт воситаларини эксплуатациясидан келадиган маблағлар, ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлар
- Д) узулуксиз жараёни таъминловчи корхонани пул маблағлари

4. Корхонанинг айланма маблағлари тартибига қўйидагилар киритилади...

- А) материал запаслари, бутловчи қисмлар, ёқилги, амбордаги тайёр маҳсулот
- Б) айланма маблағлар ва муомила фонди
- В) тугалланмаган ишлаб чиқариш, амбордаги тайёр маҳсулот
- Г) ишлаб чиқариш запаслари, тугаланмаган ишлаб чиқариш, келажакдаги харажатлар муомила фонди
- Д) пул маблағлари

5. Айланма маблағларни айланиш коэффиценти характерлайди

- А) 1 сумлик ишлаб чиқариш фондларига тўғри келадиган реализация қилинган маҳсулот миқдори
- Б) ишлаб чиқариш фондлари айланишининг ўртача давомийлиги
- В) маълум бир даврда айланма маблағларни айланиш сони
- Г) маблағларни айланишидаги олинадиган фойда
- Д) айланма маблағларни айланиш минимуми

6. Маҳсулотнинг материал сиғими белгилайди

- А) материаллардан самарали фойдаланиши
- Б) маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган материалларнинг умумий оғирлигини
- В) маҳсулот ишлаб чиқариш сарфланган материаллар нормасини
- Г) тайёрланган маҳсулотларнинг тоза оғирлигини
- Д) барча жавоблар тўғри

7. Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги қуйидагилар орқали белгиланади...

- А) айланма маблағларнинг қайтими даражаси билан
- Б) айланма коэффиценти, бир айланиш ўртача давомийлиги билан
- В) материал сиғими, фонд сиғими, фонд қайтими коэффицентлари орқали
- Г) айланма маблағларни белгиланган нормативлар рамкасига келтириш билан
- Д) корхона фойдаси билан

9. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари қуйидагилардан иборат...

- А) пул формасида ифодаланган маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш учун сарфланган харажатлардан
- Б) ишлаб чиқариш кундалик харажатлари
- В) хом ашё, материаллар, асосий фондларнинг амортизацияси ва номоддий активлар, иш хақи, ижтимоий суғурталаш учун ажратмалар ва бошқа ишлаб чиқариш характеридаги харажатлар

- Г) ишлаб чиқариш характерига эга бўлган кундалик ва капитал харажатлар
 Д) бошқарув ва маҳсулотни сотиш билан боғлиқ, ишлаб чиқариш харажатлари ва чикимлари

1. Экономика предприятия. Учебник. Под ред. О.И. Волкова. М.: Инфра-М, 1997г (стр 146-164).
2. Корхона иқтисодиёти. Ю. Додобоев, А.Худойбердиев. Ўқув қўлланмаси. «Андижон нашриёти» 2002 йил. (174-198 бетлар)
3. Экономика предприятия. Курс лекций. В.А.Кейлер. Москва-Новосибирск. ИНФРА-М-Сибирское соглашение. 2000 год. (43-58 стр.)
4. Корхона иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. Э.Х. Махмудов. Тошкент. Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти. 2004 йил. (106-123 бетлар)

15-МАВЗУ	ИНДУСТРИАЛ ТАРМОҚЛАРДА МАҲСУЛОТИНИНГ СИФАТИ ВА УНИНГ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИ
-----------------	---

Дарс мақсади: Талабаларга корхона маҳсулот сифатининг иқтисодий моҳиятини тушунтириб бериш, корхонада қисқа муддатли даврда харажатларнинг ўзгаришини тушунтириш, маҳсулот бирлигига ўртача харажатлар кўрсаткичини аниқлаш таҳлилини ўргатиш.

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, лазер фонари, доска.

Ишни бажариш тартиби:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари куйидагилардан иборат...
  - А) пул формасида ифодаланган маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш учун сарфланган харажатлардан
  - Б) ишлаб чиқариш кундалик харажатлари
  - В) хом-ашё, материаллар, асосий фондларнинг амартизацияси ва номоддий активлар, иш хақи, ижтимоий суғурталаш учун ажратмалар ва бошқа ишлаб чиқариш характеридаги харажатлар
  - Г) ишлаб чиқариш характерига эга бўлган кундалик ва капитал харажатлар
  - Д) бошқарув ва маҳсулотни сотиш билан боғлиқ, ишлаб чиқариш харажатлари ва чикимлари.
2. Иқтисодий элементлар бўйича ишлаб чиқариш харажатларининг таснифи кўйидаги мақсадлар учун зарур
  - А) маълум бир турдаги аниқ маҳсулот турли харажатларини ҳисоблаш учун
  - Б) ишлаб чиқариш бўйича харажатлар сметасини тузиш учун
  - В) маҳсулот нархини асослаш учун
  - Г) иш хақи учун харажатларини аниқлаш учун
  - Д) фойда ва рентабеллийлик режасини тузиш учун.
3. Калькуляция моддалари бўйича харажатлар таснифи зарур.
  - А) детал заготовкеси, узелларини нархини аниқлаш учун.
  - Б) тўғри ва эгри харажатларни аниқлаш учун.
  - В) маълум бир турдаги аниқ маҳсулотни ишлаб чиқариш.
  - Г) ишлаб чиқариш харажатлари тизимини тузиш учун.
  - Д) маржиналь фойдани аниқлаш учун харажатлари.
4. Давр харажатлари ўз ичига куйидагиларни олади.
  - А) сотув ва бошқарув харажатларини.

Б)илмий текшириш ва тажриба конструкторлик тадқиқотлар, ишлаб чиқаришни ривожлантириш бошқарув тизими учун харажатларни ва бошқа операцион ўз ичига олади харажатлари.

В)тижорат чиқимлари.

Г)умумхужалик чиқимлари.

Д)корхонанинг жами чиқимлари.

5.Ўзгарувчан харажатлар ўз ичига .....

А)моддий харажатлар ва ходимларни иш ҳақи учун харажатлар.

Б)махсулот реализацияси учун харажатларини.

В)амортизация харажатларини.

Г)ишлаб чиқаришни модернизацияси учун харажатларини.

Д)бошқарув харажатларини.

6.Харажатларни доимий ва ўзгарувчан харажатлар бўлишдан мақсад.

А)цех ва ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш.

Б)махсулотни баҳосини аниқлаш.

В)ишлаб чиқариш ҳажмини прогнозлаш.

Г)фойдали ва зарарсиз ишлашни башорат қилиш.

Д)корхонани даромад ва харажат балансини тузиш учун.

7. Корхона харажатларини минимизация қилишдаги манфаатдор. У қуйидаги шартларга риоя қилсагина унга эришиши мумкин...

А) ишлаб чиқариш омилларини рақобатли бозор парда сотиб олса

Б) омилларни техник жойлаштиришнинг нормалари билан у омиллар баҳоси ўртасидаги тенгликни сақласа

В) доимий ва ўзгарувчан харажатлар харажатлар ўртасидаги тенгликни қўллаб-қувватласа

Г) ишлаб чиқаришни максимал даражасига эришиш

Д) ишлаб чиқариш ҳажмини камайтириш ва тежамкорлик тартиби таъминланса

8. Зарарсизлик нуқтаси аниқлашга ёрдам беради.

А)харажатлар хужум билан қоплангандаги махсулот ҳажмини.

Б)корхона фойда олган вақтдаги махсулот ҳажмини.

В)домий харажатлар ўзгарувчан харажатларга тенг бўлгандаги махсулот

Г)доимий харажатлар ўзгарувчан харажатларга тенг бўлгандаги махсулот ҳажми.

Д)корхонанинг соф фойдаси.

Е)корхонанинг ялпи даромади.

16-МАНВЗУ	ИНДУСТРИАЛ ТАРМОҚЛАРДА ТАННАРХ, ФОЙДА ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ РЕНТАБЕЛЛИГИ
------------------	--

Дарс мақсади: Талабаларга корхона харажатларининг иқтисодий моҳиятини тушунтириб бериш, корхонада қисқа муддатли даврда харажатларнинг ўзгаришини тушунтириш, махсулот бирлигига ўртача харажатлар кўрсаткичини аниқлаш таҳлилини ўргатиш.

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, лазер фонари, доска.

Ишни бажариш тартиби:

1. Иқтисодий харажатларга таъриф беринг.
2. Корхонадаги ички ва ташқи харажатларнинг фарқини айтинг.
3. Меҳнат ресурслари ўзгаришининг ишлаб чиқариш ҳажми, чегаравий ва ўртача унумдорликка таъсирини тушунтириб беринг.
4. Доимий харажатлар деб, қандай харажатларга айтилади?
5. Ўзгарувчан харажатлар деб, қандай харажатларга айтилади?
6. Узоқ муддатли ишлаб чиқариш харажатлари нима?

7. Узоқ муддатли даврда ўрта харажатлар ўзгариши сабаблари нима ва оқибатлари нимага олиб келади?
8. Узоқ муддатли даврда тармоққа хос бўлган ўрта харажатлар ўзгаришини изоҳлаб беринг.
9. Узоқ муддатли даврда ўртача харажатлар эгрисининг ёйсимонлигини нима билан изоҳлаш мумкин?
10. Камайиб борувчи қайтим қонунини нима учун узоқ муддатли ўртача умумий харажатларни таҳлил қилишда қўллаб бўлмайди?
11. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилишнинг оптимал ҳажмини аниқлашдан асосий мақсад нима?
12. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилишнинг оптимал миқдори қандай усуллар билан аниқланади?
13. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг оптимал ҳажмини аниқлашнинг ялпи кўрсаткичларни солиштириш усули моҳиятини тушунтиринг.
14. Чегаравий кўрсаткичларни таққослаш усули нималарга асосланган?
15. Товар баҳоси бозорда вақтинча пасайган пайтда нима учун сотиш баҳоси ўртача ўзгарувчан харажатлардан паст бўлмаслиги керак?
16. 1. Харажатларнинг кўпайишига олиб келадиган омиллар қайсилар?
17. . «Даромад» ва «фойда» тушунчаларининг маъноси нима?
18. . «Рентабеллик» тушунчаси шахснинг қандай хусусиятларини назарда тутуди?
19. . Ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси ва унинг моҳияти нимада?
20. . Ишлаб чиқариш харажатларини таснифлаш.
21. . Бошқа харажатлари таркибига нима киради?
22. . Фойдани шакллантириш манбаалари нималардан иборат?
23. . Фойдани таҳсимлаш ва уни кўпайтириш йўллари ?
24. . Рентабелликнинг иқтисодий моҳияти.
25. . Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш услубияти.

16.1-илова

Талабаларни баҳолаш мезонлари кўрсаткичлари

Гуруҳ	Баҳо	Баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари			
		Маълумот-нинг тўлаллиги	Гуруҳ иштирокчиларининг фаоллиги	Мисоллар келтира олгани	Жами
	Балл	1,0	0,5	0,5	2
1					
2					
3					

Гуруҳларга қўйилган баллар кўрсаткичлари

Гуруҳ	1	2	3	Умумий балл	Баҳо
1					
2					

3					
---	--	--	--	--	--

16. 2-илова

Тезкор-суров саволлари:

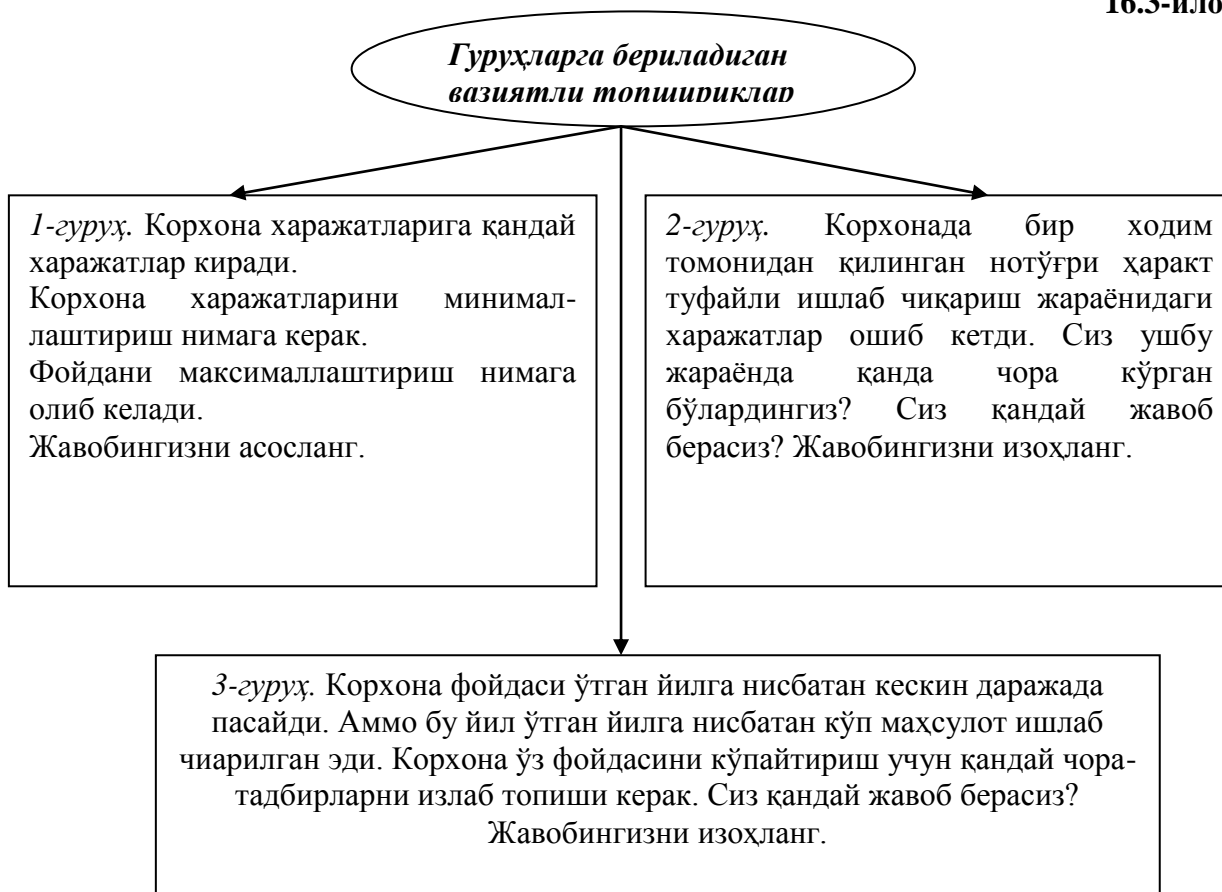
Харажатлар деганда нимани тушунасиш?

Фойда деганда нимани тушунасиш?

Рентабеллик деганда нимани тушунасиш?

Фойдани кўпайтириш эҳтиёжлари нимадан иборат?

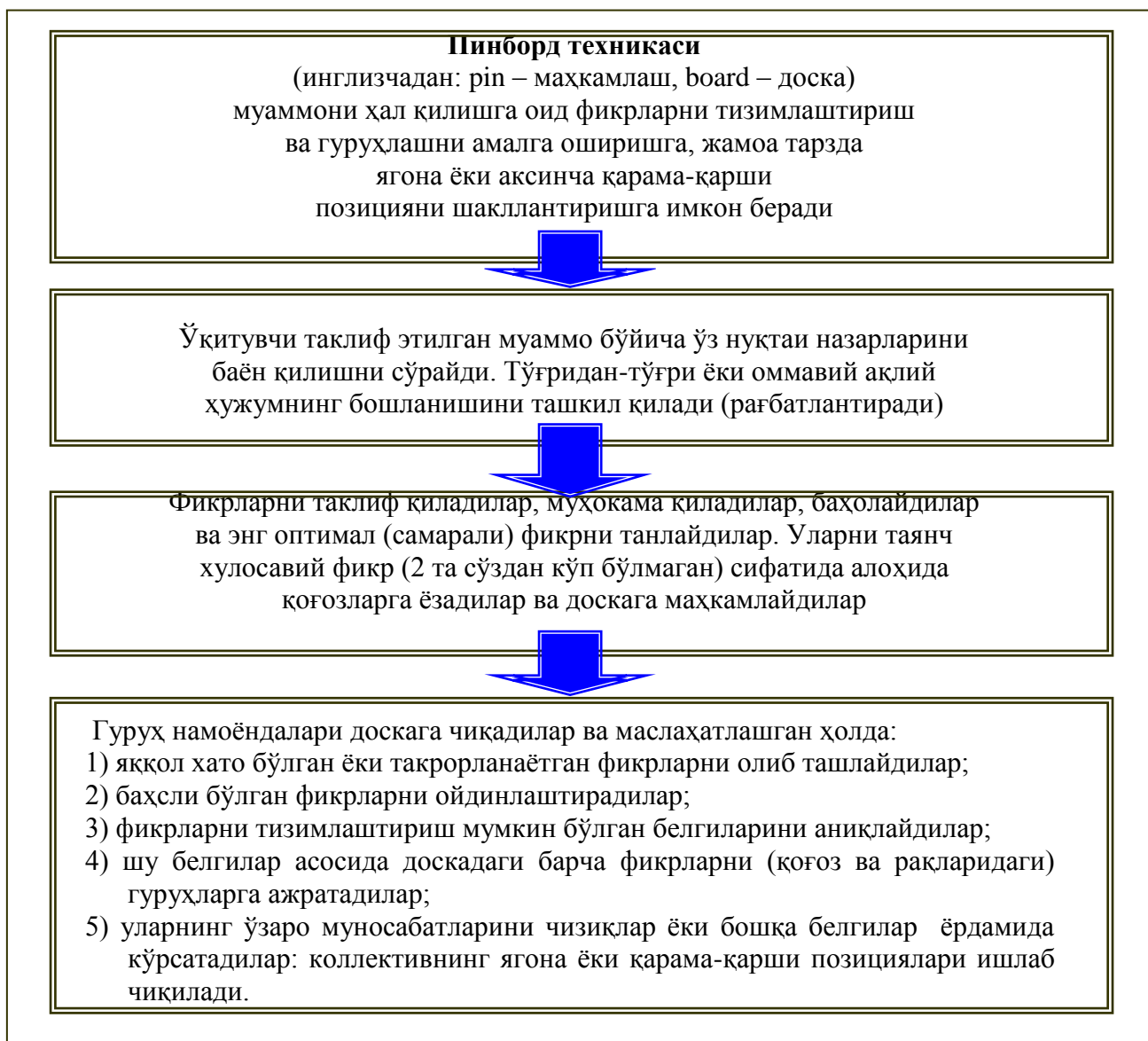
Таннарх деганда нимани тушунасиш?

Назорат учун саволлар ва топшириқлар:

- «Харажатлар» тушунчасига таъриф беринг.
- Фойдани тавсифлайдиган асосий омилларни ёритинг.
- «Даромад» ва «Фойда» тушунчаларининг мазмуни нимада?
- «Ганнарх» нима?
- Фойдани кўпайтириш омиллари нималардан иборат?
- «Рентабеллик» тушунчасига таъриф беринг.
- Харажатларнинг функциялари, белгиловчи аломатлари нималардан иборат?
- Фойданинг шаклланиш босқичларини ёритинг.

ПИНБОРД ТЕХНИКАСИ

АДАБИЁТЛАР

1. Экономика предприятия. Учебник. Под ред. О.И. Волкова. М.: Инфра-М,1997. (стр.378-399).
2. Корхона иқтисодиёти. Ю. Додобоев, А.Худойбердиев. Ўқув қўлланмаси. «Андижон нашриёти» 2002 йил.(348-358-бетлар).
3. Экономика предприятия. Курс лекций. В.А.Кейлер. Москва-Новосибирск. ИНФРА-М-Сибирское соглашение. 2000 год(стр.18-30).
4. Robert S. Pindyck, Daniel L. Rubinfeld. Microeconomics. New Jersey. Prentise Hall. 2001 year.
5. Микроиқтисодиёт. Ўқув қўлланмаси. Роберт Пиндайк, Даниэль Рубинфельд. Тошкент, Шарқ-2002.(167-191-бетлар).
6. www.ziyonet.uz
7. www.gduportal.uz

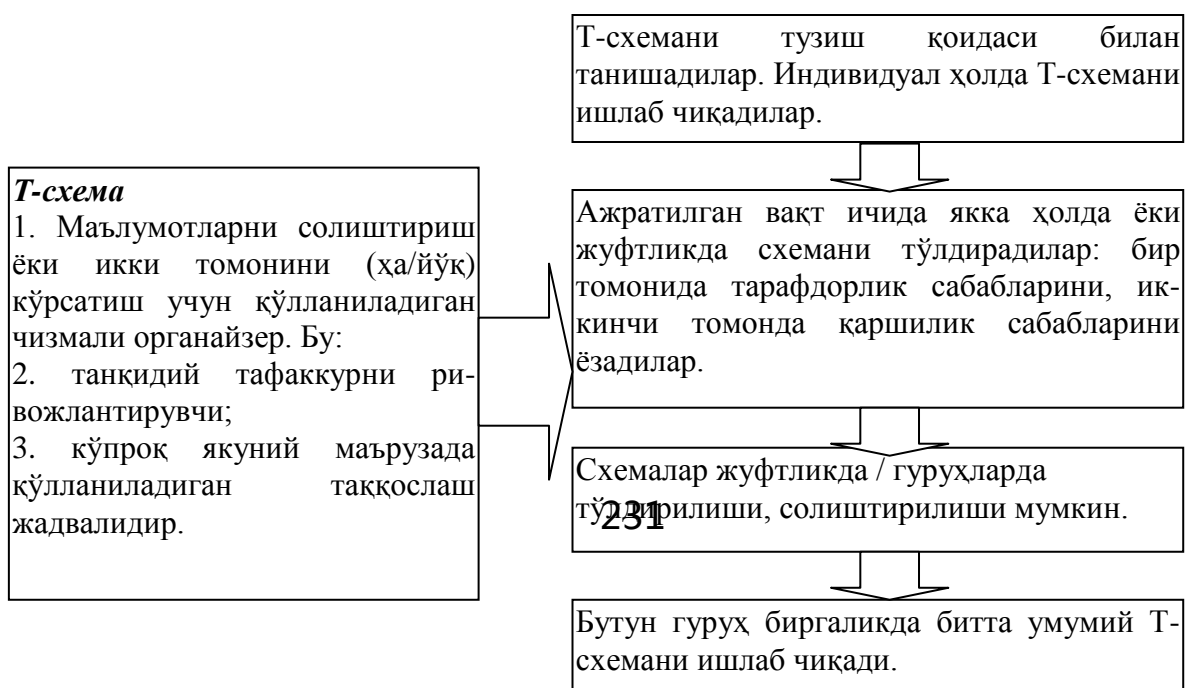
Дарс мақсади: Талабаларга ишлаб чиқариш харажатларининг таснифланишини тушунтириш, мажмуавий харажатлар сметасини тушунтириш, маҳсулот таннархини пасайтириш ҳисобини ўргатиш, бозор шароитида нархнинг белгиланиши асосларини ўргатиш.

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, лазер фонари, доска.

Ишни бажариш тартиби:

11. Корхона маҳсулотлари таннархи режалаштирилганда барча харажатлар қайси белгиларига кўра гуруҳланади?
12. Корхона харажатларини иқтисодий элементлар бўйича гуруҳлаш, деганда нимани тушунаси?
13. Калкуляция моддалари нима?
14. Тўғри ва эгри харажатларга таъриф беринг.
15. Доимий ва ўзгарувчан харажатларга таъриф беринг.
16. Мажмуавий харажатлар сметаси нима?
17. Ускуналарни сақлаш ва эксплуатация қилиш харажатлари қайси модда ва элементлардан ташкил топади?
18. Умумзавад харажатлари қандай гуруҳланади?
19. Цех харажатлари, деганда нимани тушунаси?
20. Цех харажатлари қайси усуллар ёрдамида ҳисобланиши мумкин?
21. Корхона бошқаруви харажатларига қандай харажатлар киради?
22. Таннархга таъсир этувчи омилларнинг йириклаштирилган гуруҳларига нималар киради?
23. Таннархга таъсир этувчи омилларнинг дифференциялаштирилган гуруҳларига нималар киради?
24. Меҳнат унумдорлиги ошишининг таннархга таъсирини тушунтиринг.
25. Цех ва умумҳўжалик харажатлари қисқаришининг таннархга таъсирини тушунтиринг.
26. "Чиқим плюс фойда" усули бўйича таннархни ҳисоблаш услугиёти қандай?
27. Талабга мўлжалланган баҳо одатда қандай шакллантирилади?
28. Рақобатга мўлжалланган баҳо қандай шакллантирилади?
29. Давлат томонидан нархнинг тартибга солиниши деганда нимани тушунаси?

17.1-илова

17.2-илова**Т-схема****Индустриал иқтисодиёти корхоналарида Индустириал иқтисодиёти аҳамияти**

Ижобий томонлари	Камчиликлари
Т-схема. Корхонада Индустириал иқтисодиётини бошқариш	
Т-схема. Корхонанинг Индустириал иқтисодиёти фаолиятига таъсир этувчи ташқи муҳитнинг элементлари	

1. Артиков А. Саноат иқтисодиёти. Дарслик –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2012. 220 бет.
2. Бекмуродов А. Ш., Ғофуров У.В. Ўзбекистонда Иқтисодиётни либераллаштириш ва модернизациялаш: Натижалар ва устувор йўналишлар. Ўқув кўланма. –Т.: 2005.-102 бет.
3. Зайцев Н.Л. Экономика промышленного предприятия. Учебник. –М.: «Инфра-М», 2008. – 410 стр.
4. Клейнер Г.Б. Стратегия предприятия. Учебник. – М.: «Дело», 2008. – 561 стр.

18-МАНЗУ	ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТДА БАХО ВА БАХОЛАШ
-----------------	--

Даре мақсади: Талабаларга корхонага индустриал иқтисодиётда баҳо ва баҳолашнинг асосий тамойилларини ўргатиш, инвестициялар иқтисодий самарадорлигини ҳисоблаш усулларини ўргатиш.

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, лазер фонари, доска.

18.1-Масала. Алишер ва Бегзод стул-стол ишлаб чиқаради. Алишер 1 стул ишлаб чиқаришга 1 соат, 1 та стол ишлаб чиқаришга 2 соат сарфлайди. Бегзод 1 стул ишлаб чиқаришга 2 соат, 1 та стол ишлаб чиқаришга 1 соат сарфлайди.

а) Агар улар бир кунда 10 соат ишласа Алишер билан Бегзодни ишлаб чиқариш имкониятлари топилсин.

б) Уларни биргаликда ишлагандаги ишлаб чиқариш имкониятлари аниқлансин.

в) Бегзод янги технологиядан фойдалана бошлади. Натижада у 2 та стул ишлаб чиқаришга 1 соат, 3 та стол ишлаб чиқариш учун ҳам 1 соат сарфлайдиган бўлди. Уларни ишлаб чиқариш имкониятлари чизиғи ва биргаликда ишлагандаги ишлаб чиқариш имкониятлари чизиғи чизилсин.

18.2-Масала. Фирма пряник ва конфет ишлаб чиқаради. Бир қути пряник тайёрлаш учун 2 кг шакар ва 4 кг ун кетади, бир қути конфет учун 3 кг шакар ва 9 кг повидло сарфланади. Фирмада 90 кг шакар, 90 кг ун ва 216 кг повидло бор.

Аниқлансин:

а) Альтернатив харажатлар графиги чизилсин;

б) Пряник ишлаб чиқариш максимал бўлганда иккала маҳсулотнинг альтернатив харажати топилсин;

в) Пряник ишлаб чиқариш 5 қутидан 8 қутигача ошганда қанча конфет ишлаб чиқарилиши топилсин.

г) Ресурслар қачон тўлик сарфланади?

18.3-Масала. Хусусий корхона эгасининг 1 млрд. сўм маблағи мавжуд. Корхонанинг бир йиллик сарф-харажати хомашё ва материалларга 300 млн сўмни, ёқилғи ва электр энергиясига 100 млн. сўмни ва иш ҳақига 400 млн сўмни ташкил этади. Маҳсулот сотишдан соф пул тушуми йилига 1,2 млрд. сўмга тенг. Корхона ёпилган тақдирда унинг эгаси 1 йилга 5 млн. сўм иш ҳақи берадиган иш топиши мумкин. Капиталнинг йиллик фоиз ставкаси 20 %. Корхона эгаси ишни давом эттиргани маъқулми ёки маблағни депозитга қўйиб, иш топгани маъқулми?

18.4-Масала. Микрофирма эгаси ўзидан ташқари яна 2 та ёлланма ишчилар меҳнатидан фойдаланади. Ёлланма ишчиларга ойига 400 минг сўмдан, ўзига эса 600 минг сўмдан иш ҳақи сарфлайди. Хомашё харажатлари ойига 3 млн. сўм, бинонинг ойлик ижара тўлови 1 млн. сўмга тенг. Агар у хусусий капиталини йиллик 24 фоиз ставкаси банкка депозитга қўйганда ойига 500 минг сўм, йирик хорижий компанияда мутахассислиги бўйича ишлаганда эса ойига 800 минг сўм даромад топиши мумкин эди. Фирманинг ойлик соф пул тушуми 6 млн. сўмга тенг. Тадбиркор пул топишнинг қайси вариантини танлагани маъқул?

20-МАНЗУ

**ИНДУСТРИАЛ ТАРМОҚЛАРДА КАПИТАЛ
ҚЎЙИЛМАЛАРНИНГ ВА ИНВЕСТИЦИОН ЛОЙХАЛАРНИНГ
ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ**

Дарс мақсади: Талабаларга корхонага инвестиция киритишнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятини тушунтириш, инвестициялашнинг асосий тамойилларини ўргатиш, инвестициялар иқтисодий самарадорлигини ҳисоблаш усулларини ўргатиш.

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, лазер фонари, доска.

Ишни бажариш тартиби:

1. Корхона фаолиятида инвестицияларнинг аҳамияти нимада? .
2. Молиявий ва реал инвестициялар ҳақида сўзлаб беринг.
3. Инвестициялашнинг асосий соҳаларини айтинг.

4. Инвестиция капитали бўлиб нималар хизмат қилиши мумкин?
5. Инвестициялаш қандай тамойилларга таяниб амалга оширилади?
6. Инвестициялашнинг чегаравий самарадорлик тамойили моҳиятини сўзлаб беринг.
7. Қайси тармоқлар ҳозирги кунда инвестицияларга муҳтож?
8. Корхона фаолиятида инвестицияларнинг аҳамиятини тушунтиринг.
9. Корхонани инвестициялашнинг зарурий шарт-шароитлари ҳақида тушунтиринг.
10. Қопланиш муддати нима?
11. Инвестициялар самарадорлигини аниқлашнинг компаундинг усули моҳиятини айтинг.
12. Дисконтлаш усули моҳиятини айтинг.
13. Қопланишнинг ички меъёри усули моҳиятини айтиб беринг.
14. Корхона фоизининг ҳисоб ставкаси нима?

20.1-илова

Маъруза-анжуманда тақдим этиладиган мавзулар:

1. Корхоналарни инвестициялашнинг асосий тушунчалари.
2. Инвестициянинг моҳияти ва уларни таснифлаш.
3. Инвестиция тушунчаси ва унинг асосий мақсадлари.

20.2-илова

Мунозара иштирокчиларини баҳолаш мезонлари

Баҳолаш мезонлари (баллда)	Доклад қилувчилар			
1. Доклад мазмуни (1,0): - долзарблиги; - баён қилинишининг тушунарлилиги, изчиллиги ва мантиқий боғлиқлиги; - хулосанинг аниқ шакллантирилиши.				
2. Фойдаланилаётган маълумотнинг янгилиги (0,5)				
3. Тақдимотда қўлланилган воситалар (0,4)				
4. Регламентга риоя қилиш (0,1)				
Жами:				
	тақризчилар			
1. Докладни янгилик била тўлдирганлигига (0,5)				
2. Докладнинг кучли ва бўш томонларини аниқ кўрсатганига (1,5)				
Жами:				
	Мунозара иштирокчилари			
1. Саволлар: - ҳажми (0,1 ҳар бир савол учун); - мазмуни ва моҳияти бўйича (0,3)				
2. Қўшимча киритганига (1,0)				
Жами:				

20.3-илова

Анжуман иштирокчилари учун белгиланган регламент:

Докладчи – 5 дақиқа
Такризчи –3 дақиқа
Докладчилар томонидан саволларга
жавоб бериш – 3 дақиқа
Такризчилар томонидан саволларга
жавоб бериш -3 дақиқа
Муҳокама ва мунозара учун – 3 дақиқа

20.4-илова

Мунозара иштирокчисига эслатма

Мунозара муносабатларни ҳал этиш эмас, балки муаммоларни ечимини ҳамкорликда топиш методидир.
Бошқалар ҳам фикр билдиришларига имконият яратиш учун узоқ гапирма.
Ақлли фикрларинг мақсадга етиши учун сўзларингни тарозига сол, ўйлаб, сўнгра гапир, ҳис-туйғуларингни назорат қил.
Такризчи ва оппонент фикрини тўғри тушунишга ҳаракат қил. Унинг фикрини ҳурмат қил.
Фақат мунозара мавзуси бўйичагина, аниқ фикр билдир.
Ўз тақдимотинг билан кимгадир ёқишга ёки аксинча хафа қилишга уринма.

20.6-Илова

БББ жадвалини тўлдириш учун тавсиялар

1. Таянч ибора ва тушунчалар билан танишиб чиқинг.
2. БББ жадвалини тўлдириш учун таянч ибора ва тушунчаларнинг тартиб рақамидан фойдаланинг.

Биламан	Билишни истайман	Билиб олдим
1	2	3

АДАБИЁТЛАР:

1. «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 11.04.2005й
2. Экономика предприятия. Учебник. Под ред. О.И. Волкова. М.: Инфра-М, 1997. (стр.344-363).
3. Корхона иқтисодиёти. Ю. Додобоев, А.Худойбердиев. Ўқув қўлланмаси. «Андижон нашриёти». 2002 йил.(334-347-бетлар).
4. Экономика предприятия. Курс лекций. В.А.Кейлер. Москва-Новосибирск. ИНФРА-М-Сибирское соглашение. 2000 год(стр.101-112).
5. Микроиқтисодиёт. Роберт Пиндайк, Даниэль Рубинфельд. Тошкент-2002.(394-397-бетлар).
6. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю. Стратегия инвестирования и эффективность инвестиций // Рынок, деньги и кредит. – 2005, - №7-8.
7. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю. Инвестициялар иқтисодий ўсишнинг ресурслар асоси // «Ўзбекистон иқтисодиётни либераллаштириш йилларида» Мақолалар тўплами. 5-қисм. - Т.: ТДИУ, 2005, – 28-48 б.
8. Махмудов Э.Х., Нажимадинов Р.Д. Корхонанинг баҳо сиёсати // Ҳамкор. – 2004, - 30 декабрь.
9. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю. Управление и оценка эффективности инвестиционных проектов./ Оценка эффективности управления экономикой. Монография. IX глава. – Т.: ТГЭУ, 2003, – 98-104 с.
10. Интернет тармоғи. www.mineconom.uz, www.minfin.uz

21-МАНЗУ	ИНДУСТРИАЛ ТАРМОҚЛАРИНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИ.
-----------------	--

Дарс мақсади: Талабаларга корхона ташқи иқтисодий фаолияти тушунчаларини ўргатиш. Корхона ликвидлиги ва тўлов қобилиятини таҳлил қилишни ўргатиш.

Керакли жиҳоз ва материаллар: компьютер, видеопроектор, лазер фонари, доска.

Ишни бажариш тартиби:

1. Шартномавий-ҳуқуқий интизомни мустаҳкамлаш соҳасида адлия органларининг фаолияти
2. Шартномавий муносабатлар қонун талабига мос бўлиши
3. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси— норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни эълон қилишнинг муҳим воситаси
4. Шартномавий-ҳуқуқий интизомни мустаҳкамлаш соҳасида адлия органларининг фаолияти
5. Шартномавий муносабатлар қонун талабига мос бўлиши
6. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси— норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни эълон қилишнинг муҳим воситаси

21.1-масала. Ўзбекистонлик тадбиркор Италияга хизмат сафарига боришни режалаштирмоқда. Хизмат сафари ҳафтанинг Чоршанба кунига белгиланган. Агар самолётда кетса йўлга 8 соат сарфлайди, чипта нархи 950 доллар (чипта нархига овқатланиш қиймати киритилган). Поездда кетса йўлга 7 кун сарфлайди, чипта нархи 450 доллар. Поездда кунига 15 долларлик овқатланиш харажатлари қўшилади. Тадбиркор

хафтасига 5 кун ишлайди ва кунига ўртача 100 доллардан пул ишлаб топиши мумкин. Тадбиркор қайси транспорт воситасида бориши мақсадга мувофиқ?

21.2-Масала. Тошкентдан Самарқандга 3 та йўловчи бормоқчи. Агар улар поездда борса 2 соатда боради, чипта нархи 40 000 сўм. Агар таксида боришса 4 соатда боради, йўлқира нархи 20 минг сўм. Самолётда борадиган бўлишса 1 соатда борадилар, чипта нархи 65 минг сўм. Шахсий машинада борса 4 соатда боради, бензин сарфи 32 000 сўм. Биринчи йўловчининг 1 соатда топадиган даромади 10 000 сўм, иккинчисиники – 6 000 сўм, учинчисиники – 2500 сўм.

Қайси йўловчи қайси транспорт воситасида бориши мақсадга мувофиқ?

21.3. Масала. Рақобатлашувчи бозорда ҳаракат қилувчи типик фирманинг харажат функцияси берилган: $TC = 6Q^2 + 4Q$

Маҳсулотнинг бозор нархи 16 сўм бўлса:

а) Фирма иқтисодий фойда оладими ёки зарар кўриб ишлайдими?

б) Фойдани максималлаштирадиган маҳсулот ҳажмида ялпи даромад, ялпи харажат ва фойда қийматини аниқланг.

21.4. Масала. Рақобатлашган бозорда А товарнинг нархи талаб ва таклиф қонуни асосида, яъни мувозанат нарх 70 доллар ўрнатилган. Рақобатлашувчи фирманинг умумий харажат функцияси қуйидагича:

$$TC = 200 + 25Q - 6Q^2 + 1/3Q^3 \text{ берилган.}$$

Қисқа муддатли оралиқда фирманинг максимал фойдаси аниқлансин. Фойдани максималлаштирадиган маҳсулот ҳажмида ялпи даромад, ялпи харажат ва фойда қийматини аниқланг.

21.5. Масала. Рақобатлашувчи фирма конфет ишлаб чиқаради. 1 кг конфет нархи 800 сўм. Ўртача харажати $ATC = 200 + 4Q$

а) ишлаб чиқариш ҳажми қанча бўлганда фирма максимал фойда олади?

б) Фойдани максималлаштирадиган маҳсулот ҳажмида ялпи даромад, ялпи харажат ва фойда қийматини аниқланг.

21.6. Масала. Рақобатлашувчи фирманинг маҳсулоти нархи 34 доллар. Ўртача харажати $ATC = 2 + 4Q$

а) ишлаб чиқариш ҳажми қанча бўлганда фирма максимал фойда олади?

б) фойдани максималлаштирадиган маҳсулот ҳажмида ялпи даромад, ялпи харажат ва фойда қийматини аниқланг.

21.7 Масала. Узоқ муддатли оралиқда фирманинг ишлаб чиқариш харажатлари функцияси қуйидагича:

$$TC = 180\,000 + 30Q + 2Q^2$$

а) чекли харажатлар функциясини топинг.

б) ўртача харажатлар функциясини топинг.

в) қайси ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқарилганда ўртача харажатлар минималлаштирилади?

21.8 Масала. Фирманинг умумий харажатлари функцияси қуйидагича:

$$TC = 100 + Q^2$$

а) доимий харажатлар қийматини аниқланг.

б) чекли ва ўртача харажатлар функциясини аниқланг.

в) агар маҳсулот баҳоси 60 сўмга тенг бўлса, фойдани максималлаштириш учун қанча ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқариш керак?

г) фойдани максималлаштирадиган маҳсулот ҳажмида ялпи даромад, ялпи харажат ва фойда қийматини аниқланг.

21.9 Масала. Рақобатлашган бозорда фаолият юритаётган фирма қўл соатлари ишлаб чиқариш билан шуғулланади. Бир бирлик соатдан олинadиган чекли даромад 20 долларни ташкил этади. Фирманинг умумий харажатлари қуйидагича берилган:

$$TC=75+17Q-4Q^2+Q^3$$

Фирма неча бирлик соат ишлаб чиқариб сотадиган бўлса, фойдаси максимал даражага эришади? Харажатларни минималлаштирадиган маҳсулот ҳажмида ялпи даромад, ялпи харажат ва фойда (зарар) қийматини аниқланг.

21.1-илова

Эксперт варағи №1

Қонунийлик ва тартиб интизом тизими ва уни ташкил этиши мақсади.

Қонунийлик ва тартиб интизом хизматини таъминлашнинг мақсади.

Эксперт варағи №2

Хавфсизлик қоидалари

Корхонанинг тижорат сири деганда нимани тушунаси?

Қонунийлик ва тартиб интизомни таъминлаш қоидаларини ёритинг.

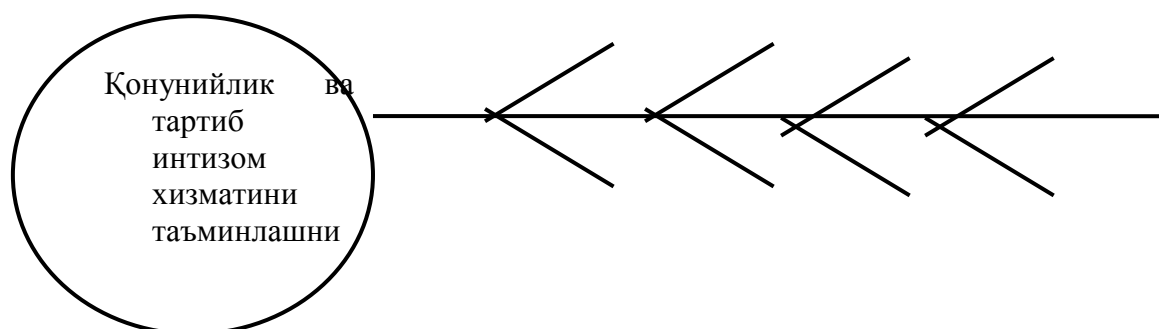
Корхонанинг хавфсизлик хизмати ва вазифаларинимадан

Назорат учун тест саволлари:

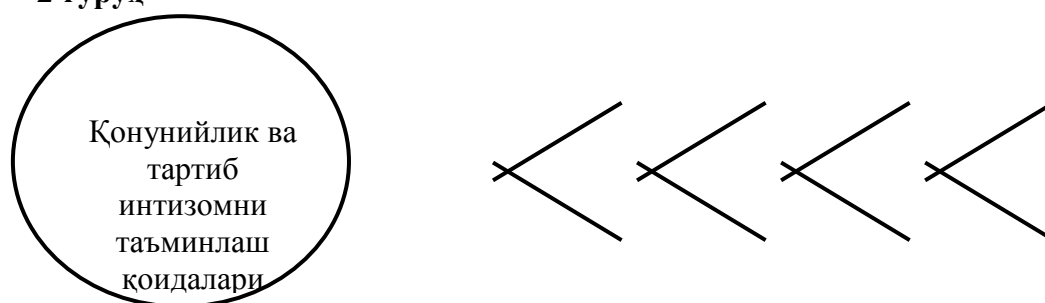
- Корхонани ташкил этишнинг таъсис ҳужжатлари
  - Мажлиснинг баённомаси ва таъсисчиларнинг розилиги
  - корхона ва банк томонидан тасдиқланган таъсис шартномаси
  - низом, таъсис шартномаси
  - низом, таъсис шартномаси, эмиссия проспекти
  - низом ва корхона паспорти
- Корхонани давлат рўйхатидан ўтказиш ким томонидан амалга оширилади?
  - солиқ ва статистика ташкилотлари орқали
  - Ҳокимият ва қонун чиқарувчи ташкилотлар томонидан
  - солиқ ташкилотлари, хокимият ва молиявий ташкилотлар томонидан
  - давлат мулкани бошқарувчи ташкилотлар
  - вазирликлар ва идоралар томонидан
- Корхона фаолиятини қарорга асосан тўхтатиш.
  - солиқ идораларини қарори билан
  - хўжалик суди
  - лицензия берувчи ташкилот
  - прокуратура
  - мутасадди вазирликлар ва ташкилотлар
- Корхонанинг банкротлиги аниқланади...
  - молиявий коэффициентлар тизими билан

- Б) корхонада мавжуд пул маблағлари ва юқори ликвидликкаэга бўлган активлар йўқлиги
  - В) қарзларнинг мавжудлиги билан
  - Г) фойда йўқлиги туфайли
  - Д) кадрлар кўнимсизлиги ва ишлаб чиқариш пасайиши орқали
5. Корхона самаралий фаолият юритади, қачонки:
- А) тўла бандлик

1-гурух

2-гурух

3-гурух

1. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 488
3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 56 б
4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 48 б.
5. “Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кэнгайтиришни рағбатлантириш чора тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 5 январдаги ПФ-3706-сон Фармони Ўзбекистон Республикаси Қонун Ҳужжатлари Тўплами 1-сон (189) январь 2016 й.

1.3. АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2003.

2. Ўзбекистон Республикасининг "Корхоналар тўғрисида"ги қонуни.- Т.: Қонунлар тўплами, Адолат, 2000

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари

6. "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони.

7. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: "Ўзбекистон" НМИУ, 2017. – 488

8. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: "Ўзбекистон" НМИУ, 2017. – 56 б

9. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: "Ўзбекистон" НМИУ, 2017. – 48 б.

10. "Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кэнгайтиришни рағбатлантириш чора тадбирлари тўғрисида" Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 5 январдаги ПФ-3706-сон Фармони Ўзбекистон Республикаси Қонун Ҳужжатлари Тўплами 1-сон (189) январь 2016 й.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Бозор ислохатларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тугрисида" ги Фармони, "Халқ сузи", 2005 йил, 15-июнь, 1-бет.

12. Ўзбекистан Республикаси Президентининг Фармони "Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишни жадаллаштириш чоратадбирлари тугрисида" 2005 йил 14 июнь, ПФ - 3618 - сон – ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МОЛИЯВИЙ ҚОНУНЛАРИ II-10 - Тошкент 2015.

13. Ўзбекистан Республикаси Президентининг Фармони "Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий химоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тугрисида" 2015 йил 14 июнь, ПФ-3619-сон-

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МОЛИЯВИЙ ҚОНУНЛАРИ 11-10 - Тошкент 2015.

14. Ўзбекистан Республикаси Президентининг Фармони "Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рағбатлантириш борасидаги қушимча чоратадбирлар тугрисида" 2005 йкл 20

игонь, ПФ- 3620-сон- ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МОЛИЯВИЙ ҚОНУНЛАРИ II-10 -Тошкент 2015.

15. Ўзбекистан Республикаси Президентининг Фармони "Тадбиркорлик субъектларининг хужалик соҳасидаги ҳуқуқбузарликлари учун молиявий жавобгарлигини эркинлаштириш тугрисида" 2005 йил 24 июнь, ПФ-3622-сон

3. Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари

16. Ўзбекистан Республикаси Молия вазирлигининг 2005 йил 14 мартдаги 33-сонли ва Давлат мулкани бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасининг 2005 йил 14 мартдаги 01/06-18/02-сонли "Хўжалик жамиятлари устав жамгармасидаги давлат акциялари пакетлари (улушлари)ни бошқариш бўйича фаолиятни амалга ошириш тартиби тугрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида "ги Қарори (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2005 йил 27 апрелда 1473-сон билан руйхатга олинган)- ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МОЛИЯВИЙ ҚОНУНЛАРИ II-10 Тошкент 2005.

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

17. Каримов И.А. Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб ислохатлар йулидан изчил бориш – асосий вазифамиз. Тошкент окшоми, №24. 2014 йил 10 февраль

18. Каримов И.А. Биз учун халкимиз ватанимиз манфаатидан улуг мақсад йўқ. Т; Ўзбекистон 2011.

19. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари Т. "Ўзбекистон" 2009 йил. 56 бет.

1. Ўзбекистон Республикаси вазирликларн меъёрин - ҳуқуқий ҳужжатлари

20. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. «Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида». 2016 йил 23 сентябрь. ЎРҚ-411-сон.

21. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. «Солиқ ва бюджет сиёсатининг 2016 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида». 2015 йил 31 декабрь. ЎРҚ-398-сон.

22. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2005 йил 2 августдаги 70-сонли, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг 2005 қўмитасини 2005 йил 2 августдаги 2005-46-сонли ва Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлигининг 2005 йил 2 август 61-сонли "Янги ташкил этилган микрофирма ва кичик корхоналарга ягона солиқ тўловини муддатини кечиктириш ҳуқуқини бериш тартиби тугрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида"ги қарори. Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари II-15.Т.: 2005.

6. Дарсликлар (Ўзб. Республнкаспда Россия ва хорижда чоп этилган)

23. Агапова, И.И. Институциональная экономика: Учебное пособие / И.И. Агапова. - М.: Магистр, НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 272 с.
24. Васильцова, В.М. Институциональная экономика: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения / В.М. Васильцова, С.А. Тертышный. - СПб.: Питер, 2013. - 256 с.
25. Белых Л.П. Реструктуризация предприятия. Учеб. пособ. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 511 с.
26. Просветов Г.И. Стратегия предприятия. Учеб. практическое пособ. – М.: «Альфа-Пресс», 2010. – 184 с.
27. Ростова Ю.И. и др. Экономика организаций (предприятий) в схемах. Учеб. пособ. – М.: Эксмо, 2009. – 240 с.
28. Русановский, В.А. Институциональная экономика: Учебное пособие / Н.В. Манохина, В.А. Русановский, Н.И. Гвоздева, И.Э. Жадан; Под ред. Н.В. Манохина. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 240 с.
29. Кантор Е.Л, и др. Экономика предприятия. – СПб.: Питер, 2009. – 224 с.
30. Мамаева, Л.Н. Институциональная экономика: Курс лекций / Л.Н. Мамаева. - М.: Дашков и К, 2013. - 320 с.
31. Олейник, А.Н. Институциональная экономика: Учебное пособие / А.Н. Олейник. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 416 с.
32. Просветов Г.И. Экономика предприятия: задачи и решения. Учеб. практическое пособ. – М.: «Альфа-Пресс», 2009. – 560 с.
33. Бухалков М.И. Организация производства на предприятиях машиностроения. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 511 с.
34. Бекмуродов А. Ш. ва бошқалар. Ўзбекистон иқтисодиётини либераллаштириши йулларида. 3-кисм. Кичик бизнес ва тадбиркорлик ривожини давр талаби. - Тошкент, ТДИУ, 2015 й.-67 бет.
35. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А.А, "Қишлоқ хўжалиғи иқтисодиёти". -Т.: "ТДИУ", 2014й.
36. Коваленко Я.Н. «Экономика сельского хозяйства». Москва. ЭКМЭС, 2014й.
37. Қаюмов Ф.К. «Эффективность АПК в условиях перехода к рынку». Москва, ИПО «Поигрон», 2014й.
38. Р.Хусанов, Д.Хамдамов. «Муқобил машина-трактор парклари (ММТП)», Т.:2012.
39. Абдуғаниев А. Ўтиш даврида ер муносабатлари. Тошкент, ТДИУ, 2010.
40. Абдуғаниев А. «Ер мониторинги» «Ўзбекистон кишлок хўжалиғи», №1, 2012.
41. Крум, Э.В. Экономика предприятия: Учебное пособие / Э.В. Крум. - Мн.: ТетраСистемс, 2013. - 192 с.

42. Фридман, А.М. Экономика предприятия общественного питания: Учебник для бакалавров / А.М. Фридман.
43. Джинджолия, А.Ф. Мировая экономика и международные экономические отношения: Учебное пособие / Л.С. Шаховская, А.Ф. Джинджолия, Е.Г. Попкова. - М.: КноРус, 2013. - 256 с.
44. Шкваря, Л.В. Мировая экономика. Схемы и таблицы: Учебное пособие для студентов вузов / Л.В. Шкваря. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. - 391 с.

II МУСТАҚҚИЛ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАРИ

“Индустриал иқтисодиёти” фанидан талабалар мустақил ишларини ташкил этиш, назорат қилиш ва баҳолаш бўйича услубий қўлланма Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2009 йил 14 августда 286-сонли буйруқ билан тасдиқланган “Талабалар мустақил ишини ташкил этиш ва назорат қилиш бўйича йўриқнома”, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2010 йил 26 августда 1981-1-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2010 йил 25 августдаги 333-сонли буйруғи билан амалга киритилган “Олий таълим муассасаларида талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг рейтинг тизими тўғрисида Низом” ҳамда Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирининг 2013 йил 13 декабрдаги 470-сонли “Олий таълим муассасаларида талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг рейтинг тизими тўғрисидаги низомга киритилаётган ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида” ги буйруғи, ГулДУнинг “Талабаларнинг фанлардан мустақил ишларини ташкил этиш, назорат қилиш ва баҳолаш тартиби тўғрисида Низом” ҳамда ГулДУ Ижтимоий-иқтисодий факультети Илмий-услубий Кенгашининг 2015 йил 27 августдаги 1-сонли баённомаси билан тасдиқланган “Корхона иқтисодиёти” фани бўйича ишчи ўқув дастури асосида ишлаб чиқилган.

“Индустриал иқтисодиёти” фанидан талабалар мустақил ишларини ташкил этиш, назорат қилиш ва баҳолаш бўйича тайёрланган ушбу услубий қўлланма бакалаврият босқичи “5230100-Иқтисодиёт” таълим йўналиши 2-курс талабаларининг мазкур фандан мустақил ишларини ташкил этиш, назорат қилиш ва баҳолашда асосий меъёрий хужжат ҳисобланади.

Мустақил иш талабаларнинг мазкур фан бўйича мустақил фаоллиги ҳамда ўқув машғулотларини олиб борувчи профессор-ўқитувчиларнинг назорати асосида ташкил этилиб, ўқув режада семестрлар бўйича белгиланган соатлар ҳажмига кўра амалга оширилади. Хусусан, “5230100-Иқтисодиёт” таълим йўналиши учун “Корхона иқтисодиёти” фани бўйича ажратилган соатларнинг умумий ҳажми ўқув режада 128 соат, шу жумладан 38 соат маъруза ва 38 соат семинар машғулотига, мустақил таълимга 52 соат миқдорида белгиланган.

Мазкур услубий қўлланмада талабалар мустақил ишларининг асосий шакллари ва уларнинг мазмуни, мустақил ишни амалга оширишда талаба бажариши лозим бўлган вазифалар, мустақил ишни бажариш бўйича

маслаҳатларни ташкил этиш, уларни назорат қилиш ва баҳолаш тартиби баён этилган.

1. Талабалар мустақил ишларининг мазмуни ва асосий шакллари

“Индустриал иқтисодиёти” фани бўйича талабалар мустақил ишларини ташкил этиш уларда иқтисодий билим, дунёқараш, ижтимоий фаоллик ва мустақил фикрлашни шакллантиришга қаратилган тадбирлар тизимини ўз ичига олади. У ишчи ўқув режаси ва фаннинг ишчи дастурида кўзда тутилган зарур билимлар ва кўникмаларнинг талабалар томонидан оқилона, кам вақт ва куч сарфлаб ўзлаштирилишини таъминлайди.

“Индустриал иқтисодиёти” фанини мустақил ишни бажариш асосида ўқитиш жараёнини такомиллаштириш, талабанинг қизиқишларини, англаш фаоллигини янада ривожлантириш йўналишида боради, бунда ижодий фикрлаш, мустақил ўқиш, ўрганиш, кўникма ва лаёқатлари шаклланади.

Талабанинг мустақил иши – муайян фандан ишчи ўқув дастурида белгиланган билим, кўникма ва малаканинг маълум бир қисмини талаба томонидан фан профессор-ўқитувчиси маслаҳати ва тавсиялари асосида аудитория ва аудиториядан ташқарида ўзлаштиришига йўналтирилган тизимли фаолиятдир.

Мустақил ишни бажаришдан асосий мақсад – профессор-ўқитувчиларнинг бевосита раҳбарлиги ва назорати остида талабаларни семестр давомида фанни узлуксиз ўрганишини ташкил этиш, олинган билим ва кўникмаларни янада мустаҳкамлаш, келгусидаги ўқув машғулотларига тайёргарлик кўриш, ақлий меҳнат маданиятини, янги билимларни мустақил равишда излаб топиш ва қабул қилишни шакллантириш ҳамда шу асосда университетда рақобатбардош кадрларни тайёрлашга эришишдан иборат.

Талабалар мустақил ишини шартли равишда иккига ажратиш мумкин:

- аудиторияда амалга ошириладиган ишлари, ўтилган мавзунини қайтариш ва мустаҳкамлашга оид топшириқлар бажарилади;

- аудиториядан ташқарида амалга ошириладиган ишлари, ўқув дастуридаги айрим мавзуларни мустақил ҳолда ўзлаштириш, уйга берилган вазибаларни бажариш, амалий ва лаборатория ишларига тайёргарлик кўриб келиш, ижодий ва илмий тадқиқот характеридаги ишлар ва ҳ.к.

Биринчи турдаги ишлар талабаларнинг назарий ва амалий билимларини ўзлаштириб бориш даражаси, амалий машғулотларга (амалиёт, лаборатория, семинар дарслари) тайёргарлик савияси ва уй вазибаларининг бажарилиш сифатини текшириш мақсадида, одатда, назорат ишлари олиш, савол-жавоб, суҳбат, мунозара, реферат, эссе каби топшириқларни бажартириш ва бошқа усулларда асосан амалиёт дарсларида назорат (жорий назоратда) қилинади.

Жорий назоратда талабанинг машғулотлар пайтида ўтилган материалларни ўзлаштириш ва уйга берилган топшириқларни бажаришдаги фаоллиги, бажариш савияси ва ўзлаштириш даражаси эътиборга олинади.

Иккинчи турдаги ишлар фаннинг ишчи ўқув дастурида аудиториядан ташқарида ўзлаштириши учун белгиланган мавзу бўйича маълумот ва ахборотларни мустақил равишда излаб топиш, таҳлил қилиш, конспектлаштириш (ёки реферат тарзида расмийлаштириш) ва ўзлаштириш, ижодий ёндашувни талаб қиладиган амалий топшириқларни бажариш кўринишида амалга оширилади. Бу турдаги ишларни бажариш жараёни ва ўзлаштириш сифатининг назорати дарсдан ташқари пайтларда, махсус белгиланган маслаҳат соатларида амалга оширилади. Профессор-ўқитувчи журналида талабаларнинг мустақил ишлари журналнинг тегишли бетларида қайд этилади.

“Индустриал иқтисодиёти” фани бўйича талабалар мустақил ишларини ташкил этишда жорий, оралиқ ва якуний назоратлар жараёнида талабаларнинг академик ўзлаштириш даражаси ва қобилиятини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакл ва турларидан фойдаланиш тавсия этилади:

№	Мустақил ишларнинг шакллари	Мустақил ишларнинг турлари
1.	Репродуктив шаклдаги мустақил ишлар	<ul style="list-style-type: none"> - фаннинг айрим мавзуларини ўқув адабиётлари ёрдамида мустақил ўзлаштириш, ўқув манбалари билан ишлаш ва конспект қилиш; - Ўзбекистон Республикаси Қонунларини, Президент Ислоҳ Каримовнинг асарлари ва маърузаларини, Президент қарорлари, фармонлари, Вазирлар Мақкамаси қарорлари ҳамда бошқа меъёрий ҳужжатларни мустақил ўрганиш ва конспектлаштириш; - маърузаларни видео ҳамда аудио орқали кўриш, эшитиш ва конспект қилиш; - мултимедиа воситалари орқали слайдлар, видео материалларни кўриш, эшитиш ва ўзлаштириш; - ўқув материалларини қайтариш, ёд олиш ва бошқалар.
2.	Англаш-изланиш (қидириш) шаклидаги мустақил ишлар	<ul style="list-style-type: none"> - мустақил равишда ахборотлар, кўргазмали воситаларни тайёрлаш, маърузалар ва бошқа материалларни ўрганиш; - ҳисоб-китоб ва аналитик ишларни бажариш, тестлар ечиш; - семинар, амалий ва бошқа машғулотларда маърузалар билан чиқишлар қилиш; - уй ишлари, назорат ишлари, тақдимотлар, рефератлар, кейс-стадилар ва бошқаларни

		бажариш.
3.	Иждодий иш шаклидаги мустақил ишлар	- эссе, курс ишлари ва битирув малакавий ишлари тайёрлаш ва ҳимоя қилиш; - илмий-тадқиқот ишларида иштирок этиш ва илмий ҳисоботлар тайёрлашда қатнашиш; - талабаларнинг илмий тўғаракларида иштирок этиш; - илмий-амалий анжуманларда иштирок этиш, илмий мақолалар ва маъруза тезислари тайёрлаш ҳамда чоп эттириш.

Мустақил иш учун бериладиган топшириқларнинг шакли ва ҳажми, кийинчилик даражаси семестрдан–семестрга кўникмалар ҳосил бўлишига мувофиқ равишда ўзгариб, ошиб бориши лозим. Яъни, талабаларнинг топшириқларни бажаришдаги мустақиллиги даражасини аста-секин ошириб, уларнинг топшириқларни бажаришга тизимли ва иждодий ёндошишга ўрганиб бориши керак.

Талабаларнинг мустақил иши таълим ва тарбиянинг шундай вазифаларига бўйсундирилганки, семестр давомида ўқув жараёни тўлалигича талабалар томонидан фаол, онгли, пухта ва тизимли равишда фан асосларини ўзлаштириш ва уларда иқтисодий дунёқарашни шакллантириш имконини беради. Бу вазифалар таълим жараёни ва шахсни шакллантириш қонуниятларини билмасдан ва фойдаланмасдан туриб ҳал қилиниши мумкин эмас. Қуйида уларнинг мазмунига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Мавзуни мустақил ўзлаштириш. Фаннинг хусусияти, талабаларнинг билим даражаси ва қобилиятига қараб ишчи ўқув дастурига киритилган алоҳида мавзулар талабаларга мустақил равишда ўзлаштириш учун топширилади. Бунда мавзунинг асосий мазмунини ифодалаш ва очиқ беришга хизмат қиладиган таянч иборалар, мавзуни тизимли баён қилишга хизмат қиладиган саволларга эътибор қаратиш, асосий ҳамда қўшимча адабиётлар ва ахборот манбалари кўрсатилиши лозим.

Топшириқни бажариш жараёнида талабалар мустақил равишда ўқув адабиётларидан фойдаланиб, ушбу мавзуни конспектлаштирадилар, таянч ибораларнинг моҳиятини англаган ҳолда мавзуга тааллуқли саволларга жавоб тайёрлайдилар. Зарур ҳолларда (ўзлаштириш кийин бўлса, саволлар пайдо бўлса, керакли адабиётларни топа олмаса, мавзуни тизимли баён эта олмаса ва ҳ.к.) фаннинг профессор-ўқитувчисидан маслаҳатлар оладилар. Мустақил ўзлаштирилган мавзу бўйича тайёрланган матн профессор-ўқитувчига ҳимоя қилиш орқали топширилади.

Реферат тайёрлаш – мазкур фан бўйича ўтиладиган семинар машғулотидаги чиқишга қараганда мазмун ва сифат жиҳатдан юқори бўлиб, шубҳасиз катта фойда келтиради. Талаба аудитория олдида рефератда баён қилинган қоидаларни ҳимоя қилишга, ёқлашга тайёрланиши керак, Қишлоқ

хўжалиги корхоналари фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришни ўрганишда бу муҳим аҳамиятга эга.

Реферат - бу талабалар мустақил ишларининг самарали шаклларидан биридир. Мазкур шакл талаба томонидан реферат мавзусини танлаш, унда ёритилган масалалар мазмунини олдиндан режалаштириш, рефератни тайёрлаш ва муҳокама қилишнинг барча босқичларида фан бўйича машғулот олиб боровчи кафедра профессор-ўқитувчиларининг ташкилий-услубий ёрдами ва маслаҳати асосидагина самарали амалга ошиши мумкин. Бу ерда профессор-ўқитувчи томонидан талабаларнинг реферат ишларига раҳбарлик қилиш қанчалик батафсил ва малакали амалга оширилганлиги ва рефератларга талаблар мезони қанчалик тўғри қўйилганлиги албатта, ҳал қилувчи роль ўйнайди. Топшириқ талабаларнинг реферат ёзиш кўникмаларини, илмий қизиқишлари ва билим даражасини ҳисобга олган ҳолда берилиши жуда муҳим.

Реферат таркибий жиҳатдан титул, мундарижа, кириш, асосий қисм, хулоса ва тавсиялар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан ташкил топади.

Кириш қисмида талаба реферат мавзусининг долзарблиги, уни ёритишдан кўзда тутилган мақсад ва вазифалар ҳамда рефератда очиб бериладиган саволларни қисқача ёритади.

Асосий қисмда мавзунини очиб беришга хизмат қиладиган саволлар (параграфларни) режада келтирилган кетма-кетликда, талабанинг ўз мустақил мушоҳадаси ва фикрларига таянган ҳолда, адабиётлардан олинган илмий ва назарий материаллар (уларга ҳавола келтирилган ҳолда), турли статистик ва оператив маълумотлар (уларнинг манбалари кўрсатилган ҳолда) асосида батафсил ёритилади.

Хулоса ва тавсиялар қисмида талаба ўз мустақил ёндошуви ва ижодий фикрлашини намоён этиши ҳамда қисқа сатрларда мавзунини ёритиш жараёнида олинган хулосалари ва тавсияларини тартиб билан режада келтирилган кетма-кетликда ифодалашни лозим.

Кейс-стадилар (муаммоли вазиятлар таҳлили) тайёрлаш. Кейс усули ([ингл. Case method](#) - кейс-усули, кейс-стади) аниқ бир вазият ёки муаммоли ҳолат таҳлили сифатида таълим бериш ҳамда ўрганиш техникасини ифодалайди. Кейс-стади усулида иқтисодий, ижтимоий ёки бизнес соҳасида юзага келган аниқ муаммолар, вазиятли ҳолатлар батафсил ёритилади ҳамда уларни ҳал этиш бўйича хулосалар, ечимлар ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Бу усулда талабалар бирор-бир фирма ёки компанияда бизнес билан боғлиқ юзага келган муаммо ёки вазиятни муфассал ўрганиб, таҳлил этишлари ҳамда бу вазиятни бартараф этишнинг турли муқобил вариантларини ишлаб чиқишлари ва улардан энг оптимал битта ечимни танлаб олишлари талаб қилинади.

Кейслар асосан реал воқеалар ва вазиятларга асосланган бўлиши ҳамда ишлаб чиқариш амалиётидан олинган бўлиши мақсадга мувофиқ.

Профессор-ўқитувчи кейсни ечиш жараёнида талабаларни бизнес билан боғлиқ бўлган муаммолар ва вазиятли ҳолатлар ечимларини топишга, энг оптимал бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш ҳамда альтернатив (муқобил) танлов шароитида қарор қабул қилиш кўникмаларини шакллантиришга йўналтиради.

Тайёрланган кейсларнинг муваффақияти қуйидаги учта мезонларга мос келишига боғлиқ:

1. Бошланғич маълумотлар базасининг (оператив, статистик, бухгалтерия, режа, молиявий ва бошқа.) етарли ҳажмда эканлиги.

2. Кейсларни ишлаб чиқишда амалиётдан мутахассисларнинг иштирок этиши.

3. Муаммонинг ечимини излаб топишда таҳлилнинг турли усулларини қўллашга имкон берувчи беқиёс бизнес вазияти ёки муаммоли ҳолатнинг мавжудлиги.

Кейс-стадиларни адабиётлар, журнал ва газеталарда эълон қилинган бизнесга оид вазиятлар, мақолалар ва маълумотлар асосида тайёрлаш ҳам мумкин. Аммо, бирор-бир фирманинг реал ҳаётидан олинган ва реал вазиятларга асосланган кейслар қимматли бўлиб, талаба кейсни ёзиш жараёнида фирмага бориб, у ердаги мутахассислар ва менежерлар билан мулоқот ўтказиши ҳамда фирма ҳисоботларидан фойдаланиши жуда муҳимдир.

Кўргазмали воситалар тайёрлаш. Талабага муайян мавзунинг баён қилиш ва яхшироқ ўзлаштириш учун ёрдам берадиган ахборот-коммуникация воситалари ёрдамида бажариладиган кўргазмали материаллар тайёрлаш вазифаси топширилади. Мавзу профессор-ўқитувчи томонидан аниқланиб, талабага маълум кўрсатмалар, йўл-йўриқлар берилади. Кўргазмали воситаларнинг миқдори, шакли ва мазмуни талаба томонидан мустақил танланади. Бундай вазифани бир мавзу бўйича бир неча талабага ёки талабалар гуруҳига топшириш ҳам мумкин.

Мавзу бўйича тестлар, мунозарали саволлар ва топшириқлар тайёрлаш. Талабага мустақил иш сифатида муайян мавзу бўйича тестлар, қийинчилик даражаси ҳар хил бўлган масалалар ва топшириқлар, мунозарага асос бўладиган саволлар тузиш вазифаси топширилади.

Бунда профессор-ўқитувчи томонидан талабага тестга қўйиладиган талаблар ва уни тузиш қонун-қоидалари, қандай мақсад кўзда тутилаётганлиги, муаммоли саволлар тузишда мавзунинг мунозарали жиҳатларини қандай ажратиш лозимлиги, топшириқларни тузиш усуллари бўйича йўл-йўриқ берилади.

Талабаларнинг илмий-назарий конференциялари - улар мустақил ишларининг шаклларида биридир. Кафедра профессор-ўқитувчилари талабалар илмий-назарий конференциясини ташкил этиш орқали ўз ишини гуруҳнинг касбий йўналтирилганлигини, қизиқишларини ҳисобга олиб, табақалашган ҳолда ташкил қилиши керак. Фақат шу ҳолдагина

талабаларнинг конференцияни ўтказишда фаол иштироки ва манфаатдорлиги таъминланади. Талабаларнинг илмий-амалий конференцияларини қуйидаги босқичларда амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

1-босқич – ўқитилаётган фан бўйича барча ўқув гуруҳларида конференцияларни ўтказиш;

2-босқич – ҳар бир гуруҳдан танлаб олинган талабаларнинг энг яхши маърузаларини факультет ва факультетлараро конференцияга тақдим этиш ҳамда ўтказиш;

3-босқич – факультетлараро конференцияда танлаб олинган энг яхши маърузаларни умумуниверситет илмий-назарий конференциясига тақдим этиш.

Барча гуруҳлар учун ягона бўлган конференция мавзусини тасдиқлаб, талабаларнинг маъруза ва чиқишларини гуруҳларнинг қизиқишларига қараб ихтисослаштириш мумкин.

Илмий мақолалар, тезислар ва маърузалар тайёрлаш. Талабага бирон-бир мавзу бўйича (мавзуни талабанинг ўзи ҳам танлаши мумкин) илмий мақола, тезис ёки маъруза тайёрлаш топширилиши мумкин. Бунда талаба ўқув адабиётлари, илмий-тадқиқот ишлари, диссертациялар, мақола ва монографиялар ҳамда бошқа ахборот манбаларидан мавзуга тегишли бўлган материаллар тўплайди ва булар асосида илмий мақола ҳамда маъруза тезислари тайёрлайди.

2. Талабалар мустақил ишларини ташкил этишнинг асосий тамойиллари

Талабалар мустақил ишларини ташкил этишда қуйидаги асосий тамойилларга риоя қилиш мақсадга мувофиқдир:

1.Талабалар мустақил ишларини икки кўринишда – аудиторияда ва аудиториядан ташқарида ташкил этиш.

2.Талабалар мустақил ишларини тизимли равишда, яъни босқичма-босқич, оддийдан мураккабга қараб ташкил этилишини таъминлаш.

3. Талабалар мустақил ишларининг шакли ва ҳажмини белгилашда қуйидаги муҳим жиҳатларга эътибор қаратиш:

- талабанинг ўқиш босқичи;
- муайян фаннинг ўзига хос хусусияти, ўзлаштиришдаги қийинчилик даражасига;
- талабанинг қобилияти, назарий ва амалий тайёргарлик даражасига;
- фаннинг ахборот манбалари билан таъминланганлик даражасига;
- талабанинг ахборот манбалари билан ишлай олиш даражасига;
- мустақил иш учун топшириқлар курсдан-курсга ўтиш билан шакл ва ҳажм жиҳатидан ўзгариб боришига;

- мустақил ишни фан хусусияти ҳамда талабанинг академик ўзлаштириш даражасига ва қобилиятига мос ҳолда ташкил этиш.

3. Мустақил ишни амалга оширишда талаба бажариши лозим бўлган вазифалар

Талабалар мустақил ишларини ташкил этишда қуйидаги вазифаларни бажаришлари лозим:

- янги билимларни мустақил тарзда пухта ўзлаштириш кўникмаларига эга бўлиш;

- зарур маълумотларни излаб топиш учун қулай усулларни ва воситаларни аниқлаш;

- ахборот манбаларидан самарали фойдаланиш;

- анъанавий ўқув ва илмий адабиётлар ҳамда меъёрий ҳужжатлар билан ишлаш;

- электрон ўқув ва илмий адабиётлар ва маълумотлар банки билан ишлаш;

- Интернет тармоғидан мақсадли фойдаланиш;

- маълумотлар базасини таҳлил этиш;

- иш натижаларини экспертизага тайёрлаш ва эксперт хулосаси асосида қайта ишлаш;

- топшириқларни бажаришда тизимли ва ижодий ёндашиш;

- ишлаб чиқилган ечим, лойиҳа ёки ғояни асослаш ва мутахассислар даврасида ҳимоя қилиш.

Талабаларнинг маъруза ва амалий машғулотларига тайёрланиб келиши ва ўтилган материалларни мустақил ўзлаштиришлари учун кафедра ўқитувчилари томонидан маъруза матнлари ишлаб чиқилган, ҳар бир талабага ушбу материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

Талабанинг фанни мустақил тарзда қандай ўзлаштирганлиги жорий, оралиқ ва якуний назоратда ўз аксини топади. Шу сабабли рейтинг тизимида мустақил ишларга алоҳида балл ажратилмайди, улар ЖН ва ОНлар таркибига киритилган.

Мустақил иш учун фан бўйича жами 96 соат ажратилган.

Ушбу соатлар тахминан қуйидаги тартибда тақсимланади:

– маъруза конспектини ўқиб тайёрланиш – 40 соат.

– амалий машғулотлар бўйича уй вазифаларини ечиш – 56 соат.

Амалий машғулотларда назарий билимлар мавзуга оид масалалар ечиш орқали мустаҳкамланади. Корхона иқтисодиёти фанини чуқур ўзлаштириш учун талаба фаннинг ҳар бир мавзусини мустақил ўрганиши ва мавзулар бўйича масалалар ечиш муаммоли саволларга мустақил жавоб топиш орқали мустаҳкамлаши зарур.

Қолдирилган дарсларни топшириш учун талаба дарс материаллини тайёрлаб келиши ва ўқитувчининг оғзаки суҳбатидан ўтиши зарур. Қолдирилган ОН ва ЯН лар белгиланган тартиб бўйича топширилади.

Талабалар мустақил таълимнинг мазмуни ва ҳажми
(Маъруза, амалий машғулотлар)

Ишчи ўқув дастурининг мустақил таълимга оид бўлим ва мавзулари	Мустақил таълимга оид топшириқ ва тавсиялар	Бажарилиш муддатлари	Ҳажми (соатда)
Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиётнинг миллий иқтисодиёт ва жаҳон иқтисодиётидаги тутган ўрни.	Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиётнинг миллий иқтисодиёт ва жаҳон иқтисодиётидаги тутган ўрни мавзусида доклад тайёрлаш.	1-2 hafta	9
Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиёт тармоқларидаги таркибий силжишлар ва уларнинг самарадорлиги.	Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиёт тармоқларидаги таркибий силжишлар ва уларнинг самарадорлиги мавзусида доклад тайёрлаш	3-6 hafta	9
Индустриал тармоқларида ишлаб чиқаришни илмий жихатдан бошқаришнинг асосий муаммолари.	Индустриал тармоқларида ишлаб чиқаришни илмий жихатдан бошқаришнинг асосий муаммолари мавзусида доклад тайёрлаш	7-10 hafta	10
Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида башорат қилиш ва режалаштириш фалсафаси	Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида модернизациялаш шароитида башорат қилиш ва режалаштириш фалсафаси мавзусида доклад тайёрлаш	11-14 hafta	10
Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиёти тармоқлари ишлаб чиқаришнинг техник ва технологик базасини яратишнинг ўзбек модели.	Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиёти тармоқлари ишлаб чиқаришнинг техник ва технологик базасини яратишнинг ўзбек модели мавзусида доклад тайёрлаш	15-19 hafta	10
Жами			48
Индустриал иқтисодиёт тармоқларини барқарор ривожланишини таъминлашда кадрларнинг роли.	Индустриал иқтисодиёт тармоқларини барқарор ривожланишини таъминлашда кадрларнинг роли мавзусида доклад тайёрлаш.	1-2 hafta	9
Ислохатларни чуқурлаштириш шароитида асосий ва айланма фондларини такрор ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш	Ислохатларни чуқурлаштириш шароитида асосий ва айланма фондларини такрор ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш мавзусида доклад тайёрлаш	3-6 hafta	9
Иқтисодиётни модернизациялаш	Иқтисодиётни	7-10 hafta	10

шароитида индустриал иқтисодиётнинг хомашё базаси ва ундан оқилона фойдаланишнинг асосий йўналишлари	модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиётнинг хомашё базаси ва ундан оқилона фойдаланишнинг асосий йўналишлари мавзуида доклад тайёрлаш		
Ислохатларни чуқурлаштириш шароитида меҳнат унумдорлиги ва уни оширишга таъсир этувчи омиллар	Ислохатларни чуқурлаштириш шароитида меҳнат унумдорлиги ва уни оширишга таъсир этувчи омиллар мавзуида доклад тайёрлаш	11-14 хафта	10
Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал тармоқларида тежамкорлик тизимини яратиш масалалари	Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал тармоқларида тежамкорлик тизимини яратиш масалалари мавзуида доклад	15-19 хафта	10

III. ГЛЮСАРИЙ

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning ma'nosi
Agent	Agent	Агент	Маълум даражада доимий асосда иш кўрувчи улгуржи савдо ходими бўлиб, кўп бўлмаган функцияларни бажаради ва товарга нисбатан мулк ҳуқуқни олмайди.
Ajiotaj talab	rush demand	Ажиотажный спрос	Бозордаги шов-шув ва ваҳима таъсири остида суъний пайдо бўладиган ва шиддат билан ортиб борадиган талаб.
Alyanslar	Alliances	Альянсы	Рақобат курашида ғолиб чиқиш ғоясидан воз кечиш ва ҳамкорлик фирмалари тармоғини шакллантиришга ўтиш.
Assortimentni ishlab chiqish va rejalashtirish	Planning and production of a range	Планирование и производство ассортимента	Бозор талабларига мувофиқ ишлаб чиқаришнинг ассортимент тузилмасини ишлаб чиқиш. Маҳсулот рақобатдошлигини баҳолаш. Техник ва истеъмол параметрлари ўзаро алоқасини ўрганиш.
Ахборот инфратузилмаси -	Infrastracutur information	информационная инфраструктура	бу мамлакат ахборот фазосининг ривожланиши ва ўзаро фаолиятини таъминловчи тизимчалар, ташкилий таркиблар тизимидир.
Ахборот коммуникация технологиялари -	Infrastracutur information and communication	Информационный и коммуникацияинфраструктура	хусусий, умумий ва ишлаб чиқариш коммуникациясида ахборотлар тайёрлаш, қайта ишлаш ва етказиб бериш билан боғлиқ бўлган объектлар, ҳаракатлар ва қоидалар, шунингдек барча технологиялар ҳамда санаб ўтилган жараёнларни бирлашган равишда таъминловчи соҳалар мажмуаси. АКТ тушунчасига микроэлектроника, компьютер ва дастурий таъминот, телекоммуникациялар ишлаб чиқиш ҳамда ишлаб чиқариш, Интернетдан эркин фойдаланишни таъминлаш, Интернетнинг ахборот ресурсларини

			таъминлаш, шунингдек санаб ўтилган соҳалар билан боғлиқ бўлган турли хил ходисалар ва бу фаолият соҳаларини тартибга солувчи расмий ва норасмий қоидалар қиради.
Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш –	Social Protection of Population	Социальная защита	давлат томонидан аҳолига барча ҳаёт кечириш шарт-шароитларини яратиш учун мақсадли йуналтирилган қафолатлар тизими.
Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш –	Social Protection of Population	Социальная защита	аҳолини бозор иқтисодиётининг салбий ижтимоий ва иқтисодий оқибатларидан асраш, шу оқибатларнинг аҳоли ижтимоий-иқтисодий аҳволига таъсирини юмшатиш.
Аҳолининг реал даромадлари –	The real incomes of the population	Реальные доходы населения	нарх даражаси ўзгаришини ҳисобга олиб, аҳолининг ихтиёрида бўлган даромадга сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори, яъни, аҳолининг ихтиёрида бўлган даромаднинг харид қуввати.
Активлар	Assets	Актив	иқтисодий фаолият субъектларининг пул ва молиявий маблағлари, асосий ва айланма фондлари қиймати. Амортизация (depreciation) – фойдаланиш жараёнида асбоб-ускунлар қийматининг эскиргани сайин маҳсулот ҳисобига ўтказиш жараёни. Асосий жамғармалар истеъмол нархини тўла ёки қисман тиклаш учун амортизация орқали амалга ошириладиган нархини тўлатиши зарур. Асосий жамғармалар сарфини қоплаш учун уларга кетган сарфларни тайёрланаётган маҳсулотга сингдириб бориш асосий жамғармаларнинг амортизациясини ташкил этади. Асосий жамғармаларнинг амортизацияси маҳсулот таннархини ўз ичига олади.
Аукцион	Аукцион	Аукцион	товарни олди-сотдисини ташкил қилиш усулларида бири бўлиб унда трансакция харажатлари реал вақт режимида ўтади.

Бозор мувозанати	market equilibrium	равновесие рынка	бозорда таклиф миқдорини талаб миқдорига тенг бўлган ҳол; таклиф чизиғи билан талаб чизиғи кесишган нуқтага мувозанат нуқта дейилади.
Ишлаб чиқариш	Production	производство	ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланган ҳолда маҳсулот яратиш жараёнини ёки ишлаб чиқариш омилларини тайёр маҳсулотга айлантириш жараёни.
Диверсификация	The diversification	Диверсификация	(лотинчадан diversus- ҳар хил ва facere-қилмоқ, бажармоқ) – ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш, маҳсулот ва хизматларни сотиш бозорларини кенгайтириш мақсадида тармоқ ва корхоналар фаолият соҳаларини кенгайтириш, маҳсулот ва хизматлар ассортиментларини кўпайтириш.
Диверсификация стратегияси –	diversification strategy	стратегия диверсификации	корхона фаолиятини мавжуд маҳсулотлар ва бозорлар турини кенгайтириш орқали ривожланиш стратегиясидир. Диверсификация стратегияси корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва тижорат фаолиятини ривожлантиришнинг энг етакчи замонавий тенденциялардан бири ҳисобланиб, у орқали корхоналарни бозор шароитида вужудга келадиган турли қалтисликларга бўлган рақобатбардошлигини оширади. Диверсификация стратегияси – корхоналарда янги маҳсулотлар линияларини ишга тушириш, қўшма корхоналар тузиш, бошқа корхоналарни сотиб олиш ва бошқа турли услубларда амалга ошириши мумкин
Дивиденд	Dividend	Дивиденд	ҳиссадорлик жамиятлари фойдасининг бир қисми бўлиб, акциянинг сони ва турига қараб ҳар йили ҳиссадорлар орасида тақсимланади
Дисконт	dicount)	Дисконт	марказий банк томонидан тижорат банкларига бериладиган қарзларга қўйиладиган фоиз.

Даромад	Income	Доход	ишлаб чиқариш натижасида тушган пул (фойда).
Давлат истеъмоли	Public consumption	Государственное потребление	давлат истеъмоли учун маҳсулот ва хизматларга, шунингдек, хусусий секторда ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматларга кетган харажатлар.
Ишсизлик	Unemployment	безработица	аҳолининг иқтисодий фаол қисми иш топа олмаслиги, меҳнат резервига айланиши.
Ишсизликнинг даражаси	unemployment rate	Уровень безработицы	ишсизлар умумий сонининг ишчи кучига бўлган нисбати.
Иш ҳақи	wage , nominal	зарплата	пул, қиймат шаклидаги иш ҳақи.
Импорт	Import	Импорт	мамлакат ички бозорларида сотиш учун чет эл молларини, капиталини ва технологиясини олиб келиш. Импорт халқаро меҳнат тақсимоли натижасидир. У вақтни тежашга, халқ хўжалиги, аҳоли эҳтиёжини қондириш вазифаларини муваффақият билан ҳал қилишга кўмаклашади.
Инвестиция	Investment	Инвестиция	ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида мамлакат ёки чет элларда иқтисодийнинг турли тармоқларига узоқ муддатли капитал киритиш. Инвестицияларнинг молиявий ва реал турлари мавжуд.
Истеъмол нархлари индекси	consumer price index	Индекс потребительских цен	одатда, оила томонидан истеъмол қилинадиган товар ва хизматлар нархи базис даврга нисбатан ўзгаришининг ўртача даражасини акс эттирадиган кўрсаткич, инфляция кўрсаткичи сифатида ишлатилади.
Инфляция	Inflation	Инфляция	пулнинг қадрсизланиши, муомаладаги пулнинг қадрсизланиши, пул массасининг товарлар массасидан устунлиги натижасида товар билан таъминланмаган пулларнинг пайдо бўлиши. Инфляция товар баҳосининг очикчасига ва яширин равишда ошиб кетишига олиб келади.
Инфляция даражаси	rate of inflation	Уровень инфляции	маълум вақт ичида (ой, йил) нарх даражасининг фоизда ўзгариши.

Иқтисодий ўсиш	economic growth	экономического роста	реал миллий даромад ёки маҳсулотнинг аҳоли жон бошига ўсиши.
Ликвидлик	Lequidity	ликвидность	турли корхоналар, бирлашмалар, фирмалар ва банкларнинг ўз қарзини тўлай олиш ёки бошқа мажбуриятларини бажара олиш имконияти.
Миллий даромад	national income	национальный доход	миллий ишлаб чиқаришда олинадиган даромад ёки иқтисодиётнинг барча турдаги даромади баҳоси.
Меҳнат умумдорлиги (	labour productivity	Трудо способность	меҳнат маҳсулдорлигини, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи умумлашма кўрсаткичлардан бири.
Номинал ЯММ	novinal GNP	Номинал ВВП	жорий нархларда акс эттирилган ялпи миллий маҳсулот.
Номинал алмашув курси	nominal exchange rate	Номинал обменный курс	миллий валюта ва чет эл валюталари бирликларининг одатда мавжуд бўлган нисбати. Ушбу нисбат ҳам қатъий белгиланган, ҳам чайқалиб турувчи асосда амалга оширилиши мумкин.
Паритет	Parity	Паритет	тенглик, тенг ҳуқуқли, тенг вакиллик асосларида бирон бир иқтисодий (сиёсий) ҳаракатда иштирок этиш.
Субсидия	Subsidy	Субсидия	давлат бюджети ҳисобидан корхоналар, ташкилотлар ва хорижий давлатларга бериладиган маблағ. Субсидия бозор иқтисодиётини тартибга солиш воситаси ҳисобланади.
Савдо баланси	merchandise trade balance	Торговли баланс	экспорт ва импорт тушумлари ва тўловларини акс эттирувчи баланс. Унда савдо битимида кўзда тутилган, аммо жорий даврда амалга оширилмайдиган тўловлар ва тушумлар ўз аксини топмайди.
Ишлаб чиқариш	Production	Производственн	мавжуд бўлган ишлаб чиқариш

имкониётлари чизиғи	line	ая линия	ресурсларидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш орқали ишлаб чиқариладиган товарлар комбинациясини ифодаловчи чизиқ.
Ишлаб чиқариш омиллари	Factors of production	Факторы производства	чекланган бўлиб, уларга меҳнат (labour), капитал (capital), материаллар (хом ашё, бутловчи қисмлар, электр энергияси, газ, сув ва ҳоказо), ер (land).
Ишлаб чиқариш функцияси	Production Function	Производственная функция	– ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори билан шу маҳсулотни ишлаб чиқаришдаги сарфланган ишлаб чиқариш омиллари миқдори ўртасидаги боғлиқликни ифодаловчи функция.
Капитал	Capital	Капитал	– узок муддатли ораликда маҳсулот ишлаб чиқариш учун фойдаланиладиган ресурс.
Капитални меҳнат билан чекли технологик алмаштириш нормаси	Limited working capital and technological exchange rate	Ограниченное оборотного капитала и технологический курс	- иккала ишлаб чиқариладиган А ва В товарлар учун бир хил бўлиб, улар меҳнат нарҳини капитал нарҳи нисбатига тенг.
Касаба уюшмаси -	Trade union	Профсоюз	бу ишчилар уюшмаси бўлиб, у ўзининг аъзолари номидан ва кўрсатмасига кўра тадбиркорлар билан музокара олиб бориш ҳуқуқига эга ташкилот.
Меҳнат бозорида монополия –	Monopsony in the labor market	Монополия на рынке труда	бу мукамаллашган рақобатдаги меҳнат бозорининг алоҳида бир четки кўриниши бўлиб, бунда бирор кичик шаҳардаги ягона фирма маҳаллий аҳолининг кўп қисмини иш билан таъминлайди.
Монополия	Monopoly	Монополия	бу шундай бозорки, унда фақат битта маҳсулот ишлаб чиқарувчи фирма фаолият олиб боради ва маҳсулот ишлаб чиқаришни, сотишни тўлиқ назорат қилади.
Нарх дискреминацияси	Price diskreminatsiyasi	Цена дискреминация	бунда фирма бир хил товарни ҳар хил нархда сотиб олиш имкониёти ҳар хил бўлган харидорларга сотади.
Рента	Renta	Рента	таклифи қатъий чекланган ресурс

			эгаси томонидан олинадиган даромад
Талаб функцияси	demand function	Требования функция	талабга таъсир қилувчи омиллар миқдори билан талаб миқдори ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди
Талаб қонуни –	the law of demand	закон спроса	нардан бошқа омиллар ўзгармаганда талаб миқдори билан нарх ўртасидаги боғлиқлик.
Фоиз	Interest	Процент	даромад, ўз мулкани бошқа жисмоний ва ҳуқуқий шахсларга фойдаланишга бериш ва ундан фойда олиш.
Фоиз ставкаси	interest rate	Процентное ставка	кредит ёки қарз ставкаси капитали эвазига тўловнинг фоиз кўрсаткичи. Одатда, қарзга олинган пул белгисининг бир бирлигига тўғри келадиган йиллик тўловни акс эттиради.
Хусусийлаштириш	Privatization	Приватизация	давлат мулкани, иқтисодиётдаги давлат секторини хусусийлаштириш. Хусусийлаштириш давлат мулки монополиясини тугатиш, эркин соҳиблик ташаббусига йўл очиш, бозор иқтисодиётини рағбатлантириш мақсадида амалга оширилади.
Эҳтимол	Probability	вероятно	маълум натижага эришиш имконияти.
Экспорт	Export	Экспорт	товарлар, хизматлар ва капиталларни ташқи бозорда реализация қилиш мақсадида четга чиқариш.
Ялпи инвестиция	gross investment	валовые капиталовложения	бу амортизация қиймати билан соф инвестиция (капиталнинг ўсган қисми) нинг йиғиндиси.

IV. ИЛОВАЛАР

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

“ИҚТИСОДИЁТ” КАФЕДРАСИ

«Тасдиқлайман»
ГулДУ ЎИБ проректори
_____ Н. Баракаев
«___» _____ 2017 йил.

«ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТ»

фани бўйича

Таълим соҳаси: 230000 Иқтисод
Таълим йўналиши: 5230100-Иқтисодиёт

ИШЧИ ЎҚУВ ДАСТУРИ

Умумий ўқув соати: 244
Шу жумладан:
Маъруза - 74
Амалий машғулоти- 74
Мустақил ишлаш соати- 96

Гулистон 2017 й.

Фаннинг ишчи ўқув дастури намунавий ўқув дастури ва ўқув режасига мувофик ишлаб чиқилди.

Тузувчи: Бекмухамедова Б.Ў.- “Иқтисодиёт” кафедраси катта

ўқитувчиси _____ (имзо)

Такризчи: Райимбердиева О.Р. – ГулДУ и.ф.н. Доцент _____ (имзо)

Фаннинг ишчи ўқув дастури “Иқтисодиёт” кафедрасининг 2017йил “___” _____ даги ___ - сонли мажлисида кўриб чиқилиб, факультет Илмий-услубий Кенгашида кўриб чиқиш учун тавсия қилинди.

Кафедра мудири:

Доц Сатторқулов О.Т.

Фаннинг ишчи ўқув дастури “Ижтимоий -иқтисодий” факультети Илмий-услубий Кенгашининг 2017 йил “___” _____ даги “___” - сонли мажлисида тасдиқланди.

**Факультет Илмий-услубий
Кенгаши раиси:**

Б.Б.Тўйчибоев

1.КИРИШ

Мамлакатимизни ривожлантириш, янгилаш ва модернизация килиш буйича танлаган стратегиямиз ва Инкирозга карши қабул қилган дастуримизни амалга ошириш натижасида юртимиз дунёдаги санокли давлатлар каторида иктисодий ва ижтимоий ривожланишнинг барқарор суръатларини таъминлаш, аҳолимизнинг моддий фаровонлигини юксалтиришга эришгани барчамизга катта мамнуният ва ифтихор бағишлайди, апбатта.

Ишлаб чиқаришни модернизация килиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, иктисодиётнинг етакчи тармоқларини жадал янгилаш биз учун энг муҳим устувор вазифа сифатида изчил давом эттирилади.

Талабаларга мазкур фан хусусиятлари доирасида қандаш ва ҳулосаларни пухта узлаштиришлари, келгуси фаолиятида самарали фойдапанишлари ҳамда ижодий ёндашишларини таъминлаш фанни урганиш олдида турган асосий вазифалардан биридир.

Ушбу фан талабаларда зарур аниқ иктисодий билимларни шакллантиришга қаратилган бўлиб, бу бозор муносабатлари ва иктисодий ишларни маркази ҳозирги кунда бирламчи бугин қорхона иктисодиёти даражасига қутарилган шароитларда жуда муҳим ҳисобланади.

Индустриал иктисодиёт- фанидан Ўқув-методик мажмуа (ЎММ) – давлат таълим стандарти ва фан дастурида белгиланган талабалар томонидан эгалланиши лозим бўлган билим, кўникма, малака ва компетенцияларни шакллантиришни, ўқув жараёнини комплекс лойиҳалаш асосида қафолатланган натижаларни олишни, мустақил билим олиш ва ўрганишни ҳамда назоратни амалга оширишни таъминлайдиган, талабанинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга йўналтирилган ўқув –услугий манбалар, дидактик воситалар ва материаллар, электрон таълим ресурслари, ўқитиш технологияси, баҳолаш методлари ва мезонларини ўз ичига олади.

1.5. Фаннинг мақсади ва вазифалари

Фанни урганишдан асосий мақсад - уқувчиларда бозор иктисодиёти шароитида мамлакат Индустриал иктисодиётининг назарий ва амалий масалалари тугрисида талаб қилинадиган билимларни шакллантиришдир.

Индустриал иктисодиёти-фанини урганишнинг асосий вазифаларига: Индустриал ишлаб чиқаришини бошқариш, ва уни изчил, барқарор ривожланишини таъминлаш учун зарур замонавий билимлар билан қуроллантириш; талабаларга давлатнинг иктисодий сиёсатини жумладан Индустриал сиёсатини чуқур аңлатиш чуқур аңлатиш; Индустриал иктисодиётини бошқа иктисодий фанлар ютуқлари билан узаро ҳамкорликда ургатиш; иктисодий қонунлар, Индустриал соҳасида фундаментал қонунлар ва қонунларнинг Индустриал соҳасида амап қилиш хусусиятларини ургатиш ва бошқалар қиради.

1.6. Фанни ўзлаштирган талабанинг малакавий даражалари

- Индустриал тармоқлари тузилмаси ва таркиби
- Ижтимоий меҳнат тақсимоти ва индустриал тармоқларининг шаклланиши
- Индустриал тармоқларда замоғавий бошқарув тизими

- Индустириал тармоқларда режалаштириш тамойиллари ва усуллари
- Индустириал тармоқларда фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари
- Индустириал тармоқларда кадрлар сиёсати ва унинг таррақиёти
- Индустириал тармоқларнинг айланма фондлари ва маблағлари

1.7. Фаннинг ўқув режасидаги фанлар билан боғлиқлиги

Индустириал иқтисодиёт фанини чуқур ўзлаштириш, назарий ва амалий масалалар ечимини тўлиқ ниҳоясига етказиш учун қатор фундаментал фанларга асосланади;

чунончи: иқтисодиёт назарияси, молиявий ва бошқарув ҳисоби, бухгалтерия ҳисоби, пул, кредит ва банклар;

Иқтисодиёт назарияси фанининг молия тўғрисидаги, солиқлар тўғрисидаги, бюджет тўғрисидаги, банклар, қимматли қоғозлар тўғрисидаги дастлабги тушунчалари;

Молиявий ва бошқарув ҳисоби фанининг микроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш ва таҳлил қилиш жиҳатлари;

Макроиқтисодиёт фанининг микро даражадаги кўрсаткичлар ва ҳолатлар таҳлили билан боғлиқдир;

Пул, кредит ва банклар фанининг иқтисодий категорияларияларини хусусиятларини ўрганиш билан боғлиқдир.

1.8. Фанни ўқитишда педагогик ва ахборот технологияларидан

фойдаланиш

Фанни ўқитишда талабаларнинг билимини рейтинг назорати тизимини қўллаб аниқлашга асосланган замонавий педагогик технологиялар қўлланилади Талабаларга ушбу фанни ўқитишда компьютер технологиясидан, Internet маълумотларидан маъруза материаллари сифатида, амалий машғулотларда, масалалар ишлашда фойдаланиш, ҳамда тест саволлари тўпламидан фойдаланиш тавсия этилади.

Фандан ўтиладиган мавзулар ва улар бўйича машғулот турларига ажратилган соатларнинг тақсимоти

Фандан ўтиладиган мавзулар ва улар бўйича машғулот турларига ажратилган соатларнинг тақсимоти

Т/р	Фаннинг бўлими ва мавзуси, маъруза мазмуни	Соатлар		
		Жами	Маъруза	Амалий машғулот
1.	«Индустириал иқтисодиёти» фанининг объекти. Индустириал тармоқларининг таърифи ва тавсифи «Индустириал иқтисодиёти» фаннинг предмети ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги «Индустириал иқтисодиёти» фанининг урганиш	8	4	4

	методологияси ва усуллари «Индустриал иқтисодиёти» фанининг бозор иқтисодиёти шароити га ва ислоҳотлар талабига хос ва мос вазифалари.			
2.	Индустриал тармоқлари уларнинг миллий иқтисодиёт ривожига роли ва ўрни Индустриал тармоқлари ва уларнинг ривожланиши	8	4	4
3.	Индустриал тармоқларида структура сиёсати, унинг моҳияти ва аҳамияти Ижтимоий меҳнат тақсимоли ва индустриал тармоғининг шаклланиши Индустриал тармоқларда тузилма ва уни белгиловчи омиллар. Тармоқ тузилмаси узгаришининг асосий тенденцияси	8	4	4
4.	Индустриал тармоқлари фаолиятининг давлат томонидан бошқарилиши. Давлатнинг индустриал тармоқлари маҳсулотига нисбатдан буюртмачи сифатида иштироки. Индустриал тармоқлари давлат буюртмасини бажарувчи бўғин сифатида иштироки.	4	2	2
5.	Индустриал тармоқлари стратегиясининг мақсади ва аҳамияти. Индустриал тармоқларининг ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш. Корхонанинг ишлаш самарадорлиги ва стратегиясига таъсир кўрсатувчи омиллар.	4	2	2
6.	Бошқарувнинг: моҳияти, аҳамияти, зарурияти, мақсади ва вазифалари. Бошқарувнинг бозор иқтисодиёти шароитига мос ва хос тамойиллари ва усуллари. Саноат бошқаруви замонавий аҳволи.	8	4	4
7.	Режалаштириш функциялари. Режалаштириш технологияси. Корхона режасининг таркибий тузилиши. Узоқ муддатли ва жорий режалаштириш. Бизнес режа. Корхона режасини ишлаб чиқишга ёндашувлар. Молиявий режа. Ишлаб чиқариш режаси. Меҳнатни ташкил этишни режалаштириш. Маҳсулот сотишни режалаштириш.	8	4	4
8.	Самарадорлик тушунчаси. Самарадорлик турлари мезони ва кўрсаткичлари. Мутлақ иқтисодий самарадорлик. Ишлаб чиқаришнинг қиёсий-иқтисодий самарадорлиги. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш омиллари. Саноат ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари.	8	4	4
9.	Фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти. Техника ва технологиянинг тавсифи ва унинг турлари. Фан-техника тараққиётининг йўналишлари: ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техника ва технологик	4	2	2

	жихатдан янгилаш; инновацион фаолиятни жорий этиш; биотехнология ва нанотехнологиялар яратиш ва х.к. Инновациянинг моҳияти, аҳамияти			
10.	Индустриал тармоқларида ишлаб чиқаришини ижтимоий ташкил этиш шаклининг таркибий қисмлари. Ишлаб чиқариш Концентрациясининг моҳияти, мазмуни, шакллари, кўрсаткичлари. Кичик ва ўрта корхоналар Концентрацияси ва самарадорлигининг оптимал ҳажмлари	8	4	4
11.	Индустриал тармоқларида кадрлар. Меҳнат унумдорлиги. Индустриал тармоқларида меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш. Сменалилик коэффиценти. Жонли меҳнат унумдорлиги. Буюмлашган меҳнат унумдорлиги. Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари.	8	4	4
12.	Асосий фондлар иқтисодий категория сифатида. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш. Корхонанинг асосий фондларини баҳолаш. Корхона асосий фондларининг эскириши. Тиклаш қиймати.	8	4	4
13	Хомашё тушунчаси ва уни гуруҳлаш. Ўзбекистон саноатининг хомашё базаси ва унинг ривож. Минерал хомашё конларини иқтисодий баҳолаш. Сунъий материаллар ишлаб чиқаришнинг ривож. Саноат хомашёсидан фойдаланишнинг оқилона усуллари.	8	4	4
14.	Индустриал тармоқларда айланма фондлари ва уларнинг тузилмаси. Индустриал тармоқларда ишлаб чиқариш захираларини бошқариш тизими. Тугалланмаган ишлаб чиқариш. Индустриал тармоқларда айланма маблағлари. Келгуси давр харажатлари.	8	4	4
15.	Замонавий бозор иқтисодиёти ва сифат сиёсати. Сифат категориясининг моҳияти ва аҳамияти. Маҳсулот сифати кўрсаткичлари. Сифат, баҳо ва баҳолаш. Маҳсулот сифатини бошқариш. Стандартлаштириш ва стандартлар. Сертификациялаш ва сертификатлар. Сифат ва хорижий тажрибалар.	8	4	4
16.	Таннарх ва қиймат муаммолари. Таннархнинг таркиби, структураси ва уни пасайтириш йуллари. Фойда ва уни максималлаштириш масалалари. Рентабеллик ва уни ҳисоблаш усуллари.	8	4	4
17.	Саноат корхоналарининг стратегик маркетинги, Саноат корхоналарида коммуникация сиёсати, Саноат корхоналарида маркетинг хизматини шакллантириш, Саноат корхоналари бозорининг маркетинг тадқиқотлари	8	4	4

	тамойиллари			
18.	Баҳо - бозор муносабатларининг иқтисодий категорияси сифатида Баҳонинг турлари ва структураси Баҳо тушунчаси ва унинг функциялари	8	4	4
19.	Индустриал тармоқларда ишлаб чиқаришини жойлаштиришнинг моҳияти ва аҳамияти. Индустриал тармоқларда жойлаштиришнинг тамаойиллари (фундаментал қоидалари). Индустриал тармоқларда жойлаштиришга қандай шарт-шароитлар. Тармоқларни жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар.	8	4	4
20.	Инвестицион фаолиятнинг хусусиятлари, мақсади ва аҳамияти. Инвестицион сиёсат ва инвестицияларни бошқариш. Инвестицион лойҳаларнинг самарадорлигини баҳолаш.	8	4	4
21.	Ташқи иқтисодий фаолиятнинг шакллари. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан бошқариш. Индустриал тармоқлари корхоналарининг ташқи бозорга чиқиши.	4	2	2
	ЯН			
	Жами		74	74

1. ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ МАЗМУНИ

2.1 . Маъруза машғулоти мазмуни

2.1.1. «Индустриал иқтисодиёти» фанининг предмети ва вазифалари (4 соат).

«Индустриал иқтисодиёти» фани предмети ; «Индустриал иқтисодиёти» фанининг объекти ; «Индустриал иқтисодиёти» фани ёрдамида ўрганиладиган қонунлар ва қонуниятлар; Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизациялаш ва ислох қилиш Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва унинг индустриал иқтисодиётга тегишли жиҳатлари. [А1.35-67; А2.10-33; А3.20-35;А5.12-15 Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.2. Саноат - индустриал иқтисодиётнинг етакчи тармоғи (4 ётихусусиятлари ва саноат ишлаб чиқаришининг халқ хўжалигининг бошқа соҳалар билан ўзаро боғлиқлиги. Ўзбекистон саноатининг ривожланиш босқичлари ва саноат тармоқларининг тараққиёти. Саноат ва бозор хўжалиги ҳамда унинг хорижий бозорга чиқиш имкониятлари ва йўллари Саноат ишлаб чиқаришнинг халқаро ҳамкорлик соҳасидаги вазифалари.
[А1.146-164; А2.174-191; А3.106-123; А5.15-28. Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.3. Индустриал иқтисодиётда тармоқ тузилмаси ва таркибий силжишлар (4 соат).

Ижтимоий меҳнат тақсимооти ва саноат соҳалари. Давлатнинг иқтисодиёт, жумладан, саноат соҳасидаги таркибий ўзгаришларга тегишли сиёсати. Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш. Тармоқ ва тармоқ тузилмаси тушунчаси. Тармоқларнинг иқтисодий гуруҳланиши.

Тармоқнинг ривожланиш суръатларини аниқлаишнинг қандай усуллари. Тармоқ структураси ва уни белгиловчи омиллар. Ўзбекистон Республикаси саноати тармоқ тузилмаси ўзгаришининг асосий йўналишлари (тенденцияси). [А1.165-179; А2.198-206; А3.124-143; А5.43-60; Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.4. Индустриал иқтисодиёти тармоқлари ва давлат ўртасидаги алоқадорлик(2 соат)

Индустриал тармоқлари фаолиятининг давлат томонидан бошқарилиши. Давлатнинг индустриал тармоқлари маҳсулотига нисбатдан буюртмачи сифатида иштироки. Индустриал тармоқлари давлат буюртмасини бажарувчи бўғин сифатида иштироки.

2.1.5. Индустриал тармоқларининг ривожланиш стратегиясини шакллантириш(2 соат)

Индустриал тармоқлари стратегиясининг мақсади ва аҳамияти. Индустриал тармоқларининг ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш. Корхонанинг ишлаш самарадорлиги ва стратегиясига таъсир курсатувчи омиллар.

2.1.6. Индустриал иқтисодиётда замонавий бошқарув тизими (4 соат)

Бошқарувнинг: моҳияти, аҳамияти, зарурияти, мақсади ва вазифалари. Бошқарувнинг бозор иқтисодиёти шароитига мос ва хос тамойиллари ва усуллари. Саноат бошқаруви замонавий аҳволи. Бошқарувнинг истикболи ҳамда уни иқтисодий ўсиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга йўналтириш. Бошқарувда хорижий мамлакатлар тажрибаси ва ундан кенг фойдаланиш. [А1.165-179; А2.198-206; А3.124-143; А5.43-60; Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.7. Индустриал иқтисодиётда ишлаб чиқаришини режалаштириш ва башоратлаш (4 соат).

Режалаштириш функциялари. Режалаштириш технологияси. Корхона режасининг таркибий тузилиши.Узоқ муддатли ва жорий режалаштириш. Бизнес режа. Корхона режасини ишлаб чиқишга ёндашувлар. Молиявий режа. Ишлаб чиқариш режаси. Меҳнатни ташкил этишни режалаштириш. Маҳсулот сотишни режалаштириш.
[А2.348-358; А3.155-165;А4.153-164 А5.71-85; Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.8. Индустириал иқтисодиётда ишлаб чиқаришининг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлиги (4 соат)

Самарадорлик тушунчаси. Самарадорлик турлари мезони ва кўрсаткичлари. Мутлак иқтисодий самарадорлик. Ишлаб чиқаришнинг қиёсий-иқтисодий самарадорлиги. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш омиллари. Саноат ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари. [A1.165-179; A2.198-206; A3.124-143; A5.43-60; T1; T2;T3;T4;T5].

2.1.9. Индустириал иқтисодиётда фан-техника тараққиёти ва инновацион тарраққиет. (2 соат).

Фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти. Техника ва технологиянинг тавсифи ва унинг турлари. Фан-техника тараққиётининг йўналишлари: ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техника ва технологик жихатдан янгилаш; инновацион фаолиятни жорий этиш; биотехнология ва нанотехнологиялар яратиш ва х.к. Инновациянинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни ва уни давлат томонидан куллаб-куватлаш. Янги техникани ишлаб чиқаришга жорий этишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усули. [A1.290-305; A2.123-149; A3.106-123;A4.104-120; A5.93-111; T1; T2;T3;T4;T5].

2.1.10. Индустириал иқтисодиётда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш. (4 соат).

Индустириал тармоқларида ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш шаклининг таркибий қисмлари. Ишлаб чиқариш Концентрациясининг моҳияти, мазмуни, шакллари, кўрсаткичлари. Кичик ва ўрта корхоналар Концентрацияси ва самарадорлигининг оптимал ҳажмлари. Индустириал тармоқларда ихтисослашув, маҳаллийлашув ва кооперация. Уларнинг мазмуни, кўрсаткичлари ва самарадорлиги. [A1.180-203; A2.213-236; A3.93-105;A4.121-140; A5.111-124; T1; T2;T3;T4;T5].

2.1.11. Индустириал иқтисодиётда кадрлар ва меҳнатга ҳақ тулаш (4 соат).

Индустириал тармоқларида кадрлар. Меҳнат унумдорлиги. Индустириал тармоқларида меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш. Сменалилик коэффиценти. Жонли меҳнат унумдорлиги. Буюмлашган меҳнат унумдорлиги. Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари. Ишбай иш ҳақи. Вақтбай иш ҳақи. Иш ҳақидан ушланма ва ажратмалар. Тариф тизими. Тариф сеткаси. Тариф коэффиценти. Тариф ставкаси. Тариф разряди. Энг кам иш ҳаққи. Меҳнат кодекси. Ҳафталик иш соати. Меҳнат ресурслари. Пенсия ёши. Меҳнат таътили. Ёш болали ишлаётган аёлларга имтиёзлар. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўналишлари. [A1.133-144; A2.152-164; A3.155-165;A4.153-163; A5.124-134; T1; T2;T3;T4;T5].

2.1.12. Индустириал иқтисодиётда ишлаб чиқаришининг асосий фондлари ва ишлаб чиқариш қувватлари (4 соат).

Асосий фондлар иқтисодий категория сифатида. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш. Корхонанинг асосий фондларини баҳолаш. Корхона асосий фондларининг эскириши. Тиклаш қиймати. Тугатиш қиймати. Амортизация. Амортизация нормаси. Асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати. Фонд сиғими. Фонд қайтими. Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини аниқлаш кўрсаткичлари. Инвентаризация. [A1.105-130; A2.304-318; A3.155-165;A4.153-163 A5.134-146;].

2.1.13. Ўзбекистон индустириал тармоқларининг хомашё манбаи ва уни жойлаштириш (4 соат).

Хомашё тушунчаси ва уни гуруҳлаш. Ўзбекистон саноатининг хомашё базаси ва унинг ривожини. Минерал хомашё конларини иқтисодий баҳолаш. Сунъий материаллар ишлаб чиқаришнинг ривожини. Саноат хомашёсидан фойдаланишнинг оқилона усуллари. Бозор иқтисодиёти шароитида тежамкорлик тамойили ва унинг талаблари. Саноат хомашё базасини мустахкамлашда хорижий ҳамкорликнинг роли. [A1.344-362; A2.334-346; A3.166-178;A4.164-176; A5.146-157;].

2.1.14. Индустрал тармоқларда ишлаб чиқаришининг айланма фондлари ва маблағлари (4 соат).

Индустрал тармоқларда айланма фондлари ва уларнинг тузилмаси. Индустрал тармоқларда ишлаб чиқариш захираларини бошқариш тизими. Тугалланмаган ишлаб чиқариш. Индустрал тармоқларда айланма маблағлари. Ишлаб чиқариш захиралари. Келгуси давр харажатлари. Юклар жўнатилган, лекин пули тўланмаган товарлар. Омбордаги тайёр маҳсулот. Касса ва ҳисоб рақамидаги пуллар. Кафолат захираси. Эҳтиёт захираси. Жорий заҳира. Айланма маблағларнинг айланиш тезлиги. Айланма маблағлар рентабеллиги. [А1.364-370; А2.213-236; А3.179-191; А4.177-189; А5.157-169; Т1;

2.1.15. Индустрал тармоқларда маҳсулотининг сифати ва унинг рақобатбардошлиги(4 соат).

Замонавий бозор иқтисодиёти ва сифат сиёсати. Сифат категориясининг моҳияти ва аҳамияти. Маҳсулот сифати кўрсаткичлари. Сифат, баҳо ва баҳолаш. Маҳсулот сифатини бошқариш. Стандартлаштириш ва стандартлар. Сертификациялаш ва сертификатлар. Сифат ва хорижий тажрибалар. Мустақиллик йилларида маҳсулот сифатини ва унинг рақобатбардошлигини ошириш борасидаги ютуқлар ва истикболдаги вазифалар. [А1.374-380; А2.223-246; А3.189-201; А4.187-199; А5.157-169; Т1;

2.1.16. Индустрал тармоқларда таннарх, фойда ва ишлаб чиқариш рентабеллиги (4 соат).

Таннарх ва киймат муаммолари. Таннархнинг таркиби, структураси ва уни пасайтириш йуллари. Фойда ва уни максималлаштириш масалалари. Рентабеллик ва уни ҳисоблаш усуллари. [А1.384-390; А2.233-256; А3.199-211; А4.197-219; А5.167-179; Т1;

2.1.17. Индустрал иқтисодиётда маркетинг фаолияти (4 соат)

Саноат корхоналарининг стратегик маркетинги, Саноат корхоналарида коммуникация сиёсати, Саноат корхоналарида маркетинг хизматини шакллантириш, саноат корхоналари бозорининг маркетинг тадқиқотлари тамойиллари [А1.384-390; А2.233-256; А3.199-211; А4.197-219; А5.167-179; Т1;

2.1.18. Индустрал иқтисодиётда баҳо ва баҳолаш(2 соат)

Баҳо сиёсати - давлат иқтисодий сиёсатининг ажралмас қисмидир. Баҳо ва баҳолашнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни. Баҳо функциялари. Баҳонинг турлари. Саноат ишлаб чиқаришида баҳолаш тизимини яхшилаш йуллари. Хорижий мамлакатларда баҳо ва баҳолаш

2.1.19. Индустрал тармоқлар ишлаб чиқаришини жойлаштириш (4 соат).

Индустрал тармоқларда ишлаб чиқаришини жойлаштиришнинг моҳияти ва аҳамияти. Индустрал тармоқларда жойлаштиришнинг тамойиллари (фундаментал қоидалари). Индустрал тармоқларда жойлаштиришга қандай шарт-шароитлар. Тармоқларни жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар. Саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришдаги силжишлар ва истикболдаги вазифалар. [А1.384-390; А2.233-256; А3.199-211; А4.197-219; А5.167-179; Т1;

2.1.20. Индустрал тармоқларда капитал қўйилмаларнинг ва инвестицион лойҳаларнинг иқтисодий самарадорлиги (4 соат).

Инвестицион фаолиятнинг хусусиятлари, мақсади ва аҳамияти. Инвестицион сиёсат ва инвестицияларни бошқариш. Инвестицион лойҳаларнинг самарадорлигини баҳолаш.

2.1.21. Индустрал тармоқларининг ташқи иқтисодий фаолияти. (2 соат)

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг шакллари. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан бошқариш. Индустрал тармоқлари корхоналарининг ташқи бозорга чиқиши.

2.2. Амалий машғулотлар мазмуни

2.2.1. «Индустрал иқтисодиёти» фанининг предмети ва вазифалари (4 соат).

«Индустриал иқтисодиёти» фани предмети ; «Индустриал иқтисодиёти» фанининг объекти ; «Индустриал иқтисодиёти» фани ёрдамида ўрганиладиган қонунлар ва қонуниятлар; Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизациялаш ва ислох қилиш Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва унинг индустриал иқтисодиётга тегишли жиҳатлари. [А1.35-67; А2.10-33; А3.20-35; А5.12-15 Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.2. Саноат - индустриал иқтисодиётнинг етакчи тармоғи (4 ётихусусиятлари ва саноат ишлаб чиқаришининг халқ хўжалигининг бошқа соҳалар билан ўзаро боғлиқлиги. Ўзбекистон саноатининг ривожланиш бошқичлари ва саноат тармоқларининг тараққиёти. Саноат ва бозор хўжалиги ҳамда унинг хорижий бозорга чиқиш имкониятлари ва йўллари Саноат ишлаб чиқаришининг халқаро ҳамкорлик соҳасидаги вазифалари.

[А1.146-164; А2.174-191; А3.106-123; А5.15-28. Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.3. Индустриал иқтисодиётда тармоқ тузилмаси ва таркибий силжишлар (4 соат).

Ижтимоий меҳнат тақсимоти ва саноат соҳалари. Давлатнинг иқтисодиёт, жумладан, саноат соҳасидаги таркибий ўзгаришларга тегишли сиёсати. Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш. Тармоқ ва тармоқ тузилмаси тушунчаси. Тармоқларнинг иқтисодий гуруҳланиши.

Тармоқнинг ривожланиш суръатларини аниқлаишинг қандай усуллари. Тармоқ структураси ва уни белгиловчи омиллар. Ўзбекистон Республикаси саноати тармоқ тузилмаси ўзгаришининг асосий йўналишлари (тенденцияси). [А1.165-179; А2.198-206; А3.124-143; А5.43-60; Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.4. Индустриал иқтисодиёти тармоқлари ва давлат ўртасидаги алоқадорлик(2 соат)

Индустриал тармоқлари фаолиятининг давлат томонидан бошқарилиши. Давлатнинг индустриал тармоқлари махсулотига нисбатдан буюртмачи сифатида иштироки. Индустриал тармоқлари давлат буюртмасини бажарувчи бўғин сифатида иштироки.

2.1.5. Индустриал тармоқларининг ривожланиш стратегиясини шакллантириш(2 соат)

Индустриал тармоқлари стратегиясининг мақсади ва аҳамияти. Индустриал тармоқларининг ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш. Корхонанинг ишлаш самарадорлиги ва стратегиясига таъсир курсатувчи омиллар.

2.1.6. Индустриал иқтисодиётда замонавий бошқарув тизими (4 соат)
Бошқарувнинг: моҳияти, аҳамияти, зарурияти, мақсади ва вазифалари. Бошқарувнинг бозор иқтисодиёти шароитига мос ва хос тамойиллари ва усуллари. Саноат бошқаруви замонавий аҳволи. Бошқарувнинг истикболи ҳамда уни иқтисодий ўсиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга йўналтириш. Бошқарувда хорижий мамлакатлар тажрибаси ва ундан кенг фойдаланиш. [А1.165-179; А2.198-206; А3.124-143; А5.43-60; Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.7. Индустриал иқтисодиётда ишлаб чиқаришини режалаштириш ва башоратлаш (4 соат).

Режалаштириш функциялари. Режалаштириш технологияси. Корхона режасининг таркибий тузилиши.Узоқ муддатли ва жорий режалаштириш. Бизнес режа. Корхона режасини ишлаб чиқишга ёндашувлар. Молиявий режа. Ишлаб чиқариш режаси. Меҳнатни ташкил этишни режалаштириш. Махсулот сотишни режалаштириш. [А2.348-358; А3.155-165;А4.153-164 А5.71-85; Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.8. Индустриал иқтисодиётда ишлаб чиқаришининг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлиги (4 соат)

Самарадорлик тушунчаси. Самарадорлик турлари мезони ва кўрсаткичлари. Мутлак иқтисодий самарадорлик. Ишлаб чиқаришнинг қиёсий-иқтисодий самарадорлиги. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш омиллари. Саноат ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари. [А1.165-179; А2.198-206; А3.124-143; А5.43-60; Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.9. Индустрал иқтисодиётда фан-техника тараққиёти ва инновацион тарракқиет. (2 соат).

Фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти. Техника ва технологиянинг тавсифи ва унинг турлари. Фан-техника тараққиётининг йўналишлари: ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техника ва технологик жихатдан янгилаш; инновацион фаолиятни жорий этиш; биотехнология ва нанотехнологиялар яратиш ва х.к. Инновациянинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни ва уни давлат томонидан куллаб-қуватлаш. Янги техникани ишлаб чиқаришга жорий этишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усули. [А1.290-305; А2.123-149; А3.106-123;А4.104-120; А5.93-111; Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.10. Индустрал иқтисодиётда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш. (4 соат).

Индустрал тармоқларида ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш шаклининг таркибий қисмлари. Ишлаб чиқариш Концентрациясининг моҳияти, мазмуни, шакллари, кўрсаткичлари. Кичик ва ўрта корхоналар Концентрацияси ва самарадорлигининг оптимал ҳажмлари. Индустрал тармоқларда ихтисослашув, маҳаллийлашув ва кооперация. Уларнинг мазмуни, кўрсаткичлари ва самарадорлиги. [А1.180-203; А2.213-236; А3.93-105;А4.121-140; А5.111-124; Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.11. Индустрал иқтисодиётда кадрлар ва меҳнатга ҳақ тулаш (4 соат).

Индустрал тармоқларида кадрлар. Меҳнат унумдорлиги. Индустрал тармоқларида меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш. Сменалик коэффициенти. Жонли меҳнат унумдорлиги. Буюмлашган меҳнат унумдорлиги. Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари. Ишбай иш ҳақи. Вақтбай иш ҳақи. Иш ҳақидан ушланма ва ажратмалар. Тариф тизими. Тариф сеткаси. Тариф коэффициенти. Тариф ставкаси. Тариф разряди. Энг кам иш ҳақи. Меҳнет кодекси. Ҳафталик иш соати. Меҳнат ресурслари. Пенсия ёши. Меҳнат таътили. Ёш болали ишлаётган аёлларга имтиёзлар. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўналишлари. [А1.133-144; А2.152-164; А3.155-165;А4.153-163; А5.124-134; Т1; Т2;Т3;Т4;Т5].

2.1.12. Индустрал иқтисодиётда ишлаб чиқаришнинг асосий фондлари ва ишлаб чиқариш қувватлари (4 соат).

Асосий фондлар иқтисодий категория сифатида. Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш. Корхонанинг асосий фондларини баҳолаш. Корхона асосий фондларининг эскириши. Тиклаш қиймати. Тугатиш қиймати. Амортизация. Амортизация нормаси. Асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати. Фонд сифими. Фонд қайтими. Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини аниқлаш кўрсаткичлари. Инвентаризация. А1.105-130; А2.304-318; А3.155-165;А4.153-163 А5.134-146;].

2.1.13. Ўзбекистон индустрал тармоқларининг хомашё манбаи ва уни жойлаштириш (4 соат).

Хомашё тушунчаси ва уни гуруҳлаш. Ўзбекистон саноатининг хомашё базаси ва унинг ривожи. Минерал хомашё конларини иқтисодий баҳолаш. Сунъий материаллар ишлаб чиқаришнинг ривожи. Саноат хомашёсидан фойдаланишнинг оқилона усуллари. Бозор иқтисодиёти шароитида тежамкорлик тамойили ва унинг талаблари. Саноат хомашё базасини мустахкамлашда хорижий ҳамкорликнинг роли. [А1.344-362; А2.334-346; А3.166-178;А4.164-176; А5.146-157;].

2.1.14. Индустрал тармоқларда ишлаб чиқаришнинг айланма фондлари ва маблағлари (4 соат).

Индустриал тармоқларда айланма фондлари ва уларнинг тузилмаси. Индустриал тармоқларда ишлаб чиқариш захираларини бошқариш тизими. Тугалланмаган ишлаб чиқариш. Индустриал тармоқларда айланма маблағлари. Ишлаб чиқариш захиралари. Келгуси давр харажатлари. Юклаб жўнатилган, лекин пули тўланмаган товарлар. Омбордаги тайёр маҳсулот. Касса ва ҳисоб рақамидаги пуллар. Кафолат захираси. Эҳтиёт захираси. Жорий заҳира. Айланма маблағларнинг айланиш тезлиги. Айланма маблағлар рентабеллиги. [A1.364-370; A2.213-236; A3.179-191; A4.177-189; A5.157-169; T1;

2.1.15. Индустриал тармоқларда маҳсулотнинг сифати ва унинг рақобатбардошлиги(4 соат).

Замонавий бозор иқтисодиёти ва сифат сиёсати. Сифат категориясининг моҳияти ва аҳамияти. Маҳсулот сифати кўрсаткичлари. Сифат, баҳо ва баҳолаш. Маҳсулот сифатини бошқариш. Стандартлаштириш ва стандартлар. Сертификациялаш ва сертификатлар. Сифат ва хорижий тажрибалар. Мустақиллик йилларида маҳсулот сифатини ва унинг рақобатбардошлигини ошириш борасидаги ютуқлар ва истикболдаги вазифалар. [A1.374-380; A2.223-246; A3.189-201; A4.187-199; A5.157-169; T1;

2.1.16. Индустриал тармоқларда таннарх, фойда ва ишлаб чиқариш рентабеллиги (4 соат).

Таннарх ва киймат муаммолари. Таннархнинг таркиби, структураси ва уни пасайтириш йуллари.Фойда ва уни максималлаштириш масалалари. Рентабеллик ва уни ҳисоблаш усуллари. [A1.384-390; A2.233-256; A3.199-211; A4.197-219; A5.167-179; T1;

2.1.17. Индустриал иқтисодиётда маркетинг фаолияти (4 соат)

Саноат корхоналарининг стратегик маркетинги, Саноат корхоналарида коммуникация сиёсати, Саноат корхоналарида маркетинг хизматини шакллантириш, саноат корхоналари бозорининг маркетинг тадқиқотлари тамойиллари [A1.384-390; A2.233-256; A3.199-211; A4.197-219; A5.167-179; T1;

2.1.18. Индустриал иқтисодиётда баҳо ва баҳолаш(2 соат)

Баҳо сиёсати - давлат иқтисодий сиёсатининг ажралмас қисмидир. Баҳо ва баҳолашнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни. Баҳо функциялари. Баҳонинг турлари. Саноат ишлаб чиқаришида баҳолаш тизимини яхшилаш йўллари. Хорижий мамлакатларда баҳо ва баҳолаш

2.1.19. Индустриал тармоқлар ишлаб чиқаришини жойлаштириш (4 соат).

Индустриал тармоқларда ишлаб чиқаришини жойлаштиришнинг моҳияти ва аҳамияти. Индустриал тармоқларда жойлаштиришнинг тамойиллари (фундаментал қоидалари). Индустриал тармоқларда жойлаштиришга қандай шарт-шароитлар. Тармоқларни жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар. Саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришдаги силжишлар ва истикболдаги вазифалар. [A1.384-390; A2.233-256; A3.199-211; A4.197-219; A5.167-179; T1;

2.1.20. Индустриал тармоқларда капитал қўйилмаларнинг ва инвестицион лойхаларнинг иқтисодий самарадорлиги (4 соат).

Инвестицион фаолиятнинг хусусиятлари, мақсади ва аҳамияти. Инвестицион сиёсат ва инвестицияларни бошқариш. Инвестицион лойхаларнинг самарадорлигини баҳолаш.

2.1.21. Индустриал тармоқларининг ташқи иқтисодий фаолияти. (2 соат)

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг шакллари. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан бошқариш. Индустриал тармоқлари корхоналарининг ташқи бозорга чиқиши.

2.3. Мустақил таълимни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Талабаларнинг маъруза ва амалий машғулотларига тайёрланиб келиши ва ўтилган материалларни мустақил ўзлаштиришлари учун кафедра ўқитувчилари томонидан

маъруза матнлари ишлаб чиқилган, ҳар бир талабага ушбу материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

Талабанинг фанни мустақил тарзда қандай ўзлаштирганлиги жорий, оралиқ ва якуний назоратда ўз аксини топади. Шу сабабли рейтинг тизимида мустақил ишларга алоҳида балл ажратилмайди, улар ЖН ва ОНлар таркибига киритилган.

Мустақил иш учун фан бўйича жами 96 соат ажратилган.

Ушбу соатлар тахминан қуйидаги тартибда тақсимланади:

- маъруза конспектини ўқиб тайёрланиш – 40 соат.
- амалий машғулотлар бўйича уй вазифаларини ечиш – 56 соат.

Амалий машғулотларда назарий билимлар мавзуга оид масалалар ечиш орқали мустаҳкамланади. Корхона иқтисодиёти фанини чуқур ўзлаштириш учун талаба фаннинг ҳар бир мавзусини мустақил ўрганиши ва мавзулар бўйича масалалар ечиш муаммоли саволларга мустақил жавоб топиш орқали мустаҳкамлаши зарур.

Қолдирилган дарсларни топшириш учун талаба дарс материални тайёрлаб келиши ва ўқитувчининг оғзаки суҳбатидан ўтиши зарур. Қолдирилган ОН ва ЯН лар белгиланган тартиб бўйича топширилади.

Талабалар мустақил таълимнинг мазмуни ва ҳажми (Маъруза, амалий машғулотлар)

Ишчи ўқув дастурининг мустақил таълимга оид бўлим ва мавзулари	Мустақил таълимга оид топшириқ ва тавсиялар	Бажарилиш муддатлари	Ҳажми (соатда)
Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиётнинг миллий иқтисодиёт ва жаҳон иқтисодиётидаги тутган ўрни.	Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиётнинг миллий иқтисодиёт ва жаҳон иқтисодиётидаги тутган ўрни мавзусида доклад тайёрлаш.	1-2 hafta	9
Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиёт тармоқларидаги таркибий силжишлар ва уларнинг самарадорлиги.	Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиёт тармоқларидаги таркибий силжишлар ва уларнинг самарадорлиги мавзусида доклад тайёрлаш	3-6 hafta	9
Индустриал тармоқларида ишлаб чиқаришни илмий жихатдан бошқаришнинг асосий муаммолари.	Индустриал тармоқларида ишлаб чиқаришни илмий жихатдан бошқаришнинг асосий муаммолари мавзусида доклад тайёрлаш	7-10 hafta	10
Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида башорат қилиш ва режалаштириш фалсафаси	Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида модернизациялаш шароитида башорат қилиш ва режалаштириш фалсафаси мавзусида доклад тайёрлаш	11-14 hafta	10
Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиёти тармқлари ишлаб чиқаришнинг техник ва технологик	Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиёти тармқлари ишлаб чиқаришнинг	15-19 hafta	10

базасини яратишнинг ўзбек модели.	техник ва технологик базасини яратишнинг ўзбек модели мавзуида доклад тайёрлаш		
Жами			48
Индустриал иқтисодиёт тармоқларини барқарор ривожланишини таъминлашда кадрларнинг роли.	Индустриал иқтисодиёт тармоқларини барқарор ривожланишини таъминлашда кадрларнинг роли мавзуида доклад тайёрлаш.	1-2 hafta	9
Ислохатларни чуқурлаштириш шароитида асосий ва айланма фондларини такрор ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш	Ислохатларни чуқурлаштириш шароитида асосий ва айланма фондларини такрор ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш мавзуида доклад тайёрлаш	3-6 hafta	9
Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиётнинг хомашё базаси ва ундан оқилона фойдаланишнинг асосий йўналишлари	Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал иқтисодиётнинг хомашё базаси ва ундан оқилона фойдаланишнинг асосий йўналишлари мавзуида доклад тайёрлаш	7-10 hafta	10
Ислохатларни чуқурлаштириш шароитида меҳнат унумдорлиги ва уни оширишга таъсир этувчи омиллар	Ислохатларни чуқурлаштириш шароитида меҳнат унумдорлиги ва уни оширишга таъсир этувчи омиллар мавзуида доклад тайёрлаш	11-14 hafta	10
Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал тармоқларида тежамкорлик тизимини яратиш масалалари	Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида индустриал тармоқларида тежамкорлик тизимини яратиш масалалари мавзуида доклад тайёрлаш	15-19 hafta	10
Жами			48

КУЗГИ СЕМЕСТР

№	Сентябр					Октябр				Ноябр				Декабр				Январ			
	2-3	4-9	11-16	18-23	25-30	2-7	9-14	16-21	23-28	30-4	6-11	13-18	20-25	27-2	4-9	11-16	18-23	8-113	15-20	22-27	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
		Амалиёт		2		3				3			4			5					22
		Мустақил таълим			2					2			3			4					18
2	ОН 30%	маъруза			2					2			3			3					17
		Мустақил таълим												6							7

3	ЯН – 30%																	30	30
	Жами	13					25					32					30	70	
	Жами Гп бўйича	13					38					70					30	100	

БАҲОРГИ СЕМЕСТР

		Февраль				Март				Апрел				Май				Июнь		
		5-10	12-17	19-24	26-3	5-10	12-17	19-24	26-3	5-10	12-17	19-24	26-31	2-7	9-14	16-21	23-28	30-5	6-11	12-17
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1	ЖН 40%	Амалиёт	2		3				3		4			5			5			22
		Мустақил таълим		2			2			3			3		4		4			
2	ОН 30%	маъруза		2			2			3			3			3		4		17
		Мустақил таълим							6							7				
3	ЯН – 30%																		30	30
	Жами	13					25					32					30	70		
	Жами ГП бўйича	13					38					70					30	100		

4.2. ЖНни баҳолаш мезонлари

Индустриал иктисодиёти фани бўйича жорий баҳолаш талабанинг амалий машғулотларидаги ўзлаштиришини аниқлаш учун қўлланилади. ЖН ҳар бир амалий машғулотларида сўров ўтказиш, савол ва жавоб, масала ишлаш ва топшириқларини бажариш ва ҳимоя қилиш каби шаклларда амалга оширилади. Талабага ЖН да бутун баллар қўйилади.

Амалий машғулотларни ўзлаштириш даражаси қуйидаги мезон асосида аниқланади

Баҳолаш кўрсаткичи	Баҳолаш мезонлари	рейтинг бали
Аъло, 86-100%	Етарли назарий билимга эга. Топшириқларни мустақил ечган. Берилган саволларга тўлиқ жавоб беради. Масаланинг моҳиятига тўлиқ тушунади. Аудиторияда фаол. Ўқув тартиб интизомига тўлиқ риоя қилади. Топшириқларни намунали расмийлаштирган.	4
Яхши, 71-85%	Етарли назарий билимга эга. Топшириқларни ечган. Берилган саволларга етарли жавоб беради. Масаланинг моҳиятини тушунади. Ўқув тартиб интизомига тўлиқ риоя қилади.	3

Қониқарли, 55-70%	Топшириқларни ечишга ҳаракат қилади. Берилган саволларга жавоб беришга ҳаракат қилади. Масаланинг моҳиятини чала тушунган. Ўқув тартиб интизомига риоя қилади.	2
Қониқарсиз 0-54%	Талаба амалий машғулот дарси мавзусига назарий тфйёрланиб келмаса, мавзу бўйича масала, мисол ва саволларига жавоб бера олмаса, дарсга сууст қатнашса билим даражаси қониқарсиз баҳоланади	1

4.3. ОНни баҳолаш

Оралиқ назорат “Индустриал иктисодиёти ” фанининг бир неча мавзуларини қамраб олган бўлими бўйича, тегишли назарий ва амалий машғулотлар ўтиб бўлингандан сўнг ёзма равишда амалга оширилади. Бундан мақсад талабаларнинг тегишли саволларни билиши ёки муаммоларни ечиш кўникмалари ва малакалари аниқланади. Семестрда 2-та ОН ўтказиш режалаштирилган бўлиб 17 балдан иборат. ОН назорат ишлари ёзма иш ва тест усулида ўтказилиши назарда тутилган, ёзма иш ва тест саволлари ишчи ўқув дастур асосида тайёрланади. ОН га ажратилган баллдан 55% дан паст балл тўплаган талаба ўзлаштирмаган ҳисобланади. ОН ни ўзлаштирмаган талабаларга қайта топшириш имконияти берилади. ОН бўйича олинadиган тестлар кафедра мудири раҳбарлигида ташкил этилади ва кафедрада ўқув йилининг охиригача сақланади.

4.4. ЯНни баҳолаш

Яқуний назорат “Индустриал иктисодиёти ” фанининг барча мавзуларини қамраб олган бўлиб, назарий ва амалий машғулотлар ўтиб бўлингандан сўнг ёзма равишда амалга оширилади. Бундан мақсад талабаларнинг фан бўйича ўзлаштириш кўрсаткичлари, яъни билим даражаси ёки муаммоларни ечиш кўникмалари ва малакалари аниқланади. ЯН назорат ишлари тест усулида ҳам ўтказилиши назарда тутилган, тест саволлари ишчи ўқув дастури асосида тайёрланади. ОН ва ЖНларга ажратилган баллдан 55% дан паст балл тўплаган талаба ўзлаштирмаган ҳисобланади ва ЯНга киритилмайди. ЯНни ўзлаштирмаган талабаларга қайта топшириш имконияти берилади. ЯН бўйича олинadиган ёзма иш вариантлари кафедра мудири раҳбарлигида тузилади ва деканатларга топширилади.

Тест усулида ЯН ни баҳолаш мезонлари:

ЯН тест ва ёзма иш шаклида ўтказилади ва талабанинг жавоблари 30 баллик тизимда баҳоланади. Бунда тестга ажратилган 10 балл 10 саволлар сонига бўлиниб, бир саволга қўйиладиган балл топилади (1 балл) уни тўғри жавоблар сонига қўпайтириб, ва ёзма ишдаги 2 та назарий саволларга 10 баллдан, жами назарий саволга 20 баллдан баҳоланиб талабанинг ЯН да тўплаган баллари аниқланади.

5.ИНФОРМАЦИОН-УСЛУБИЙ ТАЪМИНОТ

5.1. АСОСИЙ АДАБИЁТЛАР

№	Муаллиф, адабиёт номи, тури, нашриёт, йили, хажми	Кутубхонада мавжуд нусхаси
1.	McConnell.Brue.Economics.Mcgraw-hill/Irwin.U.S.A.2013	
2.	Tirole,Jean(Tir) The Theory of Industrial Organization/.MIT Press1992	
3.	Church J., and R Ware(CW) Industrial Organization Industrial Organization. A Strategic Approach. Irwin 2000	
4.	Symeonidis,George. Industrial Economics. University of London Study Guide (SG) 1999 and Examiners, reports(ER), various years	
5.	Laffont J.J. and Tirole J. Theory of for procurement and regulation. MIT Press1999	
6.	Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik-T.:Sano-standart, 2014	

5.2. ҚЎШИМЧА АДАБИЁТЛАР

№	Муаллиф, адабиёт номи, тури, нашриёт, йили, хажми	Кутубхонада мавжуд нусхаси
1.	Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил , қатъий тартиб- интизом ва шахсий жавобгарлик- хар бир раҳбар фаолиятининг кундаоик қоидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи// Халқ сўзи газетаси. 2017й 16 январ№11	
2.	Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.- Тошкент: Ўзбекистон, 2016-56б	
3.	Мирзиёев Ш.М.Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт таррақиёти ва халқ фаравонлиги гарови. - Тошкент: Ўзбекистон, 2017-48б	
4.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони “ўзбекистон республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” 2017йил 7 феврал ПФ-4947-сон	
5.	Абдукаримов И.Т ва бошқалар. Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили.-Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2013, 256б	
6.	Вахобов ва бошқалар. Молиявий ва бошқарув таҳлили : Дарслик .-Т.:”Шарқ”, 2013	
7.	Ўзбекистон Республикасининг 2014-2016йилларда ижтимоий иқтисодий ривожланишнинг асосий курсаткичлари.	

Кутубхона мудираси
имзоси ва муҳри

4.2. “ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТИ” ФАНИДАН ТЕСТЛАР

1. Индустириал иқтисодиётда меҳнат предметларига нималар киради?
  - а) машина, тракторлар, комбайнлар
  - б) бинолар, иншоотлар
  - в) маҳсулдор ва иш хайвонлари
  - *г) уруғлик, ем-хашак, хом-ашё материаллари
3. Ишлаб чиқаришда бўлмаган асосий фондлар нималардан ташкил топади?
  - *а) савдо ва умумий овқатланиш, соғлиқни сақлаш
  - б) бинолар, коммунал ва маиший хўжалик фонди
  - в) маданий оқартув, уй-жой хўжалик фонди
  - г) савдо ва умумий овқатланиш, соғлиқни сақлаш, иншоотлар
5. Амортизация ажратмалари амалдаги тартибга кўра қандай ҳисобланади?
  - *а) асосий воситаларнинг қолдиқ қийматларидан йиллик нормасини ҳисоблаш орқали
  - б) йиллик нормасига мувофиқ бошланғич баланс қийматидан
  - в) амортизация нормаси алоҳида-алоҳида белгиланади
  - г) давлат томонидан белгиланган бўлади
6. Қандай харажатлар инвестиция ҳисобланмайди?
  - а) янги қурилишга кетган харажатлар
  - б) капитал таъмирга кетган харажатлар
  - в) корхонани кенгайтиришга кетган харажатлар
  - *г) барча жавоб тўғри
7. Инвестициялар фойдалилигини аниқлаш методларидан қайси бири хўжаликларда кўпроқ қўлланилади?
  - а) Ўзини қоплай олиш муддати
  - б) Инвестицион капиталга фойда
  - в) Соф дисконтлашган нарх
  - *г) 1- ва 2-методлар
  - д) нотугри жавоб йук
8. Индустириал иқтисодиёти самарадорлигини акс эттирувчи кўрсаткич қайси жавобда тўғри берилган?
  - а) экстенсивлаштиришнинг иқтисодий самарадорлиги
  - б) фондлар билан таъминланганлик
  - *в) ЯД кўрсаткичи
  - г) интенсивлаштириш иқтисодий самарадорлиги
  - д) нотугри жавоб йук
9. Индустириал иқтисодиёти ишлаб чиқаришини ривожлантиришдан асосий мақсад нима?
  - а) унумдорликни ошириш
  - б) Индустириал иқтисодиётда самарадорликни ошириш
  - в) Юқори фойда олишга эришиш
  - г) барча жавоб тўғри
10. Ижтимоий ишлаб чиқариш харажатлари:
  - а) Фойда ва харажатлардан иборат
  - б) Фойда ва буюмлашган меҳнатдан иборат
  - *в) Жонли ва буюмлашган меҳнатдан иборат
  - г) зарурий меҳнат билан яратилган меҳнат
11. Контракция шартномаси нима?

- а)Икки томон ҳуқуқ ва мажбурияти
  - б)муайян муддатга тузилади
  - в)Маҳсулот миқдори ва сотиш шартлари
  - *г)ҳаммаси тўғри
- 12) Таннархни илмий асосда режалаштириш:
- *а)таннархни бир маромда ушлаб туради
  - б) таннархни ошириб юборади
  - в) таннархни мунтазам пасайтиради
  - г) таннархга таъсир кўрсатмайди
- 13)Корхоналарнинг рентабеллигини оширишда асосий ўринни қайсилар эгаллайди?
- а)таннархни пасайтириш ва даромадни ошириш
  - б)унумдорликни ошириш
  - в)сифатни яхшилаш
  - г)барча жавоб тўғри
- 14)Давлат қишлоқ хўжалик маҳсулотларини харид қилишда баҳони қандай белгилайди?
- а)индивидуал маҳсулот таннархи бўйича
  - *б)ўртача соҳа маҳсулот таннархи бўйича
  - в)хақиқий таннархи бўйича
  - г)тўла таннархи бўйича
- 15)Ходимларни ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашганлиги ва иш вақтидан фойдаланганлик даражаси нимада ифодаланади?
- а)самарадорликда
  - б)технологик картада
  - *в)меҳнат балансида
  - г)нотўғрижавоб берилмаган
- 16)Ишлаб чиқариш жараёнида маълум вақт ичида, маълум миқдорда истеъмол қийматини яратиш қобилияти:
- а)меҳнатни самарадорлиги
  - б)ишлаб чиқариш
  - в)рентабеллик
  - *г)меҳнат унумдорлиги
- 17)Меҳнатни ташкил этиш формасини такомиллаштирувчи омил:
- а)меҳнат унумдорлиги
  - *б)фан-техника тараққиёти
  - в)давлат сиёсати
  - г)ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёти
18. Индустириал иқтисодиёти - _____ ишлаб чиқарувчи ягона соҳа ҳисобланади.
- а)аҳоли учун озиқ-овқат
  - б)саноат учун хом-ашё
  - в)Индустириал иқтисодиёти учун хом-ашё
  - *г) А ва Б
19. Индустириал иқтисодиётида ер - _____ бўлиб ҳисобланади.
- *а)асосий ишлаб чиқариш воситаси
  - б)табиатан чекланган ресурс
  - в)хар қандай бойликни яратувчи манба
  - г)барча жавоблар тўғри
20. Индустириал иқтисодиёти самарадорлигини баҳолашда қандай кўрсаткичлардан фойдаланилади?
- *а)ЯД, фойда, ишлаб чиқариш рентабеллиги

- б)ЯД, чорва молларининг маҳсулдорлиги
 в)Индустриал иқтисодиёти экинларининг маҳсулдорлиги
 г) Барча жавоблар тугри
21. АСМ неча соҳага бўлинади?
 а)5
 *б)4
 в)3
 г)6
22. Индустириал иқтисодиётинг ялпи маҳсулоти бу-
 *а)бир йил ичида етиштирилган жами маҳсулот йиғиндисидан иборат
 б)бир йил ичида қилинган жами хизматлар йиғиндисидан иборат
 в)А ва Б
 г)тўғри жавоб берилмаган
23. Индустириал иқтисодиёти маҳсулотларини ялпи маҳсулоти фойдаланиш характериға қараб неча турға булинади?
 а)бўлинмайди
 б)3
 *в)2
 г)4
24. Бозорни ташкил этишдаги асосий элементлар қайси жавобда тўғри кўрсатилган?
 *а)талаб ва таклиф, рақобат ва нарх тизими
 б)Бозор инфратузилмаси
 в)Рақобат, мулк ҳуқуқи
 г)А ва Б
25. Географик жойлашувига қараб қандай бозор турлари мавжуд?
 а)олигопол бозор ва монопол бозор
 б)ҳудудий ва миллий бозор
 в)ҳаммаси тўғри
 *г)жаҳон, ҳудудий ва миллий бозор
26. Индустириал иқтисодиёти жойлаштириш ижтимоий меҳнат тақсимотининг _____ кўрсатади
 а)миқдор томони
 б)сифат томони
 *в)А ва Б
 г)йирик корхоналарини
 д а ва в
27. Индустириал иқтисодиёти жойлаштириш ва ихтисослаштириш қандай омилларға боғлиқ?
 а)сиёсий омилларға
 б)иқтисодий омилларға
 в)табиий омилларға
 *г)ҳаммаси тўғри
28. Ёрдамчи соҳаға қандай корхоналарни киритиш мумкин?
 *а)таъминлаш, дурадгорчилик, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналари киради
 б)қишлоқ хўжалик корхоналарини
 в)қўшма корхоналарни
 г) хар хил корхоналар
29. Ихтисослаштириш ижтимоий меҳнат тақсимотининг _____ томонини кўрсатинг
 а)миқдор

- *б)сифат
  - в)сонини
  - г)йирик корхоналарни
30. Ихтисослаштиришнинг қандай шакллари мавжуд?
- а)зоналар бўйича ихтисослаштириш
  - б)хўжаликлар бўйича ихтисослаштириш
  - в)хўжалик ичида ихтисослаштириш
  - *г)ҳаммаси тўғри
31. Индустириал иқтисодиёти мелиорациялаш-бу _____
- *а)ерларни тубдан яхшилаш, кўпроқ ҳосил олишга мослаштириш
  - б)минерал ва органик ўғитларни беришни камайтириш
  - в)Табиий унумдорликни ошириш
  - г) барча жавоб тўғри
32. ”Ўзбекистон Республикаси фермер хўжаликлари тўғрисида” ги Қонун қачон қабул қилинган?
- а)1996
  - б)1997
  - в)1999
  - *г)1998
33. Ерни иқтисодий баҳолаш учун қандай кўрсаткичлардан фойдаланилади?
- а)кўрсаткичлардан фойдаланилмайди

4.3. ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТИ ФАНИДАН ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР

5.

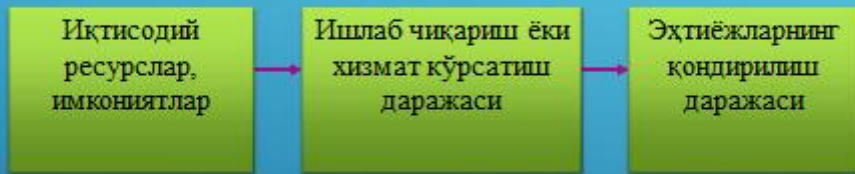

6.

7.

Иқтисодий ресурслар ва эҳтиёжларнинг қондирилиш даражаси ўртасидаги боғлиқлик

8.

Иқтисодий жараёнларни илмий билишнинг усуллари

Илмий абстракция усули

Таҳлил

Синтез

Эксперимент

Мантиқийлик ва тарихийликнинг бирлиги усули

Макроніқтисодий ва микроніқтисодий таҳлилни қўшиб олиб бориш.

Индукция ва дедукция

Икки томонлама ёндашув усули

Таққослаш, статистик, математик ва график усулларидан

9.

Таҳлил ва синтез усули

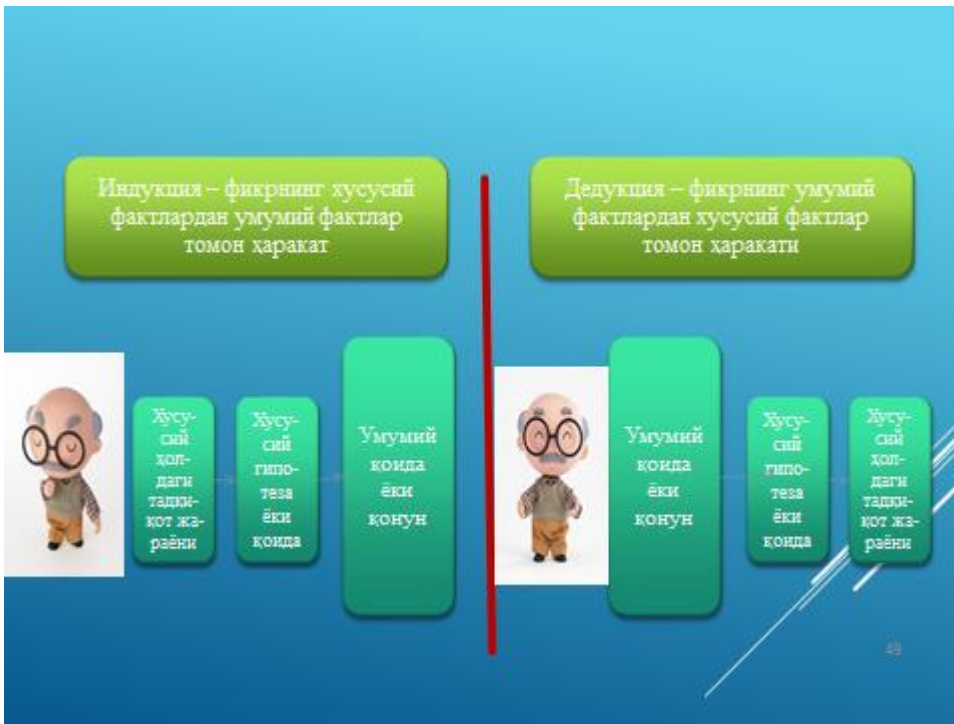
Нарса ёки ҳодисаларни тадқиқ этиш жараёнида уларни алоҳида элементларга ажратилиши ёки маълум уйғунликда бирлаштириш орқали ҳақиқий билимга эришиш

Таҳлил – бутунни алоҳида қисмларга ажратиш орқали изчиллик билан ўрганиш

Синтез – ўрганилган қисмлардан олинган хулоса ва натижаларни бир бутун янги жараён деб қараб умумий хулоса чиқариш

10.

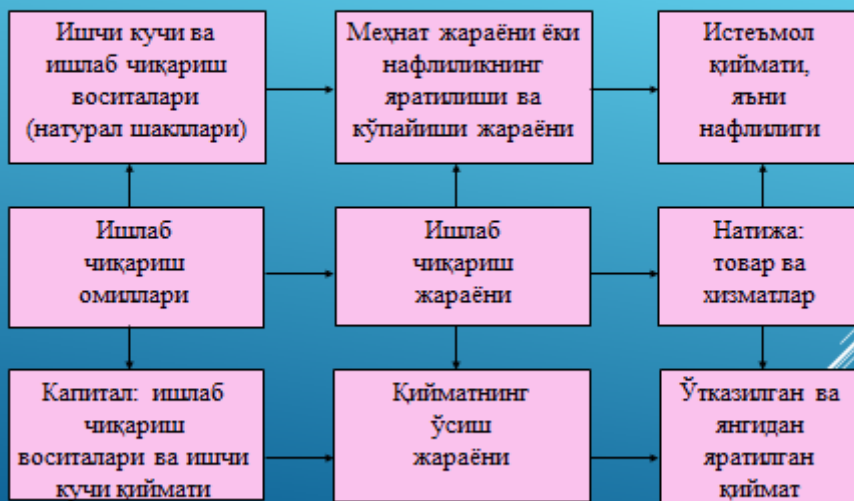
ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ОМИЛЛАРИНИНГ ТУРКУМЛАНИШИ

2

- 11.
- 12.
- 13.
- 14.
- 15.
- 16.

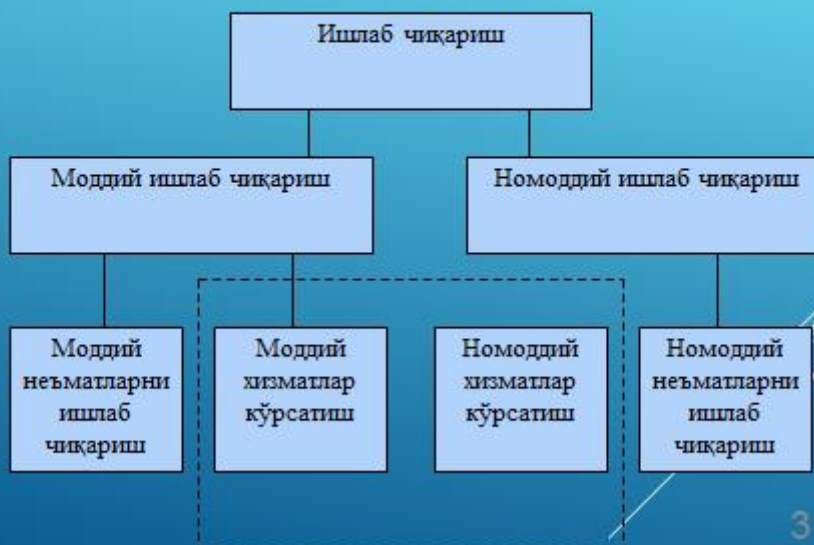
ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЖАРАЁНИНИНГ ИККИ ТОМОНИ

5

17.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ

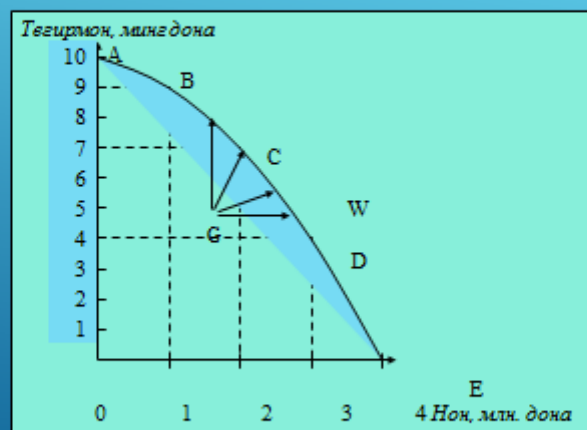

3

18.
19.
20.
21.
22.
23.
24.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ИМКОНИАТЛАРИ ЭГРИ ЧИЗИФИ

9

25.
26.

Ижтимоий-иқтисодий формациянинг таркибий тузилиши

27.

индустрлашган жамиятнинг асосий белгилари:

а) ишлаб чиқаришнинг машиналашганлиги;

б) саноатнинг фан-техника ютуқлари асосида ривожланиши, унда ишчилар сонининг кўпайиши;

в) шаҳар аҳолисининг қишлоқ аҳолисига нисбатан тезроқ кўпайиши ва бошқалар.

28.

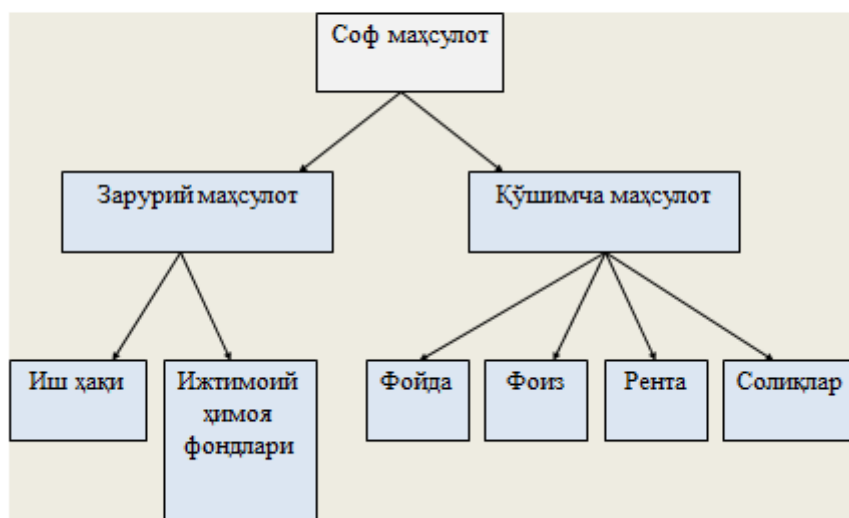
Мулкчилик муносабатлари – бу

- **мулк объектини ўзлаштириш бўйича мулк субъектлари ўртасидаги иқтисодий муносабатдир.** Бу қондани қуйидаги тасвир орқали ифодалаш мумкин:

Зарурий ва қўшимча маҳсулотнинг сотилиб пулга айлангандан кейин ўзгарган шакллари

29.

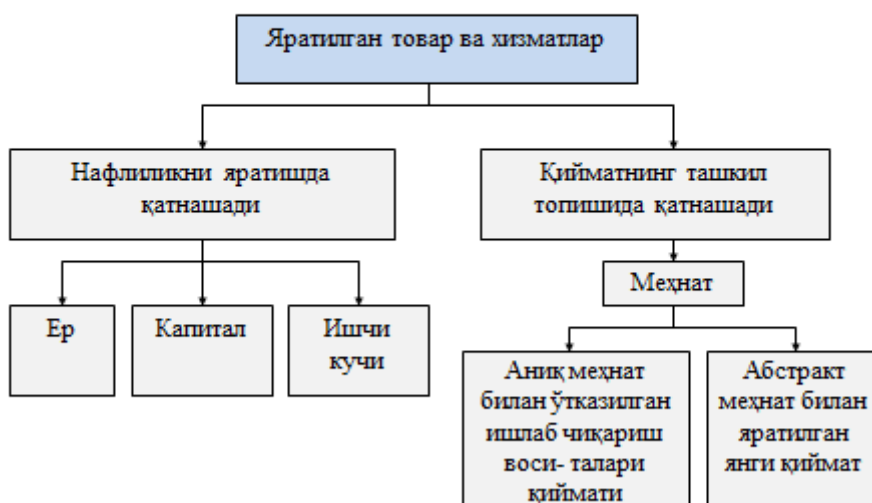
Ишлаб чиқариш жараёнининг икки томони

5

30.

Товар ва хизматлар нафшлиги ва қийматининг яратилишида ишлаб чиқариш омилларининг роли

Иш ҳақи мазмунини аниқлашга бўлган турли хил ёндошувлар

Бу фикрлар ҳозирги даврда ҳам кўпгина кўзга кўринган иқтисодчи олимлар томонидан маъқулланиб такрорланмоқда. Масалан: А.Ф.Шишкин, Е.Ф.Борисовлар ўзларининг «Иқтисодиёт назарияси» дарсликларида иш ҳақини ишчи кучи товар қийматининг пулдаги ифодаси деб таърифламоқдалар.

Ҳозирги замон иқтисодиёт назариясида айрим муаллифлар (жумладан, «Экономикс» дарсликларида, В.Д.Камаев раҳбарлигида нашр этилган «Иқтисодиёт назарияси» дарслиги ва бошқаларда)[1] иш ҳақини меҳнат нархи сифатида, айримлари эса[2] меҳнат бозоридаги талаб ва таклифнинг мувозанат нархи сифатида талкин этадилар. Бунда улар асосан бозорда меҳнат сотилди деган бизнингча ногўрри тушунчага асосланишди. Меҳнат ишчи кучининг функция килиши, унинг маълум мақсадга қаратилган фаолият жараёни бўлиб, унинг на қиймати, на нархи йўқлиги, бужараёни бозорга олиб чиқиб сотиб бўлмастлиги фанда ҳам, реал ҳаётда ҳам, иқтисодий амалиётда ҳам ҳаммага аён бўлган ва аллақачон исботланган масалалар. Шунинг учун буни исботлашга ҳаракат қилмасак ҳам бўлади.

Тариф тизими тариф-малака маълумотномаларини ва иш ҳақига ҳар хил коэффициентларини ўз ичига олади

Тариф-малака маълумотномалари айрим касблар ва меҳнат турларининг бағафсил таърифи, у ёки бу аниқ ишни бажарувчининг билим ва қўникмаларига қўйиладиган талаблардан иборат бўлади, шунингдек, унда бу ишни тарифлаш учун қўйиладиган разрядлар ҳам кўрсатилади.

Тариф сеткасида разрядлардан ташқари тариф коэффициентлари ҳам бўлиб, улар биринчи разрядли ишчига ҳақ тўлаш билан кейинги разрядли ишчилар меҳнатига ҳақ тўлашнинг ўзаро нисбатини кўрсатади (биринчи разряднинг тариф коэффициентини ҳамма вақт бирга тенг бўлади).

Тариф ставкалари тегишли разрядга эга бўлган ишчининг меҳнатига тўланадиган ҳақ миқдорини белгилаб беради.

Тадбиркорлик
капитали –

• тадбиркор ихтиёрида бўлиб, фойда олиш мақсадида ишлатиладиган ва ёлланма меҳнат томонидан ҳаракатга келтириладиган барча моддий воситалар, товарлар ва пул маблағлари биргаликда деб аталади.

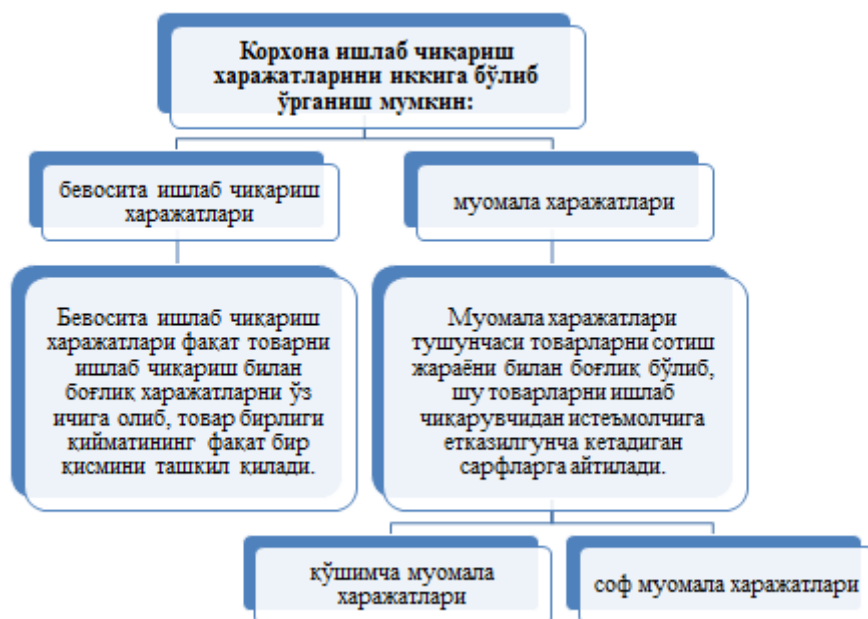

Амортизация
нормаси –

амортизация ажратмалари йиллик суммасининг шу асосий капитал қийматига нисбати сифатида аниқланади ва фоизда ифодаланади.

Амалиётда умумий йиллик амортизация нормаларини (A_n) белгилашда асосий капитал қиймати (K_{ac}) асосий капиталнинг ҳаракат қилиши муддати давомида капитал таъмирлаш учун сарфлар (T_k), эскирган меҳнат воситаларини тугатишдан олинган маблағ (M_m) ва шу воситанинг хизмат даври (X_d) ҳисобга олинади:

$$A_n = \frac{K_{ac} + T_k - M_m}{K_{ac} \times X_d} \times 100\%$$

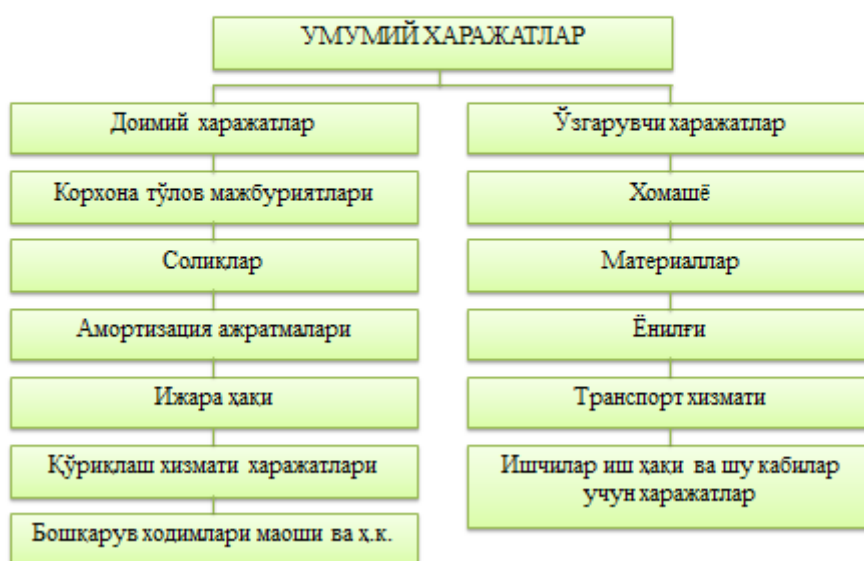
Харажатларнинг намоён бўлиш соҳасига кўра туркумланиши

Харажатларнинг жалб этилиш манбаига кўра туркумланиши

Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига таъсирига кўра харажатларнинг туркумланиши

3. Фойданинг мазмуни. Фойда нормаси ва массаси.

- Корхоналарда товар ва хизматларни сотишдан олинган маблағлар уларнинг пул тушумлари ёки пул даромадлари дейилади.

- Корхона, пул даромадларидан сарфланган барча харажатлар чиқариб ташлангандан кейин қолган қисми фойда деб юритилади.

Таннарх –

- бу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларнинг пулдаги ифодасидир.

Сарфланган ишлаб чиқариш воситалари қиймати ($K_{из}$)	Иш хақи (ИХ)	Ялпи фойда (Φ_2)
Маҳсулот таннархи (Т)		
Маҳсулот қиймати (Қ)		

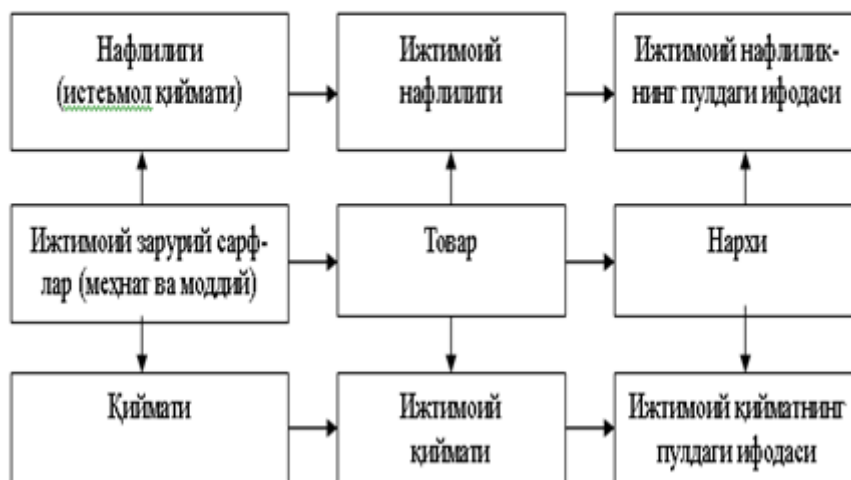
Маҳсулот қиймати таркиби

7-чизма. Товар қиймати ва нархининг нисбати

- биринчи ҳолатда нарх маҳсулотлар таннархидан паст даражада ўрнатилиб (H_1 даража), бунинг натижасида улар зарарига сотилиши мумкин.
- Иккинчи ҳолатда нархнинг H_2 даражада ўрнатилиши маҳсулотни сотишдан олинган пул тушумининг юрхона ҳаракатларига тенг келиши, яъни ишлаб чиқаришнинг фақат ўзини-ўзи қоплаши таъминланиши мумкин.
- Учинчи ҳолатдаги H_3 нарх даражаси таннархдан юқори, бироқ қийматдан паст бўлиб, бунда юрхона фойдаси товарда мужассамлашган фойда миқдоридан кам бўлади.
- Тўртинчи ҳолатдаги H_4 нарх даражаси қиймат миқдорига тенг бўлиб, юрхона товарда мужассамлашган барча фойдани олади.
- бешинчи ҳолатдаги H_5 нарх даражасини ўрнатиш юрхонага товар қийматидан кўпроқ пул даромади олиш имконини беради.

Товардаги икки хил хусусиятларнинг нархдаги ифодаси

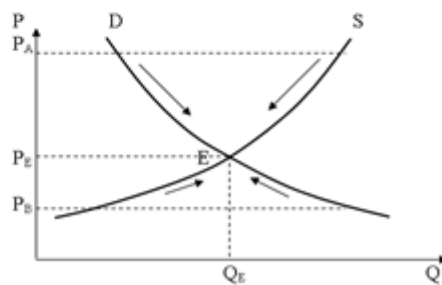
Товардаги икки хил хусусиятни инфодаловчи нархларнинг маҳсулот ҳажмини ҳисоблашда қўлланиши

Рақобатнинг турли кўринишлари

1. • Мукамал рақобат
2. • Номукамал рақобат

Мукамал рақобатли бозор шариотида нархнинг шаклланиши

4.4.ИНДУСТРИАЛ ИҚТИСОДИЁТИ ФАНИДАН БАХОЛАШ МЕЗОНЛАРИ

ЖНни баҳолаш мезонлари

Индустриал иқтисодиёти фани бўйича жорий баҳолаш талабанинг амалий машғулотларидаги ўзлаштиришини аниқлаш учун қўлланилади. ЖН ҳар бир амалий машғулотларида сўров ўтказиш, савол ва жавоб, масала ишлаш ва топшириқларини бажариш ва ҳимоя қилиш каби шаклларда амалга оширилади. Талабага ЖН да бутун баллар қўйилади.

Амалий машғулотларни ўзлаштириш даражаси қуйидаги мезон асосида аниқланади

Баҳолаш аш кўрсаткичи	Баҳолаш мезонлари	рейтинг бали
Аъло, 86-100%	Етарли назарий билимга эга. Топшириқларни мустақил ечган. Берилган саволларга тўлиқ жавоб беради. Масаланинг моҳиятига тўлиқ тушунади. Аудиторияда фаол. Ўқув тартиб интизомига тўлиқ риоя қилади. Топшириқларни намунали расмийлаштирган.	4
Яхши, 71-85%	Етарли назарий билимга эга. Топшириқларни ечган. Берилган саволларга етарли жавоб беради. Масаланинг моҳиятини тушунади. Ўқув тартиб интизомига тўлиқ риоя қилади.	3
Қониқарли, 55-70%	Топшириқларни ечишга ҳаракат қилади. Берилган саволларга жавоб беришга ҳаракат қилади. Масаланинг моҳиятини чала тушунган. Ўқув тартиб интизомига риоя қилади.	2
Қониқарсиз 0-54%	Талаба амалий машғулот дарси мавзусига назарий тфйёрланиб келмаса, мавзу бўйича масала, мисол ва саволларига жавоб бера олмаса, дарсга суат қатнашса билим даражаси қониқарсиз баҳоланади	1

ОНни баҳолаш

Оралик назорат “Индустриал иқтисодиёти ” фанининг бир неча мавзуларини қамраб олган бўлими бўйича, тегишли назарий ва амалий машғулотлар ўтиб бўлингандан сўнг ёзма равишда амалга оширилади. Бундан мақсад талабаларнинг тегишли саволларни билиши ёки муаммоларни ечиш кўникмалари ва малакалари аниқланади. Семестрда 2-та ОН ўтказиш режалаштирилган бўлиб 17 балдан иборат. ОН назорат ишлари ёзма иш ва тест усулида ўтказилиши назарда тутилган, ёзма иш ва тест саволлари ишчи ўқув дастур асосида тайёрланади. ОН га ажратилган баллдан 55% дан паст балл тўплаган талаба ўзлаштирмаган ҳисобланади. ОН ни ўзлаштирмаган талабаларга қайта топшириш имконияти берилади. ОН бўйича олинган тестлар кафедра мудури раҳбарлигида ташкил этилади ва кафедрада ўқув йилининг охиригача сақланади.

ЯНни баҳолаш

Якуний назорат “Индустриал иқтисодиёти” фанининг барча мавзуларини қамраб олган бўлиб, назарий ва амалий машғулотлар ўтиб бўлингандан сўнг ёзма равишда амалга оширилади. Бундан мақсад талабаларнинг фан бўйича ўзлаштириш кўрсаткичлари, яъни билим даражаси ёки муаммоларни ечиш кўникмалари ва малакалари аниқланади. ЯН назорат ишлари тест усулида ҳам ўтказилиши назарда тутилган, тест саволлари ишчи ўқув дастури асосида тайёрланади. ОН ва ЖНларга ажратилган баллдан 55% дан паст балл тўплаган талаба ўзлаштирмаган ҳисобланади ва

ЯНга киритилмайди. ЯНни ўзлаштирмаган талабаларга қайта топшириш имконияти берилади. ЯН бўйича олинadиган ёзма иш вариантлари кафедра мудири раҳбарлигида тузилади ва деканатларга топширилади.

Тест усулида ЯН ни баҳолаш мезонлари:

ЯН тест ва ёзма иш шаклида ўтказилади ва талабанинг жавоблари 30 баллик тизимда баҳоланади.

Бунда тестга ажратилган 10 балл 10 саволлар сонига бўлиниб, бир саволга қўйиладиган балл топилади (1 балл) уни тўғри жавоблар сонига кўпайтириб, ва ёзма ишдаги 2 та назарий саволларга 10 баллдан, жами назарий саволга 20 баллдан баҳоланиб талабанинг ЯН да тўплаган баллари аниқланади.